

МИНИСТАРСТВО ОДБРАНЕ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

ВОЈНО ДЕЛО

ОПШТЕВОЈНИ
НАУЧНО-ТЕОРИЈСКИ ЧАСОПИС

БРОЈ 3/2009 ГОДИНА LXI

УДК 355/359 ■ YU ISSN 0042-8426 ■

ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗДАВАЧКУ
И БИБЛИОТЕЧКО-ИНФОРМАЦИОНУ ДЕЛАТНОСТ

ДИРЕКТОР
пуковник
Милан Црноглавац

ВОЈНОИЗДАВАЧКИ ЗАВОД

НАЧЕЛНИК
потпуковник
мр *Александар Буквић*, дипл. инж.
aleksandar.bukvic@mod.gov.rs

ГЛАВНИ УРЕДНИК РЕДАКЦИЈЕ ВОЈНИХ ЧАСОПИСА
потпуковник
Драган Хајдуковић
dragan.hajdukovic@mod.gov.rs

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК ВОЈНОГ ДЕЛА
потпуковник
Милан Тепшић, дипл. инж.
milan.tepsic@mod.gov.rs

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Проф. др *Митар* Ковач, бригадни генерал (председник); проф. др *Зоран* Килибарда (заменик председника); доц. др *Младен* Вуруна, бригадни генерал; проф. др *Божидар* Форца, генерал-мајор; проф. др *Младен* Пантић, пуковник; проф. др *Јан* Марчек, пуковник; проф. др *Драган* Симеуновић; проф. др *Зоран* Драгишић; проф. др *Владимир* Грујић, пуковник; проф. др *Јоже* Сивачек, пуковник у пензији; проф. др *Владан* Јончић; потпуковник *Милан* Тепшић, одговорни уредник (секретар).

Адреса: Часопис Војно дело, (БЕ) 11002 Београд, Балканска бр. 53 * vojno.delo@mod.gov.rs
Одговорни уредник: 3006-023, војни 23-493; технички секретар 2642-653 * zora.pavicevic@mod.gov.rs
Претплата: 3201-806 и 3201-495 * marketing.dibid@mod.gov.rs; телефакс: 3612-506 *
Текући-рачун РЦ МО Републике Србије 840-19540845-28 * Појединачна цена примерка 324,00 динара.

КРИЗНА ЖАРИШТА

<i>Наталија П. Ромашкина</i> Нуклеарни програми Северне Кореје и Ирана као фактори нестабилности у новом систему међународних односа	9
<i>Моника Изидорчик</i> Дивергентне перцепције блискоисточног сукоба од Друге интифаде и њихов утицај на мировни процес	62

НАЦИОНАЛНА БЕЗБЕДНОСТ

<i>Слободан Мишовић</i> Узроци опадања природног прираштаја становништва Србије после Другог светског рата и његове последице	132
<i>Зоран Драгишић</i> Систем националне безбедности – покушај дефинисања појма	162

СИСТЕМ ОДБРАНЕ

<i>Милоје Цветковић</i> Омбудсман за одбрану	177
<i>Ранко Лојић</i> Основе организационог понашања	196
<i>Светлана Чизмић</i> <i>Татјана Вишацки</i> Повезаност индивидуалних вредности и организационе културе као предиктор задовољства послом запослених у војној средини	217
<i>Раде Жугић</i> <i>Милан Црноглавац</i> Интерна контрола у Министарству одбране и Војсци Србије	234

ПОЈМОВНО-ТЕРМИНОЛОШКА УСКЛАЂИВАЊА

<i>Билјана Стојковић</i> Различити приступи у употреби појма стратегија у савременом добу	241

ОСВРТ

<i>Драгољуб Дамњановић</i> <i>Владимир Грујић</i> Основни фактори борбеног морала Војске Југославије у току оружаног сукоба НАТО и СРЈ	270

ПОЛЕМИКА

<i>Бранко Бабић</i> <i>Зоран М. Мачак</i> Реакције на чланак: „Етички аспект служења војног рока у цивилној служби“, <i>Војно дело</i> , број 1, Београд, 2009, стр. 206–226.	303

CRISIS SPOTS

Natalia P. Romashkina

North Korea and Iran's Nuclear Programs as Instability Factors
in the New System of International Relations 9

Monika Izydorczyk

Security vs. Justice – Israel and Palestine: Diverging Perceptions
of the Middle East Conflict since the Beginning of the Second Intifada
and their Influence on the Peace Process 62

NATIONAL SECURITY

Slobodan Mišović

Causes of the Natural Population Growth Rate Decline in Serbia
after World War II and its Consequences 132

Zoran Dragišić

National Security System – An Attempt to Define the Notion 162

DEFENSE SYSTEM

Miloje Cvetković

Defense Ombudsman 177

Ranko Lojić

Fundamentals of Organizational Behavior 196

Svetlana Čizmić

Tatjana Višacki
Connectedness Between Individual Values and Organizational Culture
as Predictor of Job Satisfaction among Military Employees 217

NOTION AND TERMINOLOGY CONCORDANCE

Biljana Stojković

Different Approaches to the Use of the Term Strategy in Modern Age 241

REVIEW

Dragoljub Damnjanović

Vladimir Grujić

Basic Factors of the Army of Yugoslavia's Combat Morale during the
Armed Conflict between NATO and Federal Republic of Yugoslavia .. 270

POLEMICS

Branko Babić

Zoran M. Mačak

Responses to the Article "Ethical Aspect of Doing the Military Service
in Civilian Institutions", *Vojno delo*, No. 1,
Belgrade, 2009, pp. 206–226..... 303

POINTS DE CRISE

Natalia P. Romaškina

Des programmes nucléaires de la Corée du Nord et l'Iran ainsi que les facteurs d'instabilité dans le nouveau système des relations internationales ... 9

Monika Izidorčik

Sécurité à l'encontre de la justice – Israël et la Palestine
Perceptions divergentes du conflit au Proche-Orient Seconde Intifada et leur impact sur le processus de paix 62

LA SÉCURITÉ NATIONALE

Slobodan Mišović

Les causes du déclin de la naissance naturelle taux de la population de la Serbie après la Seconde Guerre mondiale et ses conséquences 132

Zoran Dragišić

Système de sécurité nationale – une tentative de définir le terme 162

SYSTEM DE DEFENSE

Miloje Cvetković

Ombudsman de la Défense..... 177

Ranko Lojić

Comportement de base organisationnelle 196

Svetlana Čizmić et Tatjana Višacki

Corrélation des valeurs individuelles et la culture organisationnelle comme prédicteur de la satisfaction au travail des salariés dans l'environnement militaire 217

LIGNES CONCEPTUELLES ET TERMINOLOGIQUES

Biljana Stojković

Différentes approches de l'utilisation de la stratégie à long terme à l'ère moderne 241

POINT DE VUE

Dragoljub Damjanović et Vladimir Grujić

Les principaux facteurs qui ont dû lutter contre l'armée yougoslave pendant le conflit armé de l'OTAN et la RFY 270

POLÉMIQUES

Branko Babić

Zoran M. Mačak

Réactions à l'article: "Les aspects éthiques du service militaire dans la fonction publique, Oeuvre militaire, n° 1, Belgrade, 2009, pp. 206–226. 303

KRISENGEBIETE

Natalija P. Romaškina

Atomprogramme von Nordkorea und Iran als Faktoren der Instabilität
im neuen System der internationalen Beziehungen 9

Monika Isidorčik

Sicherheit gegen die Gerechtigkeit – Israel und Palästina

Unterschiedliche Perzeption des Nahostkonfliktes seit der zweiten
Intifada und ihr Einfluss auf den Friedensprozess 62

NATIONALE SICHERHEIT

Slobodan Mišović

Die Ursachen und Folgen des Rückganges der natürlichen
Bevölkerungsentwicklung in Serbien nach dem Zweiten Weltkrieg 132

Zoran Dragišić

System der nationalen Sicherheit – der Versuch einer Definition
des Begriffs 162

VERTEIDIGUNGSSYSTEM

Miloje Cvetković

Ombudsmann für die Verteidigung 177

Rajko Lojić

Die Grundlagen des Institutionsverhaltens 196

Svetlana Čizmić
Tatjana Višacki
Die Verkopplung der individuellen Werte mit der Institutionskultur
als Prädiktor der Zufriedenheit mit der Arbeit der Angestellten
in militärischem Milieu 217

BEGRIFFLICH-TERMINOLOGISCHE ABSTIMMUNG

Biljana Stojković

Unterschiedliche Ansätze zur Benutzung der Begriffs Strategie in der
Gegenwart 241

RÜCKBLICK

Dragoljub Damjanović
Vladimir Grujić

Grundfaktoren der Kampfmoral der Jugoslawischen Streitkräfte
im laufe des bewaffneten Konflikts der NATO in der SRJ 270

DISKUSSION

Branko Babić

Zoran M. Mačak

Reaktionen auf den Artikel: „Ethische Aspekte des Zivildienstes“,
Vojno delo, Nr. 1, Belgrad, 2009, S. 206–226. 303

КОНФЛИКТНЫЕ ЗОНЫ

*Наталья П. Ромашкина*Ядерные программы Северной Кореи и Ирана как факторы
дестабилизации в сфере новой системы международных отношений .. 9*Моника Изидорчик*Безопасность против правды – Израиль и Палестина
Расхождения в понимании ближневосточного кризиса
с Второй интифады и их влияние на решение конфликта 62

НАЦИОНАЛЬНАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ

*Слободан Мишович*Причины и последствия снижения естественного прироста населения
в Республике Сербия по окончании Второй мировой войны 132*Зоран Драгишич*

Система национальной безопасности – попытка определить понятие .. 162

СИСТЕМА ОБОРОНЫ

Милое Цветкович

Омбудсмен по вопросам обороны 177

Ранко Лоич

Основы концепции организационного поведения 196

*Светлана Чизмич**Татьяна Вишацки*Взаимосвязь индивидуальных ценностей и организационной
культуры как показатель удовольствия, которое получают
от работы лица, работающие в вооруженных силах 217

СООТВЕТСТВИЯ ПОНЯТИЙ И ТЕРМИНОВ

*Биляна Стойкович*Различные подходы к пониманию термина
стратегия в современном мире 241

ВИДЕНИЯ

*Драголюб Дамнянович**Владимир Груич*Основные факторы боевой этики и духа Вооруженных сил
Югославии в период вооруженного конфликта с НАТО 270

ПОЛЕМИКИ

*Бранко Бабич**Зоран М. Мачак*Отклик на статью „Этический аспект прохождения
альтернативной гражданской службы“,
Военное дело, № 1, Белград, 2009, стр. 206–226. 303

НУКЛЕАРНИ ПРОГРАМИ СЕВЕРНЕ КОРЕЈЕ И ИРАНА КАО ФАКТОРИ НЕСТАБИЛНОСТИ У НОВОМ СИСТЕМУ МЕЂУНАРОДНИХ ОДНОСА*

Др Наталија П. Ромашкина**

У студији се истражују историјски услови и безбедносни проблеми због којих Северна Кореја и Иран улажу напоре у развој нуклеарног оружја и преузимају ризик сукоба с међународном заједницом. Значајна улога геополитике и променљивих односа с најважнијим суседима умногоме утичу на одлуке које обе земље доносе понаособ. На примеру ова два случаја проучавају се технички изазови у стварању неопходне инфраструктуре за остварење скупог и комплексног циља као што је развој нуклеарног оружја. Значајну улогу играју друге државе које омогућавају бржи развој потенцијала тих двеју земаља, а који оне не могу да остваре самостално. Оба случаја су вредна проучавања због њихове унутрашње динамике, али можда најважнији аспект ове студије (за дуже време и ширу глобалну заједницу) јесу инструменти међународне заједнице које она користи за контролу ширења нуклеарног оружја.

Ово је превод изворног текста који је публикован новембра 2007, у Occasional Paper Series No 13, у Европском центру за студије безбедности Џорџ К. Маршал.

Кључне речи: *нуклеарни програм, Северна Кореја, Иран, фактори нестабилности, међународни односи.*

Након завршетка Хладног рата била је распрострањена жеља да највеће претње безбедности из друге половине прошлог века, као и најразорнија опасност од ширења нуклеарног оружја, буду заборављене и похрањене у историју. Нажалост, као ни многе друге жеље из тог периода, ни ова се није показала остварљивом.

* Текст „North Korea and Iran's Nuclear Programs as Instability Factors in the New System of International Relations“, са енглеског језика је превела Душанка Пивљанин.

** Наталија П. Ромашкина ради у Центру за међународну безбедност Института за светску економију и међународне односе Руске академије наука. Докторирала је политичке науке, с посебним интересовањем за стратегију, војни аспект безбедности и војно-политичке анализе. Професор је у Руској академији војних наука и саветник Комитета за одбрану, руске државне Думе.

Иако период и ризик од „сигурног међусобног уништења“ САД и СССР више не заузима главно место у размишљањима планера безбедности, ризик од ширења нуклеарног оружја и даље се налази на врху листе плана рада Савета безбедности Уједињених нација и стратешких планера. У овом раду детаљно се разматрају две најнепосредније претње: Северна Кореја и Иран.

У вези с тим, пажљиво се истражују историјски услови и безбедносни проблеми због којих су те две државе ванредно улагале у нуклеарно оружје и преузеле ризике, који су сваку од њих довели до статуса у којем се сада налазе. Значајна улога геополитике и променљивих односа с најважнијим суседима умногоме су утицали на одлуке, које је свака земља донела. На примеру ова два случаја истражују се технички изазови у стварању неопходне инфраструктуре за спровођење скупог и комплексног циља као што је развој нуклеарног оружја. Најзад, значајну променљиву величину представља (која се овде разматра) улога других држава у омогућавању бржег развоја потенцијала тих двеју земљама, а који оне нису могле да остваре самостално.

Мада су ова два случаја вредна проучавања због њихове унутрашње динамике, можда најважнији аспект ове студије (за дуже време и ширу глобалну заједницу) јесу инструменти који су на располагању државама за контролу ширења нуклеарног оружја. Студија расветљава улогу коју имају Уговор о неширењу нуклеарног оружја (*Nuclear Non-Proliferation Treaty – NNPT*) и Међународна агенција за атомску енергију (*International Atomic Energy Agency – IAEA*) својим функцијама контроле и извештавања у Ирану и Северној Кореји, као и нове међународне приступе. У случају Северне Кореје студија је ставила у средиште пажње шестостране разговоре (Северна Кореја, Јужна Кореја, Јапан, Кина, Русија и САД), а у случају Ирана, различита настојања Европске уније и, конкретно, улогу коју су прихватиле Француска, Немачка и Уједињено Краљевство у трагању за решењима којима би се одобрило постојање нуклеарне енергије у Ирану, без обзира на ризик од ширења оружја.

Коначни аспект који истиче значај ове студије јесте разматрање утицаја који би успешно ширење нуклеарног оружја у Северној Кореји и Ирану могло да има на политичке одлуке других земаља у суседству и сваке земље понаособ. Ако се изузму Индија, Пакистан и Израел, који никад нису приступили Уговору о неширењу нуклеарног оружја, постигнута погодба да ненуклеарне државе не добију нуклеарно оружје одржава се више од половине прошлог века не због ограниченог потенцијала тих земаља да развијају оружје, него на основу безбедносних гаранција да ненуклеарне силе неће бити суочене са опасностима од оних, који та оружја поседују. Многи полемичу да би нуклеарним оружјем опремљени Иран и Северна Кореја из основа могли да поремете ту равнотежу и директно утичу на државе као што су Јапан и Саудијска Арабија да дођу у посед сличних способности.

Успостављање односа Ирана (као спонзора Хезболаха) и Северне Кореје (као главног пролифератора балистичких ракета) чини ову студију значајнијом, него што би она иначе била. Погубни ефекти нуклеарног оружја само су се још увећали, од оних дана у августу 1945, када су разорени Нагасаки и Хирошима (сваки град са по једном бомбом). Сабласни приказ таквог оружја, у рукама недржавних актера или фанатичних лидера, мора да буде највећа безбедносна брига целог света.

*„...постоје два метода вођења борбе,
један помоћу закона, други помоћу силе:
први метод је метод људи, други је метод животиња;
али, како је први метод често недовољан,
човек мора да прибегне другом.“¹*

Николо Макијавели
„Принц“

Увод

Све концепције нуклеарног одвраћања, стратешке стабилности и преговора о ограничавању и смањењу нуклеарног наоружања развијени су за време историјског периода названог биполарно доба. Окончањем Хладног рата, међународне односе карактерисала је динамична и вишестрана трансформација. Комплекснији (променљив и често непредвидљив) оквир међународних односа и сврставања снага заменио је биполарни свет. Он је заснован на новим принципима и моделима интеракције међу државама, наднационалним институцијама и невладиним организацијама и покретима, а на тим основама засниваће се и у будућности.

Од краја четрдесетих година 20. века до краја деведесетих, приближно једнака војна снага и глобални политички утицај двеју суперсила, СССР и САД, стварали су осећај равнотеже. Њихови војни и политички савези и шире, мање круте, глобалне коалиције били су истоветни. Почетком шездесетих година 20. века та јасно изражена шема почела је да се ремети јачањем Кине и оснивањем Покрета несврстаних држава. Све до краја деведесетих година 20. века, Народна Република Кина је у војном, економском и политичком смислу остала само регионална сила. Биполарни модел још је доминирао реал политиком.

То сврставање снага било је у сенци идеолошке конфронтације два система друштвених вредности у супротстављеним коалицијама – Хладни рат. Вероватно он није постао „врјући рат“ захваљујући одвраћајућој улози нуклеар-

¹ Machiavelli, Niccolo: *The Prince*. Translated by W. K. Marriott. 1908. <http://www.constitution.org/mac/prince.txt>.

ног оружја. Крајем осамдесетих година 20. века, две суперсиле нагомилале су арсенале нуклеарног оружја. Бројни локални и регионални сукоби и кризе који су служили као хладноратовска исказивања доминантности укључивали су и суперсиле у различитим степенима, али нису отишли тако далеко да се развију у директан оружани сукоб између тих двеју држава. Још једна хладноратовска манифестација била је и трка великих размера у нуклеарном и конвенционалном наоружању ради остварења војне предности и његове надмоћи.

Већина стручњака верује да су нуклеарно оружје, начела стратешке стабилности и систем нуклеарног одвраћања имали значајне улоге не само у спречавању Трећег светског рата, него и у обуздавању регионалних ратова и сукоба. Постхладноратовски талас етничких, верских и других унутрашњих оружаних сукоба могао би се приписати трансформисаним односима, који сада доминирају међународном политиком. Суседне земље се готово увек увлаче у сукобе и пружају подршку једној од супротстављених страна. Тако, један мали сукоб може да постане отегнути рат између двеју земаља.

Главне карактеристике Хладног рата – биполарност и идеолошка борба, постали су архаични након распада СССР и дезинтегрисања његове војне и политичке коалиције земаља са сличним економским, друштвеним, политичким и идеолошким националним системима и спољнополитичким опредељењима. Војна конфронтација двеју суперсила – конфронтација која је могла довести до Трећег светског рата – престала је да постоји.

Економска моћ Русије сада износи мање од десет процената бруто домаћег производа (БДП) САД. На ранг листи земаља света према БДП, земља наследница СССР спала је с другог места на десето.² Иако војна моћ Москве, нарочито њена нуклеарна компонента, очигледно, може да се пореди са снагом САД по укупном квантитету, многи параметри квалитета су деградирани. До почетка 21. века, смањиле су се стварне борбене могућности војних снага које подржавају националну безбедност и спољну политику. Поред тога, према класичним геополитичким критеријумима, деведесетих година 20. века нова Русија не само да је изгубила готово сав свој војни и политички утицај у свету, него и утицај на оно што се дешавало у Заједници Независних Држава (ЗНД), суседним евроазијским регионима па чак и на делу сопствене периферије.

Истовремено, уместо држања одстојања и надметања, Руска Федерација, САД и цео Запад започели су економску, политичку па чак и војну сарадњу. Нарочито после великих терористичких напада у Русији и САД, гледање водећих сила на безбедносне претње, одбрамбене потребе и употребу војске знатно се променило. Деведесетих година 20. века и првих година новог века, у свим аспектима међународних односа, укључујући и војне односе, и даље су се одвијале велике трансформације, чије последице тренутно нису сасвим јасне.

² Материјал ЦИА. <http://www.cia.gov/cia/publications/factbook>.

Научници и политичари објављују различите моделе света за 21. век. Један модел је монополарност, која значи доминацију Запада предвођеног САД, уз отпор који пружа покрет против глобализације. Други модел предвиђа нову биполарност у чијем средишту су САД и Кина. Поред тих, постоји још једна теорија која обухвата мултиполарност међународних односа с неколико већих полова глобалних и регионалних размера. Неки научници предвиђају разне комбинације тих модела, у којима неки аспекти монополарности могу да буду комбиновани с биполарношћу или мултиполарношћу.

Различити (могући) модели међународних односа стварају потпуно нове услове за очување глобалне безбедности. Један од најзначајнијих аспеката тог проблема јесте неизбежан помак у приступу безбедности, од нуклеарног оружја и система за њихово преношење до циља и, у мањем степену, у приступу другим оружјима за масовно уништавање и средствима за њихово преношење до циља.

До средине деведесетих година 20. века, упркос ширењу нуклеарног оружја за време Хладног рата, кад су се појавиле државе с новим нуклеарним способностима, нуклеарне снаге које нису припадале арсеналу једне или друге суперсиле износиле су мање од десет процената од онога што је имала свака суперсила појединачно. Руска Федерација (СССР) и САД имали су више од десет хиљада комада стратегијског нуклеарног оружја, у шта није обухваћено и хиљаде јединица нестратегиских нуклеарних снага. Ти показатељи утицаће на нови систем међународних војних и политичких односа.

Систем који је успостављен Уговором о неширењу нуклеарног оружја (*Nuclear Non-Proliferation Treaty – NPT*) није савршен. Индија и Пакистан достигле су нуклеарни статус након нуклеарних проба 1998. године, а за Израел се сматра да има тајни нуклеарни потенцијал. Осам држава већ поседује нуклеарно оружје, а постоји наговештај да још две земље, Северна Кореја и Иран, већ поседују или имају амбицију да поседују нуклеарно оружје. Ако број држава које имају такво оружје настави да расте, пет нуклеарних нација ће највероватније одбити да испуњавају све своје обавезе о разоружању предвиђене Уговором о неширењу нуклеарног оружја. Неке земље које имају технолошка и економска средства да поседују нуклеарно оружје, можда поново размотре свој статус ненуклеарних земаља. Према најгорем могућем сценарију, може се очекивати да ће за две деценије више од тридесет земаља легално обогаћивати уранијум без кршења Уговора о неширењу нуклеарног оружја те постати нуклеарне нације. Због тога би целокупан систем међународне безбедности био знатно дестабилизован. Да би се избегао тај сценарио, међународну стабилност би требало оснажити јачањем режима неширења нуклеарног оружја и спречавањем да убудуће иједна земља дође у посед нуклеарног оружја.

Постало је веома значајно питање, колика је вероватноће да би ненуклеарне земље могле да добију нуклеарну технологију и опрему која је неоп-

ходна за производњу нуклеарног оружја. За Северну Кореју, Иран, Либију и неколико других земаља сумња се да набављају компоненте нуклеарне технологије. Те су земље биле близу производње нуклеарног оружја без отвореног кршења Уговора о неширењу нуклеарног оружја или ситуације да се некажњено повуку из тог уговора.

Велики терористички напади у Русији и САД умногоме су допринели да се више пажње и већа важност посвећује безбедности и да људи узму у обзир и фактор непредвидљивости у војним и политичким питањима, као и конкретније проблеме нуклеарног оружја и оружја за масовно уништавање. Тренутно су ширење нуклеарног оружја и трансфер критичне технологије основна брига, јер би нуклеарно оружје или његове компоненте могли доспети у руке терористичких организација.

У наредној деценији, иако Русија и САД планирају велика смањења нуклеарних снага, треће земље задржаће ниво нуклеарног ракетног наоружања или ће га повећати, а неке државе су на прагу развоја нуклеарног оружја. Сходно томе, нуклеарне снаге сваке од водећих сила могле би да буду једнаке с комбинованим нуклеарним снагама других нуклеарних нација или, у неким случајевима, чак и слабије од њих. Термини нуклеарна и ракетна мултиполарност односиће се на целокупан скуп промена у оквиру међународних војних и политичких односа. Та нова ера нуклеарне мултиполарности заменила је ранију биполарност. Тај помак већ утиче, а и даље ће најозбиљније да утиче, на стратешке односе Русије и САД, као и на односе двеју земаља с трећим земљама.

Традиционални појмови нуклеарног одвраћања, равноправности, једнаке безбедности, војне самодовољности, стратешке стабилности, принципа и метода преговарања и уговора, те планирања програма оружја мораће подробно да се размотре. Тај процес је, у ствари, већ у току. Сједињене Америчке Државе и Русија су га започеле 2002. године потписивањем Уговора о смањењу стратешких офанзивних снага (*Strategic Offensive Reductions Treaty – SORT*) и Заједничке декларације о новом стратешком односу (*Joint Declaration of the New Strategic Relationship*). Међутим, и Уговор и Заједничка декларација нису детаљно промишљени нити поуздано утемељени у аналитичку базу. У Русији, САД или другим земљама о том предмету не могу се наћи отворени, званични подаци. Штавише, и две водеће нуклеарне нације, међусобно не усклађују доследно своје приступе о тим проблемима.

Тренутно, сходно члану 9 Уговора о неширењу нуклеарног оружја (*NPT*),³ пет званичних нуклеарних нација стални су чланови Савета безбедности Уједињених нација и имају право вета. Међутим, оне немају заједничко схватање о савременим претњама у контексту нуклеарне мултиполарности.

³ Нераспространение ядерного оружия. Сборник документов. Москва: Международные отношения, 1993.

Било би интересно да се види како би консензус могао да утиче на све ризике од ширења оружја. На пример, који би елементи искуства из прошлости у међународним војним и политичким односима у нуклеарној сфери важили за ту нову ситуацију, а који елементи би захтевали концепцијско и фундаментално прилагођавање?

С обзиром на нову геополитичку ситуацију, могу да се дефинишу најважнији елементи анализе стратешке безбедности:

- испитивање традиционалних принципа стратешке стабилности као основе односа СССР/Руске Федерације и САД, поготово стратешког офанзивног оружја током Хладног рата и трансформацију тих односа у постбиполарном систему;
- описивање глобалне постхладноратовске војне и политичке ситуације, узимајући у обзир и разматрајући појаву регионалних центара моћи као последице ширења нуклеарног оружја, као и другог оружја за масовно уништавање и система за њихово преношење до циља;
- предвиђање за период од 2015. до 2020. године могућег потенцијала нуклеарног, ракетног оружја и оружја за масовно уништавање нација које поседују такав арсенал или су веома близу да га развију;
- анализа утицаја супертероризма на дестабилизацију војне и политичке ситуације на регионалном и глобалном нивоу;
- израда принципа општих модела стратешке стабилности за нову ситуацију, примена тих модела и израда препорука о смањењу утицаја дестабилизујућих фактора.

Два главна дестабилизујућа фактора у нуклеарној и ракетној сфери који би могли знатно да наруше достигнути ниво стратешке стабилности јесу постојање нуклеарног арсенала у Израелу и могућа појава нових нуклеарних нација, као што су Иран и Северна Кореја. Северна Кореја је 10. фебруара 2005, званично саопштила да поседује нуклеарно оружје. Стога је веома важно да се испитају нуклеарни програми тих земаља.

Нуклеарни изазов упућен од држава, које су на прагу овладавања нуклеарним оружјем, погоршава дебату у међународној заједници и подгрејава сумње не само у погледу стабилности режима о неширењу нуклеарног оружја уопште, него и о ефективности Међународне агенције за атомску енергију (IAEA), њених активности, а посебно њеног система инспекције. Многи политичари и стручњаци из САД, других западних земаља, Израела и Јужне Кореје истичу да систем надзора који спроводи IAEA није довољно ефикасан и, једноставно, не одговара ситуацији у савременом свету. Земље које желе да се домогну нуклеарног оружја имају превише политичких, техничких и других прилика да избегну систем надгледања. Нова поглавља у нуклеарној историји Северне Кореје и Ирана биће уско повезана са активностима IAEA и уопштеније извештаје те организације.

Међународна агенција за атомску енергију израдила је нове пројекте у вези с ограничавањем набавке технологије за прераду обогаћеног уранијума и плутонијума, обелодањивањем кршења уговора и одговорност за таква кршења. Организација, такође, наставља своја настојања да унапреди механизам система надгледања. Када је реч о нуклеарним програмима у Ирану и Северној Кореји, важно је напоменути да се у складу са чланом 4 Уговора о неширењу нуклеарног оружја⁴ и Статута *IAEA*,⁵ земљи не може оспорити право да поседује нуклеарну енергију за цивилне сврхе.

Светска заједница још није адекватно реаговала на севернокорејско непоштовање *IAEA* и Уговора о неширењу нуклеарног оружја или на њену незакониту сарадњу с другим земљама у домену нуклеарног и ракетног наоружања. Међутим, све већа војна и политичка нестабилност погоршана неизвесним нуклеарним статусом Ирана захтева да све веће земље развију низ политичких, дипломатских и технолошких метода за решавање таквих проблема. Тај процес је већ у току. Савет безбедности Уједињених нација је 28. априла 2004, усвојио Резолуцију 1540,⁶ коју су предложиле САД и Француска. Тај документ одсликава глобални консензус о хитној потреби да се ојача међународни режим неширења оружја. Резолуција тражи већу безбедност нуклеарног оружја и материјала, строжу контролу извоза и нове законе за контролу активности недржавних актера у домену ширења оружја. Резолуција предвиђа контролisanje незаконитих набавки материјала и технологије у складу са Поглављем 7 Повеље УН које дозвољава Савету безбедности да примени санкције и војну силу, као одговор на претње међународној безбедности.

На развој будућих криза, и глобалну безбедност уопште, утицаће ефективност одабраних приступа за решавање нуклеарног проблема са Северном Корејом и ситуације у Ирану, о којима су подељена мишљења многих чланова Савета безбедности УН.

Демократска Народна Република Кореја (ДНРК)

Развој ситуације у вези с политиком ДНРК о нуклеарној енергији. Од стварања ДНРК 1948. године, њена политика одбране била је усредсређена на одржавање и јачање своје војне моћи и офанзивног потенцијала у региону. После Корејског рата (1950–1953), као и касније након Хладног рата, безбедносна ситуација на Корејском полуострву није постала ништа мање динамична нити се војна претња на Далеком истоку смањила.

⁴ Нераспространение ядерного оружия. Сборник документов. Москва: Международные отношения, 1993.

⁵ Устав МАГАТЭ. Советский Союз в борьбе за разоружение. Сборник документов. Moscow: Политиздат, 1977.

⁶ Документи Савета безбедности УН, www.un.org.

Неколико деценија, национални циљ војне политике Северне Кореје био је уједињење полуострва. Руководство Северне Кореје развило је политику која се заснивала на неколико фундаменталних и међусобно повезаних концепција за будућност Корејског полуострва: доминација Северне Кореје у уједињеној Кореји и евентуална употреба војне силе током процеса уједињавања. У том циљу, Северна Кореја се дуго интересовала за оружје за масовно уништавање и чинила велике напоре да га развије, а нарочито нуклеарно оружје. Очигледно су за Пјонгјанг ти циљеви и даље веома важни. Међутим, постоје околности на основу којих се закључује да је режим Северне Кореје можда смислио најновију нуклеарну манифестацију као покушај да опстане и, можда, постигне извешан успех као резултат сплетке с нуклеарном уценом.

Историјски гледано, двосмисленост и непредвидљивост нуклеарне стратегије и тактике Северне Кореје збунили су светску заједницу. Земљу предводе рационални и прагматични људи. Набавка компонената оружја за масовно уништавање и изјаве о развоју нуклеарног оружја не заснивају се на смелости или индиферентности према савременим догађајима, него пре на дубоком схватању догађаја и како да се они на најбољи начин искористе.

Нуклеарна стратегија Северне Кореје и конкретни војни планови остављају извесну нејасноћу, због тога што је веома тешко добити поуздане информације о мотивима и намерама Пјонгјанга. Процене севернокорејских способности када се ради о оружју за масовно уништавање, које је спровео један број међународних стручњака, дале су различите, па чак и супротстављене резултате. Што је најважније, амерички и руски стручњаци се не слажу око тог питања. Историја севернокорејског нуклеарног програма показује да такве разлике у мишљењима настају када се тај програм посматра кроз призму физике, технологије, политике, стратегије и међународног права.

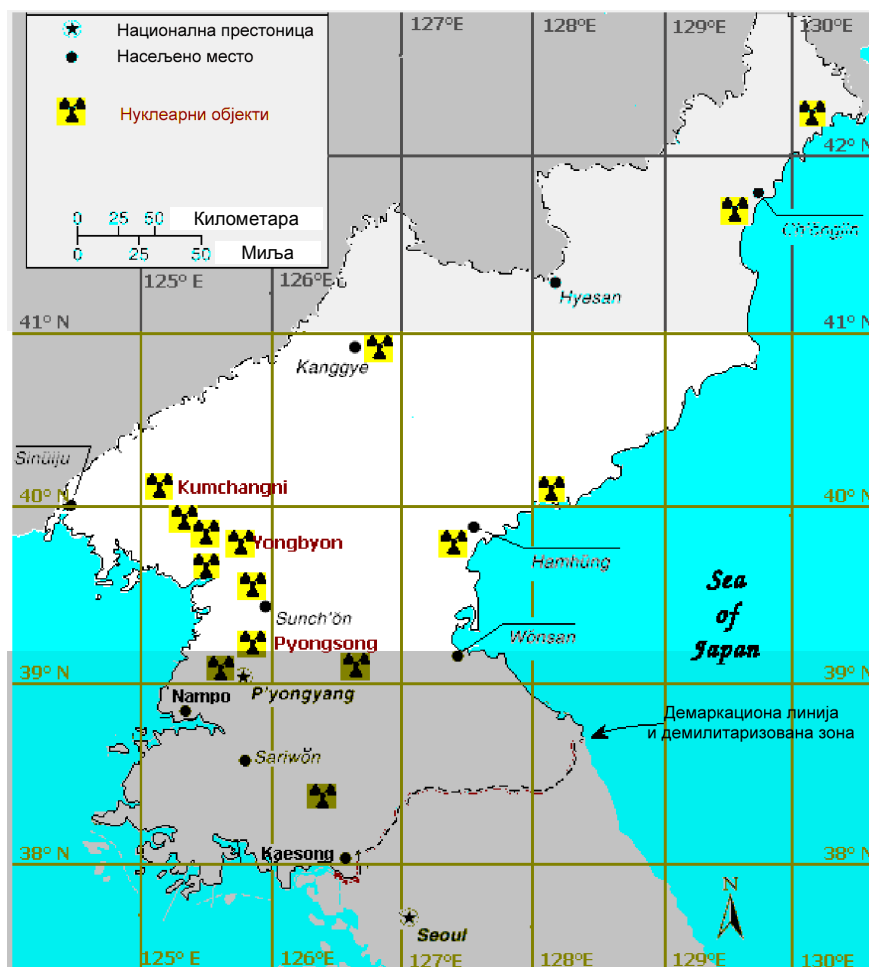
Северна Кореја одувек сматра да је оружје за масовно уништавање неопходан део њеног војног арсенала. Војна сарадња Северне Кореје са Совјетским Савезом и Кином, педесетих и шездесетих година 20. века навела је ДНРК да покуша да развије властити нуклеарни програм. За време Корејског рата САД су неколико пута претиле да ће употребити нуклеарно оружје. Након рата, америчке снаге остале су у Јужној Кореји кршећи тако закључени прекид непријатељстава из 1953. године. Деведесетих година 20. века амерички документи, са којих је скинут степен тајности, доказују да је америчко нуклеарно оружје било размештено на корејском тлу.⁷ До 1967. године било је укупно 950 нуклеарних бојевих глава, осам различитих типова.⁸ Због тога Северна Кореја развија нуклеарни програм, упркос озбиљним економским проблемима. Северна Кореја непрекидно шири примену свог

⁷ "CINCPAC Document on the Withdrawal of US Nuclear Weapons from Korean Peninsula." The Nautilus Institute. <http://nautilus.org/DNRKbriefingbook/nuclearweapons/koreawithdrawal.PDF>.

⁸ "North Korea's Nuclear Program, 2003." *The Bulletin of the Atomic Scientists*. <http://www.thebulletin.org>.

нуклеарног истраживања у војном домену и користи хладноратовске конфронтације између нуклеарних нација. Поред тога, Северна Кореја користи израз *нуклеарно оружје* да би за себе извукла што већу корист. Неколико деценија се речи *Северна Кореја* повезују с појмом *нуклеарно оружје*, илуструјући тако изузетно опасан регионални и међународни проблем.

Слика 1 приказује локације кључних нуклеарних објеката у савременој Северној Кореји.⁹

Слика 1 – Севернокорејски нуклеарни објекти

⁹ Федерација америчких научника. <http://www.fas.org>.

Демократска Народна Република Кореја покренула је свој нуклеарни програм средином педесетих година 20. века. Током шездесетих година 20. века, СССР је помогао Северној Кореји да се покрене њена научна и експериментална инфраструктура, обуче потребни кадрови и изгради индустријска база за цивилну нуклеарну индустрију. У Јонгбјону је 1963. године почела изградња нуклеарног центра. Северна Кореја је 1986. године почела да користи мали уранијумско-графитни истраживачки реактор, од пет мегавата (MW), који је категорисан као објекат двојне намене за прераду плутонијума.¹⁰ Увек када је Совјетски Савез испоручивао гориво за тај објекат, Влада Северне Кореје би званично давала уверавања да се гориво користи искључиво за цивилне сврхе. Документи који се односе на те активности налазе се у архиви Федералне агенције за атомску енергију (раније познате као Министарство за атомску енергију Руске Федерације). Совјетски савез помогао је и да се формира Радиохемијска лабораторија при Институту за радиохемију у Северној Кореји. Та лабораторија имала је неколико врућих ћелија за прераду утрошеног нуклеарног горива и издвајање радионуклеида из истрошених горивних елемената. Поред тога, Совјетски Савез је помогао Северној Кореји да се уреди локација за нуклеарни отпад у Нуклеарном научном истраживачком центру у Јонгбјону. Све објекте надзирала је *IAEA*.¹¹

Осамдесетих година 20. века почео је рад на још два енергетска реактора, планираних да буду пуштени у рад 1995. или 1996. године, који су користили совјетску технологију. Према руским стручњацима, реактори нису никада завршени. Познато је да је локацију, изабрану и уређену за реакторе, касније користила Корејска организација за развој енергије (*Korean Energy Development Organization – KEDO*) за градњу реактора с лаком водом (*light-water reactors – LWRs*) у складу са Усаглашеним радним оквиром из 1994. године.¹²

До средине осамдесетих година 20. века, нуклеарне активности Северне Кореје нису изазивале посебну забринутост. Међутим, тада је свет први пут сазнао да је Северна Кореја освојила производњу плутонијума погодног за производњу оружја, који је неопходан за израду атомске бомбе.

У децембру 1985, на инсистирање СССР, а у замену за совјетску подршку у изградњи два реактора, Северна Кореја је потписала Уговор о неширењу нуклеарног оружја.¹³ Међутим, Пјонгјанг није дао комплетну листу својих нуклеарних објеката и материјала инспекторима Међународне агенције

¹⁰ Тимербаев, Р. М.: *Россия и ядерное нераспространение 1945–1968*, Moscow: Наука, 1999.

¹¹ Отворени подаци контраобавештајне службе. <http://svr.gov.ru>.

¹² Romashkina, N.P.: "The North Korean Nuclear Problem", *Theories and Reality*, Vol. 46, January–March 2003, Moscow: Moscow Carnegie Center, 2003.

¹³ Уговор о неширењу нуклеарног оружја ступио је на снагу 1970. године. Потписало га је 187 земаља, али не и Израел, Индија, и Пакистан. Да би приступила Уговору о неширењу нуклеарног оружја, земља обећава да ће дозволити надзорне инспекције *IAEA* својих нуклеарних објеката, првих 18 месеци од потписивања Уговора о неширењу нуклеарног оружја.

за атомску енергију (*IAEA*), нити је обезбедио приступ тим објектима, како је предвиђено чланом 3.1. Уговора о неширењу нуклеарног оружја. Демократска Народна Република Кореја и *IAEA* потписале су 30. јануара 1992,¹⁴ Споразум о заштити, чији је нацрт био припремљен још 16. јула 1991. године.¹⁵ Северна Кореја је готово седам година одлагала потписивање тих докумената, што је без преседана у историји Уговора о неширењу нуклеарног оружја. Дипломатско маневрисање Северне Кореје у односима са *IAEA* наставља се до данашњих дана.

Северна Кореја и Јужна Кореја потписале су 1992. године Заједничку декларацију о денуклеаризацији Корејског полуострва (*Joint Declaration of South and North Korea on Denuclearization of the Korean Peninsula*).¹⁶ У мају 2003, Северна Кореја је објавила да више не важи Заједничка декларација.

Како је почео да се реализује споразум између Пјонгјанга и *IAEA* о инспекцијама севернокорејских нуклеарних објеката, повећао се и ниво транспарентности севернокорејског нуклеарног програма. Такође, споразум је омогућавао *IAEA* да јасно и објективно процењује стање и сврху севернокорејског нуклеарног програма. Генерални директор *IAEA*, Ханс Бликс (*Hans Blix*) дао је 30. јануара 1992, званично саопштење о тим догађајима.¹⁷ Током 1992. и 1993. године, *IAEA* је у Северној Кореји извршила шест инспекција.¹⁸

Међутим, још 1992. године, инспекције у Северној Кореји нису дале јасне закључке о томе да ли севернокорејска влада користи нуклеарне објекте искључиво за цивилне сврхе. Поред тога, *IAEA* је посумњала да Северна Кореја није поднела на увид инспекцији свој целокупни нуклеарни материјал. На пример, било је спекулација да је Северна Кореја испразнила прерађено утрошено гориво у истраживачком енергетском реактору у Јонгбјону, а да није пријавила ту активност. У вези с тим, *IAEA* је проценила да Северна Кореја може да произведе довољно плутонијума да направи једну бомбу или две бомбе. Представници *IAEA* су се сагласили да та процена има основа, јер узорци радиоактивног отпада и тестови у врућим ћелијама нису одговарали режиму рада реактора.¹⁹

¹⁴ „Уговор од 30. јануара 1992. године између Владе Демократске Народне Републике Кореје и Међународне агенције за атомске енергију о примени надзора у вези с Уговором о неширењу нуклеарног оружја (INFCIRC/403)“. Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

¹⁵ „The DPRK and IAEA Secretariat Complete Safeguards Agreement“ Text. July 16, 199, *Federation of American Scientists*. <http://www.fas.org>.

¹⁶ Akhtamzian, I.A., ed.: „Nuclear Non-Proliferation“, Vol. 2, Moscow: *PIR-Center*, 2002.

¹⁷ „Statement of IAEA Director General at the Signing of a Safeguards Agreement between the IAEA and the Democratic People's Republic of Korea“, Vienna, Austria, January 30, 1992. *Federation of American Scientists*, <http://www.fas.org>.

¹⁸ Cilincione, J. and B. Wolfsthal and M. Rajkumar: *Deadly Arsenals, Tracking Weapons of Mass Destruction*. Carnegie Endowment for International Peace, 2002.

¹⁹ Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

Као одговор на бројне захтеве Међународне агенције за атомску енергију за спровођење инспекција, за време којих је Северна Кореја могла да поднесе доказ о својој невиности, шипке уранијума уклоњене су 1993. године из Јонгбјона без присуства инспектора *IAEA*. Затим је ДНРК објавила намеру да прекине примену надзора на својој територији²⁰ и запретила да ће се повући из Уговора о неширењу нуклеарног оружја.²¹ Током тог периода обављена је и проба пројектила *No-dong-1*.

Поново, 1994. године Северна Кореја је претила да ће се повући из Уговора о неширењу нуклеарног оружја. Северна Кореја, на ивици рата, успешно користи тактику нуклеарног уцењивања и балансирања.

Након опсежног истраживања, *IAEA* је 1994. године пронашла објекте који су производили плутонијум из утрошеног горива реактора. Тај плутонијум био је погодан за програме нуклеарног оружја.²² Не само да је инспекторима *IAEA* био онемогућен приступ једном од нуклеарних објеката Северне Кореје, већ је Северна Кореја почела, такође, да користи утрошено нуклеарно гориво из истраживачког реактора без присуства међународних посматрача.²³ Експерти *IAEA* оценили су да утрошено гориво може да садржи до тридесет килограма плутонијума, чиме би се могло произвести пет или шест атомских бомби. Северна Кореја је затим објавила своје повлачење из *IAEA*.²⁴ Због тога су Сједињене Државе поднеле предлог Савету безбедности Уједињених нација да уведе санкције Северној Кореји, а од тада *IAEA* ограничено надгледа Северну Кореју. Међутим, експерти *IAEA* нису никад примљени у ту земљу да обаве детаљну инспекцију која би доказала или оповргла тајни развој нуклеарног оружја.

На основу резултата посредничке мисије бившег америчког председника Џимија Картера Северна Кореја је пристала да замрзне своје војне нуклеарне програме и почне преговоре са САД. Представници двеју земаља постигли су компромис. У јесен 1994. године, након дугих преговора у којима су учествовали и представници *IAEA*, Северна Кореја је потписала Усагла-

²⁰ "INFCIRC/419." Анекс 5, 12. март 1993. Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

²¹ "INFCIRC/419." Анекс 7, 12. март 1993. Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

²² "INFCIRC/437." April 14, 1994. "Communications dated March 18 and 19, 1994 Received from the Permanent Mission of the Democratic People's Republic of Korea to the International Atomic Energy Agency." "Statement of March 18, 1994 by a Spokesman for the General Department of Atomic Energy of the Democratic People's Republic of Korea." Прилог 1. Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>. Материјали *CIA*. <http://www.cia.gov>.

²³ "INFCIRC/437." April 14, 1994. "Communications dated March 18 and 19, 1994 Received from the Permanent Mission of the Democratic People's Republic of Korea to the International Atomic Energy Agency." "Memorandum of March 19, 1994 of the General Department of Atomic Energy of the Democratic People's Republic of Korea." Прилог 2, Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

²⁴ "INFCIRC/447." June 21, 1994. "The Withdrawal of the Democratic People's Republic of Korea from the International Atomic Energy Agency." Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

шени радни оквир између САД и ДНРК.²⁵ Споразум је предвиђао замрзавање и коначно демонтажање графитних реактора за производњу уранијума и свих сродних објеката у Јонгбјону. На основу споразума Северна Кореја би добила пет стотина тона мазута годишње за грејање насељених области земље и два реактора с лаком водом, од хиљаду мегавата. Реактори не би могли да производе нуклеарне материјале погодне за производњу оружја. Исте године, према споразуму с Међународном агенцијом за атомску енергију, зграде у оквиру незадржаних нуклеарних објеката запечаћене су и постављене су камере за надзор. Поред тога, Северна Кореја се обавезала да ће: дозволити *IAEA* да поново обави инспекцију заштите; остати потписница Уговора о неширењу нуклеарног оружја; у потпуности поштовати Споразум о заштити када већи део пројекта буде завршен, али пре него што буду испоручене критичне нуклеарне компоненте.²⁶

Нова америчка администрација донела је промену у политици која је одредила судбину даљих догађаја. Одредбе Усаглашеног радног оквира са САД, ради проналажења решења, постале су разлог за још једну севернокорејску кризу. Председник Џорџ В. Буш (*George W. Bush*) изјавио је да не верује да ће Северна Кореја²⁷ испунити своје обавезе како је предвиђено Усаглашеним радним оквиром. Почетком октобра 2002. године једна америчка делегација отпутовала је за Пјонгјанг са задатком да постигне компромис. По повратку те групе у САД, државни секретар Колин Пауел (*Colin Powell*) известио је да је помоћник државног секретара Џејмс Е. Кели (*James A. Kelly*) изнео севернокорејским властима доказ да су кршили Усаглашени радни оквир из 1994. године.²⁸ Као одговор на ту изјаву, Северна Кореја је изнела следеће примедбе Сједињеним Државама у вези с кршењем Усаглашеног радног оквира:

- изградња реактора с лаком водом у ДНРК тек је у фази полагања темеља, иако би требало да тај реактор буде завршен до 2003. године, у смислу члана 1, Усаглашеног радног оквира. Сједињене Државе нису учиниле ништа да нормализују политичке и економске односе с Пјонгјангом као што је предвиђено чланом 2, о подизању билатералних односа на ниво амбасадора;
- Сједињене Државе нису дале никакве гаранције у вези с употребом нуклеарног оружја против ДНРК нити гаранције да неће претити употребом таквог оружја, као што је предвиђено чланом 3, Усаглашеног радног оквира;

²⁵ "INFCIRC/457." November 2, 1994. "Agreed Framework of 21 October 1994 between the United States of America and the Democratic People's Republic of Korea." Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

²⁶ Федерација америчких научника. <http://www.fas.org>.

²⁷ Биро за међународне информационе програме, Стејт департмент САД. <http://usinfo.state.gov>.

²⁸ Hersh, Seymour M. "The Cold Test/ What the Administration Knew about Pakistan and the North Korean Nuclear Program." <http://www.newyorker.com>.

- Сједињене Државе не крију своју способност да изврше нуклеарни напад на ДНРК и настављају да промовишу доктрину превентивног напада. Када се говори о потенцијалним циљевима нуклеарне превентиве, Вашингтон још сматра ДНРК једном од држава „осовине зла“;²⁹
- иако Сједињене Државе не поштују Усаглашени радни оквир из 1994. године, оне постављају додатне захтеве који нису обухваћени оригиналним документима. Сједињене Државе непрестано инсистирају на спровођењу инспекција у ДНРК, иако Усаглашени радни оквир наводи да инспекције треба да почну када буде завршен *знатан* део пројекта изградње реактора с лаком водом.³⁰ Према подацима *IAEA* о нуклеарној енергији у Русији, локација за градњу реактора с лаком водом јесте рашчишћена, шупљина за реактор припремљена и делимично избетонирана.

Реагујући на ове тврдње, амерички представници на разним нивоима саопштили су да су у октобру 2002. године севернокорејски званичници признали америчкој делегацији да Пјонгјанг има тајни програм нуклеарног оружја, који је у току³¹ и чија је намена да се заобиђе Усаглашени радни оквир САД и ДНРК.³² Према Сједињеним Државама, то доказује кршење неколико међународних докумената, укључујући и Уговор о неширењу нуклеарног оружја (*NPT*), споразуме са *IAEA* и Заједничку декларацију Севера и Југа о денуклеаризацији Корејског полуострва.³³ Званичници у Вашингтону објавили су да Бушова администрација неће да преговара са Северном Корејом као одговор на претње и кршење споразума, нити ће да се погађа с њом око поштовања споразума који је у прошлости потписала.³⁴ Преговори са Северном Корејом могли би се наставити само ако ДНРК у потпуности поштује своје међународне обавезе, изврши ликвидацију својих програма нуклеарног оружја и промени смер својих активности у вези с нуклеарним реакторима.³⁵

Према Централној обавештајној агенцији (*Central Intelligence Agency – CIA*), нови севернокорејски нуклеарни програм заснован је на коришћењу обогаћеног уранијума³⁶ и делимично је потпомогнут технологијама које су увезене из Руси-

²⁹ За време свог Говора о стању уније, 29. јануара 2002, председник Џорџ Буш је рекао да Ирак, Иран, Северна Кореја и њихови терористички савезници чине осовину зла. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>.

³⁰ *Seul'skii Vestnik*, 2000–2003. <http://vestnik.tripod.com>.

³¹ Материјали ЦИА. <http://www.cia.gov>.

³² Биро за међународне информационе програме, Стејт департмент САД. "Press briefing by the White House Press Secretary Ari Fleischer." 10. јануар 2003. <http://usinfo.state.gov>.

³³ Исто.

³⁴ Биро за међународне информационе програме, Стејт департмент САД. "The US Department of State briefing. Statement by the US State Department spokesman Richard Baucher." 3. јануар 2003. <http://usinfo.state.gov>.

³⁵ Kessler, Glenn. "US Believes N. Korea Rapidly Seeking Stockpile." *Washington Post*. February 1, 2003.

³⁶ Материјали ЦИА. <http://www.cia.gov>.

је.³⁷ Руска иностранна обавештајна служба тврди да је током три деценије нуклеарног програма у Северној Кореји успостављена мрежа нуклеарних индустријских објеката. Следећи објекти имају потенцијал да се користе у војне сврхе:

- специјализована експериментална лабораторија за нуклеарну физику на Универзитету Ким Ил Сунг у Пјонгјангу;
- постројење за производњу шипки за гориво и локација за нуклеарни отпад у Нуклеарном научном истраживачком центру у Јонгбјону;
- нуклеарни истраживачки реактор, од 5 MW, у Јонгбјону;
- нуклеарни реактор, од 50 MW у Јонгбјону, који је, према Северној Кореји, у фази изградње. (тај реактор и реактор од 5 MW су у ствари објекти двојне намене);
- радиохемијска лабораторија у Институту са радиохемијом у Јонгбјону;
- гасно-графитни реактор од 200 MW за природни уранијум, у фази изградње у Течону;
- рудници уранијума у Пакчону у Пјонгсану и
- локације за планирану изградњу три енергетска реактора, од 635 MW.³⁸

Амерички експерти поткрепили су доказима већину ових података.³⁹

Сви објекти изграђени током сарадње са СССР налазе се у Јонгбјону, и ниједан од тих објеката не може да се користи за војни нуклеарни програм који се заснива на високо обогаћеном уранијуму (*highly-enriched uranium* – *HEU*). Због раније севернокорејске кризе, председник Руске Федерације потписао је 1993. године указ, којим је окончана нуклеарна научна и техничка сарадња Русије и ДНРК.

Према руским експертима, постоји неколико разлога што Северна Кореја није ефикасна у својим напорима да развије нуклеарно оружје на бази уранијума. Прво, познавајући севернокорејске могућности, практично је немогуће да се издвоји довољно високообогаћеног уранијума који је погодан за израду оружја, пошто су за нуклеарно оружје потребне велике количине високообогаћеног уранијума. За израду само једне нуклеарне бојеве главе потребно је око 28 килограма високообогаћеног уранијума.⁴⁰ У поређењу с тим, за једну нуклеарну бојеву главу на бази плутонијума потребно је од четири до осам килограма материјала који је погодан за израду оружја. Међутим, руски експерти оцењују да су севернокорејски нуклеарни објекти, од када постоје, могли да произведу довољно плутонијума за израду од једне до три нуклеарне бојеве главе. Друго, поред опреме за обогаћивање уранијума, која захтева много простора и троши огромне количине енергије за

³⁷ Центар за контролу наоружања, енергију и еколошке студије. Московски Институт за физику и технологију. <http://www.armscontrol.ru>.

³⁸ Отворени подаци контраобавештајне службе. <http://svr.gov.ru>.

³⁹ Cilincione, J. and B. Wolfsthal and M. Rajkumar: *Deadly Arsenals, Tracking Weapons of Mass Destruction*. Carnegie Endowment for International Peace, 2002.

⁴⁰ *Effects of Nuclear Weapons*, Moscow: Military Publishing, MOD USSR, 1963.

развој различитих метода обогаћивања уранијума за нуклеарно оружје, било да се ради о дифузионој, центрифугалној, ласерској или електромагнетној и радиохемијској сепарацији изотопа – потребно је много стручњака. Модерни сателитски системи могу лако да открију такве објекте.

Следећи пример илуструје двосмисленост проблема. Северна Кореја има лежишта уранијума који се процењују на петнаест хиљада тона.⁴¹ Иако је Кина помогла Северној Кореји обезбеђивањем нуклеарне, научне и истраживачке инфраструктуре, обуком кадрова и изградњом производних објеката, о тој сарадњи нема комплетних или поузданих података. Током неколико последњих година западна штампа је јављала да Пакистан даје Северној Кореји тајне податке о производњи нуклеарног оружја које обухватају гасно-центрифугални метод обогаћивања уранијума, шаље неопходну опрему и чак обезбеђује нуклеарне материјале Северној Кореји у замену за тактичке пројектиле. Исламабад је демантовао те извештаје. Још једна велика препрека која спречава развој нуклеарног оружја Северне Кореје јесте софистицираност плутонијумског оружја импловног типа. Та чињеница можда најбоље објашњава зашто се Пјонгјанг концентрише на коришћење високообогаћеног уранијума за израду технолошки једноставнијег нуклеарног средства с детонатором класичног типа.

Према најновијим подацима из западних извора, на осамнаест севернокорејских локација смештено је око двадесет и два нуклеарна објекта.⁴² Неки од тих објеката могли би да се користе за израду нуклеарног оружја на бази високообогаћеног уранијума, а могуће је и да постоји подземно производно постројење у тунелу кроз планину *Ch'onma*, које се можда користи за прераду руде уранијума и производњу оружја од уранијума таквог квалитета.⁴³ Неки аналитичари тврде да је тај објект у оперативној употреби од 1989.⁴⁴

Подземни комплекс смештен у тунелима кроз планине *Mjohjang* у близини села Хагап, у покрајини Чанганг, можда има нуклеарне реакторе и објекте за обогаћивање уранијума.⁴⁵ Према новијим подацима, тај комплекс се не налази у Хагапу, него у пећинама Кумчанг-ни-ја,⁴⁶ око педесет миља североисточно од Нуклеарног научног истраживачког центра у Јонгбјону.⁴⁷ Међутим, америчке инспекције (мај 1999. и 2000), нису могле да потврде ту информацију.⁴⁸

⁴¹ Moltz, James C. and Alexandre Y. Mansourou, eds.: *The North Korean Nuclear program*. Routledge, New York and London, 2000.

⁴² Материјали с веб сајта. <http://globalsecurity.org>.

⁴³ Albright, David and Holly Higgins: "Under Mt. Chun-Ma." *The Bulletin of the Atomic Scientists*. January 2002. <http://www.thebulletin.org>.

⁴⁴ Sokolski, Henry and Victor Gilinsky. "Bush is Right To Get Tough With North Korea." *Wall Street Journal*. February 11, 2002. <http://www.npec-web.org>.

⁴⁵ Northeast Asia Peace and Security Network: "Alleged DPRK Underground Nuclear Facility." *Daily Report*. August 20, 1998. The Nautilus Institute. <http://www.nautilus.org>.

⁴⁶ Priest, Dana. "Activity Suggests N. Koreans building Secret Nuclear Site." *Washington Post*. August 18, 1998.

⁴⁷ "Nuclear Facilities, Kumchang-ni." In *North Korean Special Weapons Facilities*. <http://globalsecurity.org>

⁴⁸ US Department of State. Statement by James P. Rubin, Spokesman. "Report on the US visit to the site at Kumchang-ni, Democratic People's Republic of Korea." June 25, 1999. <http://globalsecurity.org>.

Према неким изворима, тајни објекти за прераду и обогаћивање уранијума налазе се, такође, на локацијама које су ископане у Кванмо-бонгу, другој по висини планини у региону Северног Хамгјонга.⁴⁹ Ниједна од ових информација, које се углавном заснивају на обавештајним подацима, не може да се сматра апсолутно поузданом.

Севернокорејска државна новинска агенција је 10. јануара 2003, известила да су званичници ДНРК дали саопштење да се земља повлачи из Уговора о неширењу нуклеарног оружја и да није вољна да сарађује са инспекторима *IAEA*. Међутим, Северна Кореја је саопштила да нема никакве намере да производи нуклеарно оружје. Јужнокорејски медији објавили су да је, према речима севернокорејског амбасадора у Пекингу, Пјонгјанг спреман да промени своју одлуку о повлачењу из Уговора о неширењу нуклеарног оружја ако *KEDO* настави испоруке мазута.⁵⁰

Почетком 2003. године, на насловној страни званичних новина Северне Кореје, *Родонг Шинмун*, објављено је да је знатно кашњење Сједињених Држава у изградњи нуклеарне електране и одбијање Вашингтона да преговара с Пјонгјангом убрзало повлачење Северне Кореје из Уговора о неширењу нуклеарног оружја.⁵¹ Влада Северне Кореје цитирала је говор председника Буша о стању уније, у којем су Ирак, Иран, Северна Кореја и њихови савезници-терористи, означени као осовина зла (29. јануар 2002).⁵²

У вези с тим, питање је било да ли је повлачење Северне Кореје званично. Према члану 10, Уговора о неширењу нуклеарног оружја, земља потписница Уговора мора три месеца пре повлачења да обавести све друге земље потписнице и Савет безбедности Уједињених нација. Обавештење мора да садржи изјаву о ванредним догађајима, за које земља која се повлачи сматра да угрожавају њене највише интересе. Упркос овим јасним захтевима, током јануара и фебруара 2003, ДНРК није журила да направи потребне кораке за повлачење из Уговора о неширењу нуклеарног оружја.⁵³

Две године касније, 10. фебруара 2005, севернокорејско Министарство спољних послова саопштило је да је земља произвела нуклеарно оружје за своју одбрану и да ће предузети мере да повећа залихе нуклеарног оружја.⁵⁴ Пјонгјанг је потврдио да се повлачи из шестостраних разговора (разговор шест земаља) о смањењу нуклеарног програма.

⁴⁹ Marquand, Robert: "Guerrilla Dynasty, Is It A Threat?" *Christian Science Monitor*. October 30, 2002.

⁵⁰ Interfax Information Agency.

⁵¹ *Sel'skii vestnik*, 2000–2003. <http://vestnik.tripod.com>.

⁵² Bush, George W.: *State of the Union Address*. January 29, 2002. <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2002/01/20020129-11.html>.

⁵³ Romashkina, N. P.: *The North Korean Nuclear Problem: Theories and Reality*, Vol. 46. January–March 2003. Moscow: Moscow Carnegie Center, 2003.

⁵⁴ Verstakov, Anton: "Pyongyang is Playing in the Dark", *Vesti.Ru*. February 10, 2005. <http://www.rtr-vesti.ru>.

Можда Северна Кореја сматра привремено повлачење на неодређени период, а не потпуно повлачење, средством за добијање економске предности у односу на своје суседе, Јужну Кореју и Кину, као услов да се врати за преговарачки сто.

Заинтересованост Северне Кореје, у вези с економском помоћи јасно је демонстрирана њеним предлогом у мају 2005, да обнови билатералне преговоре с Републиком Корејом. Тај предлог стигао је десет месеци након што је Пјонгјанг окончао преговоре. Током дводневног састанка, као што је Северна Кореја очекивала, Јужна Кореја је настојала да убеди ДНРК да обнови шестостране разговоре. Пјонгјанг је затражио учешће САД у разматрању севернокорејског нуклеарног програма. У априлу 2005, пре предузимања неопходних корака када је реч о повратку за преговарачки сто, Северна Кореја је саопштила да је затворила нуклеарни реактор у Јонгбјону и да извлачи осам хиљада шипки уранијума за прераду нуклеарног горива, које би биле довољне за израду плутонијума за пет до шест нуклеарних бојевих глава.⁵⁵ Дан након затварања реактора портпарол америчког Стејт департмента (*State Department*) Ричард Баучер (*Richard Baucher*) апеловао је на севернокорејске власти да обнове преговоре о њиховом нуклеарном програму. Северна Кореја је већ (два пута) приредила сличну представу, покушавајући сваки пут да постигне бољу позицију у процесу погађања.

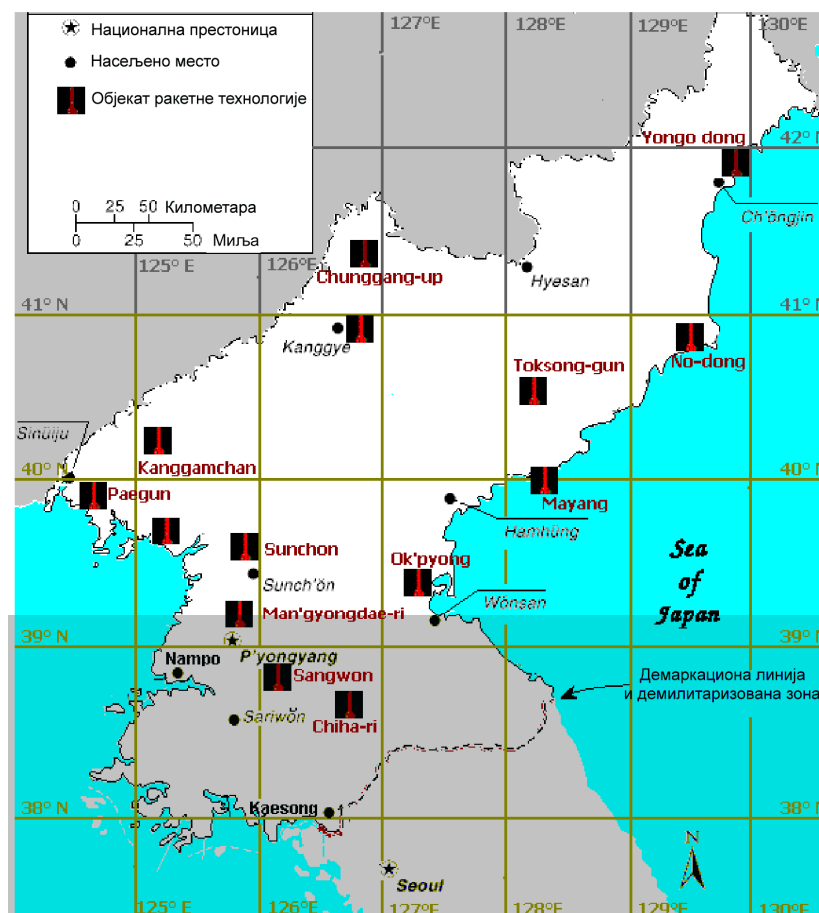
Нејасно је, да ли Северна Кореја заиста поседује нуклеарно оружје или само обмањује. Расположиви подаци могу да се тумаче на различите начине. У сваком случају, отворена објава о поседовању нуклеарног оружја представља претњу стабилности, не само за регион, који може да се поново нађе на ивици рата, него и за међународну заједницу. Због тога, потенцијал севернокорејске нуклеарне кризе захтева даља изучавања. Решавање корејског проблема требало би да има приоритет за међународну заједницу.

Севернокорејска ракетна технологија. Нуклеарни програм Северне Кореје посебно забрињава због чињенице што је ДНРК развила и ракетну технологију. Ракетна способност Северне Кореје и сумња да поседује балистичку ракету и ради на ширењу ракетне технологије знатно дестабилизују свет: ти системи су у могућности да пренесу на циљ биолошко, хемијско и нуклеарно оружје.

Кључни ракетни објекти Северне Кореје приказани су на слици 2.⁵⁶

⁵⁵ "Pyongyang's Announcement about Removing Uranium Rods from the Nuclear Reactor", May 11, 2005. <http://www.interfax.ru>.

⁵⁶ Материјали Федерације америчких научника. <http://www.fas.org>.

Слика 2 – Севернокорејски објекти ракетне технологије

Иако су за САД нуклеарни планови Северне Кореје крајње забрињавајући, основна претња је улога Северне Кореје у ширењу балистичких пројектила и ракетне технологије. Сва добит од продаје ракетне технологије (највероватније) усмерава се на финансирање програма нуклеарног оружја. У октобру 2004. године тадашњи државни подсекретар за контролу наоружања и међународну безбедност Џон Болтон назвао је Северну Кореју – највећим светским извозником балистичких пројектила и сродне технологије – отпадничком државом и непријатељским режимом.⁵⁷ Амерички експерти ве-

⁵⁷ Bolton, John: Undersecretary of State for Arms Control and International Security. "North Korea is the world's foremost proliferator of ballistic missiles and related technologies." October 27, 2004. Washington ProFile Agency. <http://www.usinfo.state.gov>.

рују да би севернокорејски пројектили које носе нуклеарне бојеве главе могли да погоде америчко тло. Руски научници сматрају да је то преувеличавање стварних способности Северне Кореје, иако се прихвата чињеница да је Северна Кореја постала један од највећих извозника ракетне технологије у свету и наставља да пружа помоћ Египту, Ирану, Јемену, Либији, Пакистану и Сирији да изграде сопствене оперативне пројектиле.

Експерти из држава-чланица Режи́ма контроле ракетних технологија (*Missile Technologies Control Regime – MTCR*) сматрају да је Северна Кореја већ дуже време једна од земаља које активније развијају балистичке пројектиле и да у поменутим земљама шире не само ракетну технологију, него и ракетне системе – првенствено ракете типа Скад (*Scud*). Те ракете се константно модернизују како би се осигурао већи домет, већи користан терет и већа прецизност. С обзиром на претходне изјаве, могло би да се закључи да је мисија Северне Кореје да повећа своје офанзивне могућности у сенци комерцијалног настојања да привуче више потенцијалних купаца балистичких пројектила с побољшаним офанзивним карактеристикама.

Нарочито је значајна нуклеарна и ракетна сарадња Северне Кореје и Пакистана. Западна штампа већ неколико година објављује извештаје о уступању пакистанских тајни из домена производње нуклеарног оружја методом обогаћивања уранијума у гасним центрифугама и снабдевању Северне Кореје опремом, па чак и нуклеарним материјалом. Исламабад је демантовао те тврдње. Међутим, Пакистан је добио севернокорејске ракете *No-dong*, која је постала прототип за пакистанске ракете малог домета (*Hatf*) и средњег домета (*Ghauri*).⁵⁸

Пјонгјанг и Исламабад су почели сарадњу у домену ракетне технологије почетком деведесетих година 20. века. У то време Пакистан је већ поседовао могућност да производи нуклеарно оружје користећи високообогаћени уранијум и тражио је технологију за системе преношење тог оружја до циља, настојећи да адекватно одговори моћнијем ракетном и нуклеарном потенцијалу Индије. На основу извесних доказа сматра се да је Пакистан добио од Северне Кореје од дванаест до двадесет и пет балистичких ракета.⁵⁹

Ракетни и нуклеарни компензациони посао вероватно је започео 1997. и трајао је до јула 2002. године.⁶⁰ У лето 1999, западни експерти за неширење нуклеарног оружја дали су прва јавна саопштења о нуклеарним везама између Северне Кореје и Пакистана.⁶¹ У јуну 2001. године, заменик државног секретара САД Ричард Армитиџ (*Richard Armitage*) истицао је улогу коју

⁵⁸ Stober, Dan and Daniel Sneider: "US Knew About Nuclear Link between N. Korea." *Nonproliferation Review*. Fall-Winter, 2002.

⁵⁹ Kampani, Gaurav: "Second Tier Proliferation: The Case of Pakistan and North Korea." *Nonproliferation Review*. Fall-Winter, 2002.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Filkins, Dexter: "N. Korea aid to Pakistan Raises Nuclear Fears." *Los Angeles Times*. August 23, 1999. [http:// www.latimes.com](http://www.latimes.com).

имају пакистански научници у севернокорејском нуклеарном програму,⁶² али су његова упозорења, углавном, прошла незапажено.⁶³ То питање привукло је пажњу тек након догађаја од 11. септембра 2001. године. У то време, неки западни извори јавили су да је пакистански научник др Абдул Кадер Кан (*Abdul Kadeer Khan*), који је имао кључну улогу у стварању нуклеарног оружја на бази високообогаћеног уранијума у Пакистану, посетио Северну Кореју неколико пута са својим колегама, док је група севернокорејских научника посматрала пробу бомбе у Пакистану.⁶⁴

Може се сматрати потврђеном информација да је Пакистан добио севернокорејске балистичке пројектиле, зато што су отворени извори јавили време, локацију и начин на који је извршен превоз ракетних компонената које је пресрела индијска царина у лето 1999. године,⁶⁵ а обавештајна служба САД пратила у јулу 2002. године.⁶⁶ Много мање се зна о пакистанским испорукама Северној Кореји. Амерички извори само су јавили да је *могуће* да је опрема укључивала компоненте гасне центрифуге за издвајање високообогаћеног уранијума погодног за израду оружја и да је вероватно била део споразума о компензацији, који је био закључен крајем деведесетих година 20. века између Северне Кореје и Пакистана.⁶⁷

Сарадња Северне Кореје и Египта у области ракетне технологије још је један пример ширења нуклеарног оружја на земље које га немају. Сједињене Државе су, 23. марта 1999, санкционисале три египатске компаније због преношења Северној Кореји америчке технологије, која је двојне намене и погодна за израду ракетних компонената.⁶⁸ Према часопису *Jane's Defense Weekly*, у фебруару 2000, неколико извора навело је показатеље који потврђују да је Египат извршио трансфер америчке ракетне технологије Северној Кореји. Америчка и израелска обавештајна служба тврдиле су да египатске државне компаније шаљу Северној Кореји добијену западну технологију где се она прилагођава и враћа у облику побољшаних ракетних компонената за египатске балистичке ракете средњег домета.⁶⁹ Према

⁶² Stober, Dan and Daniel Sneider: "US Knew About Nuclear Link Between N. Korea, Pakistan." *San Jose Mercury News*. October 17, 2002. <http://www.bayarea.com>.

⁶³ Kampani, Gaurav: "Second Tier Proliferation: The Case of Pakistan and North Korea." *Nonproliferation Review*. Fall-Winter, 2002.

⁶⁴ Hersh, Seymour M: "The Cold Test/ What the Administration Knew about Pakistan and the North Korean Nuclear Program." <http://www.newyorker.com>.

⁶⁵ Joshi, Manoj: "India Refuses to Let N. Korea Off the Hook." *Times of India*. July 31, 1999. <http://www.timesofindia.com>.

⁶⁶ Sanger, David E: "Threats and Responses: Alliances: In North Korea and Pakistan, Deep Roots of Nuclear Barter." *New York Times*. November 24, 2002. <http://www.nytimes.com>.

⁶⁷ Sanger, David E. and James Dao: "A Nuclear North Korea: Intelligence; US Says Pakistan Gave Technology to North Korea." *New York Times*. October 18, 2002. <http://www.nytimes.com>.

⁶⁸ Материјали C/A. <http://www.cia.gov>.

⁶⁹ Исто.

истим изворима арсенал Египта садржи ракете засноване на пројектилима Скард (*Scud*) с дометом од пет стотина километара. Северна Кореја сада помаже Египту да развије ракету домета до хиљаду километара.⁷⁰

Демократска Народна Република Кореја је, 31. августа 1998, пробно лансирала ракету *Taepo-dong-1*, тростепене конфигурације.⁷¹ Балистичка ракета пала је у Тихи океан након што је прелетела изнад Јапана. У вези с тим, Северна Кореја је објавила да је покушала том ракетом да лансира мали радиодифузни сателит, чији је трећи степен имао мотор на чврсто гориво. Због неисправности трећег степена сателит није досегао жељену орбиту, па је тако неповратно изгубљен.⁷² Иако су се севернокорејски експерти концентрисали на поузданост ракетног система за одвајање степена и команде система за функционисање у току лета на маршрути, према једној америчкој теорији то лансирање било је проба интерконтиненталне балистичке ракете (*ICBM*) способне да досегне до Сједињених Држава.⁷³ Вашингтон је као разлог за постављање националне противракетне одбране (*National Missile Defense – NMD*) навео опасност од пројектила која је запретила од Северне Кореје у августу 1998. године.

Арсенал Северне Кореје обухвата ракете са чврстим погонским горивом, *Frog-7*, чији је домет седамдесет километара и носивост корисног терета четири стотине килограма, тактичке ракете *Luna-M* и балистичке ракете малог домета Скард-Б (*Scud-B*) чији је домет три стотине и двадесет километара и носивост хиљаду килограма корисног терета, као и балистичке ракете малог домета Скард-Ц (*Scud-C*) чији је домет пет стотина километара и носивост седам стотина и седамдесет килограма корисног терета.⁷⁴ Севернокорејски производни потенцијал омогућава да се годишње произведе око хиљаду ракета типа Скард.⁷⁵ Северна Кореја је 1996. године почела серијску производњу ракете

No-dong-1, чији је максимални домет хиљаду три стотине километара, користан терет до седам стотина и седамдесет килограма, а она представља кластер од четири мотора с ракете Скард. Према јапанским експертима, тај тип ракете представља прелазну фазу у процесу развоја двостепених ракета, *Taepo-dong-1*, домета од хиљаду и пет стотина до две хиљаде и пет стотина километара и корисног терета од хиљаду до хиљаду и пет стотина килограма и *Taepo-dong-2*, домета од три хиљаде и пет стотина до седам хиљада и седам стотина километара и корисног терета од седам стотина до хиљаду килограма. За

⁷⁰ "Nuclear Proliferation: North Korea." In *Bulletin of the Atomic Scientists Special Collections*. 2003. <http://www.thebulletin.org>.

⁷¹ Materijali Washington ProFile Agency. <http://usinfo.state.gov>.

⁷² Katha, T.: "The Challenge of Ballistic Missiles in Asia, Asian Security in the 21st Century." International Conference in New Delhi. January 24–25, 2000.

⁷³ Исто.

⁷⁴ "North Korea's Nuclear Program, 2003." *Bulletin of the Atomic Scientists*. <http://www.thebulletin.org>.

⁷⁵ Katha, T.: "The Challenge of Ballistic Missiles in Asia, Asian Security in the 21st Century." International Conference in New Delhi. January 24–25, 2000.

израду ракета *Taepo-dong-2*, коришћена је кинеска технологија. Тростепена ракета *Taepo-dong-3*, домета од осам хиљада до петнаест хиљада километара и максималног корисног терета од седам стотина и педесет килограма, представља последњу фазу истраживања, развоја и тестирања.⁷⁶

Према истим изворима, деведесетих година 20. века Северна Кореја је одобрила програм за развој засебног дела ракете који се враћа у гушће слојеве атмосфере и може да носи нуклеарно и друго оружје.⁷⁷ Јасно је да је то било или претеривање или један од најамбициознијих дугорочних програма Северне Кореје. Већина експерата за ракетне и нуклеарне технологије слажу се да би то био невероватан корак за Северну Кореју из неколико разлога, који укључују велике трошкове – дуго време потребно за развој пројекта, потребу за висококвалификованим научницима из области нуклеарне и ракетне технологије и употребу потпуно нових технологија. Ограничени ресурси Северне Кореје одвраћају од планирања и усвајања таквих програма.

Севернокорејска влада је 1998. године објавила намеру у вези с наставаљањем развијања, тестирања, производње и одржавања свог ракетног наоружања. Она се надала да ће тај потез да: побољша регионални и глобални политички статус земље, уклони трговинске и економске баријере, ојача њен војни потенцијал. Предност је дата преговорима о уједињењу с Јужном Корејом, који би требали да поправе њену економску ситуацију.⁷⁸

У марту 2005, Пјонгјанг је укинуо самонаметнути шестогодишњи мораторијум на пробе балистичких ракета великог домета. Према севернокорејском Министарству спољних послова, непријатељска политика САД утицала је на одлуке о мораторијуму и о производњи нуклеарног оружја.⁷⁹

Нуклеарна способност Демократске Народне Републике Кореје. Стварна нуклеарна способност Северне Кореје јесте једно од важнијих питања на дневном реду међународне заједнице.

Руски експерти сматрају да није вероватно да Северна Кореја поседује ни нуклеарно оружје ни способност да га брзо произведе, уколико би се одлучило да је то политички неопходно. Године 2003, руски министар за атомску енергију Александар Румјанцев, изјавио је: „Ми имамо мало података о том предмету, јер нисмо сарађивали са Северном Корејом последњих десет година на пољу унапређења нуклеарне технологије. Жалимо због тога, али ја мислим да Северна Кореја има да пређе још дуг пут до нуклеарног оружја.“⁸⁰

⁷⁶ "Draft Report of the National Security Advisory Board on Military and Nuclear Doctrine of the North Korea." August 2001.

⁷⁷ *Seul'skii vestnik*, 2000–2003. <http://www.vestnik.tripod.com>.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ "КНДР", *Независимая газета*, March 4, 2005.

⁸⁰ Vaganov, A.: "Moscow Does not Believe in Pyongyang's Atomic Bomb", *Независимая газета*, January 13, 2003.

Руски научници за нуклеарну енергију верују да Севернокорејанци немају довољно плутонијума потребног квалитета за израду оружја, као ни неопходну опрему, научнике и финансијска средства потребна да се направи једна или две нуклеарне бомбе на бази плутонијума, а поготово не за нуклеарне бомбе на бази уранијума. Неколико деценија су истраживачки реактор за производњу плутонијума и локација за одлагање истрошеног горива, који су изграђени уз подршку Совјета, изазивали забринутост и сумње око севернокорејског нуклеарног оружја – мишљења руских научника о том предмету веома су драгоцене.

Чак и пре распада Совјетски Савез уговори о нуклеарној енергији двеју земаља раскинути су, а совјетски медији су јавили (27. фебруара 1990) да је челни човек КГБ Владимир Крјучков, политбироу Централног комитета КПСС рекао: „Према нашим сазнањима у Нуклеарном научноистраживачком центру ДНРК у граду Јонгбјону, који се налази у покрајини Северни Пјонган, окончан је развој првог нуклеарног оружја у тој земљи. У интересу да се од глобалне заједнице и међународних организација за надгледање сакрије севернокорејска нуклеарна производња – за сада није планирано тестирање тог средства. Зато КГБ предузима додатне мере ради верификовања тих информација.“⁸¹

Према најгорем могућем сценарију, западни експерти имају другачије мишљење. Амерички истраживачи су 1996. године писали да је за више од четрдесет година развоја свог нуклеарног програма Северна Кореја стекла сву неопходну технологију, кадрове и инфраструктуру за производњу нуклеарног оружја, које може да се пореди с првим америчким и совјетским атомским бомбама.

Према подацима *CIA*, пре потписивања Усаглашеног радног оквира 1994. године са САД, Северна Кореја је поседовала довољно плутонијума да произведе једну до две нуклеарне бомбе.⁸² Други аналитичари су проценили да та земља има довољан потенцијал да произведе пет или шест бомби.⁸³ На основу доказа о производњи нуклеарног оружја процењује се да је Северна Кореја планирала да произведе од десет до двадесет комада нуклеарног оружја до 2000. године.⁸⁴

Друге процене говоре да ДНРК може сваке године да производи до двеста седамдесет и пет килограма плутонијума.⁸⁵ Ако је тако, плутонијум у ње-

⁸¹ *Аргументи и факти*, 20. март, 1992, *Известја*, 24. јун 1994.

⁸² Материјали *CIA*. <http://www.cia.gov>.

⁸³ Gibni, James: "Pyongyang is Armed and Dangerous", *Независимая газета*, 24. јануар 2003.

⁸⁴ Jane's Intelligence Review: "North Korea's Nuclear Arsenal." Jane's Information Group Ltd, 1996.

⁸⁵ Према проценама Карнеги донације за међународни мир (Carnegie Endowment for International Peace) из 2003. године, Северна Кореја вероватно поседује 190 килограма плутонијума погодног за израду оружја. Према Федерацији америчких научника, нуклеарни реактори у Јонгбјону и Таечону имају излазну снагу од 50 MW и 200 MW. То би, према мишљењу Ларија А. Никша (Larry A. Nicksch), омогућило производњу до 200 килограма плутонијума ("North Korea's Nuclear Weapons Program." *Congressional Research Service Reports. Foreign Affairs, Defense, and Trade Division*. January 22, 2003) или, према проценама *CIA* за Конгрес, 275 килограма плутонијума. "North Korean Nuclear Weapons." November 19, 2002.

ним залихама био би довољан за производњу од тридесет до педесет нуклеарних бојевих глава.⁸⁶ Готово да нема сумње да је тренутно око двадесет и пет килограма плутонијума погодног за израду оружја ускладиштено на једној од локација у Северној Кореји.⁸⁷ У фебруару 2003, експерти *IAEA* открили су да је Пјонгјанг ускладиштио довољно нуклеарног горива и технологија да произведе неколико атомских бомби за само неколико месеци.

Неки амерички истраживачи слажу се са руским научницима. Директор Програма за Азију у Центру за међународну политику у Вашингтону и водећи експерт о Кореји Селиг С. Харисон (*Selig S. Harrison*), сматра да није преувеличана брзина производње оружја за масовно уништавање у Северној Кореји. Нису доступне прецизне информације о томе да ли та земља поседује опрему потребну за производњу нуклеарног оружја. Производни објекти су званично замрзнути од 1994. године. Умесније би било дискутовати да ли Северна Кореја има потенцијала за производњу нуклеарног оружја. Северна Кореја кроз своју историју стално користи тај потенцијал за политичко ценкање.⁸⁸

У јануару 2004, научник у Лабораторији Лос Аламос Зигфрид Хекер (*Siegfried Hecker*), посетио је севернокорејски Нуклеарни истраживачки центар Јонгбјон. У свом извештају написао је да севернокорејски званичници тврде да њихова земља поседује потенцијал за нуклеарно одвраћање.

Они су као разлог за повећање броја и квалитета залиха навели америчко деловање. Амерички научници сматрају да средство одвраћања, којем може да се верује, има најмање три компоненте: способност произвођења нуклеарног горива, односно плутонијума; способност конструисања и изградње нуклеарног средства; способност интегрисања тог нуклеарног средства у систем за преношење до циља. „У Јонгбјону смо видели да они очигледно имају способност за прву компоненту. Међутим, нисам видео ништа нити сам разговарао с ким да ми омогући да проценим да ли су они способни да конструишу нуклеарно средство или не. Наравно, нисмо били ни у могућности да проценимо интегрисање у неко средство за преношење до циља“.⁸⁹

У том контексту, требало би да се упамти да је за Северну Кореју најозбиљнија препрека софистицираност плутонијумског средства имплозивног типа. Због тога, Пјонгјанг се усредсређује на употребу високообогаћеног уранијума за израду мање комплексних уређаја с детонатором класичног типа.

⁸⁶ Nicksch, Larry A.: "North Korea's Nuclear Weapons Program." Congressional Research Service Reports. Foreign Affairs, Defense, and Trade Division. January 22, 2003.

⁸⁷ Vaganov, A.: "Moscow Does not Believe in Pyongyang's Atomic Bomb", Независимая газета, 13. јануар 2003.

⁸⁸ Suslov, D.: "An Attack on North Korea is Possible", Независимая газета, 5. фебруар 2003.

⁸⁹ Senate Committee on Foreign Relations Hearing on "Visit to the Yongbyon Nuclear Scientific Research Center in North Korea," Siegfried S. Hecker, Senior Fellow, Los Alamos National Laboratory, University of California. January 21, 2004. Federation of American Scientists materials. <http://www.fas.org>.

штине Уједињених нација 1953. године. Сједињене Државе понудиле су Ирану нуклеарна постројења, опрему и обуку за њихове стручњаке, под условом да добију право да надгледају и обављају инспекцију нуклеарних објеката.⁹¹

До 1967. године Сједињене Државе су пружале подршку за изградњу истраживачког реактора од 5 MW, у Нуклеарном истраживачком центру Катедре за физику, Универзитета у Техерану. Реактор, који је пуштен у рад 1968. године, могао је да произведе до шест стотина грама плутонијума сваке године.⁹² Реактор је требало да ради са 93-процентним обогаћеним уранијумским горивом. Међународна агенција за атомску енергију (IAEA) обезбедила је 1987. године, пет и по милиона долара за модернизацију реактора и смањење обогаћивања уранијума на двадесет процената. Касније је Национална комисија за нуклеарну енергију Аргентине испоручила за реактор 115,8 килограма таквог уранијума.⁹³ Сједињене Државе су 1967. године испоручиле опрему и 1,2 килограма плутонијума за вруће ћелије које се користе за издвајање плутонијума из утрошеног нуклеарног горива.⁹⁴

Године 1968, Иран је потписао Уговор о неширењу нуклеарног оружја (NPT) и ратификовао га 1970. године.⁹⁵ Споразум IAEA о заштити ступио је на снагу 1974. године.⁹⁶

Седамдесетих година 20. века ирански шах Мохамед Реза Пахлави истакао је значај развоја нуклеарне енергије за његову земљу. Стотине иранских стручњака школовано је на водећим универзитетима на Западу, укључујући и америчке универзитете – Иран је, у то време, био један од главних савезника САД у региону Персијског залива. Друге западне земље, нарочито Западна Немачка и Француска, активно су развијале нуклеарни програм Ирана.⁹⁷

За разлику од садашње ситуације, средином седамдесетих година 20. века САД се нису противиле нуклеарном програму у Ирану, нити су изражавале било какву забринутост што Иран успоставља затворени нуклеарни горивни циклус. Данас је Иран у могућности да обогаћује уранијум и производи плутонијум радиохемијском прерадом утрошеног нуклеарног горива.

⁹¹ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke and G. Ryan Faith: Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

⁹² Zadonskii, S. M.: Iran's Nuclear Program and Russian-American Relations, Moscow, Institut for Israel and Near East Study, 2002.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Нацрт извештаја Саветодавног одбора за националну безбедност о иранској доктрини, август 2001.

⁹⁵ Akhtamzian, I. A., ed.: Nuclear Non-Proliferation, Vol. 2. Moscow: PIR-Tsentr, 2002.

⁹⁶ "INFCIRC/214." The text of the Agreement between Iran and the Agency for the application of safeguards in connection with the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons. December 13, 1974. IAEA materials. <http://www.iaea.org>.

⁹⁷ Delpech, Therese and S. Dingli, S. L. Freedman, C. Grand, R. A. Manning, H. Muller, et al. Nuclear Weapons: A New Great Debate. Edited by Burkard Schmitt. Paris: Institute for Security Studies, July 2001.

Та земља тако има две кључне компоненте за успостављање затвореног нуклеарног горивног циклуса, што је неопходан научни и технички услов за развој нуклеарног оружја.

Документи Савета националне безбедности САД (*US National Security Council – NSC*) доказују да су, за време преговора, САД понудиле Ирану помоћ уз следеће услове:

- Иран ће производити нуклеарно гориво од материјала увезених из америчких нуклеарних извора;
- радиохемијски објекат за прераду утрошеног нуклеарног горива биће изграђен и коришћен на мултинационалној основи;
- Пакистан ће заједно с Ираном да користи објекат за прераду нуклеарног материјала, а Иран је сагласан да неће да гради сопствено постројење за прераду.⁹⁸

Француска компанија Техниатом је, 1974. године, почела изградњу Центра за нуклеарну технологију у Исфahanу. То је био објекат намењен за обуку особља које је директно било укључено у рад нуклеарне електране.⁹⁹

Према плану развоја нуклеарне енергије из 1974. године, Иран је требало да заврши изградњу двадесет и три јединице за производњу нуклеарне енергије уз помоћ Западне Немачке, Француске и САД.¹⁰⁰ Основана је Иранска организација за атомску енергију (*Atomic Energy Organization of Iran – AEOI*).¹⁰¹ Њен директор је био директно одговоран шаху, а након исламске револуције, председнику Ирана. Циљеви организације били су: употреба нуклеарне енергије за задовољење енергетских потреба земље; усвајање технологија потребних за изградњу нуклеарних реактора и успостављање затвореног нуклеарног циклуса; коришћење нуклеарних технологија у индустрији, медицини и пољопривреди и заштита људи и животне средине од дејства радијације.¹⁰²

Техеран је већ истраживао могућност добијања сопственог нуклеарног горива за будуће нуклеарне електране. Стога, власт је спроводила обимна геолошка истраживања у потрази за лежиштима руде уранијума. Земља је намеравала да почне с ископавањима уранијума и његовом прерадом – те тако произведе нуклеарно гориво.

⁹⁸ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin, Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

⁹⁹ Zadonskii, S. M.: *Iran's Nuclear Program and Russian–American Relations*, Moscow: Institut for Israel and Near East Study, 2002.

¹⁰⁰ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹⁰¹ Zadonskii, S. M.: *Iran's Nuclear Program and Russian–American Relations*, Moscow: Institut for Israel and Near East Study, 2002.

¹⁰² Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin, Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

Иран је преговарао с иностраним партнерима ради набавке технологија и опреме за обогаћивање уранијума. На пример, на основу резултата преговора с Француском била је одређена куповима постројења за обогаћивање уранијума и објекта за прераду утрошеног нуклеарног горива. Године 1974, *AEOI* је платио милијарду долара међународном конзорцијуму *Eurodif* за десет одсто акција у постројењима за обогаћивање уранијума гасном дифузијом, које је грађено у Трикастену у Француској. Исте године, Иран је потписао уговор с немачком компанијом *Siemens KWU* за изградњу нуклеарне електране с два реактора, од 1.300 MW, у близини Бушера, у јужном Ирану. Француска и Иран су 1976. године потписали споразум о учешћу Француске у изградњи нуклеарне електране с два реактора, од 950 MW, у граду Ахвазу на реци Карун.¹⁰³ Квалификовани нуклеарни стручњаци требало је да се обучавају у САД, Белгији, Уједињеном Краљевству, Западној Немачкој, Италији, Швајцарској и Француској.¹⁰⁴

Иран је предвиђао да ће два генератора у нуклеарној електрани у Бушери почети с радом 1980, односно 1981. године, док ће генератори у Ахвазу бити пуштени у рад 1983. и 1984. године.¹⁰⁵ Комплетан нуклеарни пројекат требало је да буде реализован до 1994. године.¹⁰⁶

Да је тај пројекат, тада најамбициознији у региону, био у потпуности реализован, Совјетски Савез би имао у суседству земљу са свим научним и техничким средствима за производњу нуклеарног оружја. Године 1976, док се Француска припремала да снабде Иран са погоном за прераду утрошеног нуклеарног горива који издваја плутонијум, Министарство спољних послова Совјетског Савеза ступило је у контакт с Француском.¹⁰⁷

Исламска Револуција (1979) и долазак шиитског свештенства на власт, на челу с Рухолах Мусави Хомеинијем (*Ruhollah Mousavi Khomeini*), зауставили су амбициозне планове Ирана. Због политике ајатолаха Хомеинија према Западу, САД, Западна Немачка и Француска прекинуле су директну нуклеарну сарадњу са Исламском Републиком Иран и већина нуклеарних експерата напустила је земљу.

¹⁰³ Нацрт извештаја Саветодавног одбора за националну безбедност о иранској доктрини, август 2001.

¹⁰⁴ Delpach, Therese and S. Dingli, S. L. Freedman, C. Grand, R. A. Manning, H. Muller, et al.: *Nuclear Weapons: A New Great Debate*. Edited by Burkard Schmitt. Paris: Institute for Security Studies, July 2001.

¹⁰⁵ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin, Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹⁰⁶ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹⁰⁷ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Nuclear Control*, no. 3 (Fall 2003), Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

Први генератор нуклеарне електране у Бушеру био је завршен деведесет одсто и више од шездесет одсто опреме је било инсталирано. Други генератор у Бушеру био је завршен од четрдесет до седамдесет и пет одсто, зависно од извора информација. Међутим, оба генератора била су практично уништена у ирачким ваздушним нападима за време иранско-ирачког рата.¹⁰⁸ Локација за нуклеарну електрану у Ахвазу била је завршена. Истраживачки реактор, у Нуклеарном истраживачком центру у Техерану, пуштен је у рад и вруће ћелије су биле изграђене и опремљене.¹⁰⁹ Иако је погон за обогаћивање уранијума пуштен у рад 1979. у Трикастину (Француској), Иран није добио приступ тој технологији.¹¹⁰

Због тих догађаја, Иран је крајем осамдесетих година 20. века и даље био земља без развијене нуклеарне инфраструктуре. Тада је Влада Ирана одлучила да настави с нуклеарним програмом и почела да разматра могућност успостављања научне и техничке базе за развој нуклеарног оружја.

Главни разлог за одлуку Ирана да покрене свој програм нуклеарног оружја био је Ирак. Рат са Ираком (1980–1988), истакао је војну слабост и рањивост Ирана. Иран није могао да одговори истом мером на ирачке ракетне ударе и хемијске нападе. Међутим, нуклеарно оружје је могло да пружи Ирану прилику да се одупре Ираку.

Поред тога, нуклеарно оружје могло је да игра важну улогу у односима Ирана са САД, с обзиром на критичну ситуацију у Персијском заливу. Иран сматра да би велико присуство САД у региону могло да представља претњу безбедности те земље.

Напослетку, иранско нуклеарно оружје могло би да буде противтежа нуклеарним способностима Израела. То је постало нарочито ургентно сада кад Ирак више не представља претњу за Иран. Улога нуклеарног фактора је предмет многих дебата на ширем подручју Блиског Истока. Исходи тих дебата брзо се пројектују на стратегијску ситуацију у том нестабилном региону.¹¹¹

Две међународне публикације, *World Tribune* и *Middle East Newsline*, објавиле су 15. октобра 2004, да би израелске подморнице, које носе ракете наоружане нуклеарним и термонуклеарним бојевим главама, могле да приђу обалама Персијског залива. Већ је, пре тих информација, немачки (лист)

¹⁰⁸ За време иранско-ирачког рата 1980–1988, Ирак је извршио шест ваздушних напада на нуклеарни комплекс у Бушеру. У последњем ваздушном нападу 1987. године, оба реактора су тешко оштећена. Касније је Иран херметички затворио те објекте металним оклопима.

¹⁰⁹ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹¹⁰ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin, Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹¹¹ Romashkina, N. P.: "Nuclear Multipolarity as a New Factor of Strategic Balance", *World Economy and International Relations*, No. 8 (August 2003), Moscow: Nauka/Interperiodika, 2003.

Die Welt објавио да Египат, наводно, настоји да набави нуклеарно оружје куповином обогаћеног уранијума од Кине. У вези с тим, Египат, Кина, САД и Израел демантовали су тај извештај. Израелски владини званичници изјавили су да немају доказа да је Египат заинтересован за куповину обогаћеног уранијума или производњу неконвенционалног оружја. Сједињене Државе су оптужиле *Die Welt* да шири дезинформације и чланак назвали нуклеарном обманом („новинарском патком“). Међутим, према *Middle East Newsline*, експерти су у једном извештају припремљеном за Војно ваздухопловство САД признали да је Израел направио сопствену хидрогенску бомбу. Један од аутора тог извештаја, пуковник Ворнер Фар (*Warner Farr*), тврдио је да Израел има преко четири стотине комада нуклеарног и термонуклеарног оружја, којима намерава да наоружа три подморнице Делфин (*Dolphin*) купљене од Немачке. Пуковник Фар је веровао да ће доћи до промене у нуклеарној трци на Блиском истоку, јер ће Израел бити у могућности да врати истом мером. Он је наговестио да би Оман, пошто одржава незваничне односе са Израелом и налази се стратегијски близу Ирана, могао да буде будућа локација подморница.¹¹²

Принцип ланчане реакције има значајну улогу у том сценарију. Арапске државе у Персијском заливу забринуте су због израелског нуклеарног и ракетног арсенала и нуклеарних амбиција Ирана. Тарик Ахмед ал-Хеидан (*Tariq Ahmed al-Haidan*), амбасадор Уједињених Арапских Емирата у Русији, који је 2004. године одбранио дисертацију под називом *Безбедносни проблеми у региону Персијског залива (Security Problems in the Persian Gulf Region)*, сматра да би ситуација да Иран поседује нуклеарно оружје представљала мању претњу за његове суседне земље, него његова намера да дође у посед таквог оружја. Према његовом мишљењу, Русија би могла да постане важан стабилизациони фактор у региону ако буде деловала одговорно у својој нуклеарној сарадњи са Ираном.¹¹³

Осамдесетих година 20. века, након што је Запад одбио да пружи нуклеарну помоћ Ирану, та земља је почела да активно тражи начине да се приближи Совјетском Савезу, Северној Кореји, Индији, Аргентини и другим нацијама. Иран је желео да добије приступ нуклеарним технологијама и научним истраживањима тих земаља. Тренутно, Иран сарађује с Кином, са Северном Корејом, с Русијом и са земљама Заједнице Независних Држава.¹¹⁴

Русија и САД имају супротна гледишта на цивилну сарадњу у области нуклеарне енергије између Русије и Ирана, односно будуће изгледе те сарадње и њен утицај на способност Ирана да производи нуклеарно оружје.

¹¹² Shumilin, Aleksandr: "Nuclear Hoax in the World", *Известия*, October 19, 2004.

¹¹³ Andreenko, Anton: "Iran and Uranium", *7 дней*. August 26, 2004.

¹¹⁴ Draft Report of the National Security Advisory Board on Iranian Doctrine. August 2001.

Совјетски Савез је 1989. године одобрио дугорочни програм економске и трговинске сарадње са Ираном. Тај програм трајао је до 2000. године и у њему су се посебно захтевала будућа повећања производње електричне енергије у Ирану.¹¹⁵ Иран је 1991, изразио спремност да дозволи приступ инспекторима *IAEA*, не само свим својим пријављеним локацијама, него и свим другим објектима, центрима и лабораторијама који би могли да изазову сумњу у њихове евентуалне непријављене активности.¹¹⁶ Та изјава дата је као одговор на америчке сумње у вези с правцем иранског нуклеарног програма. У фебруару 1992, инспектори *IAEA* обишли су неколико објеката, који нису били уврштени у првобитни списак пријављених локација, али нису утврдили неправилности.¹¹⁷ И при даљим инспекцијама *IAEA*, нису откривене непријављене или тајне нуклеарне активности. Такође, у новембру 1993, нису биле утврђене непријављене активности или кршења када је делегација инспектора *IAEA* прегледала објекте у Исфахану, Карају и Техерану. Тадашњи генерални директор *IAEA* Ханс Бликс (*Hans Blix*) обишао је два нуклеарна истраживачка центра у Ирану (јул 1997). Један је био објекат за конзервирање хране у Бонабу, који је користио радиоактивне изотопе, а други је био истраживачки центар у Рамсару, који је спроводио испитивања натпросечне природне радиоактивности. Према саопштењима *IAEA*, у тим објектима нису откривене непријављене или тајне нуклеарне активности. У мају 2000, генерални директор *IAEA* Мохамед Ел Барадеи (*Mohammed El Baradei*) посетио је Иран. Он је изјавио да нуклеарни програм Ирана има цивилну намену и у складу је са међународним захтевима и стандардима.¹¹⁸

У августу 1992, владе Русије и Ирана потписале су споразум о изградњи нуклеарне електране у Ирану (који је био оштро критикован на Западу). На основу споразума предвиђено је да ће Русија и Иран сарађивати на коришћењу и изградњи нуклеарне електране по систему „кључ у руке“, која ће се састојати од два генератора просечног излазног капацитета, с могућношћу проширења на четири генератора и *VVER* реактора. У оквир сарадње укључен је и образовни центар за обуку и континуирано образовање кадрова. Иран је гарантовао да нуклеарни материјали, опрема и компоненте увезени из Русије и материјали и компоненте направљени уз помоћ стручњака

¹¹⁵ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹¹⁶ Zobov, A.: "Russia's Security. Iran and American Sanctions", Special Addition to *Ядерное распространение*, no. 1 (2001). Carnegie Endowment for International Peace, 2001.

¹¹⁷ "INFCIRC/406." Саопштење примљено од Исламске Републике Иран, 14. јула 1992. Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

¹¹⁸ Zobov, A.: "Russia's Security. Iran and American Sanctions", Special Addition to *Ядерное распространение*, no. 1 (2001). Carnegie Endowment for International Peace, 2001.

из Русије, неће бити коришћени за производњу нуклеарног оружја и других нуклеарних уређаја или за постизање било каквих војних циљева. Поред тога, операција ће се контролисати за све време трајања те операције путем Споразума *IAEA* о заштити.¹¹⁹

У априлу 1993, Иран је ратификовао Споразум, који је служио као законска основа за реализацију уговора. На основу ратификације Споразума, 5. јануара 1995, у Техерану су потписани следећи документи:

- Уговор о завршетку изградње првог генератора, од 1.000 MW, у нуклеарној електрани у Бушеру.¹²⁰ Уговор су потписали представници Зарубежатоменергостроја (*Зарубежатоменергострой*) и *АЕОИ*. Планирано је да се генератори пуне у рад 2004. или 2005. године.¹²¹
- Протокол о намерама потписали су министар за атомску енергију Руске Федерације Виктор Михайлов и Реза Амролахи, потпредседник Исламске Републике Иран и председник *АЕОИ*.

Иран је требало да плати 80 одсто вредности тих уговора у новцу и 20 одсто у производима. Предрачунска вредност изградње само првог генератора била је осам стотина милиона долара, а након испоруке још три генератора, укупна цена била би од три до три и по милијарде долара.¹²² Наравно, Русија сматра сарадњу са Ираном веома повољном, с обзиром на велику количину новца која је укључена у те уговоре.

Наиме, Запад је критиковао неколико аспеката одредаба Протокола када се за њега сазнало. Те критике обухватале су забринутост због:

- изградње реактора мале снаге, од 1 MW, за обуку иранских научника;
- могућности сарадње на изградњи погона за уклањање соли из слане воде, посебно морске;
- запошљавања великог броја иранских кадрова у заједнички грађеним објектима, нарочито, по завршетку изградње првог генератора у нуклеарној електрани у Бушеру;

¹¹⁹ "Agreement between the Russian Federation and the Islamic Republic of Iran on Cooperation in Building a Nuclear Power Plant in Iran.", Database *Международное право*. August 25, 1992.

¹²⁰ Пошто је тачан текст уговора пословна тајна, у почетку су се мишљења експерата разилазила у погледу садржаја уговора. Касније се сазнало да је Русија добила уговор за завршетак изградње нуклеарне електране и инсталирање руског реактора од 1.000 MW. Русија је требало да испоручи Ирану још три реактора: један реактор од 1.000 MW и два од по 440 MW. У септембру 2002. иранска влада објавила је своје планове да у наредних двадесет година изгради нуклеарну електрану са укупном производњом од 6.000 MW. Novikov, V. E., *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹²¹ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Ядерный контрол*, no. 3 (Fall 2003). Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹²² Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

- набавке горива по тржишној цени за први генератор у нуклеарној електрани у Бушеру и
- гарантовања минимума редовних годишњих састанака водећих званичника из руског Министарства за атомску енергију и АЕОI ради осигурања оперативне контроле те сарадње и праћења напредовања првог генератора у нуклеарној електрани у Бушеру.¹²³

Почетком деведесетих година 20. века Иран је показивао интерес за руску опрему ради изградње погона с гасном центрифугом.¹²⁴ Министар за атомску енергију Руске Федерације Виктор Михајлов, сагласио се да на краће време у Протокол о намерама из 1995. укључи уговор за изградњу таквог погона који би обухватио развој рудника уранијума и обуку иранских стручњака у Русији. Због протеста САД изражених на састанку на врху (мај 1995), Русија је одговорила да је тај Протокол искључиво радни документ, који није одобрен од руске владе. Касније су ти пробни споразуми избачени из планова сарадње између Русије и Ирана.¹²⁵

Према руским експертима, иранско-руски споразум о изградњи првог генератора у нуклеарној електрани у Бушеру задовољио је све захтеве које поставља Уговор о неширењу нуклеарног оружја и *IAEA* систем заштите, а изводиће се у складу с међународним обавезама Русије у погледу неширења нуклеарног оружја. Штавише, утрошено гориво је требало да се шаље натраг у Русију,¹²⁶ а Русија је хтела и да обучава иранске стручњаке како би се осигурао безбедан рад нуклеарних објеката. Најзад, Русија је нагласила да двоструки стандарди у нуклеарној сарадњи не би требало да буду дозвољени, и навела сарадњу САД и Северне Кореје на отпочињању изградње нуклеарних објеката након потписивања Усаглашеног радног оквира из 1994. године.¹²⁷ Међутим, САД су протестовале због руско-иранске нуклеарне сарадње и тај протест се заснивао на нуклеарним амбицијама Владе Ирана.¹²⁸

¹²³ Исто.

¹²⁴ Lavoy, Peter R. and S. D. Sagan, and J. J. Wirtz: *Planning the Unthinkable: How New Powers Will Use Nuclear, Biological, and Chemical Weapons*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2000.

¹²⁵ Orlov, V. A. and R. M. Timerbaev and A. V. Khlopkov: *Nuclear Non-Proliferation Issues in Russian-American Relations: History, Possibilities, and Prospects for Further Cooperation*, Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹²⁶ Iran News. <http://www.iran.ru>.

¹²⁷ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Ядерный контрол*, no. 3 (Fall 2003). Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹²⁸ За време седнице координационе комисије за припрему Конференције о Уговору о неширењу нуклеарног оружја 2005. године, 28. априла 2003, помоћник државног секретара САД за неширење оружја Џон Волф (*John Wolf*) изјавио је да Иран представља, до сада, највећи изазов с којим се тај Уговор суочио, *Arms Control Today*, мај 2003.

Много година, контроверзни нуклеарни однос Русије и Ирана изазивао је протест међународне јавности. Русија тврди да пројекти који се реализују на основу споразума о руско-иранској нуклеарној сарадњи не спадају у критичну нуклеарно-производну категорију. Русија није снабдела Иран технологијама за обогаћивање уранијума и издвајање плутонијума, нити изградила распродне реакторе, а сарадња је стриктно у складу с националним законима и међународним обавезама Русије.¹²⁹ Ако би се Русија повукла из тих споразума о сарадњи, њен економски и политички статус могао би да буде нарушен.

За Русију је веома важна природа намере Ирана у погледу развоја нуклеарног оружја. Иран је велика земља са утицајним присуством на јужном крилу Русије. Ако би Иран одлучио да произведе нуклеарно оружје (и под претпоставком да има систем за његово преношење до циља), Русија би се могла суочити са стварном претњом, поготово, с обзиром на непредвидљиву природу иранске власти. Поред тога, мировни процес на Блиском истоку био би уздрман. Према томе, Иран жели да има стратегијску сарадњу и партнерство с Москвом, а Русија жели да буде сигурна да ће Иран бити њен партнер у региону. С обзиром на затегнуте односе Русије с Турском, развој добрих односа с Ираном могао би да буде нарочито користан. Русија мора, такође, да заустави ширење утицаја Техерана у Централној Азији, коју Русија још увек сматра нарочито значајном за своје интересе. Према томе, основна корист коју Русија може да извуче из сарадње са Ираном јесте стратешка – економска корист је секундарног значаја.

Амерички званичници и многи други експерти верују да ће исход руско-иранске нуклеарне сарадње бити такав да ће Иран имати сопствено нуклеарно оружје, односно исход ће бити удар на Уговор о неширењу нуклеарног оружја.¹³⁰

Европска унија је још један учесник у решавању иранског нуклеарног проблема. Овде су у питању и политички и економски интереси земаља чланица Европске уније што их мотивише да постигну споразум. У октобру 2004. године Француска, Немачка и Уједињено Краљевство понудили су сарадњу Ирану у нуклеарној области. Они су гарантовали поуздане испоруке горива за нуклеарну електрану и обећали помоћ у изградњи реактора с лаком водом ако се Иран сагласи да неће обогаћивати уранијум. У сагласности с понудом, Иран би развијао трговинске односе са

¹²⁹ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Ядерный контрол*, no. 3 (Fall 2003). Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹³⁰ Desutter, Paula A.: *Denial and Jeopardy: Deterring Iranian use of NBC weapons*. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1997.

Европљанима и чак приступио Светској трговинској организацији (*World Trade Organization – WTO*).¹³¹ Упркос изјави Аледина Брујердија (*Alaeddin Brujerdi*), председника Комисије за националну безбедност и спољну политику иранског парламента, у којој он тај европски предлог назива противречним, него међународне споразуме о неширењу нуклеарне технологије¹³² – преговори са Европом су се наставили. Међународни медији су 14. и 15. новембра 2004, наговестили да је постигнут компромис: Иран се сагласио да замрзне свој нуклеарни програм за обогаћивање уранијума, а европске земље ће пристати на понуду за сарадњом и гарантоваће да Савет безбедности Уједињених нација неће увести санкције Ирану. Да се Иран није сагласио са овим условима, Одбор гувернера *IAEA* највероватније би упутио питање нуклеарног програма Ирана на разматрање у Уједињене нације. Коначно, последица тих односа могло је да буде увођење санкција Ирану.¹³³

У мају 2005. године званичници иранске власти најавили су да би одлука о обогаћивању уранијума могла ускоро да буде стављена ван снаге. Потпредседник Исламске Републике Иран и шеф *AEOI* Голам-Реза Аквазадех (*Gholam-Reza Aqazadeh*), рекао је да Европљани треба да схвате да тај потез сигнализује да Техеран неће давати уступке без реципрочних гаранција.¹³⁴

Та изјава могла би да се тумачи на разне начине. Прво, Техеран можда тврди да има довољно основа да сумња у поузданост међународних испорука због притисака САД. Према томе, Иран инсистира на свом праву да производи сопствено нуклеарно гориво, па стога не жели да се одрекне обогаћивања уранијума. Друго, производња нуклеарног горива за нуклеарну електрану економски је одржива, чак и кад се узму у обзир ирански ресурси нафте, гаса и угља. У априлу 2005. године, за време последње рунде преговора између Ирана и европске тројке, није постигнут никакав напредак у разговорима о трговинским и економским користима за Иран или његовом приступању Светској трговинској организацији. Иран је и даље незадовољан односом с француском компанијом *Eurodif*. Упркос уделу Ирана од десет одсто у тој компанији, *Eurodif* није Ирану уопште испоручио нуклеарно гориво.

Кључни нуклеарни објекти, тренутно лоцирани у Ирану, приказани су на слици 4.¹³⁵

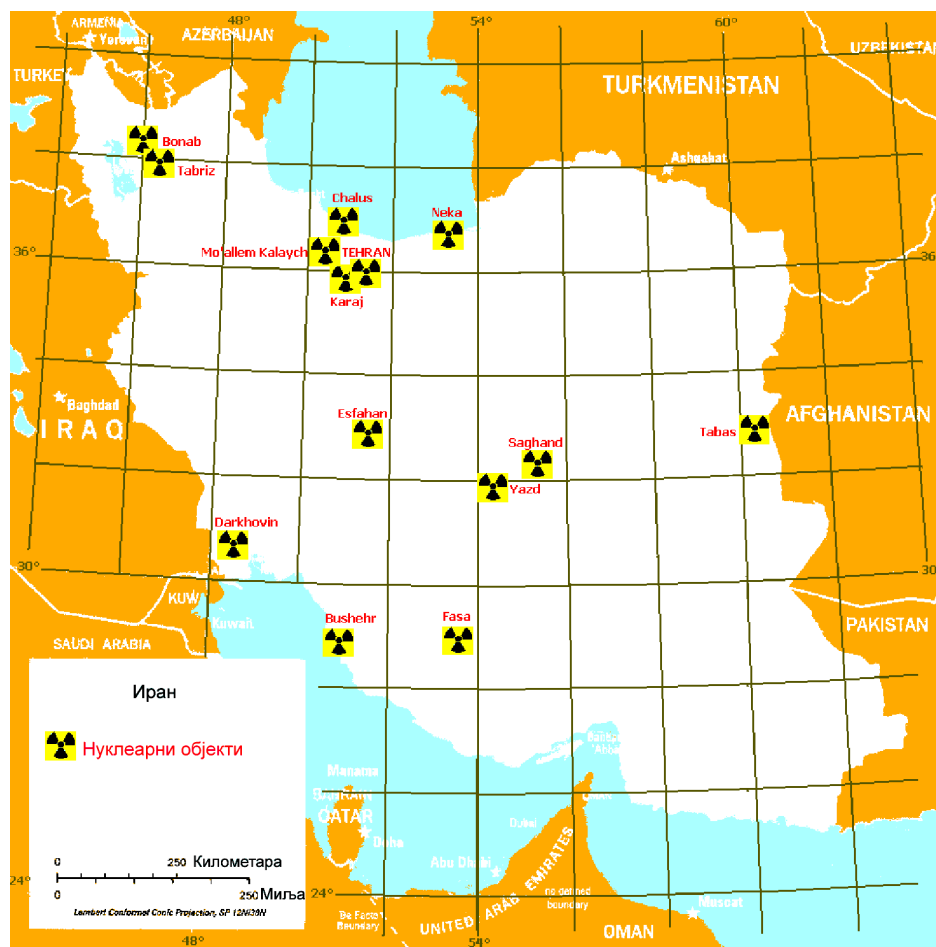
¹³¹ Petrovskaia, Iu., "Atomic Revolution in Iran", *Независимая газета*, October 21, 2004.

¹³² Groshkov, I.: "Teheran Resumes Its Uranium Program", *Независимая газета*, October 25, 2004.

¹³³ Linzer, Dafna: "Iran Vows to Freeze Nuclear Programs in Return Europeans Guarantee Freedom from U.N. Sanctions." *Washington Post*. November 15, 2004.

¹³⁴ Groshkov, I.: "Tehran Resumes Its Uranium Program", *Независимая газета*, May 12, 2005.

¹³⁵ Материјали Федерације америчких научника. <http://www.fas.org>.

Слика 4 – Нуклеарни објекти Ирана

Нуклеарне могућности Ирана. Не постоји ниједан директан доказ да постоји ирански тајни програм за производњу нуклеарног оружја. Руска контраобавештајна служба је известила (1995), да није пронашла никакве одређене знакове међусобно усклађеног и целовитог војног нуклеарног програма у Ирану.¹³⁶ У поређењу са Северном Корејом, Иран не користи нуклеарну уцену и доследно истиче цивилну намену свог нуклеарног програма.

Стварна намена нуклеарног програма Ирана може да се открије помоћу информација које нису поверљиве, као и проценом постојеће инфраструктуре. Ле-

¹³⁶ Подаци контраобавештајне службе који нису поверљиви. <http://svr.gov.ru>.

жишта уранијума откривена су 1985. године. Она се протежу у подручју од 100 до 150 квадратних километара, у покрајини Језд, и према проценама резерве износе око пет хиљада тона.¹³⁷ Мања лежишта уранијума такође су откривена у покрајинама Исфакан, Азербејџан, Хорасан, Систан и Балуџистан.¹³⁸ Консултовани су стручњаци из Немачке, бивше Чехословачке, Кине и Русије, али вађење руде није никад започето. У фебруару 2003. године Иран је објавио да ће лежишта у покрајини Језд бити експлоатисана за индустријске потребе.¹³⁹

Неки експерти верују да је милиамперски калутрон који се налази у Нуклеарном истраживачком центру за пољопривреду и медицину у Карају, можда један од потенцијалних објеката за обogaћивање уранијума у Ирану.¹⁴⁰ Калутрон је коришћен за сепарацију изотопа за индустријску, медицинску и пољопривредну примену. Близина Центра хидроелектрани изазвала је посебну забринутост на Западу, јер електрана може да служи као извор енергије за електромагнетски поступак сепарације изотопа уранијума.¹⁴¹ Међутим, Иран тврди да се калутрон користи искључиво за производњу стабилних елемената, а експерти *IAEA* су то потврдили за време инспекција 1992. и 1993. године.¹⁴²

Извештаји о изградњи прве фазе објекта за обogaћивање уранијума у Натанцу изазвали су сумње да је Иран у могућности да обogaћује уранијум користећи методу центрифуге. Ирански званичници су то потврдили и у постројење су примљени инспектори *IAEA*, на челу с генералним директором Мохамедом Ел Барадејем.¹⁴³ У фебруару 2002. године, Ел Барадеј је обихвао оперативну пилот постројење за обogaћивање горива гасним центрифугама, састао се са иранским председником Мохамедом Хатамијем (*Mohammad Khatami*) и позвао иранску владу да приступи Допунском протоколу Споразума о заштити. Влада Ирана пристала је да достави информације о свакој новој градњи нуклеарних објеката.¹⁴⁴

¹³⁷ Нацрт извештаја Саветодавног одбора за националну безбедност о иранској доктрини, август 2001.

¹³⁸ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹³⁹ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Ядерный контрол*, no. 3 (Fall 2003). Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹⁴⁰ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹⁴¹ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹⁴² Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹⁴³ Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

¹⁴⁴ Исто.

Изворе које је Иран користио за изградњу објекта у Натанцу, тек треба прецизно одредити. У објекту је већ инсталирано сто шездесет центрифуга, још хиљаду се склапа, а планирано је да каскада од пет хиљада центрифуга буде завршена до 2005. године.¹⁴⁵ Неки западни експерти верују да ће та каскада имати капацитет који ће моћи да издвоји довољно високообогаћеног уранијума за израду два нуклеарна уређаја годишње – уколико би се таква политичка одлука сматрала неопходном.¹⁴⁶ Постојећи индустријски простори и објекти који су у фази изградње омогућиће да се инсталира преко десет хиљада центрифуга.¹⁴⁷ У новембру 2003. године постојеће центрифуге за обогаћивање уранијума су затворене, иако је у току изградња нових центрифуга, а горивни материјали се припремају за процес обогаћивања.

На основу процена будућег правца производње нуклеарног оружја у Ирану може се доћи до различитих закључака. У августу 2004, међународни медији известили су да производња нуклеарне електране у Бушеру може да обезбеди материјал за тридесет нуклеарних бојевих глава годишње.¹⁴⁸ Према америчком државном подсекретару Џону Болтону (*John Bolton*), Иран активно ради на производњи високообогаћеног уранијума и плутонијума погодног за израду оружја и његова влада би могла да најави стварање моћног система нуклеарног оружја, већ 2006. године. Амерички и израелски обавештајни извори процењују да би Иран, с обзиром на његове садашње технологије које поседује, могао да изради нуклеарну бомбу, за три до пет година.¹⁴⁹

Европски аналитичари, коментаришући Болтонову изјаву у вези с потенцијалом Ирана да стекне нуклеарно оружје за годину дана, повлаче паралелу с речима америчког државног секретара Колина Пауела (*Colin Powell*) о ирачком нуклеарном програму. Према експертима, нису пронађени никакви поуздани аргументи који би подржали тврдње да Техеран развија нуклеарно оружје, тако да Вашингтон не би требало да понавља своју „грешку са Ираком“.¹⁵⁰

Упркос многим експертима из целог света, који су сигурни да Иран не може да створи научне и техничке услове неопходне за развој и производ-

¹⁴⁵ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹⁴⁶ Timerbaev, R. M.: "The Near East and Nuclear Problem", *Ядерный контрол*, no. 3 (Fall 2003). Moscow: PIR-Tsentr, 2003.

¹⁴⁷ Albright, David and Corey Hinderstein: "The Iranian Gas Centrifuge Uranium Enrichment Plant at Natanz." *The Institute for Science and International Security*. March 14, 2003.

¹⁴⁸ Warrick, Joby and Glenn Kessler: "Iran's Nuclear Program Speeds Ahead; 'Startling' Progress at Complex Poses Challenge to Bush Administration at Delicate Time." *Washington Post*. March 10, 2003.

¹⁴⁹ Andreenko, Anton: "Iran i uran", 7 дней, August 26, 2004.

¹⁵⁰ Shumilin, Aleksandr: "Nuclear Hoax in the World", *Известия*, October 19, 2004.

њу нуклеарног оружја, нити ће моћи у блиској будућности – званична забринутост је и даље присутна. Иран гради постројење за производњу тешке воде у централном делу земље, близу Арака,¹⁵¹ и планира да заврши изградњу истраживачког реактора с тешком водом, који би могао да се користи као објекат за сепарацију плутонијума. Ако се све те чињенице узму у обзир, онда сумње око цивилне намене иранског нуклеарног програма изгледају оправдане.

У лето 2004. године *IAEA* је изразила забринутост због оклевања Ирана да сарађује с инспекторима Уједињених нација и усвојила резолуцију која оптужује Иран да није вољан да сарађује с нуклеарним инспекторима.¹⁵² На критику *IAEA*, Техеран је одговорио саопштењем да се разматра обнова програма за обогаћивање уранијума. Техеран је тражио од Берлина, Париза и Лондона да не дозволе спекулације око Иранског нуклеарног програма, јер је мир у целом региону последица уравнотежених снага. Упркос постигнутом споразуму о суспензији програма, Иран најављује да ће обновити производњу обогаћеног уранијума и развијати нове технологије.¹⁵³

Ипак, није вероватно да Иран тајно производи нуклеарне материјале погодне за израду оружја, јер је потписао Допунски протокол, а *IAEA* обавља инспекције у објекту у Натанцу. У случају да Иран одбије присуство инспектора *IAEA* у својим објектима и повуче се из Уговора о неширењу нуклеарног оружја, био би у могућности да реализује програм развоја нуклеарног оружја и, при томе, да користи све кључне компоненте нуклеарног горивног циклуса.

Ракетне технологије Ирана. Ракетни програм Техерана служи као убедљив, индиректан доказ о намерама иранске владе да производи нуклеарно оружје.

Првобитни циљ иранског ракетног програма био је да се успостави могућност ракетног одвраћања којим би могле да се одбију ирачке претње. Програм је замрзнут 1984. и 1985. године, након што су ирачке ракете погодиле циљеве у Ирану.

Након операције Пустинска олуја, циљеви иранског ракетног програма су промењени. Према Влади Ирана, у домету њихових ракетних снага јесте регион Персијског залива.¹⁵⁴ У вези с тим, у евентуалне објекте дејства могли би да буду укључени Израел и Саудијска Арабија.

Ирански кључни ракетни објекти приказани су на слици 5.¹⁵⁵

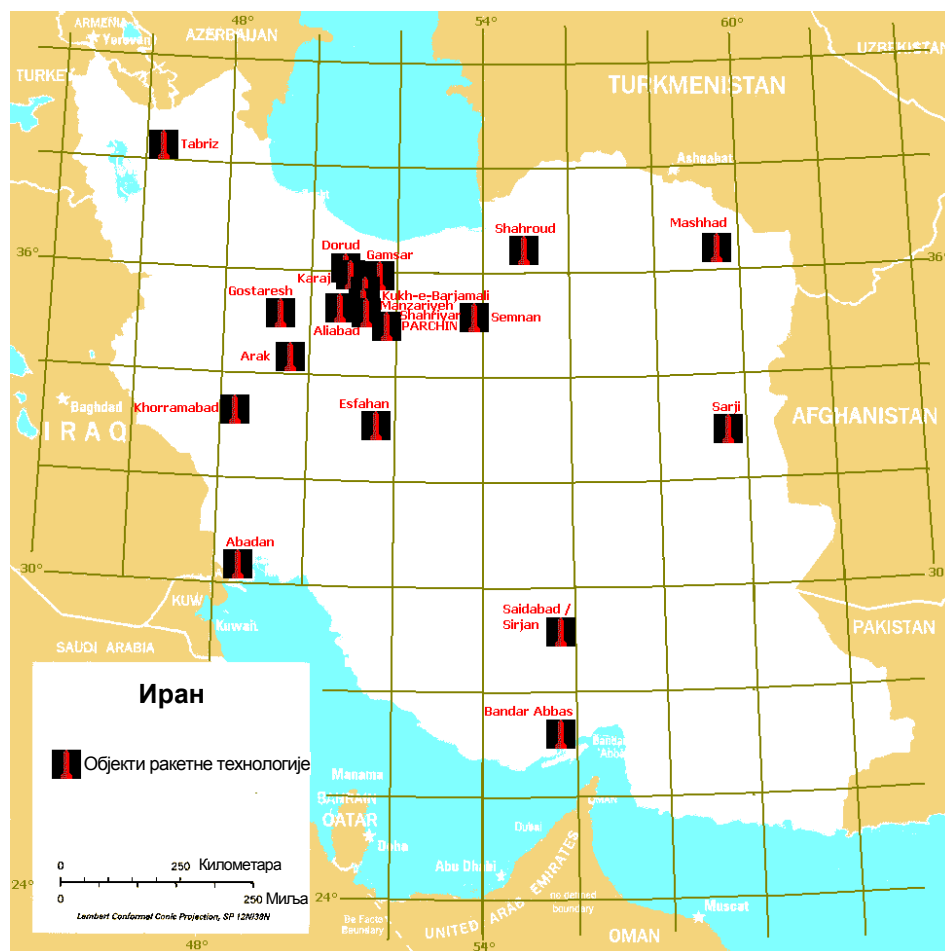
¹⁵¹ Амерички обавештајни извештаји на основу сателитских слика: Bellona Foundation, 24. фебруар 2003.

¹⁵² Материјали *IAEA*. <http://www.iaea.org>.

¹⁵³ Andreenko, Anton. "Iran i uran", 7 *дней*, August 26, 2004.

¹⁵⁴ Novikov, V. E.: Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹⁵⁵ Материјали Федерације америчких научника. <http://www.fas.org>.

Слика 5 – Ирански ракетни објекти

Иран је постигао изванредан успех у стварању стања самодовољности у погледу ракетног наоружања. Земља производи ракетне системе са чврстим и течним погонским горивом, од којих су неки системи с навођењем. Ирански стручњаци те системе непрестано усавршавају, иако постоје проблеми са системима за навођење и управљање ракета и оне не омогућавају тренутно велику прецизност. Убудуће, Иран ће вероватно бити у могућности да погађа појединачне циљеве с великим степеном прецизности.

Иран сада производи невођене тактичке ракете са чврстим погонским горивом (ракете *Ohab*, домета 45 километара) и ракете *Nazeat-10*, домета 150 кило-

метара.¹⁵⁶ Иран вероватно развија поуздане системе за навођење за постојеће ракете са чврстим горивом и моделе који су у развоју. Неки експерти верују да Иран, поред тога што ради на системима за навођење, има и програм за развој балистичких ракета са чврстим горивом, домета преко хиљаду километара.¹⁵⁷ Влада Ирана ставља тежиште на развој и производњу балистичких ракета кратког домета и балистичких ракета средњег домета с течним горивом, које се сматрају главним системима за пренос оружја за масовно уништавање до циља.¹⁵⁸

Средином деведесетих година 20. века појавили су се извештаји да Иран покреће нови програм за развој ракета домета до 2.000 километара.¹⁵⁹ Иран је 24. јула 1998, објавио да је извршио успешну пробу ракете *Shahab-3*, домета хиљаду две стотине километара.¹⁶⁰

Према мишљењу бројних страних експерата, Иран највероватније сарађује са Северном Корејом и Пакистаном у области ракетних технологија.

Иран активно ради на развоју свог ракетног програма и на постизању самосталности у развоју и производњи ракета кратког и средњег домета. Ракете које се налазе у његовом арсеналу и ракете које се још налазе у фази развоја могу да се користе за потребе преношења до циља конвенционалног оружја, нуклеарног оружја и других врста оружја за масовно уништавање. Иранске ракете могу да буду моћно средство за постизање политичке предности и утицаја на регионалне догађаје.

Закључак

На основу анализе нуклеарних програма Северне Кореје и Ирана и њихове улоге у стварању нестабилности у међународној заједници може да се закључи:

1. с обзиром на затегнуту ситуацију у североисточној Азији и на Блиском истоку, сасвим је предвидљиво да лидери Северне Кореје и Ирана не желе да се одрекну нуклеарног статуса. Пет земаља које имају нуклеарни статус и многе друге развијене земље играле су активну улогу у помагању да ове две земаља развијају своје нуклеарне програме.¹⁶¹

¹⁵⁶ Desutter, Paula A. *Denial and Jeopardy: Deterring Iranian use of NBC weapons*. Washington, D.C.: National Defense University Press, 1997.

¹⁵⁷ Cordesman, Anthony H. and Arleigh A. Burke, and G. Ryan Faith: *Iran's Search for Weapons of Mass Destruction, Warfighting Capabilities, Delivery Options, and Weapons Effects*. Center for Strategic and International Studies. August 7, 2003.

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Novikov, V. E.: *Existing and Prospective Nuclear and Missile Technologies in Iran*. Iran in the Modern World, Edited by E. M. Kozhokin. Moscow: Russian Institut for Strategic Research, 2003.

¹⁶⁰ Нацрт извештаја Саветодавног одбора за националну безбедност о иранској доктрини, август 2001.

¹⁶¹ Romashkina, N. P.: "Non-recognized Nuclear Nations", In *Arms Control and Security. International Security: New Threats Posed by the New Millennium*, IMEMO Annual (2001–2002). Moscow: Nauka, 2003.

2. непредвидљива природа земаља с ауторитарним режимима, као што је ДНРК, представља један од главних проблема у домену неширења ракетног и нуклеарног оружја. Те земље су, када их оптужују да производе или набављају оружје за масовно уништавање, недокучиве за утицаје споља који би могли да идентификују њихове намере, односно за стварно стање ствари у војном и нуклеарном домену.
3. Пјонгјанг је усвојио чврст нуклеарни став упркос чињеници што има пуно проблема и бојазни од евентуалних америчких превентивних мера. Северна Кореја је објавила да би могла да производи нуклеарно оружје као гаранцију за своју безбедност: она ће спроводити зацртану политику, док не постигне стварну војну и економску сигурност приступањем глобалној заједници. Међутим, чврста линија Бушове администрације није узрок актуелне ситуације на Корејском полуострву; политика председника Буша само је убрзала процес који је започео много пре, него што је он дошао на власт.
4. на основу анализе доступних података верује се да Северна Кореја поседује довољно нуклеарног материјала да направи од једне до шест нуклеарних бојевих глава. Тренутно, на основу доказа не може да се потврди да ли је Северна Кореја већ произвела оружје за масовно уништавање. Иако Северна Кореја не поседује нуклеарно оружје, постоје бројни разлози зашто би ДНРК могла да га поседује у будућности. Издвајају се две теорије. Прво, ДНРК би могла да настави рад с плутонијумом, који припрема за производњу нуклеарног оружја, а за који је потребно око шест месеци да се направи експлозивно средство. Друго, у наредне две године севернокорејски објект у Јонгбјону могао би да произведе још нуклеарног материјала потребног за производњу нуклеарног оружја.

Северна Кореја је имала довољно плутонијума за производњу од једне до две нуклеарне бојеве главе. Међутим, због техничке софистицираности плутонијумских средстава имплозивног типа, није вероватно да је произведен иједан комад таквог оружја. Недавне спекулације усредсређују се на могућности ДНРК да произведе технолошки мање комплексна нуклеарна средства на бази уранијума с детонатором класичног типа.

5. на шестостраним разговорима, у којима учествују земље забринуте за будућност Северне Кореје – до недавно, постојала је нада да ће оне моћи да утичу на ДНРК и реше нуклеарни проблем на Корејском полуострву. Разговори су посматрани као један од начина да се осигура безбедност у североисточној Азији и да се ојача стратегијска стабилност. Многи експерти сматрају учешће Северне Кореје у тим разговорима приоритетом за међународну дипломатију.

Међутим, преговарачки процес није уродио плодом и Пјонгјанг је незадовољан преговорима. Иако се неки тактички проблеми решавају, преговори нису остварили главни циљ – безбедносну гаранцију САД и њихову помоћ Северној

Кореји. Преговарачки процес обезбеђује сигурност Северној Кореји. У замену за учешће у разговорима, ДНРК добија економску помоћ од Кине и Јужне Кореје, као и од међународних организација. Пошто тај преговарачки процес користи Северној Кореји, Пјонгјанг вероватно неће да учини значајан напор да се постигне компромис. На основу првобитних циљева, Северна Кореја упорно покушава да извуче корист од америчког напредовања ка компромису. Та политика нуклеарног откупа може да омогући само привремене резултате. Пјонгјанг би у будућности могао да примени дипломатско обмањивање и уцењивање без икаквих гаранција за коначни успех решавања спора.¹⁶²

Глобална заједница суочена је са озбиљним и комплексним проблемом – како да сазна да ли Северна Кореја поседује нуклеарно оружје. Изузетно интересовање Северне Кореје за економску помоћ могло би да се искористи за решење тог проблема.

6. упркос инспекцијама *IAEA*, током 1992, 1993, 1995, 1997. и 2000. године, нема поузданих података о томе да ли Иран поседује нуклеарно оружје и које би могле да буду његове главне компоненте. Међутим, индиректни докази наводе на то да Иран проширује нуклеарни и ракетни програм, који је започео осамдесетих година 20. века.

Израелски непријављени нуклеарни потенцијал Иран сматра основним фактором нестабилности на Блиском истоку. То подстиче многе друге земље у региону да увећавају научно и техничко знање за производњу сопственог нуклеарног наоружања и система за њихово преношење до циља.

Иран своју одлуку да производи нуклеарно оружје у догледној будућности оставља нејасном, иако је посвећен стварању инфраструктуре за затворени нуклеарни горивни циклус.

Иран покушава да створи инфраструктуру за производњу балистичких ракета средњег домета. Циљ му је да до 2015. године створи најмоћнији ракетни потенцијал у региону.

7. Русија и САД сматрају да је неприхватљиво да Иран производи нуклеарно оружје или да га набави. Постоје различита мишљења о свеобухватној контроли иранског нуклеарног горивног циклуса и набавке материјала.
8. с обзиром на економске тешкоће Северне Кореје, она би могла доћи у искушење да своје деловање стави у функцију остваривања финансијске добити. Уколико би Северна Кореја или Иран остварили нуклеарни потенцијал, повећава се могућност да би то оружје могло да се прошири на друге земље или терористичке групе.

¹⁶² Mikheev, V.: "North Korean Nuclear Program", *Northeastern Asia: Nuclear Proliferation Problems. Conference Materials*. October 28, 2004.

Иран је смештен у једном већ нестабилном региону, самим тиме, повећале су се могућности да нуклеарно оружје, материјали, технологије и производно знање буду продати или на други начин пренесени терористима. Та претња могла би да угрози цео свет.

Нуклеарни тероризам потребно је детаљно проучавати. Глобална заједница мора да устроји међународне законе, прописе и системе ефективних практичних мера за спречавање претњи. Све земље треба да имају јасан приступ нуклеарном тероризму и узајамно разумевање о сарадњи и спречавању тероризма уопште. Тај приступ требало би да осуди све облике тероризма и да се бори против неприхватљивих метода остваривања циљева, без обзира на то која идеологија стоји у позадини тих циљева.

9. ширење оружја за масовно уништавање и ракетне технологије на земље које га не поседују представља све већу претњу, међутим, не постоје никакви механизми који се баве нуклеарним проблемима Северне Кореје и Ирана. Због тога, суседне земље, укључујући Кину, Индију, Пакистан, Израел, Тајван, Јужну Кореју и Јапан, неизбежно граде и проширују своје арсенале. То би могло да уздрма проамеричке режиме у исламским државама, поготово у Саудијској Арабији, Пакистану, Египту и Турској.
10. двадесетак земаља приступило је заједничкој Иницијативи за безбедност од ширења оружја (*Proliferation Security Initiative – PSI*), коју предводи САД и чији је циљ да се зауставе испоруке оружја и сродних материјала. Будући да земље и даље приступају тој иницијативи, та нова сарадња међу државама могла би да има значајну улогу у будућем режиму неширења оружја.
11. основни циљ међународне заједнице у погледу неширења нуклеарног оружја јесте да пронађе дипломатске и економске методе које могу да стабилизују регионалне сукобе, с обзиром на све већу општу стратешку двосмисленост у међународним односима.
12. с обзиром на актуелну ситуацију, биће потребно да САД, Русија, Кина и Европска заједница процене да ли су њихове појединачне (и/или здружене) снаге за одвраћање неопходне или довољне. Нуклеарна мултиполарност погоршаће проблем одржавања стабилне стратешке равнотеже.

На основу анализе различитих приступа у решавању овог проблема, поготово приступа који примењују Русија и САД, долази се до интересантних сазнања. Безбедност Руске Федерације могла би да претрпи већу штету, од безбедности САД из следећих разлога. Прво, снаге трећих нуклеарних земаља ближе су Русији и лакше би могле да буду усмерене против ње. Друго, САД су већ почеле да развијају свој стратешки систем националне одбране од пројектила – првих десет компоненти система инсталирано је на Аљасци 2004. године.¹⁶³ Систем је намењен за одбрану Сједињених Држава од напа-

¹⁶³ Glanz, James: "This Time It's Real: an Antimissile System Takes Shape." *New York Times*, May 4, 2004. <http://nytimes.com>.

да новонасталих нуклеарних нација. Насупрот томе, у Русији су модернизација противракетног одбрамбеног система и његово проширење веома ограничени. Треће, питања као што су негативна контрола, ванредно лансирање, крађа оружја и друге ванредне ситуације изазивају озбиљну забринутост и неизвесност у вези с нуклеарним оружјем трећих земаља.¹⁶⁴ Русија има посебан интерес у јачању стабилности разоружањем, као и неширењем оружја за масовно уништавање и средстава за њихово преношење до циља. Улога Русије је значајна и њен утицај би требало искористити у потпуности.

Експерти из многих земаља, укључујући и експерте из Русије, имају различита мишљења о овом предмету. Према неким експертима, Русија потцењује дугорочну претњу од ширења нуклеарног и ракетног оружја због других проблема који је притискају. Сви припадници политичке и војне елите Русије не сматрају севернокорејске нуклеарне програме опасним.¹⁶⁵ У последње време Русија је предузела кораке у правом смеру и још је значајан играч; међутим, Русија још увек обликује националну стратегију за тај проблем. У контексту ракетне и нуклеарне мултиполарности, приоритет Русије је да укључи нове (реалне и потенцијалне) чланове нуклеарног клуба у систем неширења оружја и тако повећа изгледе за веће међународно учешће и утицај.

Након распада Совјетског Савеза, САД су постале једина суперсила и дошло је до јасног помака у политичком приступу Беле куће.

Сједињене Државе су у Ираку примениле своју стратегију превентивних напада против сваке земље за коју се сумња да поседује оружје за масовно уништавање и представља претњу за безбедност САД или њихових савезника. Тамо није пронађено никакво оружје за масовно уништавање. У Северној Кореји, САД нису следили чврсту (безкомпромисну) политику коју су примениле у Ираку. Уместо тога, актуелна међународна ситуација подстакла је дијалог између нација. Русија, Кина, Јапан и Јужна Кореја такође су одиграле значајну улогу у посредовању око севернокорејског нуклеарног проблема.

Ситуација у Ирану изгледа озбиљнија. Иран активно учествује у политичким и економским процесима у свим суседним регионима. Он одржава партнерство с Кином, Русијом и већим европским земљама. У вези с тим, да би америчке активности биле делотворне, биће потребно да САД, које тренутно предводе једнополарни међународни систем, развију комплексније политичке механизме за своје односе са Ираном.

13. на почетку 21. века САД и Русија суочавају се с новим претњама. Вашингтон и Москва би требало да успоставе здружену коалицију да би се супротставили тим новим изазовима. Те две земље би требало да буду упорне у настојању да се приближе у домену политике. Стратешко партнерство Русије и САД могло би да спречи даљу дестабилизацију међународних односа.

¹⁶⁴ Arbatov, A.: "Nuclear Deterrence: Realities and Myths", *Независимая газета*, May 14, 2004.

¹⁶⁵ Kokoshkin, A. A.: *Nuclear Conflicts in the 21st Century: Types, Forms, Possible Players*, Moscow: Media-Press, 2003.

Епилог

Од завршетка истраживања за потребе ове студије, тенденције које се у њему разматрају, развијају се и даље.

Демократска Народна Република Кореја је, 4. и 5. јула 2006, извршила неколико ракетних проба. Према разним изворима, лансирано је од шест до осам ракета. Тростепена интерконтинентална балистичка ракета великог домета (домет око 6.700 километара) с течним горивом *Taepo-dong-2*, која може да стигне до Аљаске и Хаваја и која може да носи нуклеарну бојеву главу, експлодирала је због техничких проблема у четрдесетој секунди лета (за време пробе) и пала у Јапанско море. Друге ракете су, такође, пале у Јапанско море. Као одговор на ракетне пробе Северне Кореје, Јужна Кореја је обуставила снабдевање Северне Кореје. Савет безбедности Уједињених нација донео је 15. јула једногласну одлуку да поштри санкције ДНРК: земље чланице УН забраниле су сваки излаз (или улаз) ракетног материјала и технологије у Северну Кореју.

Почетком септембра 2006. године, сазнало се за намере Пјонгјанга да тестира своје нуклеарно оружје. Представник ДНРК у Уједињеним нацијама саопштио је крајем септембра да је Пјонгјанг спреман да обнови преговоре, али америчке санкције су то онемогућиле. Трећег октобра ДНРК је званично објавила да је спремна да „реализује неизбежну нуклеарну експлозију да би се одбранила од престојеће америчке агресије“. Подземна нуклеарна експлозија изведена је 9. октобра, у 10:36 (по локалном времену). Тестирање су потврдили кинески и јужнокорејски стручњаци. Према јужнокорејским обавештајним подацима тестирање је изведено у Хвадери, близу града Килгу, у покрајини Хамкјунг-Пукто на североистоку земље (релативно близу границе између ДНРК и Руске Федерације). Према речима јужнокорејског војног представника, у тој области потврђена је снажна експлозија. Према подацима јужнокорејског центра за праћење сеизмичке активности, јачина земљотреса била је око 3,6 степени Рихтерове скале. Севернокорејска страна је објавила да су прве нуклеарне пробе биле успешне и да нема радиоактивног отицања или сличне опасности. „Нуклеарна проба извршена је веома мудро и уз поштовање свих технолошких правила“, објавила је (свету) севернокорејска централна новинска агенција. Све земље света, осим Ирана, осудиле су те пробе. Међународни експерти верују да пробе нису биле сасвим успешне и вероватно је изазвана експлозија непреносивог нуклеарног уређаја малог капацитета. Неколико дана касније, Пјонгјанг је објавио да ће се, уколико САД повећају притисак, то сматрати објавом рата. „Физичка средства реакције“ уследиће након нових санкција које су наметнуле и спремно прихватиле многе земље. Након нуклеарних проба расположење јапанског и јужнокорејског друштва се променило. Обе земље су замрзнуле трговинске програме и програме помоћи ДНР Кореји.

До преокрета је дошло након редовне рунде шестостраних преговора (између САД, Кине, Русије, Јапана и двеју Кореја) посвећених нуклеарном програму ДНРК. Њихова сврха није да коначно реши питање севернокорејског нуклеарног оружја – доста времена ће проћи док тај циљ не буде постигнут. Међутим, све чланице „Групе шест“, укључујући пре свега ДНРК, сагласиле су се да баш тај циљ треба да се постигне на крају преговарачког процеса и, друго, постигнут је заједнички став о етапном решавању тог питања. У јулу 2007. године ДНРК је затворила, и ставила под контролу *IAEA*, свој главни објекат за производњу плутонијума – реактор у Бонбону. Почетком септембра, Пјонгјанг је обелоданио све информације о својим нуклеарним програмима (ту су били укључени и програми за обогаћивање уранијума), при томе се сагласио да их оконча до краја 2007. године. Истовремено, постепено је долазило до ослобађања од економских ограничења и санкција које су САД и Уједињене нације наметнуле након севернокорејске нуклеарне пробе у октобру 2006. године. Такође, постигнут је споразум о отварању директних преговора између ДНРК и САД, који још немају дипломатске односе.

Када је реч о Ирану, у том периоду, потврђена је информација да је Исламска Република Иран добила центрифуге од Пакистана, а не од Русије, и да реактор у Бушеру нема никакву значајну улогу у тој сарадњи. Тако проблем у вези с нуклеарним реактором у Бушеру, који је представљао најспорније питање између САД и Русије (више од једне деценије), није толико озбиљан. То је утицало на промену руске политике у региону. У садашњој ситуацији не може се рећи да ће Русија поново да разматра питања нуклеарне сарадње са Ираном и радикалног заокрета у својој политици. Током прошле године ситуација у руско-иранским односима се искомпликовала. Разлози су: кашњење испоруке горива, неплаћање на време, померање рока пуштања у рад нуклеарног реактора у Бушеру и санкције против Ирана.

У штампи се 2006. године појавила информација да Иран хоће да из Африке увезе уранијум-238, погодан за израду оружја (танзанијска царина пресрела је велику количину нуклеарног материјала),¹⁶⁶ указујући на још један пример кријумчарења нуклеарног материјала и технологије.

Маја 2007. у Ираку су одржани разговори у вези с решавањем иранске нуклеарне кризе, који су били интересантни не због њиховог садржаја, већ због тога што су први пут за двадесет и седам година представници САД и Ирана седели за преговарачким столом.¹⁶⁷ Тај историјски састанак одржан је у најзаштићенијем месту у Багдаду – у резиденцији председника Владе Ал-Маликија. Сједињене Државе и Иран представљали су њихови амбасадори у Ираку. Амбасадори САД и ИРИ постигли су сличне ставове о једном

¹⁶⁶ Ivan Gorshkov: Iran will not leave the NPT. Independent newspaper, 8. август 2006. http://www.ng.ru/world/2006-08-08/7_iran.html.

¹⁶⁷ САД и ИРИ немају званичне контакте од 1980, када су прекинути сви односи.

броју питања. Члан иранске владе изјавио је да је састанак протекао у средачној атмосфери. Међутим, ирачки милитанти реаговали су на преговоре на свој начин: за време састанка у Багдаду дошло је до експлозије у којој је погинуло двадесет и шест људи и рањено шездесет и осам.

Та чињеница као и неке друге чињенице указују на појаву неких позитивних тенденција у политици Ирана у садашњем тренутку: Техеран је вољан да решава сва спорна питања у вези са својим нуклеарним програмом преговорима и да их регулише у оквирима прописа *IAEA*.

Поред тога, у другим земљама у региону десили су се неки догађаји који су на посредан начин утицали на нуклеарне проблеме Северне Кореје и Ирана. Конфронтација између сунитских и шиитских заједница у Ираку достигла је ниво правог грађанског рата; број америчких жртава је порастао, а већина становника САД је против рата у Ираку. Међусобна непријатељства (Ал Фатах и Хамас) у Палестини претворила су се у оружани сукоб и тек је посредовањем саудијског краља постигнут споразум да се формира влада националног јединства. Међутим, изгледи за обнову палестинско-израелских преговора су неповољни.

На глобалном нивоу, нуклеарно оружје је ограничено, па ипак неке земље (да и не помињемо терористичке групе), настоје да га добију. Након нуклеарних проба ДНРК, Јапан је објавио да би требао да ојача свој војни потенцијал и да промени свој став према нуклеарном оружју. Испитивања јавног мњења у Јужној Кореји крајем 2006. године показала су да Јужнокорејанци сматрају да је неопходно да њихова земља има нуклеарно оружје. Према најгорим прогнозама, планета је у опасности од нуклеарне катастрофе, јер ће од тридесет и пет до четрдесет земаља у догледној будућности (на пример, Турска, Саудијска Арабија, Египат, Нигерија и друге) моћи да направи атомску бомбу, а највероватније, то ће прво учинити земље у Азији. Будући да се пет нуклеарних земаља света од осам (три од њих – званично признатих) налази у Азији – Русија, Кина, Израел, Индија и Пакистан, и да, нарочито током последње деценије, ремете стабилност система међународних односа у потенцијално нуклеарним земљама као што су Северна Кореја и Иран, светска заједница наставља да изражава забринутост због ситуације на том континенту.

Може ли тај сценарио да се онемогући? Може ли будуће ширење нуклеарног оружја уопште, а нарочито у Азији, да се стави под контролу? Може ли процес ширења оружја (данас) да се контролише?

Оно што може да се примети у Азији последица је тенденција које су почеле да се јављају много пре такозване нуклеарне кризе у наведеним земљама. Последњих година много се говори о прећутној сагласности светске заједнице у вези с присуством нуклеарног оружја у Израелу, Индији и Пакистану. Поред тога, као што је истакнуто у закључку овог рада, жеља

ДНРК и Ирана да добију нуклеарно оружје могла је да се предвиди. У вези с тим, пет нуклеарних сила и друге развијене земље пружиле су подршку развоју нуклеарног програма азијских земаља. Данас, нови власници нуклеарног оружја играју сличну улогу.

Потражња за нуклеарним оружјем створила је и одговарајуће тржиште. Та потражња је била детерминисана, а и у будућности ће тако бити, страховањем и жељеним циљевима у сфери безбедности, као и историјским и културним антагонизмима. Крајем 20. века понуде (жеље), које одговарају потражњи, биле су диктиране политичким циљевима и амбицијама и захтевале су озбиљне финансијске издатке од оних који су, директно или индиректно, помогли да се направи нуклеарно и ракетно оружје. Могло је да се предвиди да ће се на савременој сцени нуклеарно ширење све више повезивати с материјалним профитом од продаје одговарајућих идеја, наоружања и технологија и све више се, као и у другим сферама од виталног значаја, покоравати логици тржишне економије и глобализације.

Упркос све већој нестабилности, ширење нуклеарног оружја остаје и даље јасно дефинисан и контролисан проблем. Постојали су различити међународни методи и кључни фактори, који су омогућавали превенцију или одлагање даљег ширења клуба нуклеарних земаља. У прошлости, слични напори ослабили су интерес за израду нуклеарног оружја у Јужној Африци, Аргентини, Бразилу, Либији, Сирији и другим земљама. Од 1960, број земаља које су одбиле да производе нуклеарно оружје већи је од броја земаља које су постале нуклеарне силе. Традиционална средства против ширења оружја могу и данас да буду сасвим делотворна. С обзиром на нове тенденције, списак потребних способности за супротстављање ширењу могао би се проширити. Поред тога, схватање разлога који дефинишу спремност једне (или друге) земље да поседује нуклеарно оружје, у сваком од наведених случајева, веома је значајно за смањење потражње за њим. Тренутна ситуација око нуклеарног оружја у Северној Кореји најбоље то потврђује.

За решавање питања ширења нуклеарног оружја неопходни су нови децентрализовани приступи и решења – поред оних који су коришћени раније. Ти приступи требало би да се заснивају на примени најсавременијег интердисциплинарног истраживања. У овом тренутку то би могле да раде само развијене земље. У јесен 2006, Национални обавештајни савет САД (*National Intelligence Council – NIC*) дао је налог за истраживања у вези с потребама студије о развоју нуклеарног оружја Ирана, о којем се писало у америчком издању часописа *The New York Sun* (фебруар 2007).¹⁶⁸ Проучавање последица нуклеарног јачања Ирана биће прва анализа коју ће *NIC* спровести с обзиром на Бушову политику према Ирану и могућност да Иран не успе у

¹⁶⁸ Ali Like. Spies studying "inadmissible prospective", InoPressa webpage: <http://www.inopressa.ru/print/nysun/2007/02/09/12:51:42/iran>.

својим намерама (финансијске санкције, војни маневри и дипломатски притисак). То истраживање утицаће на будућу процену Националног обавештајног савета о нуклеарном програму Ирана, у којој ће се, као што се очекује, још једанпут анализирати рок производње иранског нуклеарног оружја (што је око пет до десет година). Очигледно је да би такво истраживање и научна и политичка анализа ситуације у другим земљама, ако се узму у обзир њихови циљеви, омогућили дискусију – под једнаким условима – на међународном нивоу како би се постигао компромис у решавању глобалних проблема као што је ширење нуклеарног оружја.

Ширење оружја уопште, а поготово ширење нуклеарног оружја у Азији, нити је неконтролисан нити неизбежан процес. Средства, потребна да се смањи потражња за нуклеарним оружјем, још постоје и још су делотворна, под претпоставком да све заинтересоване земље, на конструктиван начин и правовремено, а када се прилика појави, примене нове приступе одржању међународне безбедности.

Када је реч о нуклеарном наоружању ДНРК, савремена ситуација може да се сматра успешном након четворогодишњих тешкоћа у преговарању, које су изгледале непремостиве. Ова ситуација мора да се схвати у широј димензији без обзира на „вратоломни“ развој догађаја у будућности.

На основу анализе најразличитијих мишљења, долази се до закључка да, за разлику од претходних година, већина експерата не спори чињеницу да се безбедност и стабилност у савременом свету може постићи само ако се узме у обзир мултиполарни светски систем, који је у процесу обликовања. У периоду Хладног рата главна претња безбедности долазила је од могућности глобалног термонуклеарног рата. Та перспектива је могла да се избегне само уз напоре двеју суперсила. Након Хладног рата појавили су се други изазови и опасности – ширење нуклеарног оружја, међународни тероризам и крвави, регионални, сукоби. Њихово спутавање мора да се спроводи не само унилатералним настојањима САД, него и мултилатералним акцијама заснованим на непристрасном процесу мултиполарног светског поретка. Споразум постигнут током преговора Групе шест земаља, представља бриљантну илустрацију за такав закључак. Успех је гарантован само због здружених напора учесника током шестостраних преговора. То је у ствари разрада њиховог заједничког става који је створио стање реалности којег је постала свесна севернокорејска страна.

Још једна важна ствар: успех је почео да се уочава након што су се САД помериле са своје првобитне позиције постављања ултиматума, односно претње силом, Северној Кореји. Вашингтон није крио спремност да сруши режим у Пјонгјангу. У почетку су САД одбијале да воде билатералне преговоре са ДНРК и пристале су да то питање решавају у мултинационалном оквиру, јер су се САД надале да ће освојити наклоност других земаља које су учествовале у преговарачком процесу. То се није десило из сасвим ја-

сног разлога – Русија, Кина, Јапан и Јужна Кореја су против војних акција, рушења режима у ДНРК и њихових последица, слично Ираку, јер се све оне (Јапан, Кина, Русија и Јужна Кореја) плаше таласа севернокорејских избеглица. Последње рунде преговора показале су да су се, на крају, САД суочиле с реалношћу, односно почеле су да се померају даље од своје „униполарне“ позиције.

Поуке из севернокорејског нуклеарног случаја значајне су за решење нуклеарног проблема Ирана. Неки закључци се могу извући већ данас:

- *прво*, шанса за успешно супротстављање ширењу нуклеарног оружја не ствара се применом силе, него преговорима.
- *друго*, мултилатералну сарадњу против ширења нуклеарног оружја требало би спроводити само на бази преговора, трагањем за заједничким решењима – а не окупљањем симпатизера ради примене силе.
- *треће*, при узимању у обзир одсуства узајамног поверења (код оних који желе да реализују нуклеарне програме и оних који нису вољни да дозволе ширење нуклеарног оружја), неопходно је да се делује на координисан начин, корак по корак, до приближавања двеју страна.
- *напослетку*, на основу искуства из преговора с ДНРК, могуће је (и чак је логично) да се разговара о мултилатералном преговарачком процесу са Ираном и стварању, за ту сврху, група или структура у, на пример, САД, Русији, Кини, Индији и Европској унији, а који би те преговоре и реализовали.

Уколико би се ови закључци реализовали то не би ни на који начин шкодило америчко-иранским преговорима о ширим питањима, као што је Блиски исток, или о неком другом значајним проблемима.

БЕЗБЕДНОСТ ПРОТИВ ПРАВДЕ Израел и Палестина – различите перцепције блискоисточног сукоба од Друге интифаде и њихов утицај на мировни процес*

Моника Изидорчик**

У средишту пажње ове студије налазе се четири године израелско-палестинског сукоба које су уследиле након избијања Друге палестинске интифаде, септембра 2000. године. Њена главна сврха је да анализира различите интересе и гледишта обеју сукобљених страна и представника међународне заједнице.

Ово је превод изворног текста који је публикован новембра 2006, у *Occasional Paper Series No 4*, у Европском центру за студије безбедности Џорџ К. Маршал.

Кључне речи: безбедност, Израел, Палестина, блискоисточни сукоб, Друга интифада, мировни процес.

Увод

Израел и Палестинци посматрају своје окружење различите „призме“ и кључно питање које међународна заједница треба да постави није да ли је нека од страна у сукобу у праву или не, у погледу одређених питања, већ какву перцепцију имају супротстављене стране, да ли се њихови

* Текст "Security vs. Justice – Israel and Palestine: Diverging Perceptions of the Middle East Conflict since the Beginning of the Second Intifada and their Influence on the Peace Process", са енглеског језика је превела Љиљана Брчић.

** Моника Изидорчик (Monika Izidorczyk) ради као службеник у политичком одсеку Организације за безбедност и сарадњу у Европи (OSCE) при мисији на Косову; ради за OSCE у Македонији (Бивша југословенска Република Македонија) и на Косову од 2005. године. Од 2000. до 2005. године била је виши експерт у Кабинету саветника за националну безбедност (Биро за националну безбедност) председника Републике Пољске, специјализирајући се за анализу нестабилних области, с тежиштем на Блиски исток, Кавказ и Балкан.

ставови могу променити и да ли перцепција једне стране може бити компатибилна с перцепцијом друге. Главна теза рада јесте – да су различите перцепције и неразумевање претпоставки у вези с циљевима уврежена убеђења страна у сукобу и да су њихова одбијања да направе уступак, били главни разлози због којих је мировни процес у застоју. Такође, понуђена су и могућа решења наведеног проблема.

У првом поглављу покушавају да се дефинишу главни интереси и очекивања једне и друге стране у конфликту, као и међународне заједнице (углавном САД, арапских држава и УН). У том делу рада анализира се политички оквир у којем треба да функционише било који мировни план или споразум о решењу спора. Због ограниченог простора и неопходности да рад буде концизан, интереси међународних учесника се разматрају збирно. Сједињене Државе, ЕУ и арапске државе играју веома важну улогу у обликовању мировног процеса, али рад се концентрише само на главне аспекте уплитања међународне заједнице током последње четири године. Такође, политичке разлике између Израела и Палестинске управе много су дубље и комплексније, него што је овде описано. У том поглављу, намера је да се презентују суштински циљеви и интереси главних учесника у мировном процесу.

У другом поглављу разматрају се перцепције и претпоставке на којима истрајавају обе стране у односу на властиту историју и конфликт. Оквир израелско-палестинског мировног процеса обележен је траумама из прошлости и неповерењем у садашњости. Разлике у схватањима истих историјских чињеница карактеришу данашњу политичку сферу Блиског истока. Оне, такође, утичу на израелско и палестинско тумачење потеза и намера друге стране и на тај начин ограничавају политичке опције, при томе чине мање флексибилним свој став о извесним аспектима мировног процеса. Структура поглавља је тако сачињена да обухвата опште идеје које се односе на мировни процес, перцепцију претњи и употребу силе и питања у вези с безбедношћу и правдом. Затим, даје се анализа схватања мира и победе, као и укупних кретања према општој перцепцији тих проблема, од стране међународне заједнице. Будући да се главна тема рада тиче обеју страна у конфликту, Израела и Палестине, стога су и њихова главна питања у средишту пажње, а не анализира се подробно перцепција међународне заједнице. У овом делу се не расправља став арапских држава о сукобу, пошто се претпоставља да колико год постојале разлике о одређеним питањима, њихови ставови су блиски ставовима Палестинаца.

Треће, и последње поглавље, састоји се од два дела. Сваки део је усмерен на разне фазе израелско-палестинског мировног процеса. Прво, разматрају се преговори у Теби, као завршног догађаја процеса из Осла и преговора у Кемп Дејвиду. Никад раније обе стране нису биле ближе споразуму, него тада. Због тога је занимљиво да се размотри зашто се раскорак изме-

ђу зараћених страна толико смањено и како се смањено да је компромис био на дохват руке. Затим, стиже се до Мапе пута ка миру, мировног плана под међународним патронатом који и данас представља једини легитимни међународно прихваћен мировни предлог. Она представља одређену визију разрешења конфликта, која узима у обзир интересе обеју страна. Остаје отворено питање да ли она, такође, узима у обзир различита гледишта и национална предања палестинског и израелског друштва и политичке елите. У разматрању Мапе пута, знатна пажња је посвећена израелском Плану дезангажовања. Тај план је прихватила израелска влада и израелски парламент као могуће решење у будућности и имаће велики утицај на динамику израелско-палестинског сукоба.

Рад се заснива на разноврсној литератури – од докумената, интервјуа, политичких реферата и анализа, чланака из новина и часописа до интернет-страница. Блискоисточни и израелско-палестински сукоб су теме о којима се много пише. Зато је главни критеријум био – поузданост извора. Анализа се већином заснива на документима, интервјуима и званичним извештајима разних међународних институција. Велику помоћ у раду пружили су ми званични ставови које је објавила Међународна кризна група, документи и интервјуи које је објављивао израелски лист *Ha'aretz*, као и часописи *Washington Quarterly* и *The Journal of Palestine Studies*.

Учесници и интереси

Циљ овог поглавља је да се идентификују интереси и позиције страна укључених у сукоб и разлике у политичкој и економској моћи, које значајно утичу на израелско-палестински мировни процес. Кључна питања јесу: Ко су главни учесници и саучесници у конфликту? У каквим су они односима? Који циљеви и интереси карактеришу њихов положај у конфликту и за време мировног преговора?

У првом делу рада, *Израел*, проучава се израелска позиција и унутрашња ограничења која намећу политичке поделе и постојање утицајних лобија. У следећем, *Палестинци*, усредсређује се на палестински приступ и промене у равнотежи снага, између разних палестинских табора, које је проузроковала Друга интифада. Будући да је међународна заједница дубоко умешана у тражење решења израелско-палестинског сукоба, у последњем, *Међународно уплитање* анализирају се интереси и циљеви главних међународних фактора с посебним акцентом на САД као медијатора и гаранта израелске безбедности и на ЕУ као главног финансијера палестинских власти.

Израел

Позиција

Израел је јеврејска држава коју је јеврејски народ основао за себе.¹ Та идеја обликује израелску унутрашњу и спољну политику, као и интересе и ставове Израела према израелско-палестинском сукобу. Иако израелска политичка, војна и економска надмоћ у региону Блиског истока остаје неоспорна, осигуравајући дугорочни опстанак, територијални интегритет и државни суверенитет главни су циљеви сваке политичке и војне администрације у Израелу.² Окружење у којем се Израел налази јесте, само по себи, особено. Укљештен између Средоземног мора и арапског становништва, Израел је морао, од свог постанка, да се суочи са истинским претњама својој независности и опстанку. Штавише, недостатак стратешке дубине територије и природних ресурса намеће значајан притисак на владајућу елиту. Израел не може себи да приушти да изгуби (ни један једини) рат; такође, он себи не може да приушти ни губитак у људском ресурсу или економском.³

У вези са израелско-палестинским сукобом то значи проналажење споразума, али под сопственим условима. Већина израелских вођа, од Јицака Рабина до Бењамина Нетанјахуа, Шимона Переса и Ехуда Барака, слажу се да споразум о израелско-палестинском сукобу треба да осигура – за Израел – равнотежу моћи у региону, у којем ће јеврејска држава да има трајну војну и економску надмоћ у односу на мали палестински ентитет.⁴ Такође, то је и становиште премијера Аријела Шарона. У исто време постоји консензус унутар израелског друштва и владе да Палестинци треба да имају своју политичку аутономију, пошто је неопходно да се Израел сачува као јеврејска и демократска земља.⁵

¹ Декларација о установљењу државе Израел, види www.knesset.gov.il/docs/eng.

² Више о тој теми видети у: Basic Guidelines of 30th Government of Israel, фебруар 2003, доступно на страници: www.knesset.gov.il/docs/eng или Doctrine of Israel Defense Forces, доступно на: www.idf.il.

³ UNIDIR Research Paper, National Threat Perceptions in the Middle East, United Nations, New York and Geneva, September 1995, pp. 9–10.

⁴ На то се гледа као на неопходност да се обезбеди израелска безбедност и способност да се заштити од било какве назнаке у погледу арапске агресије. Ilan Pappé: *A History of Modern Palestine*, Cambridge University Press 2004, p. 255.

⁵ Ционисти који су основали Израел веровали су да Израел треба да буде демократска и јеврејска држава, са сигурним и одбрањивим границама. Арапско-израелски ратови и одбијање арапског света да призна легитимитет новооснованој држави наметнуло је осећај сталне опсаде, који је обликовао израелску доктрину безбедности и поступке војске, као и унутрашњу политику. Шире у: Clive Jones and Emma C. Murphy: *Challenges to Identity, Democracy and State*, London; New York: Routledge, 2002, pp. 91–97. и Raymond Hinnebusch: *The international politics of the Middle East*, Manchester Univer-

Тренутни званични став израелске владе према решењу израелско-палестинског сукоба заснива се на три основна концепта: једнострано повлачење, раздвајање и увођење политичких промена у областима под палестинском влашћу. Прва идеја се одражава у Плану дезангажовања, председника Владе Аријела Шарона, који нуди једнострано повлачење израелских снага безбедности и насеља из Појаса Газе. План је добио сагласност израелског парламента 26. октобра 2004, а његова имплементација почиње у лето 2005. године. Истовремено с Планом дезангажовања, Израел наставља са изградњом безбедносне оgrade око територије Јудеје и Самарије. Представљена од израелских званичника као привремена мера безбедности, тзв. „безбедносна ограда“ поставља темеље будуће линије раздвајања израелске територије од палестинске.⁶ Према Израелу те мере не одступају од Мапе пута ка миру, предлога под међународним патронатом за решење израелско-палестинског сукоба. Најважнија израелска очекивања када је реч о Палестинској управи јесу да ће то довести до значајних политичких промена које ће водити већој контроли над различитим типовима снага безбедности и већем транспарентном, демократском процесу одлучивања. Ово последње, требало би да спречи палестинске екстремисте да нападају Израел и омогући Израелу минимални степен безбедности.

Два табора

Постоје значајне разлике када је реч о будућем изгледу палестинске државе и њеним границама, као и начину на који она треба да буде установљена. Те разлике су продубљене неуспехом преговора Кемп Дејвид II и Другом палестинском интифадом. У садашњем Израелу могу се разликовати два главна политичка табора и програма који доминирају не само у ди-

sity Press, Manchester and New York 2003, pp. 158–164. Будући да су у претходним деценијама разни израелски лидери можда били невољни да назову будући палестински ентитет „државом“, данас, према бившем премијеру Ехуду Бараку, „стварање двеју држава, у ствари је једино могуће решење с ционистичког гледишта. Између Јордана и Средоземног мора има десет милиона становника – 6,5 милиона Израелаца и 3,5 милиона Палестинаца. Ако Израел буде једини политички ентитет у тој области, он ће неизбежно постати нејеврејска земља или недемократска. Ако палестински блок може да гласа, имаћемо двонационални систем *par excellence*. Ако они не могу да гласају, то ће постати један систем апартхејда, *par excellence*. А то није ни ционистички сан.“ Интервју са бившим председником Владе Ехудом Бараком, у: Q&A section, Ha'aretz, 19 July 2004.

⁶ Изградња безбедносне оgrade започела је са операцијом „Одбрамбени штит“. Видети у: „Israel's Security Fence“, www.seamzone.mod.gov.il или „Israel's Security Fence“ www.jewishvirtual library.org/jsources/Peace/fencetoc.html. За детаље о Плану дезангажовања (the Disengagement Plan) видети: Disengagement Plan of Prime Minister Ariel Sharon – Revised, на веб-страни: www.knesset.gov.il/process/eng/eng_docs.asp.

скусијама о начину решавања израелско-палестинског сукоба, већ и у дебатама о будућем идентитету државе Израел. Та два табора могу се сматрати важним саучесницима (*sub-actors*) у израелско-палестинском сукобу, будући да су њихови лидери и активисти одговорни за спровођење одређених стратегија и предлога за решавање сукоба.⁷

Лабуристичка партија, Мерез, Шинуи, као и други политички ентитети који се сврставају у левицу израелског политичког спектра, представљају први табор. Ставови израелске левнице заступају традиционалну реалистичку доктрину безбедности, која наглашава приоритет војне моћи и одбране територије. Међутим, Лабуристичка партија Израела остаје верна општим националним интересима и принципима израелске политике према Палестинцима, њихов приступ је више оријентисан ка компромисима, преговорима и питањима грађанских права. Та политика се одражавала и у преговорима Кемп Дејвид II, па све до преговора у Теби, где је Лабуристичка партија на челу са премијером Ехудом Бараком, тежила да постигне споразум у израелско-палестинском сукобу који би се темељио на деколонизацији са одређеним уступцима за избеглице и за решење питања Јерусалима.⁸ Традиционално, Лабуристичка партија подржава начело „земља за мир“. Имајући у виду демографску стварност у региону, Лабуристичка партија сматра наставак окупације палестинских територија неодрживим.⁹ Лидери Лабуристичке партије заступају то гледиште још од Споразума у Ослу, упркос чињеници да су сви они наставили с политиком ширења јеврејских насеља.¹⁰

Притисак Друге палестинске интифаде и разочарење због пропасти кемпдејвидских преговора исфорсирали су превремене изборе у Израелу. То је довело на власт политичку десницу. Политичке партије из те групе традиционално заузимају националистички, крути став уз примену силе у решавању израелско-палестинског сукоба. Гледиште десног табора пред-

⁷ Видети: Peleg, Ilan: "Israel Enters the 21st Century: Hegemonic Crisis in the Holy Land" у: Freedman, O Robert: (ed.) *The Middle East Enters the Twenty First Century*, University Press of Florida 2002, p. 131. Израелска политичка сцена подељена је и постоји више (од два) гледишта израелско-палестинског споразума. Међутим, у овом чланку неопходно је да се ограничи анализа само на најважније, најутицајније учеснике и њихове стратегије.

⁸ Pundak, Ron: "From Oslo to Taba: What Went Wrong?", јун 2001, видети: <http://www.gushshalom.org/archives/pundak.doc>. Видети и: "Israel according to Sharon", Ha'aretz, 2. фебруар 2001.

⁹ Видети: Shavit, Ari: "Israel according to Sharon", Ha'aretz, 2. фебруар 2001. Јеврејско становништво на територији која припада Израелу увећава се по стопи од 1,9 одсто годишње, а палестинско становништво за нешто више од три одсто. Видети: Thomas Naff: "Hazards to Middle East Stability in the 1990s" у Phebe Marr and William Lewis (ed.) *Riding the Tiger. The Middle East Challenge after the Cold War*, Westview Press, 1993, p. 150. and ICG Middle East Report No. 25, Identity Crisis: Israel and its Arab Citizens, 4 March 2004, p. 5. Available at: www.crisisweb.org.

¹⁰ Lochery, Neil: *Why Blame Israel? The Facts behind the Headlines*, United Kingdom: Icon Books Ltd. 2004, pp. 103–105.

ставља реалистички приступ. Његови представници су убеђени да конвенционална војна супериорност може да се преведе у безбедносни и политички исход. Током изборне кампање 2000–2001. године, Аријел Шарон, вођа Ликуда – најјаче партије деснице у Израелу обећао је да ће, пре свега, осигурати безбедност израелским грађанима и окончати палестинску интифиду. Његова политика, као премијера, која је трајала нешто више од три године, заснивала се на следећим принципима:

- безбедност изнад свега;
- нема преговора док се пуца;
- нема преговора са терористима и
- избегавање интернационализације сукоба.¹¹

Ти принципи наговештавали су извесне политичке стратегије и варијанте. Током првих месеци палестинске интифаде, Ехуд Барак је наставио преговоре с палестинским вођом Јасером Арафатом које је трајало до његове власти. Од почетка, Аријел Шарон је одбијао званичне контакте с палестинским властима пре него што се прекине насиље. Аријел Шарон је јасно ставио до знања да су избијањем палестинске интифаде, цео Мировни споразум из Осла као и преговори у Теби постали неважни.¹² Промена стратегије у међународном окружењу настала након терористичких напада у Америци, 11. септембра 2001, омогућили су израелској влади да своју борбу са палестинском интифадом учини легитимним делом „глобалне борбе против тероризма“ и припомогне да превазиђе међународна ограничења на неограничену употребу војних акција против циљева на територијама под палестинском влашћу. Док су неки аспекти израелских војних акција и даље изложени међународној критици, постојала је много већа толеранција у погледу израелске нужности да изводи офанзивне акције у самоодбрани од тероризма.¹³

¹¹ Током прве две године палестинске интифаде, у Израелу је била коалициона влада Ликуда и Лабуристичке партије. То је нашкодило имиџу Лабуристичке партије, која је под притиском Друге интифаде била стешњена између своје стратегије мировних преговора и реалности испуњене палестинским бомбама самоубицама. Коалиција партија десног блока постала је могућа након избора у јануару 2003, који су донели већинску победу Ликуда, и најлошији до тада изборни резултат за Лабуристичку партију.

¹² Током кампање 2001, Шарон је обећао наставак преговора с Палестинцима, али је прогласио Мировни процес из Осла „мртвим“, јер се Палестинци нису повиновали потписаном споразуму. Аријел Шарон се залагао за нови приступ преговорима. За разлику од Ехуда Барака, он није размишљао о споразуму као о коначном решењу палестинске стварности, већ се определио за процес у више фаза са споразумима, који су слични уговорима о „нератном стању“. „The 2001 Israeli Elections: What Next? Sharon on the Peace Process“, видети: Anti-Defamation League, www.adl.org.

¹³ Видети: Ephraim Inbar: „The Elusive Victory. An Israeli View in ‘What is victory?’“, Bitterlemons.org, Edition 13, 19 April 2004. Видети и: www.bitterlemons.org. Од операције „Одбрамбени штит“ на Западној обали (март–април 2002), потенцијали палестинских терористичких група били су озбиљно ограничени. Израел је предузео сличну акцију у Појасу Газе у септембру 2004. године (Operation Days of Penitence). Углавном, израелски извештај показује осујећење деведесет одсто терористичких напада.

Остали учесници

Побеђујући на бојном пољу Аријел Шарон је остао посвећен тражењу политичког споразума за сукоб, који би био оптимално решење за Израел. Данас, изгледа да је такво решење Шаронов „План дезангажовања“. Међутим, План дезангажовања, као и било који други мировни споразум у прошлости или у будућности, треба да узме у обзир унутрашња ограничења која намећу друга два играча у израелској политичкој арени: израелски колонисти и арапска мањина у Израелу.

Израелски колонисти су најутицајнији и најмоћнији лоби у Израелу. Тренутно, око две стотине педесет хиљада Јевреја живе у насељима на Западној обали и око седам хиљада у Појасу Газе. Они су углавном екстремни националисти и религиозни фундаменталисти и сматрају да су стварне границе Израела оне, које су припадале библијском Ерец Израелу (*Земља Израелова*, библијска територија Израела и Јудеје, прм. прев.), Богом обешћана јеврејском народу. Због тога, било какво повлачење са окупираних територија искључено је из верских принципа. Међу колонистима има много нових имиграната из бившег Совјетског Савеза. Они су дошли у Израел у потрази за бољим животом и распоређени су у насеља на окупираној територији у складу са званичном политиком Владе. Неке породице не желе да напусте насеља из економских разлога; неки се једноставно противе напуштању нечега што доживљавају својом домовином. У прошлости, сваки израелски премијер, почев од Јицака Рабина, био је талац верског фундаментализма и екстремизма. Такав је случај и са Ехудом Бараком који је, пристајући на извесне уступке у преговорима у Кемп Дејвиду и Теби, био потпуно свестан да чак и кад би се потписао мировни споразум, његову имплементацију, када је реч о Израелу, угрозио би колониистички лоби.¹⁴

Након презентације Шароновог Плана дезангажовања, колониистички лоби је организовао широко распрострањене протесте против повлачења из Појаса Газе, упркос чињеници да је Влада припремила и одобрила План обештећења за све који би напустили палестинске територије.¹⁵ Протести

¹⁴ Цене кућа у колониистичким областима много су ниже, и породице које живе у тим областима примају знатне субвенције од владе. Од избијања интифаде и појављивања бомбаша-самоубица, колонисти не бране само идеју „Великог Израела“, они бране, како сами кажу, свој дом. Колонисти представљају претњу избијања грађанског рата ако њихови интереси не буду строго поштовани. Видети: Amos, Elon: „Israelis and Palestinians. What Went Wrong?“, The New York Review of Books, 19 December 2002, pp. 8–10, на веб-страници: www.nybooks.com/articles/15935. Видети и: Lochery, Neil: op. cit., pp. 102–103.

¹⁵ Било је и личних претњи упућених премијеру Шарону да ће га снаћи судбина Јицака Рабина, којег је убио јеврејски екстремиста. „Полиција истражује претње смрћу упућене Шарону“, Associated Press, 14. септембар 2004. У владином плану за обештећења стоји да ће свака колониистичка породица добити до 350.000 \$ USD надокнаде. Видети: „Israel Cabinet O.K.'s Settler's Compensation“, Associated Press, 25. октобар 2004.

су попримили масовни карактер и имају тенденцију јачања. Група колони-ста чак намерава да се усмери на официре израелске војске с намером да их убеди да одбију наређење о демонтирању насеља и да се повуку са оку-пиране територије. Упркос израелском чврстом ставу и општој јавној подр-шци Плану дезангажовања, колонистички лоби могао би угрозити или одло-жити владин план повлачења.

Друга група, коју треба поменути, јесу израелски грађани арапског поре-кла. Они се обично не помињу у израелској политичкој агенди и њихов ути-цај је знатно мањи, него што би могао бити. Они чине 19,4 процента станов-ништва Израела, од шест милиона седам стотина хиљада и према неким предвиђањима њихов број могао би да нарасте, за неколико деценија, до једне трећине укупног становништва Израела.¹⁶ Њихов утицај се осети углавном у време избора, пошто они чине приближно тринаест одсто укуп-ног бирачког тела. Традиционално, та скупина обично би гласала за свог, арапског представника у Парламенту, као и за Лабуристичку партију. Од де-ведесетих година прошлог века, на израелске Арапе почело је да се гледа као на важан део бирачког тела који може да одреди резултат избора.¹⁷ По-сле избијања Друге интифаде, израелски Арапи су ступили у масовне де-монстрације у знак подршке Палестинцима на окупираним територијама. То је уплашило израелски политички естаблишмент да се, поред палестинског национализма у областима под палестинском управом, могу суочити и са сличним проблемом и код куће, у Израелу.¹⁸ Ипак, иако Арапи и Израелци подржавају палестинску ствар, они нису вољни да се војно ангажују. Најзна-чајнији ефекат Друге интифаде на израелске Арапе био је тај да су они по-стали свеснији дискриминације са којом се суочавају у Израелу. То би, у бу-дућности, могло да се покаже као изазов за израелску демократију, која се сматра као демократија усмерена Јеврејима, у којој арапска мањина има ограничена права.

¹⁶ ICG Middle East Report No. 25, op. cit. pp. 1–5.

¹⁷ Ехуд Барак је победио на изборима 1999, захваљујући гласовима арапског бирачког тела у Израелу. Око 95 одсто израелских Арапа подржали су Ехуда Барака, који је за време своје из-борне кампање обећао смањење неједнакости између Израелаца и Арапа и „... државу за све. Израелски Арапи уживају политичка права као нигде у региону, али ипак су предмет разних об-лика дискриминације која се односи на приступ ресурсима, грађанска права и политичко пред-стављање“.

¹⁸ У сукобима, током октобра 2000, први пут се десило да је израелска полиција употребила силу и убила неколико својих грађана. Како би се спровела истрага сукоба, оформљена је специјална комисија (the Or Commission). Неки лидери израелских Арапа су критиковани због „стратегије претње насиљем“. Проблем Арапа и Израелаца не може лако да се реши, јер он задира дубоко у основу Израела као јеврејске и демократске државе. Више о том: ICG Middle East Report No 25, op. cit and Ilan Peleg, op. cit. pp. 114–119.

Палестинци

Позиција

Политичка карта Израела (Извор: Perry-Castaneda Library Map Collection)
<http://www.lib.utexas.edu/maps>

Скоро четири милиона Палестинаца живи на Западној обали и у Појасу Газе. Поред тога, три милиона седам стотина хиљада Палестинаца живи у Либану, Сирији и Јордану.¹⁹ Од успостављања државе Израел, они се боре да добију своју државу. Тренутно спорна област укључује Западну обалу и Појас Газе, који су одузети од Египта и Јордана у арапско-израелском рату 1967. године.²⁰ Те територије Палестинци називају окупираним територијама. За Израел то су „спорне територије“. Садашњи правни статус Западне обале и Појаса Газе заснива се на Привременом израелско-палестинском споразуму којим је успостављена палестинска власт у већем делу Западне обале и Појаса Газе. Коначни статус окупираних територија треба да буде одређен у будућим преговорима.²¹ С гледишта палестинске власти, која је легитимни представник палестинског народа, сваки будући споразум мора да садржи следеће:

- успостављање палестинске државе унутар граница из 1967. године (према Резолуцији Савета безбедности УН, 242 и 338);
- источни Јерусалим као главни град Палестине;
- подручје Харам ал Шариф (*Haram al Sharif*) под палестинским суверенитетом и

– примена пуног права повратка избеглица (Резолуција УН, 194).²²

Иако је палестински национални циљ да имају своју државу, постоје поделе међу Палестинцима у вези с будућим територијалним границама њихове државе и начином стицања независности. Разликују се две главне идеологије и два политичка табора. С једне стране, налази се матица ода-на палестинским властима и Палестинској ослободилачкој организацији (PLO), спремна да прихвати решење о двема државама и подупиरे идеју преговора са Израелом. Политика тог табора је обликована према световној националистичкој идеологији. С друге стране, налазе се радикалне исламске групе које одбијају нагодбу са Израелом из верских убеђења ради стварања исламске палестинске државе.²³

¹⁹ Израелско-арапски рат 1948. године створио је велики број арапских избеглица. Процене варирају од око 520.000 (према израелским изворима), тј. 726.000 (према изворима УН) до преко 800.000 избеглица према арапским изворима. Овај број је досегао 3.700.000 лица, који су тренутно регистровани као избеглице код UNRWA (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees). Преко милион Палестинаца живи у логорима које води UNRWA. Решење проблема избеглица горуће је питање у мировним преговорима, још од 1949. године. Види: www.mideastweb.org.

²⁰ У почетку, израелско-палестински сукоб био је неодвојиви део арапско-израелског сукоба и Палестинци нису деловали као независни чинилац. Независни палестински националноослободилачки покрет започео је, шездесетих година 20. века, с оснивањем Палестинске ослободилачке организације (the Palestinian Liberation Organization – PLO) 1964, чији је вођа био Јасер Арафат. Више у: Mohamed G. Selin: "The Survival of a Nonstate Actor. The Foreign Policy of the Palestine Liberation Organization" у: Bahgat Korany and Ali E. Hillal Dessouki: The Foreign Policies of Arab States. The Challenge of Change, Westview press 1991, pp. 261–263.

²¹ CIA – The World Factbook 2004, www.odci.gov/cia/publications/Factbook.

²² Eshel, David: "The Al-Aqsa Intifada: Tactics and Strategies", у: Jane's Intelligence Review, мај 2001.

²³ Phebe Marr and William Lewis (ed.): Riding the Tiger, op. cit., p. 101.

У овом тренутку, између Палестинаца нема консензуса о значењу Плана дезангажовања за будућност њихове нације. Могу се разликовати три главна стајалишта:

– *прво* стајалиште заступа председник Махмуд Абас (*Mahmud Abbas*) и део вођства *PLO*, они посматрају израелски План дезангажовања (*Israeli Disengagement Plan*) као прилику да се оживи политички процес и докаже међународној заједници да је палестинска страна партнер с којим може да се преговара. Према том гледишту, једнострано повлачење само је први корак ка имплементацији Путне карте ка миру (*Road Map to Peace*). То гледиште се темељи на уверењу да Палестинци морају да докажу своју способност да управљају Појасом Газе и да могу да осигурају безбедност. Када испуне све своје обавезе из прве фазе међународног предлога Путне карте ка миру, уз подршку међународне заједнице они ће имати право да притишћу Израел за више уступака и разговор о коначним решењима питања као што су Јерусалим и избеглице. Крајњи циљ тог политичког крила јесте окончање Друге интифаде и повратак за преговарачки сто.

– *друго* стајалиште представља Јасер Арафат (*Yasser Arafat*) и „стара гарда“ *PLO*. То мишљење делимично деле и млади чланови милитантног Фатаха, као што су Марван Баргути (*Marwan Barghouti*). Израелски План дезангажовања они сматрају претњом. Према њиховом мишљењу Израел је одлучан да избегне политичке последице те иницијативе. План дезангажовања означава неуспех процеса у Ослу и пропаст палестинског циља ка постизању одрживе палестинске државе на окупираним територијама на темељима израелско-палестинских преговора. Једнострано повлачење би, такође, значило да питање избеглица остаје нерешено и да будуће границе палестинске државе неће да обухватају територије које су под израелском окупацијом, од 1967. године. Та фракција се слаже у погледу привремене обуставе насиља. Међутим, они су више склони да не одустану од насиља као (једног од) средства притиска и

– *треће*, политичко стајалиште у вези с Планом дезангажовања има Хамас и остале радикалне милитантне организације. Они посматрају израелско повлачење као извесан успех интифаде и доказ да је пружање отпора дало позитивне резултате. Хамас схвата израелско унилатерално повлачење из Појаса Газе као реплику повлачења из јужног Либана, где се стратегија герилског ратовања показала ефикасном да се Израел присили на повлачење са окупираних територија, без обзира на икакве преговоре. Иако су Хамас и друге екстремистичке фракције спремне да прихвате привремене прекид ватре, они не прихватају компромисе у вези с избеглицама, окупираним територијама и Јерусалимом и позивају на уништење Израела.²⁴

²⁴ Видети: Mouin Rabbani: "Gaza's Wars of Perception", Middle East Report Online, 14. октобар 2004, www.merip.org и ICG Middle East Briefing No. 16, After Arafat? Changes and Prospects, 23. децембар 2004. Видети : www.crisisweb.org.

Линије подела у националистичком табору

Дугогодишњи неоспорни палестински вођа првог, световног и националистичког, табора био је Јасер Арафат. Он је утврдио водеће смернице и политичку стратегију различитих палестинских политичких група и партија, обједињених у Палестинској ослободилачкој организацији (*PLO*).²⁵ После смрти Јасера Арафата, вођство *PLO* преузео је Махмуд Абас, који је изабран за шефа *PLO* и који је касније победио на палестинским председничким изборима. За разлику од палестинских исламских организација из другог табора, већина чланова *PLO* признаје право Израела на постојање као и његова права на безбедност и мир.

Политичке поделе се одражавају на безбедносни и војни апарат Палестинске управе (*Palestinian Authority – PA*), који је формално под контролом председника *PA*. Има више од дванаест различитих безбедносних формација у *PA*. То је резултат традиционалног приступа *PLO* у односу на политичко деловање и борбу за независност, која се примењује још од шездесетих година прошлог века. Од тада, свака партија, чланица *PLO* има сопствене герилске снаге; већина њих су биле мале, самосталне ћелије, опремљене лаким наоружањем. Кад је основана *PA*, Јасер Арафат није био вољан да уједини те снаге.²⁶ У овом тренутку, Махмуд Абас планира да реформише сектор националне безбедности *PA* и стави све те организације под вођство Већа националне безбедности (*National Security Council*). Уједињење и реформа палестинског безбедносног апарата посматра се као први корак ка примени међународног споразума Мапе пута ка миру и окончању Друге палестинске интифаде.

²⁵ На палестинску политику, *PLO* има велики утицај и од потписивања Споразума у Ослу (*the Oslo Accords*) она је обезбедила политичку и кадровску базу за структуру Палестинске националне управе (*Palestinian National Authority – PNA*). Као представник палестинског народа којег су признале све арапске државе на Састанку на врху 1974. године, *PLO* је добила статус посматрача у Уједињеним нацијама и пуноправно чланство Лиге арапских држава 1976. године. Палестинска национална власт је састављена од чланова Палестинског законодавног већа и функционера који нису чланови Палестинског националног већа (представничко тело *PLO*). Овим је омогућено да *PNA* чине представници Палестинаца „из земље“ и из дијаспоре. Видети: www.mideastweb.org.

²⁶ Стратегија Јасера Арафата била је „подели па владај“. Било му је лакше да држи под контролом неколико фракција, сваку са својим интересом, које је могао да употреби једне против других. Најбољи пример за то јесте начин на који је он користио Танзим, најутицајнију и најснажнију палестинску војну снагу. Танзим су основали Јасер Арафат и вођство Фатаха 1995. године и био је изван безбедносног апарата *PA*. Имао је двоструку улогу у оквиру палестинске структуре моћи. С једне стране, он је, у суштини, био лојалан Арафату и коришћен као средство за насилну конфронтацију без обзира на ризик од међународне осуде за кршење потписаног споразума. С друге стране, он је служио као незванична милиција Фатаха за супротстављање оружаним крилима исламских група. Танзим је, такође, деловао „као сигурносни вентил за народно незадовољство против корумпиране, непотистичке и повремено бруталне елите коју је Арафат хранио да се окупља око његовог вођства. Видети: „*Fatah Tanzim*“ на www.ict.org.il.

Међутим, скала утицаја различитих палестинских фракција одражава линије подела унутар палестинске политике и палестинског друштва. Насупрот безбедносним снагама *РА*, којима доминирају функционери *PLO*, који су се вратили из избеглиштва у арапским земљама, Танзим чврсто држе „домаћи“ – Палестинци рођени и васпитавани на окупираним територијама. Организација има предзнак народног покрета широких маса, који представља обичног Палестинца са улице. Чланови Танзима су млађа генерација палестинских бораца за независност, „деца Прве интифаде“. Наспрам „застарелом“ политичком апарату *РА*, они заступају став с мање компромиса у мировном процесу.²⁷

Председник Махмуд Абас је један од „спољних“ чланова фракције. Он је био један од најближих сарадника Јасера Арафата и дошао је с њим из Туниса, након покретања процеса из Осла, као и већина палестинских политичара старије генерације. Сматра се да су „странци“ наклоњенији компромису од „домаћих“ фракција. Поред тога, они имају мању народну подршку јер их често сматрају корумпираним и окренутим само сопственим интересима током Друге интифаде. Арафат је успешно одржавао контролу над обема фракцијама и балансирао њиховим утицајима. После његове смрти, неприкосновено вођство преузела је старија генерација палестинских лидера, који су дошли из избеглиштва.²⁸

Израелски груб и одлучан одговор на интифаду продубио је политичке поделе које прелазе географске границе. Западна обала и Појас Газе одувек су биле различите области, будући да је једна у историјском смислу ближа Јордану и његовом административном систему, док је друга под утицајем Египта. Кад је створена *РА*, њене главне институције и штаб Јасера Арафата смештени су на Западној обали, која је увек била ближа центру палестинске политике. Појас Газе је примао мању финансијску помоћ и ма-

²⁷ Представници Танзима су снажно заговарали једнострано проглашење палестинске државности и критиковали Арафатов став изложен током преговора у Кемп Дејвиду и Теби, сматрајући их пристанком на уступке Израелу. Организација, такође, има много радикалније мишљење о питању палестинских избеглица. Видети: нпр. Фатахов коминике, из децембра 2003. у Витлејему: „Ако морамо да бирамо између палестинске државе и права повратка, изабраћемо ово друго“. Sari Hanafi: „The broken boundaries of statehood and citizenship. A Palestinian View, „What constitutes a viable Palestinian state?“, bitterlemons.org, Edition 10, 15 March 2004. Available at www.bitterlemons.org.

²⁸ Ипак, не сме да се занемари спољни утицај на политику *РА*. Избеглички логор у Либану обезбеђује: потпору и подршку за разне палестинске политичке фракције које покушавају да се ангажују у палестинској политици и помоћ и логистику за милитантне, терористичке организације. Присуство више од једног милиона Палестинаца у избегличким логорима има директан утицај на мировни процес и намеће извесна ограничења на *РА* преговараче кад се дође до чињења уступака. Већина арапских држава у региону покушава да се меша у унутрашње послове Палестинаца, спонзоришући различите палестинске организације и обезбеђујући им логистичку и финансијску подршку. Више информација о ангажовању арапских земаља у израелско-палестинском сукобу и њиховом утицају на палестинску политичку сцену видети у: Roger Owen: *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East*, London and NY, Routledge 1992, or Bahgat Korany and Ali E. Dessouki, *op. cit.*

њу пажњу од *РА*; то је подручје на којем је релативно јачи утицај исламистичких фундаменталистичких група. Палестински политичари из Појаса Газе су тренутно ближи прихватању компромиса, и чак су спремни да се сложе са Планом дезангажовања Аријела Шарона, пошто они на то гледају као на прилику да оживе политички процес који је прекинут Другом интифадом. Док лидере са Западне обале више занима постизање коначног споразума, који би узео у обзир све палестинске циљеве, лидери из Појаса Газе су спремни да прихвате израелско једнострано повлачење и да се усредсреде на политичку стабилност у Појасу Газе. Тиме би, надају се, они постали поуздан партнер за Израел и самим тим би се унапредио мировни процес.

Након палестинских председничких избора 9. јануара 2005, и израелско-палестинског састанка на врху у Шарм ел-Шеику, сукобљене стране изјасниле су се за завршетак Друге интифаде. У том тренутку, палестинско руководство световног табора било је сложено у убеђењу да се прво покуша ненасилним средствима, и да се јединствена прилика за постизање мира не сме пропустити. После смрти Јасера Арафата утицај „миротворнијих“ политичара унутар *РА* је порастао. Њихов циљ је остварење прве фазе Путне карте ка миру, уз помоћ међународне заједнице и стварања безбедности за Израел. За узврат они очекују да ће Израел применити свој План дезангажовања и започети преговоре о кључним питањима сукоба.²⁹

Хамас и милитантни исламизам

Други политички покрет који снажно утиче на палестински став о решењу израелско-палестинског сукоба заснива се на исламској идеологији. У средишту тог покрета су Хамас и Исламски цихад, који су најутицајније и најмоћније од неколико различитих фундаменталистичких организација. Они се противе мировном процесу и неопходним уступцима и следе политику „отпор окупацији до ослобођења“. Не постоје званичне декларације шта би то за те групе било прихватљиво решење. У својој повељи Хамас наводи да циљ борбе за независност треба да буде ослобођење свих историјских територија Палестине, а тиме и уништење Израела.³⁰ Они подржавају садашњу идеју израелског дезангажовања, пошто је они сматрају само као први корак ка потпуном израелском повлачењу. Истовремено, Хамас изјављује да ниједна странка нема право да одустане од палестинске земље. Тим ставом организација се ставља у опозициони положај према *PLO* и званичном ставу палестинских секуларних власти, који су спремни да започну преговоре са Израелом.

²⁹ Нпр., види дискусије на веб-сајту: www.bitterlemons.org: After Sharm al-Sheikh, Edition 6, February 14, 2005 или Is the Roadmap still relevant?, Edition 5, 7. фебруар 2005, или ранија издања.

³⁰ Hamas Charter видети: www.palestinecenter.org/cpap/documents/charter.html.

Почетком Мировних преговора у Ослу, Хамас је био изолован унутар палестинског друштва због супротстављања мировном процесу. Хамас је, такође, означен као мета од вођства *РА*, које је било посвећено сарадњи са Израелом и САД, у борби против тероризма и осигурања безбедности на окупираним територијама. Међутим, од избијања Ал-Акса интифаде, признање Хамасу и његов општи легитимитет био је у сталном порасту, насупрот популарности фракција из палестинског блока *PLO*. После смрти Јасера Арафата ти трендови су се обрнули. Политичари који подржавају мирну трансформацију и преговоре са Израелом постали су утицајнији, док је утицај Хамаса опадао.³¹

Према ставу Хамаса, једини начин разрешења спора у израелско-палестинском сукобу јесте наставак борбе, односно светог рата – *џихада*. Иако тај табор одбацује морално и историјско право Израелу на постојање, могуће је да ће схватити политичку реалност. Хамас пропагира концепт привремене обуставе ватре, тзв. *hudna*, који би могао да буде објављен од пет (или десет) до чак педесет година. То пружа могућност Хамасу да буде флексибилнији, ако се у преговорима Израела и палестинских власти постигне очекивани циљ – израелско повлачење са територија које су окупиране 1967. године. Група задржава своје право да напусти мировни процес у сваком тренутку ако им то одговара, ако им се учини да је процес неправилан и неправедан.³² Статус „резервног играча“ на палестинској политичкој сцени даје Хамасу и осталим фундаменталистичким групама погодну позицију за ценкање. Пошто се тиме не преузима никаква одговорност у власти и у мировном процесу, остаје више простора за политички маневар. Зависно од ситуације, Хамас може или да се уздржи од мешања или погорша мировне преговоре.³³

³¹ Резултати истраживања јавног мњења који је спроведен на Западној обали и у Гази, две недеље пре убиства Шеика Ахмеда Јасина, показали су да је Хамас најпопуларнији покрет на окупираним територијама. Насупрот томе, популарност палестинских власти је опадала. Khaled Hroub: "Hamas after Shaykh Yassin and Rantisi", *Journal of Palestine Studies* 33, No. 4, Summer 2004, p. 21. Разлог Хамасове популарности је дуготрајно обезбеђивање социјалне помоћи и друштвених служби (школе, болнице, културни центри, добротворне акције) за све Палестинце без обзира на њихова верска убеђења или политичку припадност. Те услуге, званично, пружају се одвојено од војних активности. Ипак, војно и добротворно друштвено крило Хамаса налазе се под једним руководством. Тако Хамас може да обезбеди значајну логистичку подршку за палестински отпор и да путем социјалне помоћи и друштвених служби осигура основу за људске ресурсе. Израел покушава да онемогући Хамасово доброчинство блокирањем њихових фондова. Више информација о Хамасовим активностима, структури и историји покрета може да се нађе на: www.ict.org.il, ICG Middle East Report No 21, *Dealing With Hamas*, 26 January 2004, види и: www.crisisweb.org, Beverley Milton-Edwards and Alastair Crooke: "Elusive Ingredient: Hamas and the Peace Process", *Journal of Palestine Studies* 33, No. 4 Summer 2004, pp. 39–52. или Khaled Hroub, *op. cit.*, pp. 21–38.

³² Више о овом у: Beverley Milton-Edwards and Alastair Crooke: *op. cit.*, pp. 44–45. Хамас сматра концепт *hudna* као привремено „излазно решење“ из формалне позиције где се захтева повратак Палестине у историјске границе. Истовремено, то је разлог због којег већина политичара у Израелу не виде никакву перспективу за преговоре или икав трајни споразум са Хамасом.

³³ Израелска политика атентата на популарне лидере нанела је штету покрету Хамас, ограничавајући његову способност да напада и успешно изводи терористичке акције. Израел је елимини-

Промене у равнотежи силе узроковане Другом интифадом

Палестинска интифада која је започела у октобру 2000. године значајно је изменила равнотежу снага унутар политичких групација у *PLO* и владајућој Палестинској националној управи. Палестинско незадовољство мировним процесом у Ослу, неуспех преговора у Кемп Дејвиду и разочарење неефикасним и корумпираним владајућим палестинским режимом резултирало је насиљем.³⁴ Пораст броја мртвих и рањених на обе зарађене стране допринео је затезању израелско-палестинских односа, истовремено и умножавању милицијских и герилских група. Неке од њих су остале ван формалне контроле безбедносних снага *РА*; међутим, многе су биле директно повезане са Јасером Арафатом и његовим људима.³⁵

Према *the Jane's Intelligence Review*, у почетку је палестинска интифада имала три главна циља:

- огромним бројем жртава међу израелским војницима и досељеницима испровоцирати израелско јавно мњење да присили израелску владу да начини више уступка, него што је била спремна на Конференцији Кемп Дејвид II;

- увући арапски и исламски свет у кампању попут цихада, или бар проширити насиље на суседне арапске земље, како би интифада добила јавну подршку Палестинаца и

- да дође до међународне интервенције која би не само надгледала обуставу ватре и израелско повлачење, већ и да се створи таква клима у којој би међународна заједница наметнула решења Израелу и усвојила бар већину, ако не све палестинске захтеве.³⁶

сао већину Хамасовог политичког руководства у Појасу Газе и на Западној обали. Најважније је било убиство Шеика Ахмеда Јасина (*Ahmed Yassin*). Два месеца касније, у априлу 2004, Израел је уклонио и Абида ал-Азиза Рантисија (*Abd al-Aziz Rantisi*), једног од најмлађих, и најхаризматичнијих оснивача изворног покрета. Израел је наставио са политиком атентата, без обзира на статус палестинско-израелских односа. На пример, Хамасови лидери су убијани током тромесечног палестинског примирја, *hudne*, која је објављена у лето 2003, на почетку имплементације Путне карте ка миру. Као одговор на израелске акције, политичке групе „споља“ (из Сирије и Либана) задобиле су већи утицај у оквиру Хамаса. Опширније у: Khaled Hroub: *op. cit.*, pp. 28–33.

³⁴ У почетку, интифада је деловала спонтано. За два месеца, она је прерасла у грађански герилски рат, којим је руководила и политички га експлоатисала Палестинска управа. Израелске одбрамбене снаге (*IDF*) су се припремале за ескалацију насиља. Начелник штаба *IDF* генерал Шаул Мофаз, прогласио је 2000. годину као „годину приправности“ у свим борбеним и логистичким јединицама *IDF*. David Eshel: *op. cit.* Ипак, интензитет и бруталност сукоба дошла је као шок и за Израелце и за међународну заједницу. Степен палестинског незадовољства мировним процесом и мржња према Израелу ескалирали су инцидентом у полицијској станици у Рамали – палестинска руља линчовала је два израелска војника.

³⁵ Најбољи пример таквих снага је Танзим, оружано крило Фатаха, који је имао статус незваничне „палестинске армије“. Јасер Арафат је лично учествовао у избору виших руководиоца организације. Међутим, поједини чланови Танзима примали су наредбе од својих локалних команданата. Због тога, иако је Арафат био повезан с командантима Танзима, финансирао организацију и користио његове чланове као територијалну одбрану у конфронтацији са Израелом, могао је да тврди да је организација изван његове контроле.

³⁶ Eshel, David: „Arafat's Intifada: political gamble or strategic folly?“, *Jane's Intelligence Review*, December 2000, p. 6.

На основу анализе динамике интифаде, јасно је да ниједан од тих циљева није достигнут. У једном тренутку кад је број израелских жртава био веома велик, одлучан одговор израелске војске нарушио је структуру Палестинске управе и онемогућио Арафата и друге лидере да спроводе власт. Иако је у почетку Јасер Арафат имао ограничену контролу над динамиком палестинског насиља, групе фундаменталиста и радикалних организација касније су преузеле иницијативу. Према мишљењу исламских фундаменталистичких група, интифада Ал-Акса оживела је и дала легитимитет приступу – „отпор свим средствима“. У првим месецима сукоба, применом метода самоубилачких напада, Хамас и остале фундаменталистичке групе обезбедиле су водећу позицију у борби током националног отпора. Конкуренција разних милитантних скупова и некоординисани самоубилачки напади нарушили су имиџ Палестинске управе као поузданог партнера у мировним преговорима. То је довело до усвајања израелског владиног унилатералног Плана дезангажовања и спровођења властите визије решавања израелско-палестинског сукоба, упркос напорима међународне заједнице да помири сукобљене стране.

Међународно ангажовање

Од избијања Друге интифаде и интензивирања кризе, било је много међународних покушаја да се заустави насиље и да се сукобљене стране врате за преговарачки сто. Израелско-палестински односи су били честа тема расправа у Савету безбедности УН и у Генералној скупштини; овом сукобу велику пажњу су посвећивале САД, ЕУ, Русија и арапске земље. Могу се издвојити три главна принципа на основу којих, у последње четири године, међународна заједница покушава да арбитрира у израелско-палестинском сукобу:

- пристајање свих суседних држава на право Израела да живи у миру и безбедности;
- стварање палестинске државе, што би омогућило да две државе коегзистирају у оквиру стабилних граница;
- међусобни преговори засновани на политичкој платформи „земља за мир“.³⁷

Посебни интереси различитих међународних чинилаца и промене у приступу израелско-палестинском сукобу оставили су свој траг на мировни процес. Главни утицај долази из САД, које сукобљене стране посматрају као главног посредника у преговорима. За САД је од виталног значаја стабили-

³⁷ ICG Middle East Report N°2, Middle East Endgame I: Getting To A Comprehensive Arab-Israeli Peace Settlement, 16 July 2002 или Middle East Endgame II: How A Comprehensive Arab-Israeli Peace Settlement Would Look, 16 July 2002. Види на веб-сајту: www.crisisweb.org.

зација ситуације на терену и заустављање насиља, пошто се осигурање безбедности Израела у САД сматра америчким националним интересом.³⁸ Други учесник, који је веома заинтересован за посредовање јесте ЕУ. За разлику од САД, ЕУ усмерава своје напоре на стварање окружења које би омогућило трајни мир у регији пре него што директно утичу на политичка решења између зараћених страна.³⁹ Међу државама у региону, Египат и Јордан имају највећи утицај на мировни процес. У својству двеју арапских држава које су потписале мировни уговор са Израелом, оне често служе као посредници између Палестинаца и Израелаца, али, такође, помажу и при интерним договорима између различитих палестинских политичких и војних фракција.⁴⁰

Од почетка Друге интифаде, могу се препознати четири различите фазе међународног учешћа:

1. Почетак интифаде Ал-Акса;
2. Од преговора у Теби до 11. септембра;
3. Утицај 11. септембра;
4. Имплементација Путне карте.

³⁸ Сједињене Државе имају виталне интересе у региону Блиског истока, који су повезани са обезбеђењем приступа нафтним изворима и осигурањем безбедности Израела. Он се сматра најважнијим и најпоузданијим савезником у региону. Специјални америчко-израелски односи заснивају се на заједничким демократским вредностима, заједничким интересима у борби против радикалног исламског тероризма и страху од заједничке претње дугорочног развоја оружја за масовно уништење од режима, који је против америчких интереса у региону. Иако постоји добро организовани произраелски лоби у америчким круговима одлучивања, такође, он има важну улогу у обликовању америчке политике према Израелу. Арапске државе и Палестинци свесни су америчке наклоности према Израелу; они и даље сматрају да су САД једини учесник који је способан да утиче на израелску политику у арапско-израелском конфликту и да једино они могу да натерају Израел на одређене уступке. Видети: Phebe Marr and William Lewis: *op. cit.*, pp. 219–233, and Leonore G. Martin: *Assessing the Impact of US-Israeli Relations on the Arab World*, Strategic Studies Institute, July 2003, pp. 2–7.

³⁹ Европска Унија заузима став да искрено отопљење односа и равноправна сарадња Израелаца и Палестинаца није могућа, докле год постоји асиметричан, хијерархијски однос окупатора и окупираних. Током мировног процеса, ЕУ традиционално подржава аутономију палестинског руководства и државе, као и изградњу институција на палестинским територијама. Европска Унија је обезбедила знатну економску помоћ палестинској аутономији. Након погоршања израелско-палестинских односа, ЕУ се ангажовала у операцијама управљања кризним ситуацијама и обезбеђењу хуманитарне помоћи палестинској аутономији. Види: Martin Ortega (ed.): *"The European Union and the Crisis in the Middle East"*, Chailiot Paper 62, EU Institute for Security Studies, Paris July 2003, pp. 11–26.

⁴⁰ Египат је више укључен, посебно након проглашења Плана дезангажовања и израелског Плана повлачења из Појаса Газе. Египат и Јордан страхују да би погоршање израелско-палестинских односа могло да дестабилизује и њихове унутрашње политичке позорнице. Такође, не може се потценити и утицај осталих арапских држава. Оне често обезбеђују помоћ и подршку како за палестинску аутономију тако и за различите палестинске милитантне/терористичке организације. На пример, Хамас и Хезболах имају своје штабове у Дамаску. Палестинске терористичке организације воде медијске кампање и кампање за сакупљање средстава са сиријске територије; они, такође, имају своје логоре за обуку у Сирији и Либану.

1. Први период, који је трајао од октобра 2000. до јануара 2001. године, карактерише интензивно међународно учешће ради обустављања насиља и да се наставе преговори од момента кад су прекинати на самиту у Кемп Дејвиду.⁴¹ Иако су тензије Израела и Палестине биле и даље присутне, опште прихваћени став био је да би решење које се темељи на оквирним споразумима и програмима из процеса у Ослу и Кемп Дејвиду, било могуће постићи. Крајем децембра 2000. године, председник Клинтон је, пред завршетак мандата у Белој кући, предложио мировни план, који је садржао неке главне елементе уступка за уступак (*trade-offs*), подстрекавањем Израела да се повуче са 95 одсто територије Западне обале, као компензацију Палестинцима на рачун израелске територије поред Газе. У плану се предлаже источни Јерусалим као престоница нове палестинске државе, уз поделу области Брда храма. Дискусије о предлогу председника Клинтона настављене су и након његовог одласка с положаја, за време израелско-палестинских преговора у Теби.⁴² Иако компромис није постигнут, према мишљењу ЕУ (која је надгледала процес) обострани договор био је на дохват руке.

2. Нова америчка администрација подржала је израелски став да понуда коју је дао Израел у Кемп Дејвиду и Теби више није била у игри откад је изабрана нова израелска влада.⁴³ На почетку мандата председник Џорџ В. Буш избегавао је лично ангажовање у решавању конфликта. Сједињене Државе су изразиле интересовање да олакшају преговор, али истовремено, јасно су дале на знање да ће стране у региону бити те које ће морати да пронађу решење. Међутим, Египат, Сирија, Јордан, Кувајт и Саудијска Арабија подстицале су америчку администрацију да се активно укључи у реша-

⁴¹ На самиту у Шарм ел-Шеику, у октобру 2000. године, амерички председник Бил Клинтон (Bill Clinton) предложио је формирање међународне истражне комисије, која је требало да анализира узроке интифаде Ал-Акса. Истражна комисија, којом је руководио бивши амерички сенатор Џорџ Мичел (George Mitchell), који је био специјални изасланик председника Клинтона за конфликт у Северној Ирској. Остали чланови комисије били су: египатски председник Хосни Мубарак (Hosni Mubarak), јордански краљ Абдулах II (Abdullah II) и Генерални секретар УН. У извештају, објављеном 21. маја 2001, наводе се разлози једне и друге стране, који су довели до избијања и наставаљања интифаде. Такође, предлаже се низ мера које би Израелци и Палестинци требало да предузму како би обновили преговоре. У предложеним мерама наводи се: истински труд да се заустави насиље, хитна обнова безбедносне сарадње, размена мерила успоставе поверења и наставак озбиљних преговора, у што краћем времену. „Мичелов извештај“ (The Mitchell Report) постао је основа приступа решавању израелско-палестинског сукоба за следећу америчку председничку администрацију. Freedman, O Robert: op.cit., p. 349. Детаљније о the Mitchell Report видети на страници: www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/Mitchellrep.html.

⁴² Клинтонов план и преговори у Теби: www.mideastweb.org/taaba.htm и <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Peace/clintplan.html>.

⁴³ Вођа десничарског Ликуда Аријел Шарон победио је на изборима у Израелу, 7. фебруара. Он је оформио Владу националног јединства одричући се свих мировних покушаја претходног лабуристичког премијера Ехуда Барака. Приближно у исто време, дошло је до промене политичког естаблишмента у Израелу и у САД, где је републикански председник Џорџ Буш (George Bush) преузео власт. Та чињеница је имала велики утицај на израелско-палестински сукоб.

вање конфликта. До 11. септембра 2001, САД су се определиле за политику уздржавања.⁴⁴ Наводећи *Мичелов извештај*, САД су очекивале да ће се зарађене стране, пре свега, потрудити да зауставе насиље и поново започети сарадњу у области безбедности. Истовремено, ЕУ је форсирала ширу политичку перспективу и покушавала самостално да посредује између заинтересованих страна.⁴⁵

3. Трећи период карактеришу промене проузроковане догађајима од 11. септембра и америчко покретање глобалног рата против тероризма. Борба против тероризма је приближила републиканску администрацију председника Џорџа Буша и десничарску израелску владу Аријела Шарона. Израел је постао први и најважнији савезник у борби против радикалног исламског тероризма. Сједињене Државе су прихватиле израелско гледиште да је вођство Јасера Арафата препрека за мир.⁴⁶ Иако су САД званично, први пут у својој историји, подржале идеју о палестинској држави, то је било условљено спровођењем реформе у Палестинској управи и уклањањем Јасера Арафата са власти.⁴⁷ Иако су ЕУ и арапске државе и даље сматрале вођу Палестинске управе партнером у мировном процесу, за њих је постајало све теже да ангажују Палестинску управу у ефикасним преговорима и да јавно изнесу критике на рачун Израела. Покушаји да се ситуација стабилизује били су јако угрожени палестинским бомбашима-самоубицама. Израелска одмазда се објашњавала као „антитерористички поход“.⁴⁸

⁴⁴ Та политика била је у супротности с политиком председника Била Клинтона који је ризиковао лични углед у покушајима да подстакне обе стране да дођу до решења. Председник Буш је дошао на положај са ограниченим политичким капиталом, због спорног изборног резултата. Узимајући у обзир неуспех Клинтонових напора да се успостави мир на Блиском истоку, нова администрација није била баш ревносна да се уплиће у израелско-палестински сукоб, на који се у то време гледало као на политичко минско поље. Званични став САД био је – „помагати, али не наметати мировни споразум“ и „олакшати, а не наметати силом мировни процес“. Freedman, O Robert: op.cit., p. 346–347.

⁴⁵ У ЕУ је постојало убеђење да амерички и израелски приступ „безбедност пре свега“ неће дати резултате. Европска Унија се залагала за презентовање реалнијих политичких перспектива обема странама и за јасан редослед радњи. Упркос амбицијама ЕУ да игра независну улогу у мировном процесу, њени покушаји у већини случајева показали су се неуспешним, углавном због непостојања израелског поверења. Ortega, Martin (ed.): op.cit., p. 23.

⁴⁶ Након афере „Карине А“, кад су Израелци открили брод натоварен оружјем, који је био очигледно у организацији и под спонзорством палестинских власти, америчка администрација је прекинула све званичне контакте с палестинским властима и с Јасером Арафатом. Односи с палестинским властима су обновљени имплементацијом Мапе пута ка миру, чиме су захтеване политичке промене у палестинској власти. Freedman, O Robert: op. cit., p. 360.

⁴⁷ Питање политичких реформи у Палестинској управи, први пут је споменуо председник Џорџ Буш у свом говору у УН, новембра 2001. године. После тог говора Колин Пауел (*Colin Powell*) и други високи службеници америчке администрације подржавали су ту идеју. Председник Буш је одржао смели говор у УН, 24. јуна 2002. године.

⁴⁸ Након избијања Друге интифаде, покушаји међународне заједнице да се ситуација стабилизује, заснивали су се на предлозима Мичеловог извештаја и Тенетовог плана. Од јесени 2001. до пролећа 2002. године, САД су послале у регион специјалног изасланика, бившег америчког генерала Антони

4. У децембру 2002. године блискоисточни квартет је званично прихватио „Мапу пута ка миру“, међународни предлог за решење израелско-палестинског сукоба.⁴⁹ До данашњих дана, то је једини међународно признати предлог за успостављање мира између Израела и Палестинаца.⁵⁰ Он се односи на раније мировне иницијативе и резолуције Савета безбедности УН и садржи детаљну окосницу примене и надгледања имплементације мира.⁵¹ Мапа пута је добила нови подстрек после смрти Јасера Арафата. Промена у палестинском руководству и други изборни мандат председника Џорџа В. Буша, отворили су ново раздобље мировног процеса, а у овом тренутку, очекивања да ће се ситуација на Блиском истоку стабилизovati, веома су велика.

Закључак

Унутар израелског друштва постоји консензус да се треба суочити са израелско-палестинским сукобом и да „нешто мора да се уради“. Међутим, има много начина суочавања с конфликтом и могу се разликовати две главне струје: умерена (коју представља Лабуристичка партија и израелска левица) и тврда линија (партије блиске Ликуду и израелска десница). Тренутно, израелска десница битно утиче на израелску политику у израелско-палестинском мировном процесу. План повлачења, који је предложио преми-

Зинија (*Anthony Zinni*). Такође, ЕУ се укључила у међународно дипломатско посредовање. Пример неуспешног покушаја прекида циклуса насиља представља мировни план саудијског престолонаследника Абдулаха. План је нудио колективно арапско прихватање обавезе за нормализацију односа са Израелом, ако окупиране територије буду уступљене за формирање палестинске државе. Више видети у: Интервју Томаса Фридмана (*Thomas Friedman*) са саудијским престолонаследником Абдулахом (*Abdullah bin Adularia al-Saudi*), *The New York Times*, 17. фебруар 2002.

⁴⁹ Блискоисточни квартет чине Русија, УН, САД и ЕУ. Он је започео с радом на „Мапи пута ка миру“ након говора председника Буша, 24. јуна 2002. године. Мировни план је био завршен у новембру 2002. године и прихваћен је на састанку чланица Квартета, 20. децембра 2002. године. Сједињене Државе су одлагале примену Плана пошто су им биле важније припреме за интервенцију у Ираку. Сједињене Државе су коначно дале „зелено светло“ „Мапи пута ка миру“ по завршетку прве фазе војног похода у Ираку.

⁵⁰ Један други предлог решења израелско-палестинског сукоба јесте План дезангажовања (*Disengagement Plan*) израелског премијера Аријела Шарона. Званични ставови Израела и САД јесу да он остаје у оквирима Мапе пута. План израелског повлачења има за циљ израелско повлачење из Појаса Газе и он више представља предлог споразума, него свеобухватно мировно решење. Више о Плану повлачења видети: http://www.knesset.gov.il/process/docs/DisengageSharon_eng_revised.htm и <http://www.israelpr.com/Sharonspeech1006.html>.

⁵¹ „Споразум ће решити израелско-палестински сукоб, и окончаће окупацију започету 1967. године, на темељима Мировне конференције у Мадриду, начелу „земља за мир“, *UNSCRs* (Резолуције Савета безбедности УН) 242, 338 и 1397, раније постигнутим договорима, и иницијативом саудијског престолонаследника Абдулаха – која је прихваћена на самиту Арапске лиге у Бејруту – у којој се позива на прихватање Израела као суседа и суживот у миру и безбедности, у контексту свеобухватног споразума. Целовити текст: „Road map to a permanent solution“, у: *The Financial Times*, 13. јануар 2003.

јер Аријел Шарон 2003, настао је као последица израелске перцепције да су мировни преговори с Палестинцима немогући. За време владавине Јасера Арафата није постојао партнер са којим би се преговарало. Став Израела је да мировни процес може да буде обновљен тек када се Палестинска управа успешно трансформише – демократизује и одрекне тероризма.

Слична подела постоји и унутар палестинског друштва, које је окупљено око два тора: неколико секуларних политичких група и јак муслимански фундаменталистички покрет. Смрћу Јасера Арафата дошло је до битних промена у равнотежи власти међу Палестинцима. Колико год је старија генерација палестинских политичара успевала да држи власт, у току наредних неколико година, Арафатова „стара гарда“ владиних званичника можда ће морати да препусти место млађим палестинским активистима које подржава Танзим или Хамас.

Након смрти Јасера Арафата створена је шанса за окончање Друге инфаде. Махмуд Абас (*Mahmud Abbas*) и палестински функционери из власти вероватно ће опстати као партнери у мировним преговорима са Израелом неколико месеци, ако не и неколико година. Они су предвидљиви, њихова гледишта су добро позната и, што се тиче Израела, на њих се лакше може да утиче, него на остале учеснике на палестинској политичкој сцени. У палестинском друштву и њеној политичкој елити тренутно постоји широк консензус о неопходности демократизације друштва, о трансформацији и постизању компромиса са Израелом. Без обзира на понуђене опције, политичке промене унутар палестинских власти треба да се изведу лагано и опрезно како би се избегао хаос и избијање унутрашњих немира.

Израелској одлучности да спроведе План дезангажовања тешко да се може супротставити. Тек након спровођења Плана дезангажовања и палестинског одрицања од насиља и разоружања палестинских терористичких организација, Израел ће да пређе на следећу фазу Мапе пута ка миру. Значајну сметњу миру представља досељенички лоби, који се противи чак и Шароновом Плану дезангажовања. Тако снажан утицај те групе резултат је израелске политике насељавања, која је започела после 1967. године и коју је подржавала свака наредна израелска влада. Обезбеђивање накнаде досељеничком лобију може да се се покаже веома мучним и скупим за садашњу израелску владу.

Перцепције и тврдње

У другом делу се анализира – како сукобљене стране перципирају конфликт и које су разлике између израелске и палестинске визије мира, безбедности и правде. Кључна питања на која треба дати одговор су: У шта верују обе стране да се догодило (историјске тврдње) и да се догађа? Која су њихо-

ва субјективна мишљења о сукобу, миру и безбедности – како заинтересоване стране гледају на конфликт, а како га види међународна заједница?

Први део, *Централне перцепције*, усредсређује се на различите, савремене перцепције, које су суштинске за израелско-палестински сукоб: виђење историје, питање кривице и легитимности израелског и палестинског случаја. У другом делу, *Перцепција претње и употреба силе*, настоји се да се проуче начини на који сукобљене стране посматрају једна другу, као и њихов став према употреби силе. У наредном поглављу, *Безбедност против правде*, реч је о различитим субјективним схватањима решења главних питања конфликта, која су на дневном реду: избеглице, линије раздвајања, питања безбедности, границе и подела земље. Одељак, *Концепт мира и победе*, бави се значењем политичке победе за сваку страну, као и разумевањем и неразумевањем мира који треба да се постигне, обимом уступака које су обе стране спремне да учине и напора који се улажу због сопствене унутрашње политичке ситуације. У завршном делу, *Међународно учешће*, анализира се какву перцепцију ових питања има међународна заједница (углавном САД и ЕУ).

Централне перцепције

Израел

Израелско-палестински сукоб је дубоко укоренjen у библијској митологији, историји изгнанства и патњи, као и у психичким траумама током ратова у 20. веку. За Израелце, формирање њихове сопствене државе на територији под мандатом бивше Палестине, значило је повратак у своју постојбину, након више од две хиљаде година изгнанства и трагичног искуства Холокауста. Идеја стварања државе Израел представљала је концепт безбедности. Израел је требало да обезбеди дом и сигурно тле за јеврејску дијаспору широм света, која је од трагедије нацистичког Холокауста, као и других ранијих етничких чишћења спроведених у централној и источној Европи створила трауму коју је делило читаво друштво.⁵² Такође, јачала су два уверења – никад више не сме да се деси нешто тако стравично и да Јевреји морају увек бити спремни на сопствену заштиту, односно да се не могу ослонити на друге. Због тога, за Израелце независност, која се заснива на војној моћи у комбинацији са економском и дипломатском вештином, јесте једини

⁵² Холокауст није једино трагично искуство које утиче на данашњу израелску политику. Посебан утицај има и сећање на етничко чишћење пре Другог светског рата, за време рата и после њега у Пољској, Украјини, Русији као и распрострањено мишљење да антисемитизам није сасвим искорењен у Европи.

начин да се заштите.⁵³ То утиче на стајалиште у мировном процесу и левичарских и десничарских израелских влада. Иако се међународно посредовање поздравља, ниједна израелска влада неће да прихвати било какво директно међународно уплитање или наметнута решења која би захтевала препуштање питања израелске безбедности у руке неке друге стране.

Упркос чињеници да је Израел данас највећа војна сила у блискоисточном региону и да је његова позиција у израелско-палестинском сукобу далеко повољнија, већина Израелаца себе сматра угњетанима, а не тлачитељима. Трауме из прошлости користе се као објашњење израелског приступа „безбедност пре свега“ у оквиру израелско-палестинског мировног процеса. Иако Израелци схватају да је мир важна вредност, приоритет се даје осигурању безбедности за државу и њене грађане. Памћење Холокауста комбиновано са закључцима који из њега произлазе, уграђено је у перцепцију према којој ретко кад постоји кривица на израелској страни. Искуство Холокауста служи као историјско, морално и емоционално оправдање не само за израелске захтеве у мировном процесу, већ и као објашњење за репресивне акције које предузимају израелске одбрамбене снаге против Палестинаца. Такво уверење утиче на израелску перцепцију међународног окружења. Кад се ради о палестинском насиљу или неким другим питањима – као што је ширење оружја за масовно уништење, Израел је увек заузимао оштру позицију: „или сте уз нас или против нас“.⁵⁴

Док се Израел осећао жртвом, било је онемогућено разумевање палестинског схватања. Традиционално, левичарске владе биле су спремне да прихвате неку врсту историјске одговорности за палестинске трауме и садашњи незавидан положај. Они су, такође, много опрезнији и мање су нападачки расположени кад се ради о политици према Палестинцима. Десничарске владе избегавају дискусије о питањима кривице и потпуно одбацују палестински став да су они жртве израелске војне доминације. Међутим, постоје разна мишљења у Израелу у вези с питањима, до које мере су Израелци потлачени или тлачитељи у израелско-палестинском сукобу, али осигурање безбедности за преовлађујућу већину Израелаца значи само гаранцију „да се Холокауст никад више не понови“.

⁵³ Lockney, Neil: op. cit., p.28.

⁵⁴ Према мишљењу већине Израелаца, Палестинци су једини кривци за насиље, нарочито након неуспешних преговора у Кемп Дејвиду II, 2000. године. Веома често, образложење које су користили, нарочито након Рата за независност 1948. године, било је да су Арапи „продужена рука нациста“. Израелски медији и политичари сматрали су да Арапи покушавају да потпуно униште израелски народ методама блискоисточног Холокауста. Ситуација се променила на Мировним преговорима у Ослу, кад је израелска лабуристичка влада прихватила Палестинце, на челу са Јасером Арафатом, као партнера у преговарачком мировном процесу. Видети опширније: Joseph Massad: "Palestinians and Jewish History: Recognition or Submission?", у *Journal of Palestine Studies*, No.1 (Autumn 2000), pp. 52–67. и Jeremy Pressman, "Visions in Collision, What Happened at Camp David and Taba?", у *International Security*, Fall 2003, Vol. 28 Issue 2.

У том контексту, палестински тероризам се схвата као директан покушај потпуног уништења јеврејске нације, а не као отпор против окупације. Према схватању екстремне израелске деснице, признавање „легитимних права палестинског народа“ могло би да пољуља темеље ционистичког предања. Према том предању, Бог је земљу Израела доделио Јеврејима, те је због тога присуство било којег другог народа на тој територији било само привремено, до повратка Јевреја, који ће се ту поново населити.⁵⁵ На основу таквог схватања ускраћује се Палестинцима пуно право на спорној територији. Иако је спорна територија под израелском окупацијом још од рата 1967. године, израелски званичници износе став да Појас Газе и Западна обала нису „окупиране територије“, већ само „територије у спору“. Поред тога, израелске границе су озакоњене не само историјским правима, већ и исходом ранијих израелско-арапских сукоба и ратова. Општеприхваћено је израелско мишљење да су тренутне границе Израела освојене у „праведном рату“ и да „палестинско одбијање плана поделе представља, појединачно гледано, највећу катастрофу у историји палестинског народа“, пошто је одмах након завршетка Другог светског рата „Палестинцима понуђено највише што су могли да добију“.⁵⁶

Иако је у Израелу веома присутна борба за мир, један део израелског друштва био би спреман на то да се Израел повуче са окупираних територија, постоји општи консензус да потпуно повлачење на границе из 1967. године, није могуће. Према мишљењу садашњег премијера Аријела Шарона, измењена демографска и економска реалност одређују правила свеобухватног израелског повлачења са окупираних територија. Најразвијенија и највећа израелска насеља на Западној обали неће бити исељена и оно о чему би евентуално могло да се разговара јесте идеја о размени територија.

Палестинци

Палестинци, такође, сматрају себе жртвом. За домаће Арапе пораст становништва Израела значило је одузимање њиховог животног простора и економских ресурса, као и ускраћивање њихових легитимних права и егзи-

⁵⁵ Wallach, John: "The Israeli-Palestinian Conflict" у John Darby, *The Effects of Violence On Peace Processes*, United States Institute of Peace Press, Washington DC 2001, pp. 87–93.

⁵⁶ Израел је, 1947. године, прихватио план поделе територије, али су арапске државе и локално палестинско становништво одбили концепт поделе у било којем облику и започели су рат са Израелом. Прихватање чињенице да су Арапи извршили агресију, а да су Израелци извојевали победу у праведном рату за независност, даје легитимитет данашњим израелским границама. Lockney, Neil:: op. cit., p. 32.

стенције.⁵⁷ Оснивање државе Израел није се сматрало легитимним исходом одлуке међународне заједнице и Првог арапско-израелског рата, већ се сматрало да је то историјска неправда и колонизаторски анахронизам. Израелска победа у „Рату за независност“, 1948. године, за Палестинце је исто што и *al Nakba* (катастрофа) – палестински Холокауст. Палестинци су далеко од прихватања израелског аргумента да је израелска потреба за животним и безбедним простором озакоњена Холокаустом. Они себе виде као жртве израелске противзаконите агресије и не желе да њих неко сматра одговорним за историју антисемитизма на Западу.

То утиче на палестинска очекивања у мировном процесу. Када Израелци чезну за безбедношћу, Палестинци чезну за правдом. Овакво сагледавање проблема има само симболично значење, али је од виталног значаја да би се разумели неки аспекти позиције Палестинаца у Мировним преговорима у Ослу, неуспеха преговора у Кемп Дејвиду и узрока палестинске Друге интифаде. Палестинци желе да од Израела добију компензацију не само за земљу која им је отета, већ и накнаду за патњу свог народа, која траје више од педесет година. Њима је ускраћена прилика да оснују своју суверену државу. Релативно благостање у Израелу који је економски најснажнија земља на Блиском истоку, болни је контраст у односу на неуспех арапског и муслиманског света да се суочи са економским и политичким изазовима модерног доба.⁵⁸

Кад се постави на дневни ред разматрање спорног питања земље, већина Палестинаца размишља о територији под палестинским мандатом. Иако вође PLO и Палестинска управа званично признају израелско право на постојање у оквиру граница из 1967. године, из њихове перспективе, треба да се преговара само о двадесет два одсто њихове земље – што, само по себи, представља значајан уступак.⁵⁹ С једне стране, милитантни исламисти

⁵⁷ Према мишљењу оснивача ционистичког покрета, и према ставу израелске владе током прве декаде након рата 1948. године, домаће арапско становништво били су само Арапи и „не постоји нешто што се зове Палестинци“, како је говорила премијерка Голда Меир (*Golda Meir*). Све до оснивања Палестинске ослободилачке организације и доласка Јасера Арафата на њено чело, палестинске националне тежње су се посматрале само у контексту арапско-израелског сукоба и интереса арапских држава. Видети у *Amas Jamal*: „The Palestinians in the Israeli Peace Discourse: A Conditional Partnership“, *Journal of Palestine Studies*, No. 1 (Autumn 2000), p. 36. и Rashid Khalidi: „The Formation of Palestinian Identity: The Critical Years, 1917–1923“, James Jankowski and Israel Gershoni (ed.), *Rethinking Nationalism in the Arab Middle East*, Columbia University Press 1997, pp. 172–174.

⁵⁸ „Гледиште Палестинаца и већине арапских земаља о Израелу може се сабрати у три речи: неправда, понижење и изговор“. Видети у Dominique Moisi: „Europe and the universality of the Israeli-Palestinian conflict“, *Challiot Paper*, No 62, op. cit., p. 29.

⁵⁹ Pressman, Jeremy: op. cit., p. 35 или Arafat, Yasser: „The Palestinian Vision of Peace“ Ramallah, 3. фебруар 2002. у: *Journal of Palestine Studies* 31, No. 3 (Spring 2002) pp.157–158. Пристанак на

сматрају да је цела Палестина свети дар, законита имовина муслиманског народа Палестине. Тај аргумент користе многи Палестинци као основну тврдњу против израелског присуства не само на окупираним територијама, него уопште. Такав приступ намеће ограничења броја и обима уступака са којима би се сагласила било која секуларна палестинска влада. С друге стране, на основу резултата испитивања јавног мњења, више од осамдесет одсто Палестинаца подржава обуставу ватре и непосредан повратак преговорима, а више од педесет одсто њих, подржава међународни мировни план „Мапу пута ка миру“.⁶⁰

Иако међу Палестинцима постоји општи консензус да се одустане од захтева повратка на границе из 1948, Израелци су, такође, свесни неопходности територијалног компромиса и давања Палестинцима неког облика независности.⁶¹ Међутим, док већина Палестинаца чврсто заузима став о границама из 1967. године (уз могућност неких мањих измена), Израелци размишљају на начин – „минус границе из 1967. године“. Другим речима, Израел би требало да се повуче на битно измењене границе из 1967. године, које узимају у обзир садашња израелска насеља и безбедносне захтеве (као што су зоне безбедности, подела земље према приступачности ресурсима воде). Оно што Палестинци очекују од мировног процеса и свих будућих споразума јесте морално признање за више од педесет година патње под израелском влашћу. Актуелна израелска влада није спремна да преговара о том питању.⁶²

границе из 1967. године, за Палестинце значи озакоњење исхода израелске агресије и јавно признање властите слабости и понижења. У замену за независност, већина Палестинаца спремна је на тај корак. Чак и Хамас признаје да би повлачење на границе из 1967, било поздрављено као довољан уступак да се обуставе палестинске војне активности против израелског окупатора.

⁶⁰ PSR – Survey Research Unit: Poll No. 14, Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), 12 December 2004.

⁶¹ Главни разлог израелског пристајања на компромис лежи у одговору на питање – шта би се десило да нисмо пристали на компромис? Та логика је исказана у говору Аријела Шарона на обележавању годишнице смрти бившег премијера Бен-Гуриона: „Бен-Гурион је рекао, 'Претпоставимо да бисмо војним средствима могли да освојимо цели западни део Израела (Западну обалу). Шта после? Била би то једна држава. Али, та држава жели да буде демократска. Били би расписани општи избори, а ми би били у мањини... Кад би требало да се бира између две опције – имати читаву територију без обзира на јеврејску државу или имати јеврејску државу без обзира на читаву територију, изабрали бисмо Јеврејску државу без обзира на читаву територију.“ Wilcox, C Philip: "Sharon's Enduring Agenda: Consolidate Territorial Control, Manage the Conflict" у Report on Israeli Settlement in the Occupied Territories, Vol.14, No 1, Foundation for Middle East Peace; доступно на: www.fmep.org.

⁶² Многи Израелци, посебно присталице Ликуда и осталих десничарских партија, чак иако осуђују почињене злочине у рату 1948, тврде да је већина палестинског становништва својевољно напустила своје домове и да их нико није присиљавао да то чине. Они се противе било каквим израелским уступцима Палестинцима, док трају терористички напади палестинских група.

Упоредне перцепције – Израел и Палестинци

	ИЗРАЕЛ	ПАЛЕСТИНЦИ
Легитимитет и историја	– то је јеврејска земља; вратили су се на своја огњишта после две хиљаде година. – држава Израел је добила легитимитет трагедијом Холокауста и војним успесима у арапско-израелским ратовима.	– то је палестинска земља. – Палестинци имају право на своју државу. Шта је Холокауст за Јевреје, то је Накба за Палестинце.
Претња	– демографија.	– зависност.
Употреба силе	– разлози безбедности; самоодбрана; борба против тероризма.	– национални отпор окупацији.
Непријатељ	– Палестинци не желе мир. Они нису (Арафат није био) партнери за мир.	– Израел жели да продужи окупацију. Шарон није партнер за мир.
Преовлађујуће осећање	– страх.	– понижење.
Земља (окупиране територије)	– спорна територија.	– земља је њихова. Израел мора да је врати.
Избеглице	– без права повратка. То је егзистенцијална претња Израела.	– историјска правда. Готово, ако не и једнако важно као и имати своју државу.
Безбедносна ограда	– мера безбедности.	– средство даљњег понижења и начин одузимања територија.
Насеља	– мера безбедности (потреба за стратешким простором и ресурсима).	– отимање земље.
Уступци	– Палестинци су имали најбољу понуду у Кемп Дејвиду и они су је одбили. Одбили су и понуду у Теби.	– ми смо направили наш највећи уступак на почетку Мировних преговора у Ослу, кад смо пристали на то да потражујемо само окупиране територије, што представља само 22 одсто историјске Палестине.
Мир	– споразум. Биће мир када то Палестинци заслуже.	– боље никакав мир, него лош мир. Очекују да буду прихваћени као партнери.

Перцепција претње и употреба силе

Израел

Другачије историјске перспективе, политичка моћ и статус, економска реалност и војне опције, утичу на перцепцију претње на обема странама. За Израел, највећа претња његовој безбедности јесте демографија. Најгора ноћна мора сваке израелске владе јесте да ће читава идеја ционизма и мото „једна јеврејска држава за јеврејски народ“ (пре или касније), постати обезвређени због постојеће демографске стварности. До 2020. године Јевреји ће постати мањина на географском подручју између реке Јордан и Средоземног мора.⁶³ Израел је потпуно свестан „те темпиране демографске бомбе“. То се не односи само на Појас Газе и Западну обалу. У самом Израелу присутна је тенденција која показује да је број израелских Арапа, у поређењу са бројем израелских Јевреја, у сталном порасту. Упркос енергичној имиграционој политици коју спроводи израелска влада, брзина увећавања арапске популације је много већа, од брзине досељавања Јевреја у Израел. Узимајући у обзир чињеницу да је Израел демократска земља, арапско становништво, чак и ако не чини већину, може да стекне довољно утицаја и из основа промени политичку реалност Израела. Израелске грађане јеврејског порекла просто ће да „надгласа“ арапско становништво, које би у демократском законском оквиру захтевало више политичке власти и већи политички утицај.⁶⁴

С једне стране, резултат Друге интифаде је елементарни губитак поверења у вези с палестинским намерама. Учврстило се убеђење, које деле многи Израелци, да „Палестинци користе дипломатска средства да добију време, територије, наоружање и људе с којима ће да воде следећу рунду рата против јеврејске државе“.⁶⁵ Због тога је већина израелских политича-

⁶³ Види: ICG Middle East Report No 25, *Identity Crisis: Israel and its Arab Citizens*, op. cit., p. 1.

⁶⁴ Колико год арапско становништво имало право гласа у Израелу, оно је ипак дискриминисано. До средине деведесетих година двадесетог века, израелски Арапи нису били политички активни и нису тражили од израелске владе да разматра питање побољшања њихових услова живота. Подршка израелских Арапа, лабуристе Ехуда Барака, на изборима 1999. године, ставила је на знање да та групација може да утиче на изборне резултате. Палестинска интифада је снабдела енергијом арапско становништво Израела, које је почело да критикује израелску политику не само према окупираним територијама, већ и према сопственим грађанима. Пораст арапског становништва Израела представља претњу, да ће они, пре или касније, захтевати већу равноправност у подели политичких и економских ресурса, а следећи правила демократије, Јевреји ће у Израелу бити присиљени да им их препусте. На основу тих разлога на Арапе у Израелу гледа се као на директну претњу Израелу, „пету колону“, која се заветовала и остала верна палестинској ствари. Видети: ICG Middle East Report No. 25, *Identity Crisis: Israel and its Arab Citizens*, op. cit. или Calvin Goldscheider, *Cultures in Conflict. The Arab-Israeli Conflict*, Greenwood Press, London 2002.

⁶⁵ Armidor, Yaakov: "Israel's Security: The Hard-Learned Lessons", *Middle East Quarterly*, Winter 2004, p. 6.

ра, посебно оних који припадају партијама десног блока, убеђена да Израел не треба тако једноставно да даје уступке у виду мировног споразума, већ да Палестинци треба да их заслуже. Израелци очекују да Палестинци промене свој приступ, на чему се темељи израелско неповерење и њихова страховања да Палестинци не признају у потпуности легитимитет Израела као јеврејске државе. Без обзира на политичке разлике око питања палестинске спремности за мир, постоји општеприхваћен став у Израелу, да би одустајање од приступа „безбедност пре свега“, (без одрживих гаранција), само угрозило националне интересе Израела. Општа је перцепција, Израел не може себи да дозволи да попусти – због страха. У противном, Израел ће се показати slabим и неспособним да се брани, чиме би се произвела даља ескалација палестинског насиља.⁶⁶

Према израелској причи, израелске снаге се користе само као средство за спречавање палестинског насиља и терора. Иако палестински тероризам не представља претњу опстанку Израела, многи Израелци га управо тако доживљавају. Палестинска оружана агресија и терористички напади само су повод за сећање на Холокауст и раније покушаје да се уништи њихова држава.⁶⁷ То се уклапа у слику Палестинаца као непријатеља, који неће да одустану од настојања да и физички униште јеврејски народ. Израелско-палестински ратови и искуства из обеју палестинских интифада намећу питање, да ли је уопште могућ икакав поштен дијалог са Палестинцима.

У Израелу постоји разлаз о том спорном питању. Партије десног блока и Влада Ликуда коју предводи премијер Аријел Шарон, увек су биле склоне мишљењу да палестинске захтеве и њихов однос према мировном споразуму треба схватати неозбиљним. Према мишљењу многих припадника израелског политичког естаблишмента, Палестинци „не могу да поднесу постојање Јеврејске државе – ни на осамдесет одсто, ни на тридесет одсто земље“.⁶⁸ Иако је сада, уз ново палестинско руководство, мировни процес поново обновљен, постоји дубоко неповерење према искреним намерама већине палестинског политичког ешелона.

⁶⁶ Види Armidor, Yaakov: op.cit., pp. 1–2. Палестинци сматрају да се углавном над њима спроводи насиље и терор. Према мишљењу Палестинаца „сваки отпор израелској политици и било какав покушај Палестинаца да заштите своја права може да се одбаца као терористички акт, док Израелци сматрају да „насиље и терор спроводе увек Палестинци“. Ипак, постоје унутрашња неслагања у Израелу у вези с ограничењем употребе силе. Левичарске партије мање су вољне за употребу силе ради решавања проблема. Колико год подржавају употребу силе као одговор на палестинске терористичке нападе, они се противе прекомерном насиљу. Видети Jamal, Amas: op. cit., pp. 40–41.

⁶⁷ Weidenfeld, Werner: Josef Janning and Sven Behrendt: *Transformation in the Middle East and North Africa. Challenge and Potentials for Europe and its Partners*, Bertelsmann Foundation 1998, p. 64

⁶⁸ Интервју с Бени Морисом, *Journal of Palestine Studies* 33, No.3 (Spring 2004), p. 170.

С друге стране, постоји широки и енергични покрет мировних активиста у Израелу, који верују да су мир и искрен дијалог са Палестинцима могући. Став тог политичког тора је да су палестински захтеви оправдани и да Израел треба да оконча окупацију Газе и Западне обале. Децембра 2003. године, мировни активисти предвођени Јоши Бејлином (*Yossi Beilin*), бившим министром правде и вођом покрета Шахар (*Shachar*), представили су Женевски споразум (*Geneva Accord*), алтернативни мировни план за Блиски исток, према којем би се Израел одрекао суверенитета над Брдом храма (*Temple Mount/Haram Al-Sharif*) и напустио насеља на окупираним територијама (чак и она највећа) ако би, заузврат, Палестинци одустали од права повратка палестинских избеглица.⁶⁹

Палестинци

Палестинска перцепција претње (слично израелској), односи се на питање постојања. Иако је палестински национални идентитет чврсто утемељен и више од шест милиона Палестинаца живи на Блиском истоку, сматра се да је физички опстанак нације директно угрожен израелском политиком аквизиције територија. Као највећу претњу, Палестинци осећају могућност да изгубе земљу својих предака. Политика насељавања окупираних територија, која је започета 1967. године, не сматра се као једна од „израелских мера безбедности“, већ као продужетак процеса који траје више од пола века, у којем се Палестинци истерују из своје отаџбине. То осећање је појачано свешћу да се тај процес наставља „из минута у минут, сваког сата, дан за даном“.⁷⁰ Као директну претњу својој безбедности Палестинци виде у израелској политици затварања, блокада, убиства и рушења кућа. За њих, то нису никакве мере безбедности, које Израел предузима у борби против насиља и тероризма, већ акције које директно угрожавају живот Палестинаца и одузимају им било какве изгледе за економски и политички просперитет.

Према мишљењу Палестинаца, израелска употреба силе, угрожава не само њихов циљ у постизању палестинске независности, већ продубљује

⁶⁹ У Израелу постоји велики број мировних група као што су *Givat Haviva*, *Peace Child Israel*, *The David Project*, *Gush Shalom* и политичке партије које традиционално више воле дипломатију и покушавају да постигну мир. Најутичајније су Лабуристичка партија и Мерец. Више о различитим мировним иницијативама видети: www.mideasweb.org, а о политичким поделама у Израелу у: Jonathan Freedland, "The War Within", *The Guardian*, 28. јануар 2003.

⁷⁰ Политика насељавања намеће истинску безбедносну претњу за Палестинце. Насиље које спроводе досељеници директно је усмерено ка Палестинцима, посебно онима који живе у Јерусалиму. Сматра се да је то политика израелске владе како би се Палестинци истерали из Јерусалима. Паравојне формације израелских досељеника доживљавају се као отворена претња свакодневном животу Палестинаца. Видети Papp, Ilan: op. cit. pp. 230–260.

осећања фрустрације и непријатељства према окупатору. За Палестинце, Израел је кривац, онај који тлачи Палестинце. Кршења људских права, која израелска влада приказује као „предузимање мера безбедности“, за Палестинце представља повреду људског достојанства. Неки Палестинци чак сматрају да је војни и правосудни режим, уведен на окупираним територијама, ништа друго до „савремени облик расне дискриминације“.⁷¹ План дезангажовања Аријела Шарона и „безбедносна ограда“, коју је Израел почео да гради пре две године, појачавају те неизвесности. Палестинци највише страхују да би Израел могао трајно да се повуче из Мировних преговора у Ослу и одлучи да самостално одреди будуће границе палестинског ентитета и то на начин који дозвољава анексију великог дела територије.⁷² Стални недостатак територијалног интегритета, подела палестинске територије на изолована острва опасана израелским препрекама и контролним тачкама, ствара фрустрације и продубљује свест о историјској неправди. Шта је резултат тих активности? Након неуспеха преговора Кемп Дејвид II, многи унутар палестинског друштва видели су силу као једини начин да се изврши притисак на Израел и добију уступци.⁷³ Већина Палестинаца мисли да је употреба силе у Другој интифади била легитимно средство против израелске окупације палестинске земље. Терористички и остали напади на војне

⁷¹ Видети Aburish K. Said: *Cry Palestine: Inside the West Bank*, Westview Press 1993, или: Edward Said: *The End of the Peace Process: Oslo and After*, Pantheon 2000. Према мишљењу Палестинаца, концепт „Јеврејска држава за Јевреје“ јесте расистички концепт. Абу Либдех сматра да „Израел треба да истакне да је он држава свих грађана – Јевреја, хришћана, муслимана и тако даље. Ако Јевреји морају да имају „Јеврејску државу“ онда ће они морати да се суоче са огромним проблемом мањине која расте, а којој су у основи одузета њена права“. Abu Libdeh: „Demography and the conflict“, *Bitterlemons.org*, 12 January, Edition 2.

⁷² „Од свега што угрожава наду Палестинаца за стицање независности, најозбиљнију претњу представља 'зид', огромна сигурносна баријера изграђена од бетонских зидова, препрека, ровова и контролних тачака и полицијских пунктова, чија је изградња започела у јуну 2002. године, а који је изграђен искључиво на палестинској земљи. Ако буде направљен према нацрту, зид ће да 'прогута' седамнаест одсто Западне обале, одвојиће Палестинце од својих поља, градова, али и Палестинце од Палестинаца. Припрема ли се свршен чин уништења сваке могућности самоодрживе палестинске државе?“ Видети Usher Graham: „Who are the Palestinians?“, *New Statesman*, 12 July 2004, p. 20. Видети такође Khalidi, Rashid: *Palestinian Identity. The construction of Modern National Consciousness*, Columbia University Press, New York 1997, p. 203.

⁷³ Након избијања Друге интифаде, унутар палестинског друштва постојала је подршка насилним средствима као последњем прибежишту како би се изборили за палестинску ствар. Стратегија, за коју се одлучио вођа Палестинаца Јасер Арафат, заснивала се на средишњој претпоставци да израелско друштво неће дозволити да буде убијано експлозијама у аутобусима и да ће присилити своје лидере да се врате за преговарачки сто и понуде додатне уступке. Према резултатима испитивања јавног мњења, одржаног од 5. до 9. јула 2001. године, седамдесет одсто Палестинаца веровало је да се оружаним сукобом може постићи оно што се не може постићи преговорима. Ипак, шездесет три одсто испитаника подржало је хитан повратак палестинско-израелским мировним преговорима; четрдесет шест одсто њих мисли да је мировни процес мртав, а седамдесет пет одсто очекује да ће се оружани сукоби наставити. Видети: *Испитивање јавног мњења # 2, 5–9. јул 2001*, Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), <http://www.pcpsr.org/survey/index.html>.

циљеве и цивилне објекте тумаче се као облик народног отпора. Поред тога, неки Палестинци их сматрају средством за повратак достојанства, које је доведено у сумњу израелским оштрим деловањем на Западној обали и у Појасу Газе.⁷⁴ Овакво схватање је учвршћено израелском политиком насељавања окупираних територија. Када је реч о палестинској страни, они су обузети осећањем да не смеју себи дозволити да попусте пред силом или да се препусте наставку окупације и изградње насеља, посебно ако не постоји поверење у политички процес који би уследио након обуставе ватре.⁷⁵

Ситуација се изменила након смрти Јасера Арафата (*Yasser Arafat*), што је пробудило наду за напредак у израелско-палестинском мировном процесу. Очекује се да би председнички избори за Палестинску управу, планирани за 9. јануар 2005. године, могли да конституишу ново, демократичније палестинско руководство које би имало већи легитимитет (домаћи и међународни) у вођењу преговора са Израелцима. У исто време бивши премијер Махмуд Абас (*Mahmud Abbas*), који је изабран за председника Палестинске ослободилачке организације и привременог наследника Јасера Арафата, заузео је став против продужетка борбе и позвао на окончање насиља. Поред њега, концепт покретања мировних преговора са Израелом подржало је више од пет стотина шездесет истакнутих Палестинаца, укључујући и руководство Палестинске ослободилачке организације, чланове кабинета, законодавце и интелектуалце.⁷⁶ Колико год се Хамас и друге исламске орга-

⁷⁴ На пример, према резултатима испитивања јавног мњења које је спровео PSR (19–24. децембар 2001), надмоћна већина, од 81 до 87 одсто, не сматра следеће палестинске насилничке акције терористичким актима: убиство израелског министра Зеева (*Ze'evi*), које је извршио припадник палестинског Народног фронта за ослобођење Палестине (*PFLP*), пуцњава палестинских снајпериста на јерусалимско предграђе Гило, самоубилачки бомбашки напад испред дискотеке *Dolphinarium club* у Тел Авиву када је убијен двадесет један израелски тинејџер као и убиство три Израелца у Нахари у Израелу, које је починио бомбаш самоубица, израелски Арапин. Видети: Испитивање јавног мњења # 3, 19–24. децембар, 2001. Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), <http://www.pcpsr.org/survey/index.html>. Самоубилачке нападе и друге терористичке акте користе палестински покрети отпора као што је Хамас, али и снаге које се повезују са Јасером Арафатом. Прилично необично је и то да сви они који су се одлучили на самоубилачки бомбашки напад, изразили су не само вољу да бране своју земљу, већ да се избегне понављање *Nakbe* из 1948. године, тј. „катастрофе“ стварања државе Израел. Види Assaf Moghadam: "Palestinian Suicide Terrorism in the Second Intifada: Motivations and Organizational Aspects", *Studies in Conflict and Terrorism*, p. 74.

⁷⁵ ICG Middle East Report N°2, Middle East Endgame I: Getting to a Comprehensive Arab-Israeli Peace Settlement, 16 t, 16 July 2002, www.crisisweb.org, p.2.

⁷⁶ Истакнути Палестинци позвали су 26. децембра 2004, на окончање насиља, понудили су да наследе Јасера Арафата и отпочну мировне преговоре са Израелом. Неки су захтевали хитан прекид ратоборних напада и покретање демократских реформи као аванс захтева за успостављањем државе.

У огласу на насловној страни палестинских новина наведено је следеће: „ми потврђујемо наше легитимно право да се супротставимо окупацији, али позивамо на повратак народног карактера интифаде и прекид акција које ограничавају (међународну) подршку циљу борбе и наносе штету њеном кредибилитету“, Gideon Alon: „Истакнути Палестинци подржавају Абасов позив на окончање напада“, *Ha'aretz*, 26 December 2004.

низације опиру идеји мира са Израелом, они се не противе привременој обу-
стави ватре како би се омогућило Израелу да се повуче из Појаса Газе и
других територија које су наведене у Шароновом Плану дезангажовања.

Упркос чињеници да већина Палестинаца подржава повратак мировним
преговорима са Израелом, они су одлучни да не праве компромисе у вези
са својим дуготрајним захтевима за властитом државом на читавој терито-
рији Западне обале и Газе, са Источним Јерусалимом као главним градом и
„праведним решењем“ за палестинске избеглице.

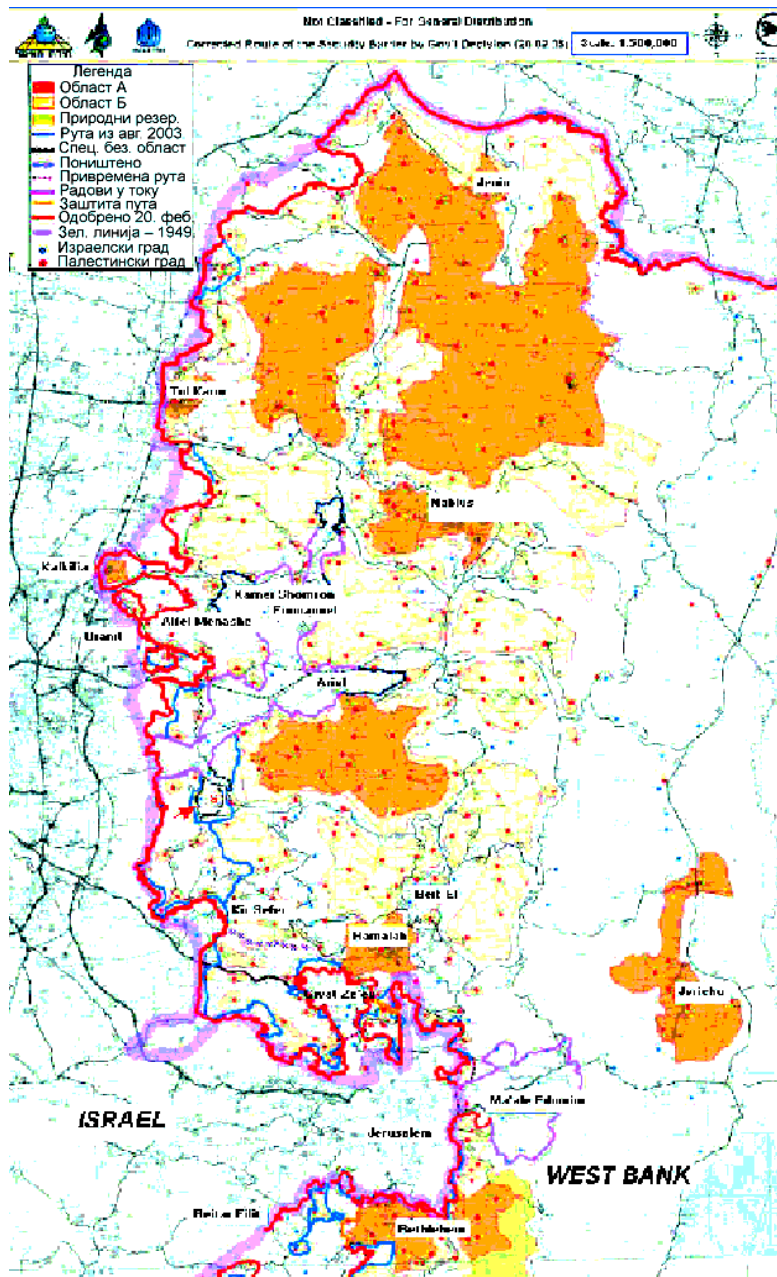
Безбедност против правде

Израел

Кључно питање за Израелце у израелско-палестинском сукобу јесте безбед-
ност, док је то за Палестинце гаранција за добијање надокнаде за историјску не-
правду. И док Израел посматра своје окружење путем „безбедности“, Палестин-
ци све тумаче путем „правде“. Због тога, две главне претпоставке у израелско-
палестинском сукобу јесу „безбедност“ и „правда“. Разлике и одступања у погле-
ду палестинске и израелске историјске приче и у безбедносним концептима, ути-
чу на њихове будуће планове и програме рада у вези с решавањем спорних пи-
тања у садашњем израелско-палестинском сукобу. Спорна питања могу да се
поделе у три основне групе: раздвајање, подела земље и избеглице.

Раздвајање би значило обједињавање израелског становништва на једном
делу територије, а Палестинаца на другом њеном делу. Израел то објашњава
чином демографског изазова и жељом да буде сигуран да ће он остати држа-
ва Јевреја. Концепт раздвајања се оправдава пропустом палестинског вођ-
ства да пружи уверавања да признаје Израел као легитимну државу Јевреја.⁷⁷

⁷⁷ „Израелски премијер Аријел Шарон и део нерелигиозне деснице који су тек недавно прихватили идеју
о повлачењу, изгледа да подржавају само израелско потпуно повлачење или повлачење из већег дела
Појаса Газе и повлачење са много мањег дела Западне обале – вероватно само из мањег броја насеља
на северу. Њихова намера није јасно исказана. Шарон одбија, барем јавно, да наведе демографију као
образложење за раздвајање (иако неки докази сугеришу да је то његов главни разлог) и концентрише се
на безбедносни контекст. Он је убеђен, без обзира на реалне основе, да се на територији која остаје под
влашћу Палестинаца може конструисати – прекрајањем, заобилажењем и премошћавањем – „непрекину-
ти комад земље“, који би, након повлачења Израела изгледао као стварна држава. (...) На другој страни тог
спектра израелског дезангажовања су они који су, првенствено, на левици и центру, за које раздвајање
или повлачење подразумева израелско повлачење из целог Појаса Газе и већег дела Западне обале, при
томе се изузима долина реке Јордан, блокови насеља „зелене линије“ и источни Јерусалим. Они би наго-
вестили Палестинској ослободилачкој организацији да је то привремена мера, да делови Западне обале и
источни Јерусалим остају под израелском влашћу само привремено, док се чека обнова преговора и да
се, у међувремену, њихов статус не би мењао. Они желе да безбедносна ограда следи Зелену линију и
благонаклоно гледају на државу Палестину која би имала границу на тој линији.“ Yossi Alpher: What should
separation mean?, Bitterlemons.org, 8 March 2004, Edition 8. Available at www.bitterlemons.org.

Мапа израелске безбедносне ограде, фебруар 2005, видети: www.mideastweb.or

У Израелу постоје различита мишљења у погледу обима повлачења и облика будуће територије која ће бити дата Палестинцима. Постоји консензус да Западна обала и Појас Газе, који чине двадесет два одсто изворне територије Палестине (Палестинског мандата Лиге народа, примедба уредника), не треба да целом својом територијом уђу у састав будуће палестинске државе.⁷⁸ За десничарске партије, територијалне уступке треба да диктирају „потребе безбедности и демографија“. Тиме се стварају претпоставке да већа насеља у области Западне обале треба да остану унутар граница Израела. Поред тога, Израелу су потребне тампон зоне како би себи обезбедио адекватну стратешку дубину за одбрану у случају да палестинска мета напада буде израелска инфраструктура и насеља у близини границе.⁷⁹ Други став заступа израелска левица, која у основи прихвата повратак на границе из 1967. године, уз незнатне измене граница у корист израелске стране.

Концепт за осигурање израелске безбедности јесте у Плану дезангажовања Аријела Шарона, према којем ће се Израел одрећи свих права на територије које су предвиђене за повлачење, осим права да спроводи акције које су неопходне за безбедност Израела. Те акције обухватају превентивне мере и употребу силе против претњи, које би биле покренуте из Појаса Газе. Међутим, према плану о „потпуном повлачењу израелских оружаних снага“, Израел ће да задржи ексклузивно право контроле ваздушног простора Газе, војно присуство на обалном делу Појаса Газе и „мониторинг и надгледање спољног омотача на копну“.⁸⁰ Безбедносни концепт раздвајања допуњен је концептом изградње безбедносне ограде. Она има двојну функцију. За Израел, то је привремена безбедносна мера, којом се њему даје пра-

⁷⁸ Према *IDF*, етапа А, изградње безбедносне ограде, која се протеже од Салема до Елкана и око Јерусалима (у северном и јужном делу), завршена је крајем јула 2003. године. Етапа Б, пружа се од Салема према Бет Шеану (*Bet-Shean*), долином Јецрел (*the Jezreel Valley*) и планинским ланцем Гилбоа (*the Gilboa mountains*), одобрена је у децембру 2002, а завршена 2004. године. Наводи се да је зид дугачак две стотине двадесет пет километара. Међутим, колају многе гласине о коначном изгледу безбедносног зида. Видети: www.mideastweb.org/thefence.htm. Израелска невладина организација за заштиту људских права Бетселем (*B'tselem*) тврди да је политиком насељавања обухваћено око четрдесет два одсто територије Западне обале која је данас под јурисдикцијом Израела. Halil, Gregory: "Palestinian-Israeli crossfire. Has 242's come and gone?", *Bitterlemons.org*, 30 August 2004, Edition 32, видети на www.bitterlemons.org.

⁷⁹ „Када дође време за утврђивање демаркационе линије између Израела и будуће државе Палестине, треба узети у обзир важне безбедносне поуке из преговора у Ослу. Пре свега, неопходност постојања тампон зона које Израелу стварају потребну дубину територије ради одбране стратешких путева и циљева који се налазе близу границе. (...) Пошто Израел дефинише своје територијалне интересе *vis-à-vis* раздвајања, њему је неопходно да под својом контролом држи не само област Западне обале око које је постигнут договор, јер се ту налазе јеврејска насеља, већ и територију која је важна само из безбедносних разлога. Armidor, Yaakov: *op. cit.*, pp. 3–6.

⁸⁰ Окончањем четворофазног Плана дезангажовања Израел ће моћи да одбије све захтеве који се тичу обавеза према палестинском становништву у Појасу Газе. Видети: *Disengagement Plan*, A General Outline, доступно на: <http://www.pmo.gov.il/PMOEng/Communication/DisengagementPlan>.

во на одбрану од тероризма и изражава жеља да се сачувају животи израелских грађана. Како се наводи у саопштењу израелског Министарства одбране, „чињеница да је више од осам стотина мушкараца, жена и деце убијено у ужасним самоубилачким бомбашким нападима, као и другим терористичким нападима, потпуно оправдава опсежну акцију постављања физичке препреке терористима. Треба приметити да је тероризам дефинисан баш у међународној заједници као злочин против човечности. Према тој дефиницији, држава Израел не само да има право, већ има и обавезу да учини све што је у њеној моћи да умањи дејство и обим тероризма на грађане Израела.“⁸¹ Напоследку, безбедносна ограда појачава израелску преговарачку позицију и дозвољава израелској влади да се суочи са палестинским политичким захтевима на знатно опуштенији начин.⁸²

Следеће кључно питање јесте проблем избеглица, питање које буди снажне емоције и у Израелу и међу Палестинцима. Израелска перцепција тог проблема снажно је обележена искуствима из прошлих арапско-израелских ратова и прогнозама о будућим демографским променама у блискоисточном региону. Према мишљењу већине политичара у Израелу, прихватањем и веома малог дела, од 3,5 милиона палестинских избеглица колико их сада има, за Израел би значило национално самоубиство. То мишљење деле десничарске израелске партије као и израелска левица. Израелски политичари сматрају, да покретање питања повратка избеглица према стању из 1948, „представља, у ствари, палестинску шифру за уништење Израела“. Када Палестинци спомињу право повратка избеглица, Израелци одмах помишљају на планирано уништавање Израела демографским средствима и палестински став о неодрживом решењу о постојању двеју држава. Палестинско право повратка тумачи се као покушај протеривања Израелаца из њихових домова.⁸³ Веома јак аргумент против признавања Палестинцима права на повратак избеглица јесте да „када би Израел прихватио право повратка тих избеглица на територију под њиховим суверенитетом, макар и „у принципу“, како то захтевају умерени Палестинци, тиме би се имплицитно признало да је 1947, Јеврејска држава створена у греху, и посредно би се признало постојање једне и по пале-

⁸¹ "Israel's Security Fence", *Israeli Ministry of Defense*, видети: www.seamzone.mod.gov.il.

⁸² Зид важи за нешто што ће да задовољи израелске захтеве за безбедношћу, без обзира на потребу да се сарађује са Палестинцима око питања безбедности. Под тим условима, Израел добија време и политички простор у мировним преговорима, јер израелска влада не треба да страхује од притиска палестинског тероризма захваљујући безбедносној огради.

⁸³ Neil Lochery: *op. cit.* p.37. Питање избеглица увек је било једно од најтежих спорних питања у израелско-палестинским преговорима. Будући да је у Кемп Дејвиду било много неслагања у вези с решењем питања Јерусалима или поделом земље, питањима избеглица, због потпуно супротстављених ставова, она никада нису ни покренута. Видети: Jeremy Pressman: "Visions in Collision", *op. cit.*

стинске државе, и само половина Јеврејске државе“.⁸⁴ Због тога Израел одбацује прављење уступака о том питању, иако израелска влада сматра да би могла да се прихвати нека врста права повратка ограниченом броју избеглица.⁸⁵

Палестинци

Према резултатима испитивања јавног мњења већина Палестинаца подржала би концепт раздвајања под условом да Израел уклони сва насеља са окупираних територија и престане да се меша у свакодневни живот Палестинаца.⁸⁶ Ипак постоје разлике у ставовима палестинских политичких талора. Палестинске групе окупљене у исламистичком табору одбацују све преговоре и захтевају враћање целокупне палестинске територије. Чак и када Хамас или Џихад, две највеће муслиманске палестинске организације покрета отпора, пристају на обуставу ватре, они не пристају на промену свог званичног „крајњег циља“ – уништити постојање Израела. На другој страни, *РА* (Палестинска управа) и политичке снаге окупљене око секуларног крила *PLO*, од Мировних преговора у Ослу, помирили су се са чињеницом да Палестинци неће никад моћи да поврате своју целокупну територију. Због тога, када лидери *РА* преговарају са израелском страном они подразумевају границе из 1967, а не границе дефинисане изворном Резолуцијом Савета безбедности УН, број 181, о подели Палестине.⁸⁷

⁸⁴ Yossi Alpher, 181 значи да нема права повратка избеглица, Bitterlemons.org, 13 September 2004, Edition 34, available at www.bitterlemons.org.

⁸⁵ То се односи на прихватање ограниченог броја избеглица по програму спајања породица, расељавања у неке треће земље и пружање финансијске надокнаде коју не плаћа међународна заједница.

⁸⁶ До овог закључка дошло се на основу резултата (PSR) испитивања јавног мњења 10#, према којима „од седам ставки које су прочитане испитаницима, подршку су добиле само две: она која се односи на ангажовање међународних снага (58 одсто) и на израелско повлачење на границе из 1967, уз једнаку размену територије (57 одсто). Два става су добила највећи проценат негативног одговора: онај који се односи на повратак избеглица, што није прихватило 72 одсто, и на ограничења палестинског суверенитета, чему се супротставило 76 одсто јавног мњења. Подршка за преостала три става варира (од 46 одсто за Јерусалим, 42 одсто за окончање сукоба до 36 одсто за демилитаризацију палестинске државе).“ Видети: Public Opinion Poll # 10, 4–9 December 2003, Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), <http://www.pcpsr.org/survey/index.html>.

⁸⁷ Палестинске територије на Западној обали и у Појасу Газе окупирао је Израел након шестодневног арапско-израелског рата. Био је то трећи арапско-израелски рат након 1947. године, када је Резолуцијом 181, Савета безбедности УН прихваћена подела земље између Израелаца и Палестинаца. У овом тренутку прихватљива основа за поделу земље између Израелаца и Палестинаца јесте Резолуција 242, СБ УН у којој се захтева „повлачење израелских оружаних снага са територија окупираних у последњем сукобу“. Међутим, израелска и палестинска интерпретација текста резолуције се разликују. Текстова резолуција, 181 и 242, видети на: www.mideastweb.org.

Упркос унутрашњим размимоилажењима у вези с коначним изгледом палестинске државе, тренутне границе које је одредио безбедносни зид и План дезангажовања подстичу озбиљне протесте међу Палестинцима. За Палестинце, израелска безбедносна ограда је очајнички покушај „да се они уклоне“ и да се сачува велики део територије коју је Израел заузео у рату 1967. године и на то се гледа као „на покушај да се окупација преуреди на начин који је много прихватљивији за окупатора и чему се теже може одупрети“.⁸⁸ Зид раздвајања буди осећања неправде и пораза, пошто су његове границе исцртане тако да је дошло до физичког померања граница, додатне поделе и распарчавања палестинске земље, гетоизације великог дела палестинске популације у областима с друге стране зида, ван палестинске територије. Ово потоње је у супротности са палестинским захтевом за успостављањем континуалне и интегралне палестинске територије. На почетку процеса у Ослу, руководство *РА* се надало да ће преговори најзад довести до стварања независне, одрживе палестинске државе. Очекивало се не само да ће Израел да се повуче на границе из 1967, већ и да ће пристати на јединствену (палестинску) територију, пошто без тога, будућа Палестинска држава не би имала стварни суверенитет и увек би била зависна од свог суседа, Израела.⁸⁹ Питање интегритета граница важно је за обе стране у сукобу. Међутим, Палестинци, као слабија страна били су немоћни да пружи отпор једностраном израелском решењу, које је појачало израелску директну контролу над земљом и контролу приступа тим територијама.

Сада су фрустрације Палестинаца продубљене очигледним израелским покушајима да се ограничи присутност Палестинаца у Јерусалиму, не само политиком насељавања, већ и планираном трасом безбедносне ограде. Будући се Јерусалим сматра линијом фронта у израелско-арапском сукобу, деоба земље око Јерусалима и сама подела града представља веома осетљиво питање. Како за Израелце, тако и за Палестинце – фронт представља полазиште њихових националних тежњи. Контрола над градом представља симболичко значење. Јерусалим је симбол моћи, са историјом старом две хиљаде година, повезан са древним митовима, религиозним ритуалима и симболиком целог блискоисточног региона. За Палестинце, пројекат независне државе без Јерусалима као главног града, постаје потпуно бе-

⁸⁸ Ghassan Khatib: "Code for domination", Bitterlemons.org, 8 March 2004, Edition 8.

⁸⁹ Испоставило се да је стварност другачија. Према тврђењу Палестинаца „Израел је појачао своје освајање палестинских територија подижући зид, са двоструком функцијом, као заштиту за своје нелегалне колоније и да би могао омеђити више територије. (...) Преосталих 58 одсто, од 21 одсто старе Палестине више личи на разбацане разбијене комадиће земљане посуде, него на државу која се успоставља“. Gregory Khalil, "Has 242's come and gone?", Bitterlemons.org, 30 August 2004, Edition 32, www.bitterlemons.org.

значајан. Израел жели да ограничи присуство Палестинаца у Јерусалиму и неће да дели суверенитет над градом, јер би то значило да прихвата легитимно право Палестинаца на земљу, а тиме и међусобну зависност обеју страна као и неопходност постојања суживота и сарадње.⁹⁰

Када је реч о избеглицама, за Палестинце је то веома значајно политичко питање, које се често дефинише као палестинска „најјача карта у преговорима“. Проблем је национализован и превазилази све социјалне, политичке и географске баријере. За Палестинце је важно да се реши, не само практична димензија будућег статуса избеглица, већ и да од Израела добију моралну компензацију за прогон и вишегодишњу историјску неправду. Питање начина решавања проблема избеглица остаје прилично независно од избегличког статуса.⁹¹ Кад се у мировним преговорима стигне до ове тачке дневног реда, мандат палестинског руководства моментално постаје ограничен и зависан од палестинског јавног мњења. Било какав уступак на рачун палестинских избеглица тумачи се као „издаја“ и жртвовање случаја палестинских избеглица ради добробити оних који живе у Појасу Газе и на Западној обали. За већину Палестинаца то је неприхватљиво, не само због осећања националне солидарности, већ и због симболичког значења тог спорног питања. Оно што Палестинци очекују од мировног споразума јесте компензација и правда, чиме се случај избеглица поставља на чело националне борбе за независност.⁹²

⁹⁰ С једне стране, израелска влада би била спремна на извесне уступке; постоје значајне разлике у мишљењима између страна у сукобу кад је реч о одређивању прецизних линија разграничења свих места у Јерусалиму. Затим, ту је и питање разлике у погледима између Лабуристичке партије и партије Ликуд у Израелу. Партија Ликуд, која је на власти последње три године, мање је склона компромисима и следи политику насељавања ради ограничавања палестинског присуства у Јерусалиму. С друге стране, Лабуристичка партија заузима умеренији став. Lochery, Neil: op. cit. p. 215.

⁹¹ ICG ME Report No 22, "Palestinian Refugees and the Politics of Peacemaking", op. cit. p. ii.

⁹² Проблем палестинских избеглица је основа било каквог решења палестинско-израелског сукоба. „За то постоји неколико разлога: *прво*, докле год Израелци не узму у разматрање истеривање домаћег становништва са 78 одсто земље историјске области Палестине, они ће да наставе да се цењају о само преосталих 22 одсто. Не може се постићи решење питања територије ако се оно не споји са питањем избеглица. (...) *друго*, решење питања избеглица није ни само техничко питање асимилације, нити је то ствар која је погодна за јавно казивање међународног права као што се рецитује Куран. Пре би се могло рећи да то питање треба да разлучи цео палестинско-израелски сукоб до његових премиса, да би се схватило како су његови узроци довели до неке врсте колонијализма, те да се препозна да су неопходни разговори, не само да би се схватила историјска одговорност, већ да би се признала и прихватила. То је истински предуслов стварног помирења и обостраног праштања, како је предложио Едвард Саид (*Edward Said*). *треће*, без обзира на то да ли ће коначно решење конфликта бити у форми решења о двома државама или једне двонационалне државе, питање избеглица не може да се сматра споредним проблемом. Садашња интифада је показала колико су важне избеглице; оне су друштвени и политички чиниоци који не могу да се извуку из мат позиције процеса у Ослу.“ Интервју са Геснер Јарадат (*Gassner Jaradat*), „An issue of conflicting rights“, Bitterlemons.org, 27 September 2004, Edition 36, www.bitterlemons.org.

Концепт мира и победе

Израел

У Израелу постоји пуна сагласност да Палестинци треба да имају своју државу. Међутим, безбедносни захтеви који условљавају израелски пристанак и сарадњу на успостављању палестинске државе, главна су полуга за концепт палестинског суверенитета и независности.⁹³ У Израелу сматрају да сваки будући мировни споразум треба да пружи њему гаранције на могућност примене права да, зарад своје безбедности, може да се бори са палестинским тероризмом и агресијом. Решења сукоба која Израел нуди и оно о чему су они спремни да преговарају, истичу неопходност да Палестинци треба да схвате да се безбедност Израела налази на првом месту. То се тумачи као предуслов за разматрање обима и врсте израелских уступака. Због тога, израелско друштво или израелска влада неће да прихвати никакав мировни споразум или мировни предлог који у потпуности не испуњава њихове безбедносне захтеве.

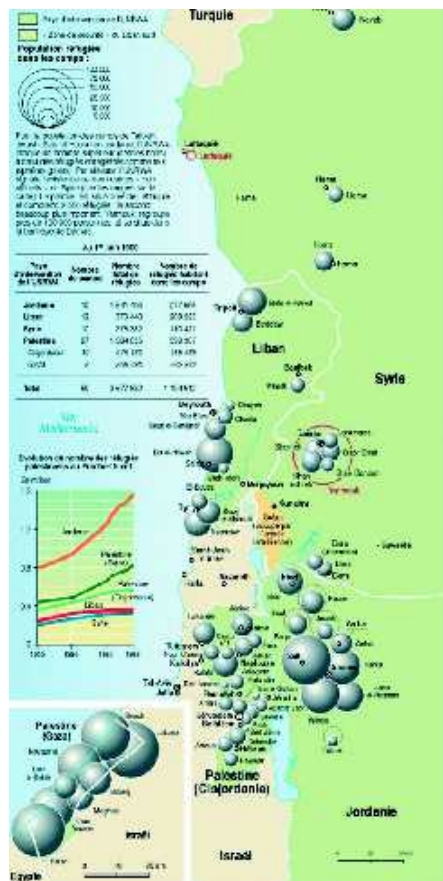
Приоритет за десничарску израелску владу и за израелске одбрамбене снаге јесте „да се обезбеди ситуација у којој је политички ешалон слободан да доноси одлуке, без обзира на ограничења која би била наметнута терором“. Само у условима престанка притиска палестинског насиља, Израел би могао да размисли давање неких уступака.⁹⁴ Због тога, докле год постоји палестинско насиље, Израел ће више да обраћа пажњу на начин како да се супротстави палестинским терористичким организацијама, него на преговоре о мировном споразуму. Такав приступ је, такође, резултат разочарења које је настало након неуспеха мировних преговора у Ослу. Избијање Друге интифаде, према израелској перцепцији, доказује да Палестинци нису озбиљни кад је реч о миру, већ користе време добијено преговорима у Ослу за регруписавање, поновно наоружавање и припрему за нову рунду израелско-палестинског рата.⁹⁵ Тај утисак је појачан израелском перцепцијом палестинског руководства, посебно палестинског вође

⁹³ Израел је непопустљив у захтеву да контролише границе и ваздушни простор над палестинском територијом. Он захтева да Палестина буде потпуно демилитаризована држава и да Израел има право контроле притицања наоружања на палестинску територију. За Израелце, контрола територије пружа суштинску предност у борби против терора. Видети: Yaakov Armidor, *op. cit.* pp. 3–7.

⁹⁴ Yossi Alpher, „Tactical victory and strategic victory“, Bitterlemons.org, 19 April 2004, Edition 13, видети: www.bitterlemons.org.

⁹⁵ Неки израелски политичари и војни руководиоци сматрају да су Палестинци одлучили, након пропаста преговора у Кемп Дејвиду II, да преговоре замене ратом. Концептом безбедности из Осла, ускраћује се Израелцима право на активну борбу против терора, и у сваком будућем споразуму, био би то озбиљан ризик ако би се Палестинцима препустила контрола над територијом. Међутим, у редовима Лабуристичке партије превладава другачије мишљење. Према мишљењу такозваног „мировног табора“ у Израелу не постоји војно решење конфликта и не може да постоји никаква стратешка војна „победа“ националне побуне, изазване окупацијом. Према томе, не може се „победити“ у Израелско-палестинском рату ако се не постигне мир. Види шире: Yaakov Armidor, *op. cit.* pp. 1–3, and Yossi Alpher, „Tactical victory and strategic victory“, *op. cit.*

Јасера Арафата, које није успело да обезбеди стабилизацију и да се избори са тероризмом.⁹⁶ Израел је сматрао, све до смрти Јасера Арафата, немогућим да се постигне мир са Палестинцима, пошто „за то немају партнера“.

Милиони палестинских избеглица на Блиском истоку

Извор:

„Милиони палестинских избеглица на Блиском истоку”, Philippe Rekacewicz, *Le Monde Diplomatique*, February 2000.

(Видети: <http://mondediplo.com/maps/refugeespalestiniandpl2000>.)

– Израел: Право повратка „представља, у ствари, палестинску шифру за уништење Израела“. Када би Израел прихватио право повратка, макар и „у принципу“, како то захтевају умерени Палестинци, тиме би се имплицитно признало да је 1947. године Јеврејска држава створена у греху.

– Палестинци: Оно што је важно, јесте не само практична димензија будућег статуса избеглица, већ и морална компензација за прогон и вишегодишњу историјску неправду. Било какав уступак на рачун палестинских избеглица, тумачи се као „издаја“ случаја палестинских избеглица ради добробити оних који живе у Појасу Газе и на Западној обали.

⁹⁶ Као што изјављује (бивши израелски министар спољних послова, прим. прев.) Шломо бен Ами (*Shlomo Ben-Ami*), он (Јасер Арафат, прим. прев.) „доказао је да је немоћан да нешто уради“. За време преговора у Ослу, Израел је у политичарима окупљеним око Јасера Арафата препознао оне који су спремнији, попустљивији и умеренији од Палестинаца са окупираних територија. Избор Јасера Арафата за преговара, учињен је због недостатка друге опције. Израел је могао да разговара или са секуларним блоком руководства PLO из иностранства или са радикалним младим лидерима Прве интифаде са окупираних територија. Касније се показало, према израелском мишљењу, да је Јасер Арафат неспособан за спровођење договора. „Он је остао истрајан у свом одбијању да поштује свој властити потпис и доведе у ред терористе. Ни његова неугодна позиција није лако прихватљива. Он је, с правом, учинио да би притисцима на Хамас или Џихад себе приказао, у очима свог народа, као сарадника Израела, који ће, ради сузбијања развоја терористичких група, отпочети с политиком превентивних масовних хапшења, полицијским часом и затварањима. Shlomo Ben Ami: “The Rise and Fall of the Oslo process”, предавање на Utah Museum of Fine Arts, 2. March 2004, видети: www.hum.utah.edu/mec/Lectures/2004/lecture%20pages/ben-ami.html.

Стављање у жижу питања безбедности и приступ „безбедност пре свега“ олакшава померање мировног процеса са питања историјских права и легитимитета ка темама које су више политичке.⁹⁷ Чини се да је План дезангажовања, савршен начин за излазак на крај са израелским безбедносним дилемама. У исто време, он не тражи никакве уступке од Израела у вези с веома осетљивим темама као што су избеглице, коначни статус Јерусалима, повлачење из Појаса Газе, неких јеврејских насеља, и учвршћује израелску преговарачку позицију. Њиме се врши већи притисак на палестинску страну да заустави насиље и да ваљано управља делом окупиране територије након израелског повлачења. Демократске реформе и промене унутар Палестинске управе, које су започете након смрти Јасера Арафата, међународна заједница и већина израелских руководилаца види као први корак стварања палестинске државе и даљни наставак мировних преговора.

Палестинци

Већина Палестинаца није спремна да прихвати било какво политичко решење. Због тога, Палестинци ће вероватно осудити мировни споразум који не иде у сусрет њиховим основним захтевима за правдом.⁹⁸ Према једном гледишту Палестинаца, свако решење сукоба које би се сматрало прихватљивим, морало би да укључи повлачење израелских снага на границе из 1967. године, уклањање јеврејских насеља и већу слободу кретања уз већи територијални интегритет палестинске земље.⁹⁹ Према другом гледишту Палестинаца, међу њима нема консензуса око обима израелских уступака. Иако већина Палестинаца подржава идеју о израелском повлачењу на границе из 1967, припадници Хамаса и других исламистичких група захтевају повратак целокупне територије историјске Палестине.

Већина Палестинаца не прихвата било какав споразум који би обезбедио Израелу безбедност на рачун палестинских права, као и на рачун палестинске безбедности.¹⁰⁰ Палестинско друштво очекује једнаку вредност при раз-

⁹⁷ Amal Jamal: op. cit., p. 44.

⁹⁸ „Оно што многи Американци и Израелци изгледа не разумеју, јесте да постоји добар мир и лош мир, и да је за многе Арапе боље да нема мира, него да се постигне неправедан мир – лош мир. Не може бити мира ако се израелска безбедност ствара на рачун арапске безбедности. Арапска страна не тргује у мировном процесу на исти начин као и Американци.“ Ismael Tareq (ed.), *International Relations of the Middle East in the 21st Century: Patterns of Continuity and Change*, Ashgate 2000, p. 314.

⁹⁹ ICG ME Report No.2, *Middle East Endgame I*, op. cit., p. 4.

¹⁰⁰ Као што је изјавио Абида ал-Азиз Рантиси (*Abdel Aziz Rantisi*) у вези с ранијим мировним споразумима: „Неки ће можда рећи да су Палестинци пропустили многе прилике, али чињеница јесте да су они одбили пораз. Можда би могло да се каже да су трагали за победом и да је још увек траже. Очигледно је да Палестинци још увек инсистирају на повратку својих широких и свеобухватних права. Они су свесно одбили

мени безбедност за правду. Примећује се да уколико се не изађе у сусрет већини најважнијих палестинских безбедносних захтева, све раније жртве читавог палестинског народа изгубиле би сваки смисао. Пристајање на привремене споразум који предлаже Израел, и то под израелским условима, за већину Палестинаца било би исто што и прихватање израелске доминације. Због тога, то се не може прихватити (или може да се прихвати као привремена, тактичка мера) и веома много се очекује од међународног посредовања.

Иако су Палестинци склони мишљењу да им је оружани сукоб помогао да остваре своја национална права онако како то не би успели преговорима, више од осамдесет одсто Палестинаца подржава обострани прекид насиља. Упркос широкој подршци оружаним нападима на Израел, само 48 одсто сматра да је то делотворна мера за супротстављање ширењу израелских насеља, а 49 одсто подржава ненасилне мере (као што су прекид ватре и повратак преговорима). На основу резултата испитивања јавног мњења, које је спроведено у септембру 2004, пре смрти Јасера Арафата, када је требало да две стране потпишу мировни споразум, три четвртине испитаника је било вољно да подржи измирење палестинског и израелског народа.¹⁰¹ У том тренутку, палестинско руководство се противило употреби насилних средстава. Председнички избори, спроведени 9. јануара 2005, имали су за циљ да тестирају колико су Палестинци привржени идејама демократије и самоуправе. Они, такође, буде нову наду у погледу обнове мировног процеса.

И поред тога, смрт Јасера Арафата и политичке промене у ПА, немају утицај на израелско руководство, које не жели да се нагоди. Традиционално, десничарске израелске владе биле су тежи партнери за Палестинце. На израелску владу на челу са премијером Аријелом Шароном гледа се са посебним неповерењем и мржњом. Палестинци не верују у било какав мировни споразум са Аријелом Шароном, пошто „у свести обичних људи у арапском свету, Аријел Шарон сматра се за човека који је предводио Израелце који су починили зверства над Арапима“.¹⁰² Влада коју је водио Аријел Шарон подстакла је појачани палестински екстремизам и још више је отежала могућност да политичка руководства некако нађу заједнички језик.¹⁰³

свако решење које им одузима њихова национална и легитимна права“. Интервју са Абид ал-Азиз Пантисјем, "Ridding ourselves of slavery", Bitterlemons.org, 19 April 2004, Edition 13, видети: www.bitterlemons.org.

¹⁰¹ Видети: *Испитивање јавног мњења* # 13, 23–26. септембар 2004, Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), <http://www.pcpsr.org/survey/index.html>.

¹⁰² Палестинци и арапски свет сматрају Аријела Шарона одговорним за масакр у Сабри и Шатили, избегличким логорима у Либану, 1982. године. Neil MacFarquhar: "With Dread and delight, the Arab World Braces for a Shar Victory", *International Herald Tribune*, 1 February 2001.

¹⁰³ Колико год су недавне промене на израелској политичкој сцени довеле до стварања коалиционе владе, Аријел Шарон наставља да води владу. У позадини идеје о Плану дезангажовања стоји, да палестински уступци неће бити потребни, пошто ће обустава сукоба бити постигнута једностраним израелским политичким акцијама.

Став међународне заједнице

У већини Западних земаља Израел се сматра жртвом Холокауста. Тај аргумент буди осећање кривице и обавезе, посебно у САД, зато што нису спречили геноцид и што је Јеврејима оспорено њихово место у Европи.¹⁰⁴ Ипак, свест о геноциду утиче на међународну заједницу и она је постала осетљива на израелске аргументе; палестински аргументи о Накби се перципирају другачије. Будући да се трагедија Накбе десила као последица арапске агресије на Израел, палестински аргументи немају исту тежину. Напротив, у очима Американаца баш се Израелци сматрају жртвама палестинске агресије. То мишљење је учвршћено америчком перцепцијом да је Израел једина права демократија у региону (поред Турске) као и психолошким утицајем последица једанаестог септембра. Трагични догађај од једанаестог септембра означио је тероризам као најтежи облик насиља, и САД сматрају Израел својим најзначајнијим партнером у глобалном рату против тероризма.

Поред тога, Европљани су склони да гледају на Израел као на извориште тероризма, а не као први борбени ред против њега.¹⁰⁵ Критиковање Израела у Европи заснива се на схватању да су Палестинци жртве израелске окупације и незаконите агресије, која се објашњава безбедносним потребама. Израелски однос према Палестинцима и порицање права повратка само на основу чињенице што они нису Јевреји, у Европи се сматра знаком расизма.¹⁰⁶ Европска унија према сопственом мишљењу покушава да остане неутрална, при томе, она свој суд заснива на међународном праву и потреби да се постигне „свеобухватан, праведан и трајан мир“, који ће узети у обзир потребе и мишљења обеју страна.

САД генерално подржавају израелске ставове у израелско-палестинском сукобу и показују да разумеју безбедносне потребе Израела. Посебно је администрација председника Буша показала да је веома осетљива на израелске аргументе и да прихватају безбедносне мере као што је безбедносна ограда, захтеви око граница и неопходност борбе против тероризма свим средствима. Такав став оправдава европске и арапске оптужбе да су САД

¹⁰⁴ У случају САД, осећање кривице је проузроковано одбијањем давања усељеничког права јеврејским избеглицама које су бежале пред нацизмом. Питање Холокауста има нешто мањи утицај на обликовање политике ЕУ. Европска унија, нарочито Немачка, у највећој мери је ослободила себе осећања кривице на основу процеса у којем је признала одговорност за Холокауст.

¹⁰⁵ Lochery, Neil: *op. cit.*, pp. 67–68.

¹⁰⁶ Током 2003, Европска комисија је спровела истраживања ради стицања увида у то које земље представљају највећу претњу миру у свету. Земља која је највише рангирана као претња миру у свету био је Израел, којег је именovalo 59 одсто испитаних. Критички однос према Израелу произилази из његове политике насељавања и поступака према Палестинцима, које многи Европљани сматрају варварским. European Poll: Israel "Biggest threat to world peace", National Observer, Winter 2003, pp. 10–12.

пристрасне и против Палестинаца, и да не спроводе своју улогу „поштеносних посредника“. Када је реч о улози ЕУ, она признаје израелску потребу за безбедношћу и право Израела да штити своје грађане – у складу са међународним правом.¹⁰⁷ Европска унија види Израел као слободног учесника који злоупотребљава своју моћ на Блиском истоку и на тај начин онемогућава праведно решење израелско-палестинског сукоба. Политика ЕУ према сукобу, заузима приступ поштовања људских права и покушава да успостави равнотежу снага у корист Палестинаца, при томе, она им обезбеђује економску, политичку и хуманитарну помоћ.

Обе сукобљене стране су свесне тих схватања и покушавају да победе на рачун размимоилажења САД и ЕУ, као и да оснаже улогу стране која ће да буде фаворизована у процесу решавања конфликта. Због тога, колико год Израел поздравља америчке мировне напоре, веома је опрезан у погледу европског ангажовања и веома често намерно блокира европске дипломатске иницијативе. У вези с тим, Израел настоји да избегава било какво међународно уплитање у сукоб, због бојазни да би то могло да ограничи његове политичке опције у увођењу специјалних безбедносних мера на палестинским територијама. Поред тога, Палестинци поздрављају европске и друге међународне напоре. За њих би интернационализација конфликта довела до промене у равнотежи снага у њихову корист и омогућила им извесну заштиту од неповољних израелских политичких потеза.

Закључак

Отежавајућа околност за постизање споразума у израелско-палестинском сукобу јесте неуједначеност снага зараћених страна и њихов психолошки приступ, који карактерише осећање неповерења, страха и одбојности. Обе сукобљене стране не могу да дозволе себи наставак конфликта. У Израелу су то демографске претње, а код Палестинаца привреда и катастрофални услови свакодневног живота, који притишћу обе стране да се пронађе обострано прихватљиво решење. Међутим, упркос многим рационалним разлозима, мир би могао да буде чак и лошија алтернатива и за Израелце и за Палестинце, будући да би компромисно решење значило да се и једна и друга страна одричу будућих планова, који чине темеље националних циљева.

Различита перцепција истих историјских чињеница имала је основни утицај на данашње израелско-палестинске односе и њихов одговор на било који предлог решења сукоба. Обе стране сматрају себе жртвом. За Израелце је

¹⁰⁷ http://www.europa.eu.int/comm/external_relations/mepp/index.htm.

Холокауст кључна реч, док је то за Палестинце Накба. Та схватања још су и ојачана перцепцијом и негативним стереотипима о непријатељу, што веома отежава, како разумевање стајалишта друге стране, тако и коректно проучавање и процену понашања. Осећање несигурности и перцепција претње, као егзистенцијалних питања, охрабрују намере обеју страна да употребљавају насиље и понашају се нетолерантно према предлозима споразума.

Друга перцепција САД, а деломично и ЕУ, јесте да је Израел пристао на стварање палестинске државе. То би значило да се Палестинцима дâ суверенитет и пуна контрола над одређеним делом територије. На основу предочених израелских безбедносних интереса, постоји мала вероватноћа да би иједна израелска влада пристала на такав уступак. Палестинци могу да добију неку врсту аутономије, али не и пуну независност. Трауматична искуства Холокауста, који су продубљени насиљем у арапско-израелским ратовима, неће никада допустити Израелу да се осећа сигурно, осим ако сам себи не осигура безбедност.

Друга интифада је иницирала у израелском друштву сећање на Холокауст. Док је тврдо палестинско језгро сматрало да ће жестоки ударима самоубилачким бомбашким нападима натерати Израел на уступке, интифада је само продубила израелско неповерење у мировни процес и мобилисала народну подршку тврдој линији. Колико год Палестинци сматрају да је сила употребљена као средство борбе против окупатора и окончање понижавања, Израелци и САД палестинске самоубилачке бомбашке нападе сматрају идентичним са Ал Каидом и Осама бин Ладеном.

У овом тренутку, разликују се крајњи циљеви које већина Палестинаца и Израелаца покушавају да остваре. Израелска влада жели да постигне дугорочно решење сукоба. Палестинци захтевају свеобухватно решење. Заједничка перцепција коју имају Израел и САД јесте да су Палестинци спремни да прихвате наметнуто решење и сложиће се са уступцима кад на то буду присиљени. Тако нешто било би рационално према мишљењу Израела и САД. Ипак, Палестинци размишљају другачије. Они су спремни да прихвате мир само под условима који ће значити праведну поделу земље, целовитост, суверенитет и решење проблема избеглица, те да њихово достојанство не буде пољуљано. Израел даје више приоритет безбедности, него миру, а Палестинци стављају правду изнад мира.

Пут ка миру

У последњем поглављу више се проучавају одабране иницијативе за мир и нагодбу, које је предузимала међународна заједница, него њена намера, свеобухватност, однос према очекивањима обеју страна и да ли су

оне обухватале све аспекте сукоба које је требало решити. Обухваћен је и обим уступака, које је свака страна била спремна да предочи, као и мишљење друге стране и међународне заједнице о њима. У односу на прва три поглавља, овај део биће усмерен на оцену мировних иницијатива с намером да се дају одговори на следећа питања:

Ко је шта очекивао од различитих фаза мировног процеса? Какве су стварне алтернативе имале сукобљене стране – колико далеко су могли да иду, какве врсте уступака су били спремни да направе? Да ли су очекивања заинтересованих страна прихваћена и да ли се ишло њима у сусрет? Ако је тако било – која су то очекивања и на који начин им се приступило?

У првом делу се разматрају споразуми из Тебе (*Taba Agreements*), који су обележили последњи покушај израелског либералног крила и америчке администрације председника Клинтона да се постигне мир. Биће речи о Мапи пута ка миру, мировном плану међународне заједнице у којем се предлаже свеобухватно решење сукоба. На крају, у раду се анализира План дезангажовања, израелска замисао за решење сукоба и његове могуће последице за блискоисточни мировни процес.

Преговори у Теби

С једне стране, преговори у Теби означавају крај једне ере која се заснивала на принципима из Осла и логици мировног процеса да ће постепени, корак по корак, уступци на крају довести до обострано прихватљивог решења. Кад су састављали радни оквир уговора у Ослу, Израелци и Палестинци имали су различите перцепције решења сукоба. Ипак, сложили су се око две ствари: треба преговарати на миран начин и коначна решења треба да се оставе за крај. Преговори у Теби, који су вођени неколико месеци након избијања Друге интифаде, омогућили су да се две стране директно усмере на кључна питања сукоба и приближе ставове ка историјском компромису.

С друге стране, оквир из Осла показао се као „недовољно добар“ да би се превазишло обострано неповерење и постигле политичке промене на обема сукобљеним странама. Палестински осећај губљења наде и исцрпљеност мировним процесом настали су као последица Друге интифаде. То је ојачало израелски табор који је заговарао тврду линију и довело до значајне промене у политици Израела. Иако су преговори у Теби показали да је договор био на дохват руке, обе сукобљене стране нису успеле да га постигну због унутрашњег политичког ограничења. Па чак и да је споразум потписан, мало је вероватно да би и Израел и Палестинци могли да га спроведу.

Израел

Дешавања током преговора у Кемп Дејвиду и жестина Друге интифаде, оставили су дубок траг на приступима обеју страна према мировном процесу. Разлика између преговора у Кемп Дејвиду и Теби јесте у чињеници да су сукобљене стране, притиснуте с временом и с политичком ситуацијом, одступиле за тренутак од међусобних оптужби и започеле разговор о конкретним бројкама и обиму нагодби које би требало постићи. Док је износио израелско схватање разлога пропасти кемпдејвидских преговора, Ехуд Барак је гајио наду у успех преговора и био је убеђен да Израел није имао правог партнера за мир у Палестинцима.¹⁰⁸ Левичарска израелска влада није била сигурна у намере палестинског вођства: да ли је Јасер Арафат сматрао мировни споразум стратешком и коначном одлуком или само као следећу, тактичку фазу у израелско-палестинском рату изнуривања. Поред тога, Баракова позиција била је веома ограничена и његова очекивања резултата мировног процеса, у великој мери, била су у вези са израелском унутрашњом политичком ситуацијом. Превремени избори су били планирани за почетак фебруара 2001. године и успешно окончање историјског мировног договора са Палестинцима сматрало се јединим начином којим би премијер могао поново да задобије изгубљени кредибилитет и позитивно утиче на свој изборни резултат у Израелу. Одбијање Клинтоновог плана и заузимање тврде преговарачке позиције израелске стране у преговорима, значило би политичко самоубиство, јер се уочи избора не би искористила последња прилика да се потпише споразум са Палестинцима.¹⁰⁹

Међутим, иако је компромис, на који је Израел био спреман у Кемп Дејвиду, представљен као нешто ново и коначно, израелска лабуристичка влада донела је одлуку да направи корак даље и разговара о Клинтоновом плану, који је предложила америчка администрација крајем 2000. године.¹¹⁰

¹⁰⁸ Ехуд Барак и председник Бил Клинтон покушали су да за неуспех самита у Кемп Дејвиду окриве Палестинце. Према њиховом мишљењу Палестинци су одбили великодушну израелску понуду, а да при том нису понудили противпредлог. Након Кемп Дејвида, израелска десница је оштро критиковала Ехуда Барака. Лабуристичка влада је критикована, јер је била спремна да учини обимне уступке у време кад се показало да Палестинци не желе мир. Силовитост Друге интифаде продубила је израелски бес због палестинских захтева у мировном процесу и довела до померања израелског јавног мњења у десно. Pressman, Jeremy: op. cit., pp. 5–11.

¹⁰⁹ „Тачно је да Ехуд (...) није хтео да иде у Тебу. Није видео никакав смисао и сврху свог одласка, али у тој фази, 'пиштољ је стајао на столу'. До избора је остао само један месец, а један министар је рекао Ехуду, да ако не оде у Тебу, јавно ће га оптужити да избегава своју дужност да обезбеди мир. Није имао другог избора, него је отишао на састанак ради нечега у шта ни сам није веровао". An interview with Shlomo Ben-Ami, *Journal of Palestine Studies* 31, No. 3 (Spring 2002), p. 158.

¹¹⁰ Пошто су преговори пропали, израелска влада је представила да „су прешли црвену линију“ и да су угрожене израелске егзистенцијалне потребе и снажно су заступали став да се Влада САД укључи у посредовање. Видети: Ross, Dennis: *The Missing Peace. The Inside Story of the Fight for Middle East Peace*, Farrar, Straus and Giroux: New York 2004, pp. 650–711, 726–727. и 751–755.

То је усвојено као темељ за разговоре у Теби, који су сукобљене стране представиле као последњу прилику да се потпише мировни споразум. Иако коначни договор није постигнут, преговори у Теби донели су извештај напредака.¹¹¹ Најзначајнији израелски уступак јесте у вези с питањем избеглица. Иако је раније Израел пристао на повратак мањег броја избеглица у оквиру програма спајања породица, у Теби су Израелци пристали на повратак четрдесет хиљада избеглица у одређеном периоду.¹¹² Ако се узме у обзир осетљивост тог питања за Израел, четрдесет хиљада избеглица било је прилично велики број. Поред тога, уколико би Палестинци пристали на ограничења права повратка, Израел је био спреман да пристане „барем на делимичну одговорност“ за прогоне, из 1948. године. С обзиром на размишљања у перцепцијама израелско-палестинског сукоба, прихватање такве одговорности иницирало би унутрашње политичке конфронтације између мировног табора и десничарске опозиције. Израелци сматрају да је за њих признавање одговорности за настанак проблема избеглица исто толико спорна и тешка одлука као и одрицање од права повратка за Палестинце, пошто би за Израелце то било исто што и довести у питање израелску историју која се темељи на казивању о израелској невиности и жртвовању, наспрам арапској агресији и непријатељству.

Палестинци

Док је израелски премијер Ехуд Барак у преговорима био притиснут с временом, палестински вођа Јасер Арафат имао је другачији приступ. Палестинци су се односили према преговорима у Кемп Дејвиду и у Теби као према процесу који води ка коначном решењу. Преговори у Теби виђени су као следећа етапа на путу мира. Палестинци нису сматрали да су разговори „прилика – сад или никад“ и кад су се нашли пред зидом, радије су се повукли, него да донесу одлуку. Ехуд Барак је имао у виду изборни циклус у Израелу, док је Јасер Арафат размишљао о педесет година угњетавања Палестинаца и њиховој праведној надокнади. Палестинци нису сматрали

¹¹¹ Израел се изјаснио да је спреман да задржи осам одсто територије Западне обале (уместо 4–6 одсто како је предложио председник Клинтон). У вези с тим, Израел је приближио свој став ка компромисном решењу – не само да Јерусалим треба да буде престоница обеју држава, већ је Израел био спреман да призна, уз извесна ограничења, палестински суверенитет над Брдом храма (*Haram al-Sharif/Temple Mount*). О Појасу Газе се није дискутовало пошто су се обе стране сложиле да остане под пуним палестинским суверенитетом. Таква одлука премијера Ехуда Барака била је веома тешка, пошто је знао да ће морати да се суочи са јаким отпором досељеничког лобија и да ће то десница искористити као политички аргумент против мировног споразума.

¹¹² Pressman, Jeremy: *op. cit.*, pp. 31–32.

Ехуда Барака партнером вредним поверења, кад су одлазили у Тебу.¹¹³ Будући да су избори у Израелу били планирани само недељу дана после преговора у Теби, та чињеница повлачила је питање – шта тражи израелска лабуристичка влада, односно да ли ће она бити у стању да обезбеди мир након закључивања споразума.

Палестински вођа Јасер Арафат није сматрао понуду у Кемп Дејвиду великодушном. Недостајало јој је неколико елемената који су битни за сваки мировни споразум да би био прихватљив за Палестинце: јединствена палестинска територија, потпуни арапски суверенитет над источним Јерусалимом и компромисно решење питања избеглица. Током преговора на самиту у Кемп Дејвиду, Палестинци су дали јасно до знања (што се њих тиче), да су они већ направили највећи уступак: признавањем државе Израел на 78 одсто своје територије. Палестинске власти су очекивале да добију барем преосталих 22 одсто. Поред тога, Палестинци су сматрали својим уступцима без преседана: пристајање, у принципу, на неке блокове насеља и израелску анексију дела територија из 1967. године. Чињеница да се нека насеља, која су одабрана да остану у оквиру Израела, налазе у источном Јерусалиму само је повећало палестинска убеђења да су доказали да су толерантни и спремни на компромис.

Значајан сигнал напретка у Теби представљало је то што су Палестинци, први пут, представили своју карту будућих граница, према којој је Израелу дозвољено да задржи око 2,3 одсто окупираних територија.¹¹⁴ Ипак, најдалекосежнији уступак – слично израелској страни – који су Палестинци направили односио се на питање избеглица. Према мишљењу Јасера Арафата, прихватање да се одрекнете историјског захтева о праву повратка била је основна одлука, која је довела у питање не само његову моћ код куће, већ и целу палестинску историју. Под условом да Израел пристаје на принцип права повратка, Палестинци су се сложили да разго-

¹¹³ Израелска влада Ехуда Барака одбила је да спроведу имплементацију потписаног споразума око завршетка треће фазе повлачења, која је требало да обухвати Западну обалу, са изузетком одређених војних локација. Штавише, током разговора Барак је ширио насеља и градио заобилазне путеве. Баш пред почетак самита у Кемп Дејвиду, израелска влада је издала саопштење које је обухватало пет одричних изјава: нема повратка на границе из 1967, нема поделе Јерусалима, нема потпуног напуштања насеља, не сме да постоји никаква страна војска западно од реке Јордан, палестинске избеглице немају право на повратак.

¹¹⁴ Најтежи задатак у подели земље било је то што Палестинци и Израелци различито тумаче појам области Западна обала. За Палестинце, то је територија од 5.854 квадратних километара, док Израелци изостављају област познату под називом „Ничија земља“ (50 km², близу Латруна; 71 km², источног Јерусалима (након 1967) и територијалне воде Мртвог мора, 195 km²). Стога израелску понуду из Кемп Дејвида, од 91 одсто територије Западне обале – Палестинци тумаче само као 88 одсто, а и дефинисање Западне обале се разликује у пет одсто територије. Pressman, Jeremy: op. cit., pp. 16–17.

варају о конкретном броју избеглица којима се допушта повратак. Већина тих избеглица требало би да буде смештена изван граница Израела, било на територији нове палестинске државе, било на територији трећих земаља.¹¹⁵ Док су Израелци инсистирали на четрдесет хиљада избеглица, Палестинци су најпре захтевали повратак у Израел око стотину педесет хиљада избеглица годишње, у наредних десет година, али су онда ограничили свој захтев на две стотине хиљада избеглица које је требало прихватити.¹¹⁶ Узимајући у обзир емоционалну димензију питања права повратка, није сигурно да би палестинско друштво подржало одлуку палестинских лидера. И на самиту у Кемп Дејвиду и током преговора у Теби, у областима под Палестинском управом било је много критика на рачун Јасера Арафата да ће „издати“ избеглице у замену за палестинску државу у областима Западне обале и Појасу Газе. Да су се преговори у Теби завршили споразумом, сигурно је да би се Јасер Арафат морао суочити са палестинским екстремизмом (код куће), који је, након избијања Друге интифаде, постајао све утицајнији.

Мапа пута ка миру

Мапа пута ка миру настала је као резултат интензивних преговора између САД и осталих чланова Квартета, те вишестраног напора да се постигне компромисно решење ради стабилизације тренутне ситуације на Блиском истоку.¹¹⁷ Према мишљењу већег дела међународне заједнице, принципи које тај документ садржи и политичка воља да се они имплементирају, од пресудног су значаја. Неки од главних принципа су: постојање две државе, трајним и мирним преговорима постигнут споразум и окончање насиља и тероризма. Тај документ, иако тежи да у главним цртама буде „јасан, трајан и са циљним роковима“, ипак је (у свом домену) прилично уопштен.

¹¹⁵ JPS (Journal of Palestine Studies) стр. 162, IGC Report.

¹¹⁶ Број од 200.000 избеглица је незваничан. То Палестинци нису званично изјавили, али се током преговора у Теби тај број појавио као могућ за коначни договор. У: JPS (Journal of Palestine Studies), стр. 162.

¹¹⁷ Она је заснована на бројним ранијим мировним иницијативама: Мичелов извештај, Тенетов план, иницијатива Саудијске Арабије и говор председника Буша, од 24. јуна 2002, који се сматра најзначајнијим подстицајем. Мапа је креирана у духу преговора у Ослу ради постизања свеобухватног споразума, а не једног решења израелско-палестинског сукоба. „Крајњи циљ је коначно и свеобухватно решење израелско-палестинског сукоба до 2005. године, као што је изјавио председник Буш у свом говору, од 24. јуна, а што су прихватиле ЕУ, Русија и УН, 16. јула и 17. септембра у министарском саопштењу Квартета.“ Текст се налази у: „Road map to a permanent solution“, *The Financial Times*, 13 January 2003.

Недостатак јасних дефиниција и недореченост коначног статуса спорних питања (избеглице, Јерусалим, коначне границе), пружио је могућност свим учесницима у мировном процесу да тумаче Мапу пута на свој начин. Палестинци и Израелци су, у суштини, подржали тај план. Међутим, истовремено, и једни и други су имали многе замерке. Такође, и у међународној заједници, иако је постигнут општи консензус да је тај документ „мапа пута ка миру“, визија будућег мира, и даље постоје знатна неслагања.¹¹⁸

Израел

У Израелу је Мапа пута потпалила много контроверзи. План је предложен две године након отпочињања интифаде (палестинског устанка) и многи унутар израелског друштва били су веома скептични у вези с његовом применом. Према резултатима испитивања јавног мњења, само око двадесет одсто Израелаца одобравало је Мапу пута и стварање палестинске државе, док је око двадесет пет одсто испитаника радије било за нека друга решења којима би се задржао израелски суверенитет над барем једним делом окупираних територија.¹¹⁹ Последњих месеци, ставови о Мапи пута и њеној остварљивости се мењају. После смрти Јасера Арафата, подршка Мапи пута је порасла, тренутно подршка варира до четрдесет одсто. Иако већина израелског друштва подржава обнову мировних преговора са Палестинцима, најпопуларнијим основом за разговоре сматра се Шаронов План дезангажовања.¹²⁰ Линија раздвајања налази се између два главна политичка табора – левичарског, „мировњачког“ табора и десничарског.

¹¹⁸ У Мапи пута се говори о „коначном и свеобухватном решењу израелско-палестинског сукоба до 2005. године“, али се не специфицирају појмови који се користе у том споразуму. Слично томе, претпоставља се да безусловни прекид палестинског насиља треба да прате одговарајуће мере које ће предузети Израел. Нису јасно дефинисани ни појам израелских „одговарајућих мера“, ни палестинских „видљивих напора“ да се обустави насиље, као ни општи услови на основу којих се прелази у следећу фазу Мапе пута. Цели текст у: „Road map to a permanent solution“, op. cit.

¹¹⁹ Lefkovits, Etgar: „Poll: Israeli support for road map declines“, *The Jerusalem Post*, October 14 2003.

¹²⁰ Резултати испитивања израелског јавног мњења у децембру 2004. године, који су објављени на интернет-сајту Јеврејске виртуелне библиотеке (*Jewish Virtual Library*), осамдесет четири одсто Израелаца жели да се обнове мировни преговори са Палестинцима, док педесет девет одсто немају поверења у новог палестинског председника Абу Мазена (Махмуд Абас, прим прев.), а шездесет шест одсто испитаних не верује да ће ново палестинско руководство да се бори против терора. Уочава се да док већина подржава Шаронов План дезангажовања, око двадесет један одсто Израелаца није никад чуло за њега. <http://www.jewishvirtuallibrary.org/source/Politics/ispopal.html>.

Унутрашња дискусија о Мапи пута ка миру

Поборници мировног процеса, генерално, поздравили су ту иницијативу.¹²¹ Они сматрају да је Мапа пута веома важан корак напред, пошто се први пут спомиње палестинска држава у једном званичном, међународном документу. У Мапи пута се говори о засебној палестинској држави (решење с двема државама) као императиву за решавање израелско-палестинског конфликта. Још један корак напред представља флексибилност документа и практични приступ решавању спора. Реализација сваке следеће фазе мировног плана је условљена напретком у обострано реципрочним уступцима које обе стране треба да учине на политичком, безбедносном и хуманитарном плану као и у области изградње институција. Сходно томе, према тврдњама мировног табора, безбедност Израела није угрожена. У исто време, Мапа пута се сматра праведним решењем, јер позива Израел да начини одређене уступке. Према мишљењу левице, Израел се ионако мора повући са окупираних територија. Одржавање војне и административне контроле над територијама, као и израелска насеља исцрпљују израелске ресурсе и продужују сукоб. Учешће међународне заједнице јесте добродошло, докле год су заштићени израелски витални интереси. Према израелској мировњачкој страни, улога Квартета јесте посебно значајна не само као посредника у решавању конфликта између зараћених страна, већ и у подршци у реформисању палестинске управе путем финансијске, техничке и едукативне помоћи.¹²²

Оно што је много важније за будућност имплементације Мапе мира јесте мишљење израелске деснице. Левица, иако прилично активна, нема великог утицаја када се ради о уобличавању владине политике према мировном

¹²¹ „Израелски мировни покрет чине грађански лидери, активисти, академици, студенти, војници, професори, доктори, адвокати, па чак и владини службеници и разне групе од Б'целема (B'Tselem), Израелског информативног центра за људска права на окупираним територијама до Израелског одбора против рушења кућа (ICAND), од Рабина за људска права до мировне организације Гуш Шалом (*Gush Shalom*), од израелског мировног блока до Тајуша (*Ta'ayush*), арапско-израелског партнерства за мир. Тај покрет води и подржава преко хиљаду израелских резервиста који одбијају да стану у одбрану дискриминаторског угрожавања палестинских права која спроводи њихова влада. Ти појединци и групе боре се против неједнакости и за бољу будућност народа Израела, Палестине и читавог Блиског истока. American Association for Palestinian Equal Rights (AAPER)“. Видети: <http://www.americansforpalestine.org>.

¹²² Чак и у израелском мировном табору већина не доводи у питање америчко посредовање, док се ЕУ и УН, остала два члана Квартета, посматрају са извесном дозом неповерења. Учешће четвртог члана, Русије, сматра се неутралним. Колико год руска влада често подржава палестинске захтеве, једнако тако показује разумевање за израелску потребу да се бори против тероризма због сопствених проблема у Чеченији. Израел сматра Русију важним партнером у области безбедносне и економске сарадње; штавише, многи досељеници из бившег СССР чине значајну политичку снагу у Израелу.

процесу.¹²³ Влада премијера Аријела Шарона вероватно неће да прихвати Мапу пута у садашњем облику. Колико год су израелски званичници подржавали Мапу пута и декларисали се о својој привржености „њеној пуној имплементацији“, према њиховом мишљењу, План даје разлоге за забринутост и многе недоумице. Иако је израелска влада тесном већином прихватила План (25. маја 2003), она је поднела четрнаест прилога/примедби као услова да би се План одобрио.¹²⁴ Најозбиљнији аргумент против Мапе пута јесте неусловљавање политичког напретка ако Палестинци не предузму одлучујуће кораке ради окончања насиља. Израелска влада верује, да пре него што и сами предузму неке кораке, палестинско вођство мора да докаже своју одлучност у борби против насиља и тероризма. Прелазак из једне фазе мировног плана у другу треба да буде у функцији палестинског деловања и испуњавања израелских безбедносних захтева. Према мишљењу израелских званичника, споразум о успостављању државе Палестине треба да зависи од безусловног палестинског одустајања од „права повратка“ и палестинским признавањем „права јеврејског народа на домовину и постојање независне Јеврејске државе на постојбини јеврејског народа“.¹²⁵

Израелска крајња десница сматра да је мировни план неприхватљив, будући да се у њему нигде не спомињу услови битни за сигурност егзистенције Израела: палестинско признавање права постојања Израела, укидање подстрекавања антијеврејства у палестинском систему школства и палестинско одустајање од захтева повратка избеглица у Израел. Мапа пута може да се тумачи и као победа палестинског терора. Узи Ландау (*Uzi Landau*), министар за унутрашњу безбедност у израелској влади, изјавио је да „у свом буђењу, Палестинци неће само да остваре своје стратешке циљеве, већ ће да дођу до закључка да терор треба да се исплати. Они ће да добију све уступке којима их обасипамо, организоваће се новцем који добијају из света и од нас, обновиће своје терористичке јединице и напашће нас у тренутку кад то њима буде одговарало. Захваљујући нашем искуству из

¹²³ Поборници мира немају већину у израелском друштву. Након пропасти преговора у Кемп Дејвиду 2000, Лабуристичка партија, као и остале партије левог крила, нису успеле да пруже видљиву и прихватљиву платформу која би била довољно убедљива да се поново изгради поверење за наставак мировног процеса и направи помак у лево, у јавном мњењу. Израелски избори спроведени у јануару 2003. године, донели су пораз мировњачке стране и још једном потврдили подршку премијеру Аријелу Шарону. У овом тренутку Лабуристичка партија је ушла у Владу и чини коалицију са десничарским Ликудом. Ипак, скоро половина Израелаца се противила уласку Лабуристичке партије у Владу. Опширније: <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Politics/ispopal.html>. За више детаља о промени израелског јавног мњења видети: Ben-Meir, "Why the Road Map is doomed to failure", *United Press International*, May 9, 2003, на: www.alonben-meir.com/articles/roadmap_doomed-to-fail.htm.

¹²⁴ Потпун списак примедби видети: "Israel's Road Map Reservations", *Ha'aretz*, May 27 2003.

¹²⁵ Међународна кризна група: "A Middle East Road Map to Where?" 2 May 2003. и интервју са министром спољних послова Силван Шалом (*Silvan Shalom*), October 14 2004, *Ha'aretz*.

споразума у Ослу, научили смо да Мапа предсказује будућност у којој ће терор бити много, много гори.¹²⁶ Оно што поткрепљује те тврдње јесте сећање на пропаст преговора у Ослу. Мировни процес у Ослу није дефинисао коначне границе и Палестинцима није обећана, на крају, држава. Иако су се преговори темељили на израелском признању Палестинске управе у замену за прихватање обавезе за борбу против насиља, израелска десница наводи да „Палестинци нису никада озбиљно прихватили свој потпис на споразуму“. На основу свега изнетог, не постоји разлог који би их убедио да озбиљно прихвате обавезе које намеће Мапа пута.

Чак и након смрти Јасера Арафата и позитивних политичких промена у Палестинској управи, већина израелских Јевреја убеђена је да терористички напади неће престати. Ипак, постоји нада за мир и око осамдесет четири одсто Израелаца подржава повратак мировним преговорима са Палестинцима, али у исто време постоји дубоко неповерење према палестинским циљевима.¹²⁷ Оцена крајње деснице, да би подржавање стварања палестинске државе било исто што и признавање нацистичког ентитета, не смеју се занемарити. Свакако, овакво образложење је веома оштро. Поред тога, у Израелу постоји широк консензус да палестинско насиље није само средство за окончање окупације, већ је усмерено ка уништењу Израела. Јевреји у Израелу страхују да се палестинска стратегија састоји у постепеном уништавању Израела. Због тога, стварање државе Палестине неће значити крај палестинске борбе за независност, већ ће то да буде удео у тоталном рату за уништење Израела.¹²⁸

У вези с тим, постоји пуна сагласност у Израелу да се палестинска држава мора основати, ако Израел жели да остане демократска држава и ако жели да се реши демографско питање. Већина Израелаца прижељкује једну државу за Палестинце, а другу државу за Израел; уз то сматрају да границе на Блиском истоку буду тако одређене да се води рачуна о израелској безбедности и њиховом историјском праву на света места. То су разлози због којих већина подржава План дезангажовања (који је започео премијер Аријел Шарон) и садашњи мировни процес који је организиран на самиту у Шарм ел-Шеику.

¹²⁶ Узи Ландау (*Uzi Landau*), „Путоказ ка националној катастрофи“, 8. април 2003, *Ha'aretz*. Према Стивену Плауту: „Мапа пута није никакав покретач – ништа друго до награда за палестинско насиље. Њима се даје награда јер нису помакли прстом у правцу мира. (...) То је веома просто. Две генерације након Холокауста ми нипошто нећемо пристати на стварање нечега што подсећа на нацистичку творевину у срцу наше државе. Палестинска држава неће бити ништа друго него савремени израз нацизма 21. века. Она ће да се посвети насумичном убијању Јевреја као што је то било до сада. Plaut, Steven: „The Swastika at the End of the Road Map“, www.think-israel.org, March 13 2003.

¹²⁷ <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/Politics/ispopal.html>.

¹²⁸ Alon Ben-Meir: op. cit.

План дезангажовања као одговор на Женевску иницијативу

План дезангажовања схвата се као одговор на Женевску иницијативу, једно решење израелско-палестинског сукоба које је формулисала група мировних активиста 2003. године. Женевска мировна иницијатива објављена је након увођења Мапе пута у процедуру, била је здружена израелско-палестинска иницијатива, која је отишла најдаље када је реч о уступцима које је свака страна требало да учини. Она је пружила „модел решења“ који обухвата већину тачака о којима се расправља у израелско-палестинском конфликту. Неки предлози који су укључени у мировни план, изгледа да иду веома далеко, али они, такође, приказују оно чега ће обе стране морати да се одрекну ради постизања компромиса. И што је важније, Женевска иницијатива је довела до промене атмосфере у медијима, она је скретала пажњу на мировне напоре неке треће стране и другачије алтернативе.¹²⁹

Основна идеја која се крије иза Плана дезангажовања јесте једнострано повлачење с циљем „да Палестинце не чекамо бесконачно“. Међутим, мира не може да буде пре него што се искорени тероризам, а једнострано кораци које је израелска влада одлучила да предузме, значе подизање највишег могућег нивоа безбедности за израелске грађане. Повлачење израелских снага и уклањање насеља из Појаса Газе и неких делова Западне обале отако је објављен План дезангажовања, представља се као саставни део Мапе пута, а заправо – то је покушај да се имплементација покрене с мртве тачке“. Једнострано повлачење које се спроводи у оквиру Плана дезангажовања значи одлуку да се створе нове безбедносне линије, како би се смањило, колико год је то могуће, број Израелаца који живе у центрима са палестинском популацијом. Према наводима премијера Шарона и садашње израелске владе, План повлачења јесте, у ствари, део Мапе пута.¹³⁰

¹²⁹ Документ је веома детаљан. Већина контроверзног плана усредсређена је на главна спорна питања: право повратка избеглица, прихватање решења с двома државама, територијални уступци, дозвола надзора за међународне снаге или међународна тела и израелско уступање Брда храма Палестинцима. То није „прави“ коначни статусни документ. Женевску иницијативу је припремила група мировних активиста коју су предводили Јоши Бејлин (*Yossi Beilin*) и Јасер Абед Рабо (*Yasser Abd-Rabbo*). Након објављивања, документу се оштро супротставила израелска десница и неки лидери Лабуристичке партије (али су, у исто време, уврстили нека решења из иницијативе у своју платформу). Текст документа и опширније о позадини и развоју Женевске иницијативе видети: <http://www.mideastweb.org/log/archives/00000130.htm>.

¹³⁰ Концепцију повлачења је објавио премијер Аријел Шарон у свом говору на Четвртој конференцији одржаној у Херцлији, 18. децембра 2003. године. Израелска влада је, 6. јуна 2004, одобрила план повлачења из Појаса Газе и са неких територија на Западној обали. Израелски парламент, Кнесет, прихватио је план, 25. октобра 2004. године. Његова имплементација је започела у јуну 2005. године. Текст премијеровог говора у Херцлији и други документи који се односе на План дезангажовања видети: www.mfa.gov.il.

Званична подршка Плану дезангажовања, коју су пружили израелска влада и парламент, не значи крај израелско-палестинског конфликта. План, сам за себе, представља безбедносни концепт, а не свеобухватни мировни споразум. И поред смрти Јасера Арафата и проглашења прекида Друге интифаде, многи у Израелу гледају на План дезангажовања као један од начина да се заустави мировни процес на неодређено време. Такви ставови и мишљења нису усамљени. На пример, један од виших саветника премијера Аријела Шарона изјавио је – План дезангажовања је значајан како би се замрзнуо мировни процес и спречило стварање палестинске државе, као и расправе о избеглицама, Јерусалиму и другим врућим темама које су на дневном реду израелско-палестинског конфликта.¹³¹ У вези с тим, неки критичари Плана изражавају бојазан да ће повлачење значити крај мировног процеса и да Израел више неће давати никакве уступке.¹³²

Тешко је да се предвиди будућност Плана дезангажовања. Он је представљен као део Мапе пута и, према мишљењу израелске владе, његова примена биће спроведена уз пуну сарадњу са међународном заједницом. То, такође, значи и прихватање међународног надзора, односно прихватање обавеза које израелска страна треба да испуни у складу са захтевима мировног процеса: повлачење са означених палестинских територија, пуштање на слободу свих палестинских затвореника и сарадња са палестинским властима ради осигурања прекида насиља.¹³³ Поред тога, од свог представљања у децембру 2003, План је у извесној мери еволуирао. У почетку је премештање израелских насеља требало да обухвати само Појас Газе, са могућношћу премештања и неколико јеврејских насеља са Западне обале. У овом тренутку планови за премештање насеља укључују не само Појас Газе, већ и значајни део Западне обале. Исто тако, промењена је траса безбедносне оgrade, чиме се оставља више земље на палестинској страни и коначно се оgraђује седам одсто Западне обале за израелску страну.¹³⁴ То показује лагани помак у политици израелске владе, можда због смрти Јасера Арафата и народног расположења пуног оптимизма и вере у давање друге шансе миру.

¹³¹ Видети: Интервју са (саветником премијера Шарона, прим прев.) Дов Вајсгласом (*Dov Weissglass*) у часопису *Харец* (*Ha'aretz*), који је вођен 6. октобра 2004, и објављен 8. октобра 2004, такође, у ICG Middle East Report No. 36, *Disengagement and After: where next for Sharon and the Likud?*, 1 March 2005, 5. видети на: www.crisisweb.org.

¹³² Levy, Daniel: "Minister for re-engagement", *Ha'aretz*, December 10, 2004.

¹³³ Те обавезе је Израел прихватио на Самиту у Шарм ел-Шеику, 8. фебруара 2005. године. Тада су премијер Аријел Шарон и председник Палестинске управе Махмуд Абас објавили престанак Друге интифаде и разговарали о мерама за оживљавање мировног процеса. За најновије информације о напретку у мировном процесу видети: www.mfa.gov.il и www.pna.gov.ps.

¹³⁴ Више информација о промени трасе безбедносне оgrade видети на: www.mideast.web.org/the-fence.htm.

Најзанимљивија и најзначајнија промена у израелској политици, јесте прихватање идеје о међународној помоћи у решавању израелско-палестинског сукоба. Цела филозофија Мапе пута заснива се на мултилатералности и међународним напорима како би се постигао споразум. Међутим, до сада су све израелске владе настојале да избегну интернационализацију конфликта и ограничавале су сваки други међународни притисак, изузев америчког. Владало је опште уверење – решење које би предложила међународна заједница могло би да наметне ограничења Израелу и натера га да чини уступке са перцепцијом о угрожавању израелске безбедности. Сећајући се Холокауста и прогона из ранијих периода, Израелци (израелски Јевреји) традиционално немају велико поверење у способност међународне заједнице да може да им гарантује безбедност. Израелска левица и израелска десница осећају дубоко неповерење према самој помисли да би неко „други“ могао да одлучује о будућности јеврејског народа. Због чињенице да према Мапи пута, чланови Квартета треба да одлуче да ли Палестинци улажу довољно напора да окончају насиље, затим о праву повратка избеглица и да утичу на будући територијални и административни облик палестинске државе, у очима многих Израелца – Мапа пута је неважан документ.

После смрти Јасера Арафата и политичког процвата у Палестинској управи, ситуација се променила. Чак и сада у израелском друштву, након четворогодишњег искуства палестинских напада бомбаша самоубица и насиља, постоји мала вероватноћа да ће се прихватити било који мултилатерални процес који ограничава израелски суверенитет.¹³⁵ С једне стране, План дезангажовања, иако креиран у сарадњи са Палестинцима, егзистира као једнострана иницијатива и Израел задржава право његове промене према сопственом нахођењу. Израелска влада наглашава неопходност да се САД и ЕУ укључе и чак остављају отворену могућност довођења међународних снага које би надгледале безбедносно стање на израелско-палестинској граници. С друге стране, на ЕУ се, углавном, гледа само као на финансијера економског развоја палестинског ентитета. Када је реч о САД – тада је другачији случај. Иако су неки израелски политичари збу-

¹³⁵ Дobar пример оваког размишљања даје Узи Ландау (*Uzi Landau*) у свом чланку „A Road map to national disaster“ – Прве године претходне јединствене владе, Израел је био веома опрезан да не предузима све неопходне мере против терористичких организација у Јудеји, Самарији и у Појасу Газе. (...) Тако смо поступали да бисмо спречили интернационализацију конфликта и долазак страних посматрача и међународне конференције, који би, у ствари, истргли из наших руку независност управљања конфликтом и само нанели штету нашој способности да се сами ефикасно бранимо. Мапа пута управо то чини. Резултатима интернационализације оркестрира Квартет – сазивају се две међународне конференције с намером да се: оснује палестинска држава, дође до трајног решења, прати процес, устроји механизам за надгледање процеса имплементације плана; да суде о спорним питањима Палестинске управе и Израела; да утврде „реалне рокове“ за напредак процеса и да буду укључени у преговоре кад то буде неопходно“. Landau, Uzi: op. cit.

њени ентузијазмом администрације председника Буша у вези с новим палестинским руководством, посебност израелско-америчких веза и добри међусобни лични односи између Аријела Шарона и Џорџа В. Буша, сигурна су гаранција да ће политика САД заступати израелски став у мировном процесу.

Палестинци

Кад се појавила Мапа пута, САД и остали чланови Квартета представили су је као нову прилику за разрешење блискоисточног конфликта и као најбољу, до тада, прилику која је себи поставила за циљ оснивање одрживе палестинске државе.¹³⁶ У време када је покренута Мапа пута постојала је огромна подршка да се прекине Друга интифада. Жеља за нормализацијом живота и стабилизацијом прилика испреплетала се са широком подршком насиљу. Иако је већина Палестинаца подржавала тај документ, владало је широко убеђење да Мапа пута не доноси ништа значајно. Већина Палестинаца, напосто, није веровала да ће САД и Квартет извршити притисак на Израел и Палестинску управу да прихвате и спроведу Мапу пута. То је био разлог парадокса да су самоубилачки бомбашки напади на израелске грађане и војнике имали једнаку подршку као и идеја о узајамној обустави ватре.¹³⁷

Такво стање је превладавало до смрти Јасера Арафата. Колико год је у том тренутку палестинско руководство обједињено око циља да се изврши успешна транзиција ка демократизацији и обустави ватре са Израелом, ипак се могу идентификовати три главна приступа Мапи пута ка миру и идеји о мировним преговорима са Израелом. Они се односе на општи положај и линије политичких подела унутар палестинског друштва, као што је наведено у првом поглављу.

¹³⁶ Употреба термина „одржив“ био је од пресудног значаја, пошто је то дало наду Палестинцима да међународна заједница неће дозволити Израелу да интерпретира „чињенице на терену“ и да ће се обезбедити премештање већине јеврејских насеља са окупираних територија. Период за извршење одређених активности и узајамна зависност процеса, много су обећавали. Из чињенице да ће реализацију надзирати Квартет, а не само Американци и да ће уследити повезивање са резолуцијама Савета безбедности УН, подстакло је додатну наду.

¹³⁷ У последње две године интифаде, подршка обустави насиља одржавала се на сталном нивоу од 70 до 80 одсто. У априлу 2003, Мапу пута је подржавало око педесет пет одсто Палестинаца, а противило јој се тридесет девет одсто. Око четрдесет шест одсто није веровало да ће Мапа пута бити примењена, док је око четрдесет пет одсто веровало. Видети: Public Opinion Poll # 7 and #9, Palestinian Center for Policy and Survey Research (PSR), <http://www.pcpsr.org/survey/index.html>.

Голубови и јастребови у Фатаху

Прву општеприхваћену перцепцију представља председник Махмуд Абас – био је први палестински лидер који је покушао да примени Мапу мира. Од када је постао премијер 2003. године, Абасов став о том питању остао је непромењен и он га је задржао након одласка са функције.¹³⁸ Заустављање оружаног устанка, наметање владавине права и концентрисање на изградњу палестинских институција виђено је као први корак ка миру. Према мишљењу Махмуда Абаса и његових присталица из редова Фатаха, неопходно је да се заустави оружаног насиље и да се прихвате сви амерички и израелски безбедносни захтеви. Наставак насиља могао би само да доведе до даљњег учвршћења израелске контроле над окупираним територијама и слабљења палестинске позиције у преговорима. Након смрти Јасера Арафата палестинско руководство је иступило са јединственим ставом како би се применио мировни план. Главне ставке на дневном реду Мапе пута јесу демократија и тероризам. Ново палестинско вођство настоји да обезбеди пут ка демократији. Оно је такође одлучно да се бори против тероризма као и да оконча терористичке активности. Палестинци очекују да виде неки напредак и на израелској страни. Један од вођа Фатаха образложио је: „наш примарни циљ јесте (...) да пружимо уверења свету да не постоје препреке миру у нашем друштву. Ми разумемо да нам Шарон неће ништа дати, али ми не желимо да посложимо као изговор због непостојања политичког напретка“.¹³⁹

Зато, актуелни став у вези с Мапом пута који превладава међу Палестинцима, јесте да за почетак њене примене мора да се обезбеди прекид ватре и потпуна посвећеност борби против насиља које чине Палестинци. У замену за то, Палестинци очекују да ће САД извршити притисак на Израел да учини уступке у вези с решењем коначног статуса и побољшања њихових услова за живот. Када је реч о кључним спорним питањима у израелско-палестинском сукобу Махмуд Абас нема намеру да мисли другачије, од Јасера Арафата. Његова перцепција мира је веома блиска идеји коју има већина Палестинаца: палестинска држава на територији Западне обале и у појасу Газе, источни Јерусалим као главни град, израелско признавање права повратка палестинских избеглица и њихових потомака. Колико год би он могао да буде нешто толерантнији у вези с границом будуће палестинске државе, Махмуд Абас неће моћи да прави веће уступке у вези с главним питањима, посебно у вези с палестинским избеглицама.¹⁴⁰

¹³⁸ Видети: "Mahmud Abbas's call for a halt to the militarization of the uprising", *Journal of Palestine Studies* XXX: II (Winter 2003), pp. 74–78.

¹³⁹ "After Arafat? Challenges and prospects", *Middle East Briefing* N 16, 23 December 2004, p. 11.

¹⁴⁰ Абас: „Ја нећу одустати од захтева за право повратка избеглица“, *Ha'aretz*, November 24, 2004.

Други приступ према Мапи пута представља Фатахова тврда линија, чији су припадници активно учествовали у Другој интифади, поред екстремистичких организација као што је Хамас или Исламски цихад. Они су окупљени под вођством Марвана Баргутија (*Marvan Barghouti*). Та фракција је склопила наставку интифаде док се не реше питања коначног статуса. Наводећи процес у Ослу као пример, у који тврда линија не верује, они се неће повиновати захтевима из Мапе пута и убеђени су да су тренутне позитивне тенденције у региону само привремене. Заговорници тврде линије се слажу да Палестинци треба да пристану на обуставу ватре, али и да треба задржати спремност за наставак сукоба. Узимајући у обзир жеље за нормализацијом стања и резултате палестинских избора, који су обезбедили легитимност Махмуду Абасу, мишљења, а донекле и утицај, заговорника тврде струје постали су мање битни.

Фундаменталистички блок

Након што је представљена Мапа пута, њој су се оштро супротставили припадници Хамаса и друге групе које припадају фундаменталистичком тaborу. Они су сматрали да мировни план не одражава палестинске аспирације и представља „пропаст палестинског народа“. Будући да Израел није испунио своја обећања из Осла, нема разлога да се има поверење у само нешто другачију верзију, са приступом „корак по корак“, као што је то представљено у Мапи пута.¹⁴¹ Међутим, промене у Палестинској управи и израелске припреме за повлачење са делова палестинских територија креирали су нову политичку реалност у региону. Да се насиље сада сматра превазиђеном методом, *passé*, те да га Палестинци више не подржавају, представља чињеницу коју Хамас и друге екстремистичке групе морају да прихвате ако желе да задрже свој политички утицај.

Хамас је на крају прихватио привремено примирје са Израелом. Тренутна стратегија покрета, састоји се у максималном јачању свог политичког утицаја у Палестинској управи, учешћу у њеним политичким променама као и у учешћу на парламентарним изборима.¹⁴² Истовремено, Хамас ће и даље заузи-

¹⁴¹ Они упозоравају да је израелско прихватање Мапе пута лажно, пошто Аријел Шарон и даље не признаје Палестинцима њихова основна права, одбијајући да прихвати палестинска права на Јерусалим и право на повратак избеглица. "Hamas and the Road Map", Meir Litvak, Tel Aviv Notes, June 8, 2003. Moshe Dayan Center for Middle Eastern & African Studies, видети на: <http://www.tau.ac.il/jcss/tanotes/TAUnotes79.doc>.

¹⁴² Избори су планирани за 17. јули 2005. године. Та групација није учествовала на последњим парламентарним изборима 1996. године, јер су одбили да признају привремени мировни споразум који је довео до успостављања Палестинске управе. На јулским парламентарним изборима Хамас би могао да оспори Махмуду Абаса и Фатаха, који покушавају да консолидују снаге након смрти Јасера Арафата.

мати радикални став и покушавати да придобије народну подршку против било каквих уступака на које пристају палестински преговарачи. Веома је неизвесно да ли ће та организација предати своје наоружање Палестинској управи и омекшати своја сурова потицања на злочине против Јевреја, као што то захтева Мапа пута. Хамас и друге терористичке групе би, можда, чак и покушали да се врате терористичким активностима ако наступи криза у израелско-палестинским преговорима. У садашњој фази израелско-палестинског конфликта може се очекивати да се насиље користи као средство притиска на Израел да убрза не само повлачење из Појаса Газе и делова Западне обале, већ и да се убрза доношење одлуке о коначном решењу.

Неколико месеци, од када је ново палестинско руководство на власти, показују да постоје велике шансе да Мапа пута буде успешно примењена. За већину Палестинаца приоритетни проблеми тренутно су: незапосленост, корупција и државне реформе, тј. реформе у области безбедности како би се ублажила израелска војна контрола над окупираним територијама. То је, према мишљењу палестинског руководства, циљ прве фазе Мапе пута. Мировни план се сматра најбољим избором за палестински народ и јединим начином да се заустави имплементација Плана дезангажовања.¹⁴³ Тај план се схвата као крах идеје о палестинској држави. Већина Палестинаца се плаши да је План дезангажовања коначна понуда Израела. Након завршетка изградње безбедносне оgrade и заустављања палестинског терора, неће више бити ни преговора. Израел ће одбити да се повуче са осталог дела територија и да разговара о питању избеглица.

Због тога, Мапа пута пружа Палестинцима наду у коначно решење конфликта. Мапа пута садржи и обећање да ће решење бити праведно, под надзором међународне заједнице. Оно што учвршћује наду јесте и недавна америчка подршка новом палестинском руководству и опредељење да се стварање палестинске државе заврши до 2009. године, тј. до завршетка другог мандата председника Буша. Због тога, док год Мапа пута даје наду, када је реч о Палестинцима, неће да се тражи никакав други сценарио. Ако процес Мапе пута ка миру пропадне, онда ће вероватно заговорници тврде линије и екстремистичке фракције преузети власт.

Међународна заједница

Блискоисточна мапа пута ка миру у већем делу међународне заједнице сматра се за најсвеобухватнији, мултилатерални и најнапреднији покушај да се стави тачка на израелско-палестински сукоб и поново оживи полити-

¹⁴³ „Palestinian demands for its leaders” *Ha'aretz*, January 9, 2005.

чки процес из Осла, који је прекинут избијањем Друге интифаде. Описује се као добро осмишљен и уравнотежен скуп препорука обеју сукобљених страна. Основна сврха документа била је да се испуни дипломатски вакуум настао неуспехом преговора у Ослу. Међутим, филозофија Мапе пута је другачија. Она тежи да се промени однос према механизму стварања мира. Супротно процесу у Ослу, овде се не очекује да две завађене стране постигну договор у билатералним преговорима. Сваки мировни споразум, према Мапи пута, мора да буде мултилатерални напор међународне заједнице и страна у сукобу. Улога међународног посредовања треба да буде од изузетног значаја, ако не и одлучујућа, у превазилажењу главних разлика и препрека за имплементацију плана.¹⁴⁴

У пракси, до смрти Јасера Арафата, улога треће стране, изузимајући ЕУ, била је ограничена. Арапске државе су имале ограничену улогу током преговора о примирју (тримесечна *hudna* – привремена обустава ватре, у лето 2003) или током предузимања мера за олакшавање преговора између израелских и палестинских служби безбедности. Ни арапске државе ни ЕУ нису имали значајнији утицај на мировни процес. Израелска политика изолације Јасера Арафата затворила је многа дипломатска врата, а нарочито је умањен утицај и учешће ЕУ. Иако се повремено захтевало од Европе да састави сепаратни мировни план, или да се активније политички укључи у проблематику Блиског истока, било је веома уочљиво да свака европска иницијатива без америчке подршке представља „мртво слово на папиру“.¹⁴⁵ Европа и арапске земље полагале су наде у успех мировног процеса захваљујући мултилатералном приступу Мапе пута.

Иако се Мапа пута доживљава као вишестрани, мултилатерални напор, она је углавном конципирана под утицајем САД.¹⁴⁶ У свом говору 24. јуна 2002,

¹⁴⁴ Према Мапи пута, очекује се да међународна заједница омогући реализацију активности и помогне у имплементацији плана. Поред тога, прелазак у следећу фазу мировног плана зависиће од процене Квартета да су стране извршиле своје обавезе. Мировни план предвиђа званичне механизме надгледања који треба да се установе након консултација са обема странама. Више о овом видети: "Road Map to permanent Solution", January 13, 2003, *Financial Times*. Више о Мапи пута у: *Journal of Palestine Studies* XXX2, Number 4, Summer 2003, p. 83–99, интервју са Силваном Шаломом (Silvan Shalom)

¹⁴⁵ Пошто су Израелци могли да је одбију без обзира на икакве последице. Everts, Steven: "How Europe can help the Middle East Peace Process", *Centre for European Reform*, CER bulletin, February/March 2003 - Issue 28.

¹⁴⁶ У почетку, водећа улога у састављању нацрта мировног плана додељена је ЕУ. Та верзија плана је припремљена у септембру 2002. године, али није никад публикована. Званично одобрење је дато америчком концепту, под формалним називом „Елементи реализације активности, заснованих на Мапи пута, ради остварења трајног решења о двема државама у израелско-палестинском сукобу“. Та верзија мировног плана је представљена израелском премијеру Аријелу Шарону, 16. октобра 2002. године. Само дан касније, план је презентован члановима Квартета и Палестинцима.

председник Џорџ В. Буш најавио је визију палестинске државе са новим палестинским руководством, новим институцијама и новим безбедносним споразумима са својим суседима. Иако то није речено отворено, напомена у вези с променама палестинског руководства односила се на председника Палестинске националне управе (PNA) Јасера Арафата. Политичка, дале-косежна сврха тог говора била је да се придобије подршка арапског света за америчку политику према израелско-палестинском конфликту. Признање палестинских патњи, подршка стварању палестинске државе и окончање израелске окупације били су намењени арапском свету ради умањења не-годовања због америчког рата против тероризма и планиране интервенције у Ираку. Ипак, америчка администрација је сматрала да палестинска стра-на мора доказати своју одлучност у борби против тероризма како би миров-ни процес напредовао. Према мишљењу председника Буша, Израел је зе-мља која је преурањено преузела на себе ризик ради успостављања мира па је „награђена“ насиљем. Такво схватање је учинило америчку диплома-тију веома осетљивом кад су у питању израелски безбедносни послови.¹⁴⁷ Мада су се САД изјасниле да ће извршити притисак на Израел ради трајног повлачења са окупираних територија, затим за решавање питања подеље-ног суверенитета над Јерусалимом и коначног решења сличног оном који је постигнут на преговорима у Теби, истовремено су уверавали Израел да ће се обратити пажња на његове безбедносне захтеве. Америчка администра-ција је више пута нагласила да неће вршити притисак на Израел да преду-зима било какве кораке који би били схваћени као окретање против његових интереса.¹⁴⁸

¹⁴⁷ Администрација председника Буша показала је много већу осетљивост за израелске бриге, него било која претходна америчка влада. За време свог првог мандата, приступ председника Буша био је да се израелско-палестински сукоб ослања на три стуба: америчко признање права Израелу да реагује на тероризам; америчка одлучност да се створи демократска палестинска држава поред Израела и америчко одбијање преговарања са палестинским лидерима који постављају услове спровођењем терора. Satloff, Robert: "Getting Gaza Right", *Weekly Standard*, November 27, 2004.

¹⁴⁸ Такав приступ утицао је, на пример, на америчко гледиште о безбедносној огради и израелском Пла-ну дезангажовања. Док је изградњу ограде за раздвајање (познате и као безбедносна баријера или без-бедносни зид) Међународни суд правде прогласио незаконитом, а ЕУ и УН убеђивали Израел да га уклони са окупираних територија – Сједињене Државе су заузеле другачији став. Они су истицали значај ограде која је успела да онемогући продор терориста. Према мишљењу САД, обраћање Међународном суду правде УН било је неутемељено, а одлука суда о законитости зида, у сваком случају, није обавезујућа. Европска комисија је издала саопштење да је суд потврдио став Европске уније да је зид нелегалан и вр-шила је притисак на Израел. Комесар Европске уније за спољну политику и безбедност Хавијер Солана, изјавио је: „Израел има легитимно право да се брани од терористичких напада. У исто време, ми смо на-гласили да изградња зида не може да буде разлог за конфисковање земље од Палестинаца, хуманитарне катастрофе и економске губитке, јер тиме могу да се угрозе и будући преговори двеју страна и створе мно-ге препреке у постизању политичког решења конфликта“. Опширније о одлукама Међународног суда прав-де видети: Shlomo Shamir and Sharon Sadeh: "Friends unwavering in Israel's support, foes praise ICJ's verdict" видети и: "International Court of Justice advisory opinion on the West Bank separation fence", "Legal Consequen-ces of the Construction of a Wall in the Occupied Palestinian Territory. Advisory Opinion", 11 July 2004, *Ha'aretz*.

Председник Буш је изјавио да, конкретно стање на терену диктира да Израелу треба да се омогући да задржи нека насеља у будућем мировном споразуму. Због тога је повратак на границе из 1967. године – немогућ. Није могуће признати ни палестинско „право повратка“, које би се тумачило као право повратка свих Палестинаца и њихових потомака, који су били приморани да напусте Израел кад је основана Јеврејска држава, 1948. године. Палестинским избеглицама би могло да се одобри право повратка, али само на територије под Палестинском управом.¹⁴⁹ Отворене изјаве председника Буша, поводом тог питања подстакле су оштре критике које су дошле са палестинске стране, коју су подржале УН и ЕУ, не слажући се са таквим приступом решавања проблема.¹⁵⁰ Ипак, гледиште садашње америчке администрације се у суштини не разликује од става који је заузимала претходна администрација. Председник Бил Клинтон, док је представљао такозване „Клинтонове параметре“ (који су на крају резултирали преговорима у Теби) и чак раније у Кемп Дејвиду, био је убеђен да потпун повратак на границе из 1967. и имплементација „права повратка“ није могућа.¹⁵¹

Стварна препрека имплементацији Мапе пута јесте захтев за постизањем стварног, свеобухватног заустављања ширења насеља. Замрзавање даљег насељавања није једини захтев из путоказа мира који је упућен Израелу. Тај захтев је једнако тешко испунити као и захтев да Палестинци распусте целокупну терористичку инфраструктуру, укључујући Хамас и Исламски џихад. У извештају Међународне кризне групе наводи се да је „подухват насељавања до сада постао интегрални део израелског политичког, економског, социјалног и законодавног система“, те стога „неслужбени систем којим су досељеници и државни службеници ушанчили насељенички

¹⁴⁹ „Јасно је да праведно, усаглашено, фер и реално оквирно решење питања палестинских избеглица као једног дела сваког решења о коначном статусу биће неопходно потражити у успостављању палестинске државе, а размештање палестинских избеглица у њој је боље, него у Израелу“. Изјаву председника Буша, од 14. априла 2004, видети на: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2004/04/20040414-2.html>.

¹⁵⁰ Изјава председника Буша, од 14. априла 2004, тумачила се као давање гаранција Израелу које утичу на питања коначног статуса. У ЕУ, УН и међу Палестинцима то је схваћено као неприхватљиво, односно да је то нарушавање процеса из Осла, јер никакво коначно решење не може да унапред одреди било која заинтересована страна или нека трећа страна.

¹⁵¹ Председник Клинтон је изнео своје „параметре“ у говору у Израелском политичком форуму, 7. јануара 2001, и у писму упућеном Ехиду Бараку и Јасеру Арафату, пре одласка са положаја. Они су јасно укључивали „припајање Израелу блокова насеља, ради максималног повећања броја досељеника у Израелу, а да се истовремено анектира минимална територија.“ Председник Клинтон није споменуо премештање било којег насеља и препоручио је да се припоји што је могуће више насеља Израелу. Када је реч о правима повратка, Клинтон је изјавио: „Ме можемо да очекујемо да Израел донесе одлуку која би поткопала саме темеље државе Израел, и угрозила целу логику мира. То не сме да се деси“. Ali Abunimah: "Why all the fuss about the Bush-Sharon meeting?" The Electronic Intifada, 14 April 2004. види: <http://electronicintifada.net/v2/article2577.shtml>

пројекат јесте тешко мерљив; а још теже може да се прекине.“ У Мапи пута се захтева да Израел поруши насеља и у Појасу Газе и на Западној обали. Тешкоћа у постизању тог циља може да се мери размером тренутних протеста против уклањања неколико насеља из Појаса Газе.¹⁵²

Ипак, идеја о успостављању две државе, која се одражава у Мапи пута, јесте неприкосновена. Сви чланови Квартета, као и Израел и Палестинци, слажу се да стабилност на Блиском истоку треба да се постигне путем процеса оснивања палестинске државе. Ипак, док би ЕУ и УН више волеле да виде трајно решење израелско-палестинског сукоба или барем споразум који би водио ка томе, САД су, углавном, заинтересоване за поступан приступ. Иако се у Мапи пута користе термини као што су „трајно решење“, „свеобухватно решење“, администрација председника Џорџа Буша има тенденцију да стави у жижу имплементацију одабраних делова Мапе пута. Приоритетно питање представља успешна политичка трансформација у Палестинској управи, укључујући ту и ефикасну борбу против тероризма. Сједињене Државе очекују од Израела да се повуче са окупираних територија и да обустави изградњу насеља. Међутим, за разлику од онога што је предвиђено у Мапи пута, Сједињене Државе не очекују да се Израел истовремено повуче са свих окупираних територија. Вашингтон прихвата Шаронов План дезангажовања, у којем се предвиђа демонтажа насеља и повлачење само из Појаса Газе. Тај процес, ако се успешно спроведе, може да отвори пут за даље повлачење са Западне обале. Чим се заврши повлачење израелских насеља из Појаса Газе, а Палестинска управа докаже своју решеност у борби против тероризма, могућ је нови споразум за Западну обалу.

Закључак

Успех палестинских председничких избора и израелско-палестински споразуми на самиту у Шарм ел-Шеику означили су крај Друге палестинске интифаде. Током 2005. године, обе стране нису желеле, нити су намеравале да прибегну насиљу, у то време, изгледа чак да су и палестинске екстремистичке групе схватиле да се примирје треба поштовати. Владало је опште прихваћено уверење у међународној заједници да је израелско-палестински сукоб досегао крај својих активности. Међу Израелцима и међу Палестинцима осећања су била измешана, иако су многи прихватили да је мировни процес опет на правом путу. Те 2005. године, нада за стабилизацију региона није била никад већа.

¹⁵² International Crisis Group: "The Israeli-Palestinian Roadmap: What a Settlement Freeze Means and Why it Matters" *The Middle East Report* N°16 25 July 2003, p. 4.

На основу претходног искуства из преговора у Теби, показало се да су решења основних спорних питања конфликта (избеглице, Јерусалим, границе) на дохват руке и да постоји много разумних алтернатива за постизање компромиса. Ипак, многа решења још и данас постоје само на папиру, а Израелци и Палестинци се веома разликују у својим схватањима како коначни споразум треба да изгледа и како треба да се спроводи. Преговори у Ослу и самит у Теби доказали су да постизање споразума није најтежи део. Најтеже је имати способност за преузимање одговорности за споразум.

Према политичким приликама током 2005. године, постизање свеобухватног мировног решења израелско-палестинског сукоба показало се немогућом мисијом. Оно што се показало да је на дохват руке, био је привремени мировни споразум са којим су се сложиле обе стране према фазама које је предложила међународна заједница у Мапи пута ка миру. Очекивало се да ће израелски План дезангажовања да поправи ситуацију на терену и да ће се спровођење реформи у Палестинској управи наставити у позитивном смеру. Међутим, успех Мапе пута ка миру зависио је од начина на који га обе сукобљене стране интерпретирају и од саме међународне заједнице. Ни Израелци ни Палестинци нису се строго придржавали препорука из Мапе мира. Примену Плана дезангажовања, Влада Израела тумачила је повлачењем само са једног дела палестинских територија. Нека насеља су била демонтирана, а опет, истовремено, нека друга насеља су се ширила ради пресељења становништва са територија које су предвиђене да остану под Палестинском управом. У вези с тим, палестински председник Махмуд Абас, није распустио терористичке организације, како се то захтева у Мапи пута, већ је покушао да Хамас и неке друге палестинске екстремистичке фракције укључи у политички процес, што је, показало се касније, имало веома озбиљне последице.

Још увек, најконструктивнија и најреалистичнија опција почива на принципима Мапе пута ка миру, којом се покушава усагласити европска „шира политичка перспектива“ са израелско-америчким приступом „безбедност пре свега“. Трендови демографских кретања у региону (али и у самом Израелу), сложеност ситуације на Блиском истоку, изазови пред нарастајућим муслиманским фундаментализмом, и постизање дуготрајног решења израелско-палестинског сукоба представљају приоритет како за Израел и Палестинце, тако и за међународну заједницу. Обезбеђивање стабилности на Блиском истоку јесте кључ националне безбедности за САД и ЕУ, пошто би се развој догађаја на Блиском истоку могао да прошири са непредвидљивим последицама на безбедност обеју страна.

С једне стране, коначно разрешење израелско-палестинског сукоба можда неће бити могуће да се догоди истовремено – због различитих перцепција, обиља емоција и потпуно супротних визија будућности региона. С дру-

ге стране, План дезангажовања и промене на палестинској политичкој сцени пробудиле су наду за постизање једног ефикасног споразума, који би могао да осигура мање-више трајно примирје и да започне изградњу међусобног поверења, које је неопходан предуслов будућег мировног споразума. Нажалост, после 2005, унутрашња политичка збивања у Израелу и у Палестинској управи, односно друштвена кретања, показала су се као највеће сметње мировном процесу, при томе, оне су рушиле не само наду за споразум о миру, већ и за постизање успешног мировног решења.

УЗРОЦИ ОПАДАЊА ПРИРОДНОГ
ПРИРАШТАЈА СТАНОВНИШТВА СРБИЈЕ
ПОСЛЕ ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА
И ЊЕГОВЕ ПОСЛЕДИЦЕ

Проф. др Слободан Мишовић*

Природно кретање становништва одређују две групе чинилаца. Прву групу чине: рађање (наталитет), смртност (морталитет) и природни прираштај. Другу групу чине: плодност (фертилитет) и живост (виталитет). После Другог светског рата у Србији је изражена тенденција опадања свих елемената природног прираштаја становништва, што је проузроковало старење демографске масе у централном делу Србије и Војводини. Природни прираштај у свим деловима Републике Србије је испод прага генерацијског (биолошког) обнављања становништва, изузев Косова и Метохије.

Изражене су две групе узрока опадања природног прираштаја становништва Србије: екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). У вези с тим, узроци су бројни, а њихови утицаји су у уској међузависности. Ради отклањања узрока опадања природног прираштаја, неопходно је на државном нивоу предузети адекватне мере демографске политике, које ће отклонити узроке његовог опадања. Садашње стање природног прираштаја становништва у Србији истиче у први план потребу извођења хитне „биолошке револуције“.

Кључне речи: *наталитет, морталитет, демографски процеси, природни прираштај, демографска маса, узроци, последице.*

Увод

Демографски развитак је комплексан процес у којем биолошки, друштвено-економски, географски, културни и други чиниоци имају одлучујућу улогу. Историјски карактер развоја становништва данас је опште при-

* Аутор је запослен на Факултету безбедности Универзитета у Београду.

хватљив и научно утемељен. У последњих сто година режим репродукције становништва доживео је корените промене. Развитак становништва Србије је специфичан по многим својим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније, него у западноевропским и северноевропским земљама. Процес демографске транзиције је на неким подручјима завршен, а на неким је још у току (Косово и Метохија). Демографска транзиција подразумева: опадање смртности, (нарочито смртности одојчади); опадање наталитета; прелазак од неконтролисаног фертилитета ка контролисаном и промене у старосној структури становништва, које су последица демографског процеса старења.

Одреднице кретања становништва уопште могу бити природне, механичке, просторне и друштвене. У раду се анализира кретање природног прираштаја по окрузима и на укупној територији Републике Србије и узроци и последице његовог константног опадања у највећем броју округа, изузев округа на Косову и Метохији. Суштина анализе кретања природног прираштаја јесте да укаже на забрињавајуће последице његовог константног опадања, због чега може доћи, у релативно кратком периоду, до промене националне структуре становништва Србије. Ако се настави садашњи тренд опадања природног прираштаја, Срби би половином двадесетпрвог века могли постати мањина у сопственој држави.

Рад ће пружити бројне показатеље о опадању природног прираштаја у Србији, старењу демографске масе, трендовима повећања негативног природног прираштаја у великом броју округа (изузев Косова и Метохије) и узроцима и последицама таквих демографских процеса. Због тога рад има вишеструку примену у пракси праћења промена у демографској маси Србије. При изради рада коришћени су: богата стручна и научна демографска и укупна географска литература, обимни статистички подаци прикупљени пописима становништва по пописним периодима после Другог светског рата и подаци редовног праћења кретања демографске масе у Србији. У вези с тим, коришћене су бројне методе научног истраживања, а посебно метода анализе и синтезе, статистичка метода, историјска и компаративна метода.

Општа разматрања о становништву и кретању природног прираштаја

Проучавање становништва¹ и његовог кретања, старо је колико и писменост. Интензивнијем проучавању становништва највећи допринос су дале географија, историја, економија, биологија и статистика. Савремена демографска, геодемографска, демогеографска истраживања почињу с бржим

¹ Петровић, Р.: *Миграције у Југославији и етнички аспект*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.

развојем статистике и интензивнијим прикупљањем и сређивањем одговарајуће документације о становништву. Савремена географска истраживања кретања становништва постају обимнија и сложенија, јер су средства за прикупљање документације и њену обраду много поузданија и ефикаснија.

Проблем човечанства јесте у великим регионалним разликама, снажној концентрацији главнине човечанства на релативно скученом простору и израженом сталном кретању. Кретање становништва обухвата природно кретање (прираштај) и просторну покретљивост (миграције). Оно је последица низа природних и друштвених чинилаца. Од најранијих насељавања појединих делова Земље, природни услови су пресудно утицали на развитак становништва и његово кретање. Најзначајнији природни чиниоци су: карактеристике рељефа; климатски услови са тежиштем на топлотним појасевима; плодност тла; богатство водом и близина водама; богатство вегетацијом; проходност и комуникативност; и богатство рудама и минералима. Најзначајнији друштвени чиниоци су: друштвени статус; животни стандард; ниво друштвене свести; могућност образовања; услови за запошљавање; друштвена средина и општи услови живљења; могућност задовољавања културних и других потреба и услови формирања породице. На општу популацијску динамику највећи утицај испољавали су економски услови.

Још од најстаријих времена територија Србије је представљала веома важну раскрсницу путева. Та струјања у старом, средњем и новом периоду развика становништва (на овом простору), имала су за последицу његову изражену хетерогеност. После Другог светског рата миграциона кретања становништва добила су невиђене размере због промене друштвених односа и убрзаног економског развоја, нарочито због снажне индустријализације и урбанизације. Интензитет миграција може се сагледати из следећих података: од 1948. до 1953. године пребивалиште је променило више од 200.000 лица годишње; од 1953. до 1961. године више од 400.000. То сведочи да је 1961. године сваки трећи становник Србије живео ван свог родног места. Процес пресељавања становништва је веома сложен и на њега утичу, поред економских и друштвених чинилаца и други чиниоци: психолошко стање; привлачност градског живота и тежња човека за бољим стандардом и променом статуса.

Миграције становништва Србије неодвојиви су део њене прошлости и садашњости. Оне су током времена стварале и мењале етнички састав становништва и утицале су на његово природно кретање. У многим пресељавањима етнички моменат био је изузетно наглашен. Историјски посматрано, насељавање простора и миграциони токови на тлу Србије чине три периода: период најезде Турака на Балкан, успостављање и ширење Отоманског царства; период стварања нових државних граница у осамнаестом и деветнаестом веку и постепено повлачење Отоманског царства и период стварања заједничке државе Јужних Словена до данас. Трећи период може да се посматра с обзиром на четири раздобља: између два светска рата; миграције

условљене Другим светским ратом и његовим окончањем; миграције после Другог светског рата до 1990. године и раздобље миграција становништва условљене распадом бивше СФРЈ до данас. Демографски развитак становништва Србије могуће је објаснити проучавањем конкретних природних елемената, услова развитка и других специфичности овог простора.

Режим репродукције становништва развијених земаља доживео је у последњих стотину година корените промене. У тим земљама планирање породице постало је уобичајено, уз (раније или упоредо) опадање смртности, нарочито смртности одојчади, омладине и средовечног становништва. Репродукција становништва у развијеним земљама постаје економичнија и хуманија, док се природни прираштај стабилизује на знатно нижем нивоу. У земљама у развоју (и Србија), јављају се исти процеси, где смртност опада од педесетих година, али се наталитет задржавао на високом нивоу. То је имало за последицу висок природни прираштај. Такође, социјални услови у земљама у развоју нису били повољни, јер су имали спорији темпо промена па нису могли утицати на смањење наталитета.

Развитак становништва² Србије је специфичан по многим обележјима. Демографска транзиција јавља се касније него у другим, нарочито развијеним, западним европским земљама. До опадања наталитета, али и смртности у појединим регијама дошло је у веома различитим периодима, због чега је процес демографске транзиције у неким регионима завршен, а у неким је тек у току (Косово и Метохија). Различит демографски развитак у појединим регијама Србије, условљен је различитим историјским, политичким, економским и друштвеним чиниоцима. После Другог светског рата демографски процеси у Србији су интензивирани под утицајем убрзаног економског и друштвеног развоја.

Индустријализација и развој других непољопривредних делатности, довели су до: великих промена у економској структури активног становништва; концентрације становништва у градским и мешовитим насељима и до просторне мобилности становништва великих размера. Повезаност демографских и друштвено-економских кретања наметнула је нова обележја становништва Србије, која су карактеристична за период после демографске транзиције: низак или умерени наталитет; ниска стопа смртности; промењена старосна структура и развијена социјална и економска структура становништва.

Разматрање природног прираштаја становништва подразумева анализу три компоненте: наталитета, морталитета и природног прираштаја. Родност (наталитет³) је основна детерминанта природног кретања становништва, јер унутар неке демографске целине показује њену плодност. Изражава се бројем и релативним бројем. Уобичајен метод приказивања наталитета у

² Група аутора: *Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФРЈ*, Едиције, књига 1, Стручна књига, Београд, 1993.

³ Friganović, M.: *Demografija*, Školska knjiga, Zagreb, 1978.

демографској статистици јесте број живорођених на стотину становника или хиљаду становника у одређеној временској јединици. Годишња стопа наталитета је основни показатељ демографске динамике. У пракси постоје бројне стопе наталитета: бруто, нето или делимична. Крајње су вредности означене као физиолошки наталитет (експанзивни) који је веома висок и рационални наталитет (конструктивни) који је веома низак.

Стопе наталитета у свету крећу се од 10‰ до 50‰ годишње. Издвајају се три типа наталитета: низак, до 15‰ годишње; средњи, од 15‰ до 25‰ годишње и висок наталитет, више од 25‰ годишње. Тип ниског наталитета је у границама рационалног, док је тип високог наталитета нерационалан и приближава се вредностима физиолошког наталитета (експанзивни). У Србији стопа наталитета јесте резултат веома различитих регионалних стопа наталитета. Разлике су изражене између северних и источних регија (подручја ниског наталитета), југозападних (подручја средњег наталитета) и јужних регија (подручја високог наталитета). Највећа разлика је између наталитетних стопа Војводине и Косова и Метохије.

Умирање или помор (морталитет), представља смртност становништва. Изражава се апсолутним и релативним вредностима које су просторно и временски веома променљиве. На стопу морталитета непосредније се одражавају друштвена збивања, него на наталитет што морталитету као социјалној појави још више повећава значај. Он је показатељ друштвено-економских процеса, стања хигијенско-здравствене и превентивне заштите становништва. Стопа морталитета представља број умрлих на сто становника или хиљаду, у јединици времена. Просечне годишње стопе морталитета у свету крећу се од 7‰ до 30‰. У развијеним земљама стопе морталитета показују демографску стабилност и поступност промене, али је он релативно висок ради старења демографске масе.

За проучавање морталитета неопходно је издвојити поједине старосне групе: одојчад, омладина, одрасли и старци. Највећа стопа морталитета је код одојчади и то у првој години живота, а најмања око дванаесте године живота (предпубертет). Она је поуздан одраз социјално-економских и хигијенско-медицинских услова опстанка становништва. Специфична стопа морталитета одојчади назива се у међународној терминологији *инфантилни морталитет*. Он подразумева: *перинатални морталитет* (умирање непосредно пре рођења и после њега); *неонатални морталитет* (умирање у периоду од двадесет и осам дана од рођења); и *постнатални морталитет* (умирање између двадесет и осмог дана и једне године од рођења). Морталитет у Србији се константно смањивао до 1991. године, од када у појединим деловима земље почиње да расте.

Природни прираштај становништва представља разлику између броја рођених и умрлих у одређеној временској јединици. Изражава се апсолутним и релативним вредностима. Највеће стопе природног прираштаја су у земља-

ма које имају висок наталитет и низак морталитет. Издајају се различити типови природног прираштаја: веома висок прираштај – више од 20‰; висок прираштај – од 15‰ до 20‰; умерен прираштај – од 5‰ до 14‰; и низак прираштај – мање од 5‰. То не мора бити индикатор демографске динамике, јер је веома битно из каквих компонената је то резултат. Није свеједно да ли је стопа природног прираштаја од 12‰ резултат 40‰ наталитета и 28‰ морталитета, или је последица наталитета од 20‰ и морталитета од 8‰. Ниска стопа природног прираштаја на основу високог наталитета и високог морталитета није рационална, а типична је за примитивне и неразвијене средине, а ниска стопа природног прираштаја на основу ниског наталитета и ниског морталитета је рационална и економична, а карактеристична је за развијене средине. Најјекономичнији природни прираштај јесте на основу умереног наталитета и ниског морталитета, јер се на тај начин постиже уштеда изгубљеног времена, труда и здравља женског дела становништва.

Србија је типичан пример земље са веома различитим типовима регионалног природног прираштаја. Узроци су историјска, економска и политичка збивања која су условила неједнак тренд демографске динамике. У јужним деловима Србије присутан је тренд демографске експанзије, у северним па и источним деловима рационална и умерена динамика становништва с тенденцијом кретања ка демографској стагнацији–депопулацији. На основу анализе природног прираштаја становништва Србије моћи ће се извући валидни закључци о порасту или опадању бројности становништва у појединим њеним регијама и деловима.

Узроци опадања природног прираштаја становништва Србије после Другог светског рата

Присутне су две групе узрока опадања природног прираштаја становништва Србије после Другог светског рата: екстерни (спољашњи) и интерни (унутрашњи). Најзначајније *екстерне (спољашње) узроке* опадања природног прираштаја чине: трајање Хладног рата; процес изградње „новог светског поретка“ – униполарног света; процеси глобализације и мондијализације; неравномерна и неправедна расподела богатства између развијених и неразвијених земаља у међународној заједници; сложеност стања у међународним односима; зависност малих и неразвијених земаља, од високоразвијених и богатих земаља Запада; присутност економских притисака на мале и неразвијене земље; присутност претњи прекомерном употребом силе према малим и неразвијеним земљама; присутност прекомпоновања и детериторијализације простора малих земаља које имају сложену етнотемографску структуру становништва; непостојање јасног приступа демо-

графским кретањима у свету од УН и других институција и организација и неповољан геостратешки положај Србије у међународној заједници. Најзначајнији интерни (унутрашњи) узроци опадања природног прираштаја становништва у Србији су: константно опадање наталитета; стални пораст морталитета; негативне промене старосне структуре; низак ниво стопе фертилитета; изражено просторно кретање становништва; промене у друштвено-економској структури становништва; опадање нивоа превентивно-медицинских мера заштите становништва; задржавање традиције рађања само једног детета; недовољна брига друштва за заустављање процеса биолошке регресије становништва и ратна страдања.

Спољашњи узроци опадања природног прираштаја становништва Србије

Трајање Хладног рата је један од битних узрока опадања природног прираштаја становништва у Србији. Одмах после Другог светског рата, у бившој заједничкој држави Јужних Словена (СФРЈ), тежиште је било на обнови ратом порушене земље и изградњи мултиетничког друштва. Веома мало се водило рачуна о стању становништва па је демографска политика била на маргинама укупних друштвених кретања. То је имало непосредног одраза на подизање општег стандарда становништва и стварање услова за бољи живот. У том периоду долази до поларизације у међународној заједници и стварања блокова – период Хладног рата. Њега карактерише конфронтација, време ни рата ни мира, време највеће трке у наоружању (посебно нуклеарном), време општег неповерења и опште неједнакости, у развоју малих и неразвијених земаља. Тај период је створио услове, који су касније потврђени у пракси, да се у савременим међународним условима не може говорити о постојању скоро ниједног изворног суверенитета држава света.

У том периоду СФРЈ је представљала тампон зону између Истока и Запада. Таква кретања и неутралност имали су позитиван утицај на место земље у међународној заједници и на њен развој. Међутим, такво стање је створило простор за интензивне економске миграције становништва Србије ка развијеним земљама Запада. То је било радно и репродуктивно најспособније становништво⁴, а то је имало непосредан утицај на биолошко обнављање становништва које је настрадало у Другом светском рату. Такође, сталне ратне тензије, трка у наоружању и економска несигурност имале су знатног утицаја на почетак опадања природног прираштаја у Србији (од 1970). Због тога се овај период може назвати и периодом стагнације у развоју становништва Србије.

⁴ Мигрантско становништво, већином, било је од двадесет до тридесет година (90%).

Процес изградње „новог светског поретка“ – униполарног света, интензивира се почетком последње деценије двадесетог века, у којем распадом Варшавског пакта, водећу улогу у светским збивањима преузимају САД и НАТО. Под новим светским поретком подразумева се успостављање неприкосновене политичке, економске и војне доминације САД и групе високо развијених земаља Запада, окупљених у неким међународним организацијама или око неких међународних организација економског, политичког или војног карактера, над остатком света. Он са америчко-западноевропског становишта представља процес расподеле моћи или њене прерасподеле – снаге, интереса и утицаја у глобалним и регионалним оквирима. Од заговорника новог светског поретка тражи се оправдање, у новим вредностима, које треба достићи на глобалном плану⁵, као што су: економски просперитет; развој демократије; поштовање људских права и слобода и права мањина; владавина права и правна држава; слобода предузетништва; и отвореност и слободно тржиште.

Процес глобализације који посебно погађа човечанство чине три упоредна процеса: замена појма „равнотежа снага“ појмом „равнотежа интереса“; однос мултиполарности уместо униполарности и концентрација технолошких иновација и капитала у мегакорпорацијама. У вези с тим, мале и неразвијене земље процесом интернационализације тржишта и производних снага остају „кратких рукава“. Оне међународној заједници доказују потребу осигурања својег места, у свим сферама (посебно економској), када би се он одвијао на равноправним основама. У вези с тим, оне подржавају процес „изградње економски развијене заједнице народа“. Због тога је свет, данас, сегментован у три категорије развоја: развијени центар; полуразвијено окружење; и неразвијена периферија⁶. То је суштина одвијања та два процеса. Опште вредности заговорника новог светског поретка представљају основу монопола у свим областима живота. Оне се заснивају на: снази и моћи капитала и доминацији глобалних интереса водећих најразвијенијих држава света, односно на снази и моћи мултинационалних компанија развијених земаља, посебно САД; савезништву САД и развијених земаља Запада; стратешком партнерству водећих држава НАТО око заједничких интереса; и инструментализацији свих међународних организација, институција и асоцијација за остваривањем својих дефинисаних интереса на глобалном плану.

У свету је присутна све већа међузависност свих земаља у међународној заједници, али с потребом да буде заснована на равноправним основама у оквиру глобалног друштва. Истовремено, изградња униполарног света јесте нереал-

⁵ Када творци новог светског поретка говоре о новим вредностима, искључиво мисле на створене вредности Запада, које они подразумевају универзалним вредностима.

⁶ Развијеном центру припадају најразвијеније земље Запада. Полуразвијеном окружењу припадају земље у развоју или оне земље које у већој мери добијају економску и другу помоћ развијених земаља. Неразвијеној периферији припада 80% свих земаља света које не добијају никакву помоћ или веома скромну помоћ развијених земаља, првенствено из оквира својих интереса.

на, неприхватљива и представља функцију непромишљених намера њених заговорника, јер је противприродна, противправна и неморална. У таквом стању односа у међународној заједници, мале и неразвијене земље (и Србија), немају минимум услова у којима могу планирати пут сопственог развоја. Процес наметнуте транзиције оптерећује највише њено становништво које се бори више за „голи“ опстанак, него за боље услове развоја и стандарда. Таква кретања у међународној заједници присиљавају становништво, посебно младе људе, да траже (мигрирају) нове просторе где ће моћи створити оптималне услове живљења. Тражење нових путева за остварење бољих животних услова, ставља у други план оснивање породице (и остављање потомства). И у овом случају то је радно, образовно и репродуктивно најспособније становништво.

Процеси глобализације и мондијализације су процеси ради поставке новог глобалног света – „глобално друштво“ или „глобално село“. Процес глобализације одвија се у времену када тензије између начела територијалности и глобализације, односно начела националног и транснационалног нису превазиђене. Глобализација игнорише природу националности и народа и покушава да потпуно искључи политику и моћ државе. Она претпоставља постојање једне државе (неодређене глобалне државе, универзалне уније), коју ће да карактерише мир и потцењује вредност националне производне моћи и захтева апсолутну слободу трговине. У процесу глобализације изражен је тренд јачања регионалних веза (регионализација) и стварања сарадње и комуникације у складу са регионалним специфичностима и интересима држава.

Процес глобализације реализује доминацију најбогатијих држава света и њихових мегакорпорација наднационалног карактера над остатком света. Мондијализација је процес обједињавања света у економској сфери преко мултинационалних корпорација. Корпоративна мондијализација је пут ка успостављању глобалне доминације светом од најбогатијих земаља. Као производ процеса глобализације и мондијализације јесте губљење традиционалних елемената државности малих и неразвијених земаља у погледу суверености и могућности решавања унутрашњих проблема. Те земље постепено упадају у разне облике зависности од мултинационалних финансијских институција и корпорација.

Процес глобализације и мондијализације посебно погађа мале и неразвијене земље у којима је концентрисано више од 80% укупног становништва. У таквим условима демографска и национална политика потиснута је у други план. Разлог је одвијање процеса мондијализације у социјалној сфери, који истиче доминацију најбогатијих земаља света и наднационалних корпорација над осталим делом света. Мегакорпорације да би овладавале просторима са ресурсима сировина и људским потенцијалом, експлоатишу своје државе и на тај начин поларизују свет на: мањину – савремене владаре и сиромашну већину – модерне слуге. У таквим условима неравномерног и неправног развоја, становништво у малим и неразвијеним земљама, остварује минималне приходе који су испод основног нивоа хуманости и достојанства.

Неравномерна и неправна расподела богатства између развијених и неразвијених земаља у међународној заједници један је од узрока који највише погађају становништво малих и неразвијених земаља. Неравномерна расподела природних богатстава није последица стања у малим и неразвијеним земљама, како то богати желе да прикажу, ради оправдања својих глобалних интереса, већ последица стања у развијеним земљама које техничко-технолошки развој не могу задовољити својом постојећом сировинском базом, већ додатним капацитетима које црпе највећим делом из неразвијених и малих земаља. Савремени глобалистички теоретичари склони су да неравномерну расподелу природних и других богатстава, припишу земљама које нису достигле висок степен технолошког развоја. То су мале и неразвијене земље чија богатства експлоатишу богате земље без обзира на њихову сагласност, под изговором „економске и друге помоћи“ њиховом општем развоју.

Са становишта развијености појединих региона у свету могу се извести правоваљани закључци о реалности приступа неравномерној расподели богатстава свих субјеката у међународној заједници. Ти закључци се подударају са ставовима неправног положаја субјеката (држава) у међународној заједници ако се имају у виду сви елементи који одређују геостратешки положај једне земље у глобалним размерама. Неравномеран распоред богатстава свих субјеката у међународној заједници, непосредно се одражава на потребе малих и неразвијених земаља. Највећи њихов проблем јесте у немогућности коришћења сопствених природних и других богатстава, у планирању сопственог пута ка бржем економском и укупном развоју што доприноси нарастању постиндустријске финансијске олигархије (олигопола) у свету.

Сведоци смо да глобална постиндустријска олигархија користи нове технологије ради распрострањања своје моћи. Због тога је данас у високоразвијеним земљама концентрисано 92% финансијског капитала и 98% технолошких иновација. Неразвијене земље у свету и мале земље чине 80% човечанства. Оне поседују свега 12% индустријске производње и 16–20% друштвеног производа, од чега 45% одлази на отплату дугова развијеним земљама. Човечанство доживљава огромне диспропорције у развоју, које се стално повећавају. Оне су износиле: 1920. године – 1:3, у корист богатих; 1945. године – 1:100, у корист богатих; на почетку 21. века – 1:750, у корист богатих; да би у првој декади 21. века достигле – 1:1000, у корист богатих. Мора се имати у виду да је стање становништва неразвијених и малих земаља критично, ако се има у виду да данас двадесет и два најбогатија човека екумене располажу већим богатством од тридесет и пет неразвијених држава света, односно да четрдесет и пет најбогатијих људи света располаже богатством већим од седамдесет и две неразвијене државе света. Становништво малих и неразвијених држава у неправном су и скоро безизлазном положају у међународној заједници, у којој им прети економски па чак и биолошки опстанак.

Сложеност стања у међународним односима непосредно се одражава на стање у Србији и другим малим и неразвијеним земљама. Савремена међународна заједница представља хетероген збир држава или друштава, који је заснован на неравноправним политичким, економским, културним, конфесионалним и другим односима. Сложеност стања у међународним односима карактерише: примена двоструких стандарда у решавању најзначајнијих проблема у међународној заједници; непоштовање међународних правних норми; експлоатација природних богатстава од развијених и моћних земаља; прекомерна употреба силе према малим и неразвијеним земљама ради задовољавања интереса развијених.⁷ С једне стране, то је проузроковало поделу света на сиромашне и неразвијене земље, а с друге стране, богати имају у рукама највећи део светског капитала. Због тога највећи део светског становништва (80%) живи у времену неравноправне расподеле, размене нових добара и профита и његовог стварања. У таквим условима репродуктивна способност становништва, просечан животни век и његово природно обнављање константно опадају.

Зависност малих и неразвијених земаља од високоразвијених земаља Запада јесте у свим областима живљења, а нарочито у економском развоју, производњи добара, технолошком развоју, способности одбране територијалне целовитости и суверенитета, заштити друштвених и културних вредности и утицају на решавање горућих питања у међународној заједници. Један од твораца кооперативне мондијализације као и глобализма јесте Збигњев Бжежински,⁸ који је интересе транснационалних мегакорпорација САД изразио као њихову тежњу за постајањем глобалног лидера „светског села“.

Присутност економских притисака на мале и неразвијене земље непосредно се одражава на стање у друштву, његов развој, место у регионалним оквирима и међународној заједници. То је узрок који непосредно одређује статус Србије на простору Балкана, југоисточне Европе и Европе као целине. Србија је у последњој деценији 20. века, због нестабилности и ратова у региону, трпела економске санкције које је увео велики број земаља, а највећи број чиниле су развијене земље Запада. Свака врста економских притисака непосредно погађа становништво, а највише онај део најсиромашније популације. У периоду економских притисака миграције се повећавају за више од 50%, првенствено међудржавне и континенталне, опада стандард становништва за више од 60% и угрожава се биолошки опстанак значајног дела сиромашне популације. Последица тих промена јесте повећање смртности становништва, а она непосредно утиче на опадање природног прираштаја становништва.

⁷ У агресији на Србију (1999), Авганистан и Ирак страдало је велики број недужног становништва што је имало утицаја на његово природно кретање.

⁸ Кооперативну мондијализацију Бжежински је разрадио у својим делима: *Између двију епоха* и *Велика шаховска табла*.

Свака држава ступа у односе с другим државама и осталим субјектима међународне заједнице и на тај начин наступа с позиција својих интереса, које тежи да заштити и оствари. Интереси Србије и других држава, по правилу, јесу различити и супротни и у међународним односима развијају се на основу сарадње и сукобљавања. И једни и други условљени су вредностима и потребама задовољавања унутрашњих политичких субјеката и интересима других, првенствено развијених, земаља на простору Србије. У којој мери ће бити остварени интереси великих сила зависиће од унутрашње друштвено-политичке структуре и распореда политичке моћи.

Унутрашњи узроци опадања природног прираштаја становништва Србије

Константно опадање наталитета становништва Србије један је од најзначајнијих унутрашњих узрока опадања његовог природног прираштаја. Наталитет становништва Србије после Другог светског рата стално се мењао, али је већином имао тенденцију опадања. На промене наталитета утицали су бројни фактори, најзначајнији су: ратни догађаји и њихове последице; економско стање; друштвено-политичке промене; социјални статус становништва; историјске и културне традиције; задржани патријархални односи у породици; индустријализација и урбанизација; миграције и други. Утицаји наведених фактора морају се разматрати у њиховој међузависности, јер би парцијална разматрања могла довести до заблуда о стварном стању ове компоненте природног кретања становништва у Републици Србији, њеним регијама и административним јединицама.

У послератном периоду наталитет је имао тенденцију опадања у свим пописним периодима и у свим деловима земље. Разлике опадања наталитета у појединим пописним периодима одражавају сложене друштвене, географске и демографске процесе који су се одвијали у Србији после Другог светског рата до данас.

Табела 1 – Наталитет становништва Србије од 1948. до 2002. година⁹

Година пописа	Укупно (‰)	Централна Србија (‰)	Војводина (‰)	Косово и Метохија (‰)
1948.	32,3	29,9	29,5	50,6
1953.	26,6	25,3	22,4	42,6
1961.	20,3	17,2	17,2	41,9
1971.	17,9	14,8	13,4	37,5
1981.	16,2	13,2	13,7	30,2
1991.	14,6	11,6	11,4	26,6
2002.	12,2	10,1	9,5	19,6

Извор: Подаци пописа становништва по периодима, СЗС–ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

⁹ Подаци из виталне статистике пописа становништва у пописним периодима.

Стопе наталитета становништва Србије после Другог светског рата стално су опадале. На основу података из табеле могу се извући следећи валидни закључци:

- висока стопа наталитета становништва била је изражена одмах по завршетку Другог светског рата у свим деловима Србије. У току рата претрпљени су велики људски и материјални губици. Све до 1953. године траје период оживљавања становништва и њене биолошке регенерације.

- од 1953. године уочљив је процес рестриктивног наталитета уз процес пратеће емиграције. На нивоу Србије, од 1961. до 2002. године запажа се опадање наталитета (приближно) по стопи од 2‰.

- опадање стопе наталитета становништва од 1948. до 2002. године, кретао се у: Републици Србији за 20,1‰; централном делу Србије за 19,8‰; Војводини за 20,0‰; и на Косову и Метохији за 31,0‰. Највеће опадање наталитета у педесетчетворогодишњем периоду – бележи Косово и Метохија, а најмање – централни део Србије. И даље највишу стопу наталитета (попис из 2002) има Косово и Метохија (19,6‰), док сви остали делови Србије имају ниску стопу наталитета (испод 15‰).

- највеће опадање стопе наталитета становништва Србије од 1948. до 1961. године, забележили су централни део Србије (за 12,7‰) и Војводина (за 12,3‰), јер је у тим просторима демографска транзиција и најраније почела (почетак двадесетог века).

- разлика најнижих и највиших стопе наталитета појединих делова Србије по пописним периодима: 1948. године за 21,1‰; 1953. године за 20,2‰; 1961. године за 24,7‰; 1971. године за 24,1‰; 1981. године за 17,0‰; 1991. године за 15,2‰ и 2002. године за 10,1‰. Највећа разлика стопе наталитета била је 1961. године (Војводина и Косово и Метохија, за 24,7‰).

Основни фактори сталног опадања стопе наталитета¹⁰ становништва у Србији су: измењени друштвено-политички услови живљења; стални раст животног стандарда становништва; раст запошљавања становништва у привредним и ванпривредним делатностима; подизање нивоа превентивне заштите становништва; константно подизање нивоа хигијенско-медицинских мера заштите и збрињавања становништва; постепено напуштање традиционалних патријархалних односа у породици; подизање општег културног нивоа становништва; ток процеса индустријализације и урбанизације; постепено брисање традиционалних разлика село–град и уважавање положаја жене и њеног статуса у породици и друштву. Велики број наведених елемената и даље испољава снажан утицај на опадање стопе наталитета у појединим деловима Србије.

Пораст морталитета становништва, други је значајан унутрашњи чинилац опадања природног прираштаја становништва Србије. Он указује какво је стање демографске масе. Стопа морталитета после Другог светског рата

¹⁰ Миграције становништва Југославије, ИДН (ЦДИ), Београд, 1971.

стално се мењала. Непосредна последица промена mortalитета јесте промена природног прираштаја становништва. Промене изазване опадањем или растом mortalитета утицале су на промену бројности становништва и његову структуру у појединим деловима Србије.

Табела 2 – Mortалитет становништва Србије од 1948. до 2002. године

Година пописа	Укупно (‰)	Централна Србија (‰)	Војводина (‰)	Косово и Метохија (‰)
1948.	15,1	13,1	15,1	18,7
1953.	12,1	10,7	11,8	20,6
1961.	9,1	8,4	9,4	12,2
1971.	9,0	8,7	10,2	8,2
1981.	9,4	9,6	11,5	6,1
1991.	10,0	10,8	13,2	4,3
2002.	10,9	12,3	14,4	3,9

Извор: Подаци пописа становништва по периодима, СЗС–ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

Бројни су узроци опадања mortalитета или његовог раста, а најзначајнији су: последице губитака у људству и разарања у Другом светском рату; промене у економској структури становништва; пораст животног стандарда; и постепено напуштање патријархалних односа у породици и друштву.

Кретање стопе mortalитета становништва Србије после Другог светског рата упућује на бројне закључке (табела 2), најзначајнији су:

- стопа mortalитета становништва Србије је, после Другог светског рата, опадала до 1971. године, за 6,1‰, а затим расте све до 2002. године, за 1,9‰. Такав тренд има непосредан одраз на опадање прираштаја и броја становника. Такође, пораст mortalитета указује на биолошку старост становништва у Републици Србији и његову смањену репродуктивну способност.

- опадање стопе mortalитета није исто за све делове Србије. У централном делу Србије mortalитет опада до 1961. године, за 4,7‰, а од 1961. расте све до 2002. године, за 4,1‰. У Војводини, такође, mortalитет опада до 1961. године, за 5,7‰, а затим расте све до 2002. године, за 5,4‰.

- највећу стопу mortalитета становништва Србије од 1948. до 1961. године имало је Косово и Метохија, а од 1971. до 2002. године Војводина. Највећи раст natalитета од 1971, до данас има Војводина.

- Косово и Метохија је једини део Србије где mortalитет становништва константно опада, од 1953. до 2002. године, за 16,7‰. То је проузроковало стално одржавање високог природног прираштаја становништва на овом простору.

Узроци опадања смртности становништва Србије (до 1971) били су: подизање нивоа превентивних и хигијенско-медицинских мера заштите становништва; побољшање услова заштите на раду, посебно женске популације; повећање запошљавања женског становништва; подизање животног стандарда

становништва; побољшање услова живљења, посебно у урбаним срединама; промена друштвеног и породичног статуса жене и подизање општег културног нивоа становништва.

Поновни пораст смртности становништва Србије проузрокован је: смањењем наталитета становништва; појавом процеса старења демографске масе, јер је све веће учешће становништва старије доби; опадање животног стандарда становништва и процес урбанизације и индустријализације. Наведени елементи и даље испољавају снажан утицај на повећање смртности становништва у свим деловима Србије, изузев Косова и Метохије. Поред наведених елемената, велики утицај на повећање смртности становништва Србије имала су и страдања људи током грађанског рата у бившој Југославији, а она су условила опадање стандарда и општих услова живљења.

Кретање природног прираштаја становништва Србије разматра се на основу односа кретања наталитета и морталитета њеног становништва. Природни прираштај становништва представља основни показатељ демографске динамике у Србији. После Другог светског рата он се стално мењао, нарочито у појединим деловима земље. Његова општа карактеристика јесте константно опадање. Такво кретање стопе природног прираштаја становништва јесте у вези с његовим старењем, односно оно нема ни просту репродукцију. Простор Републике Србије може да се категорише, као простор у којем се одвија процес демографске регресије становништва (то је негативан тренд с географског, демографског, друштвено-политичког, економског аспекта).

Табела 3 – Природни прираштај становништва Србије од 1948. до 2002. године

Година пописа	Укупно (‰)	Централна Србија (‰)	Војводина (‰)	Косово и Метохија (‰)
1948.	17,2	16,8	14,4	31,9
1953.	14,5	14,6	10,6	22,0
1961.	11,2	8,9	7,7	29,8
1971.	8,9	6,1	3,2	29,3
1981.	6,8	3,6	2,2	24,1
1991.	4,6	0,8	- 1,8	22,2
2002.	1,4	- 2,1	- 4,2	15,7

Извор: Подаци из пописа становништва, ЗСС, Београд, од 1948. до 2002. године.

На основу података о кретању природног прираштаја у Србији из пописних периода, могу се извући бројни закључци, најзначајнији су:

1. после Другог светског рата до 1953. године, поједини делови Србије имали су природни прираштај становништва: веома висок – Косово и Метохија; висок – централни део Србије и средњи – Војводина (табела 3).

2. на нивоу Србије, од 1948. до 2002. године, природни прираштај становништва смањен је за 15,8‰. У односу на пописне периоде опадање је просечно износило 2,63‰.

3. опадање природног прираштаја становништва, од 1948. до 2002. године, у појединим деловима Републике Србије: у централном делу Србије за 18,9‰; у Војводини за 18,6‰; и Косово и Метохија за 16,2‰.

4. негативан природни прираштај становништва бележи централни део Србије од 2002, а Војводина од 1991. године. У 2002. години највећи негативан природни прираштај бележи становништво Војводине – 4,2‰. Исте године становништво Косова и Метохије бележи висок ниво природног прираштаја од 15,7‰.

Наведени подаци о кретању природног прираштаја у Србији после Другог светског рата, указују на интензиван процес старења становништва у централном делу Србије и Војводини и биолошку регресију. Основни узроци константног опадања природног прираштаја становништва у Србији су: опадање стопе наталитета; пораст стопе морталитета – од 1971. године; опадање нивоа животног стандарда становништва; погоршање општих услова живљења; промена друштвеног и породичног статуса жене; подизање нивоа културе становништва, нарочито женске популације; убрзани процеси урбанизације и индустријализације и интензиван процес старења демографске масе. Наведени узроци и даље испољавају јак утицај на опадање природног прираштаја становништва Србије. Највеће опадање природног прираштаја у наредном периоду може се очекивати у Војводини и централном делу Србије, што представља сигурне наговештаје биолошке регресије становништва.

Природни прираштај становништва Србије по окрузима од 1971. до 2002. године, био је разнолик и у сталном опадању. Административна подела Србије спроведена је у тридесет округа, који обухватају различити број општина и становника. Сви окрузи имају сложену етнодемографску структуру становништва. Природни прираштај је различит у окрузима и у општинама, а мењао се из једног пописног периода у други пописни период. Кретање природног прираштаја становништва Србије биће анализирано од 1971. до 2002. године, јер се у овом временском раздобљу јасно уочавају тенденције његовог наглог опадања у највећем броју округа, нарочито у централном делу Србије и Војводини.

Централни део Србије обухвата просторе осамнаест округа: мачвански, београдски, подунавски, браничевски, колубарски, шумадијски, поморавски, борски, зајечарски, златиборски, моравички, расински, рашки, нишавски, пиротски, топлички, јабланички и пчињски. Покрајина Војводина обухвата седам округа: севернобанатски, средњегбанатски, јужнобанатски, севернобачки, средњегбачки, јужнобачки и сремски. Покрајина Косово и Метохија обухвата пет округа: косовски, пећки, призренски, косовскомитровачки и косовскопоморавски. Из наведених података (табела 4) могу се извући валидни закључци о кретању природног прираштаја по окрузима у Србији. Најзначајнији закључци су:

Табела 4 – Природни прираштај становништва у Србији по окрузима од 1971. до 2002. године

Окрузи у Србији	Природни прираштај по пописним периодима			
	1971. (‰)	1981. (‰)	1991. (‰)	2002. (‰)
Средњобанатски	0,22	-2,12	-4,32	-6,70
Јужнобанатски	1,06	0,80	-2,00	-4,80
Севернобачки	-0,89	-1,50	-4,10	-6,30
Западнобачки	3,15	1,36	-2,38	-5,50
Јужнобачки	3,35	1,20	-0,26	-1,40
Сремски	4,16	2,69	-1,60	-3,80
Севернобанатски	0,72	-2,00	-4,40	-6,50
Мачвански	5,71	4,23	0,85	-2,50
Подунавски	4,37	2,67	0,50	-2,10
Браничевски	0,21	-4,74	-1,75	-3,00
Колубарски	1,98	-1,43	-2,93	-4,10
Шумадијски	0,40	-1,63	-3,29	-2,80
Поморавски	2,03	-1,42	-2,45	-3,70
Борски	3,83	1,18	-0,38	-3,20
Зајечарски	-2,70	-5,20	-7,00	-9,40
Златиборски	8,88	4,87	3,00	-0,50
Моравички	4,60	2,23	-0,28	-2,50
Расински	3,54	0,50	-3,57	-3,00
Рашки	12,26	10,52	6,36	3,80
Нишавски	2,80	-2,22	-5,98	-3,80
Пиротски	1,43	-3,40	-8,65	-8,00
Топлички	4,58	-1,00	-3,80	-3,80
Јабланички	7,98	1,98	-0,43	-2,40
Пчињски	11,67	5,44	6,13	4,20
Београдски	8,00	5,14	1,40	-1,90
Косовскомитровачки	24,18	21,23	14,72	-
Пећки	30,64	23,62	26,62	-
Косовски	31,47	27,28	20,77	-
Косовскопоморавски	27,77	20,50	20,18	-
Призренски	35,17	28,47	20,80	-

Извор: Резултати пописа становништва, СЗС-ЗСС, Београд, од 1971. до 2002. године.

1. природни прираштај становништва у свим окрузима Републике Србије, у анализираном периоду, имао је тенденцију сталног опадања. Потпуна анализа кретања природног прираштаја извршена је у окрузима централног дела Србије и Војводини, док у окрузима на Косову и Метохији нису доступни подаци о природном прираштају, од 1991. до 2002. године.

2. негативну стопу природног прираштаја становништва у окрузима, према пописним периодима, имало је: према попису из 1971. године само два округа (зајечарски и севернобачки), у 1981. години – једанаест округа (пове-

ћање за 450%), у 1991. години – деветнаест округа (повећање за 72,73%) и у 2002. години¹¹ – двадесет и три округа (од укупно 25).

3. сви окрузи на Косову и Метохији, у свим пописним периодима, имали су веома висок природни прираштај становништва и висок, до 1991. године. Највећу стопу природног прираштаја у 1991. имао је Пећки округ са 26,62‰, а најмању Косовскомитровачки округ са 14,72‰. То је основни узрок константног повећања броја становника у овој српској покрајини.

4. према попису из 2002. године, у окрузима централног дела Србије и у Војводини (25 округа), само Пчињски округ и Рашки округ имали су позитиван природни прираштај становништва, а сви остали окрузи имали су негативан. Највишу негативну стопу природног прираштаја имали су: Зајечарски округ (9,40‰); Средњебанатски округ (6,70‰); и Севернобанатски округ (6,50‰).

5. највећи негативан природни прираштај становништва, по пописним периодима, имале су следеће општине: у 1971, Књажевац – 5,20‰, Рача – 4,10‰, Бољевац – 3,70‰, Рековац – 2,9‰ и Жабари – 2,70‰; у 1981, Гаџин Хан – 10,30‰, Ражањ – 9,70‰, Жабари – 9,00‰, Мало Црниће – 7,90‰ и Рековац – 7,30‰; у 1991, Гаџин Хан – 15,40‰, Црна Трава – 14,70‰, Бабушница – 12,60‰, Сврљиг – 12,30‰ и Књажевац – 11,60‰; и у 2002, Црна Трава – 18,10‰, Гаџин Хан – 18,00‰, Бабушница – 14,40‰, Рековац – 12,80‰ и Књажевац – 12,60‰. Може се запазити да су општине са највећим негативним природним прираштајем из привредно неразвијених подручја и изражених емиграционих простора. У 2002. години 98,20% општина у Републици Србији има негативан природни прираштај (што је алармантно), јер су то све депопулациони простори у којима је у току процес биолошке регресије становништва.

Остали узроци опадања природног прираштаја становништва Србије су бројни. При разматрању узрока опадања природног прираштаја становништва Србије, у наведеном периоду, потребно је указати на неке његове основне елементе који утичу на његово кретање.

Број становника у Србији од 1948. до 1991. године стално је растао, а од 1991. има тенденцију опадања. Тај процес је био веома различит за поједине делове Србије и њене регије. Пораст становништва стварао је природне услове – базу за раст природног прираштаја. На пример, на Косову и Метохији, тако створена база омогућила је веома висок природни прираштај, док у централном делу Србије и Војводини створени услови нису искоришћени па је забележено опадање природног прираштаја, који је довео до процеса старења становништва и биолошке регресије. Старосна структура становништва Србије, у истом периоду, стално се мењала у корист старијих демографских група. Старосна група 15–27 година (омладина) имала је тренд опадања што оставља последице у погледу репродуктивне способности становништва. Старосне групе преко четрдесет година бележиле су раст, а нарочито старо-

¹¹ Према попису из 2002. године нису дати подаци за округе на Косову и Метохији.

сне групе преко шездесет и четири године. Просечна старосна доб становништва у Србији је порасла са 32,5 година (1971) на 35,8 година (2002). Очекивана дужина живота живорођене деце подигнута је са 68,6 година (1971) на 71,9 година (2002). Полна структура становништва Србије указује, да је током разматраног периода женска популација била бројнија и стално се повећавала. Активно становништво је било у сталном опадању, али је у благом порасту била категорија лица са личним приходом. Такође, постепено је опадала и категорија издржаваног становништва.

Пољопривредно становништво је имало тренд опадања и код активне компоненте и код издржаваних лица. То је проузроковало пражњење села и прелазак пољопривредног становништва у индустријско и остало непољопривредно становништво. Највећи допринос том процесу дали су брзи процеси индустријализације и урбанизације после Другог светског рата. Промена структуре насеља утицала је на пресељавање становништва у поједине његове типове. Становништво Србије насељава сва три типа насеља, али је у 2002. години највећи број био концентрисан у градским насељима (57,20%), затим сеоским (26,80%) и најмање у мешовитим (16,00%). Такво стање је утицало на депопулацију села и опадање природног прираштаја становништва.

Национална структура је била променљива. У вези с тим, код једне етничке групе повећава се становништво, преко високог природног прираштаја, а код других опада. У високоприраштајним срединама не посвећује се пажња планирању породице и расту становништва. Образована структура становништва Србије се мењала у корист раста средњег, вишег и високог образовања. Та структура је утицала на промену улоге жене у друштву и породици и њену афирмацију, истовремено та промена утицала је на смањење природног прираштаја становништва. Број закључених бракова је опадао из године у годину, истовремено је растао број разведених бракова. То је снажно утицало на смањење бројности породице и домаћинства, а самим тим и на смањење природног прираштаја.

Веома различит демографски развитак у појединим деловима Републике Србије испољавао се кроз основне карактеристике транзиције: пад наталитета; опадање морталитета, нарочито морталитета одојчади и прелазак од неконтролисаног режима фертилитета ка контролисаном режиму (родност жене). Бројни су узроци опадања природног прираштаја становништва Србије, најзначајнији су:

1. опадање наталитета после Другог светског рата. Регионално посматрано, најинтензивнији пад наталитета забележен је у централном делу Србије и Војводини, а много мањи на Косову и Метохији. У 2002. години Косово и Метохија имају два пута већи наталитет од осталих делова Србије. Опадање наталитета непосредно се одражава на смањење стопе природног прираштаја и броја становника. Због високог пада наталитета успорен је укупан демографски развитак у Републици Србији.

2. раст морталитета забележен је од 1971. године. Регионалне диспропорције смртности становништва изражене су у последњем међупописном периоду (1991–2002). Централни део Србије и Војводина имају највиши ниво стопе морталитета што је проузроковало демографски процес старења становништва. Најинтензивније опадање стопе морталитета, у разматраном периоду, изражено је на Косову и Метохији. Велики утицај на опадање природног прираштаја, још увек, има висока смртност одојчади. Опадање смртности становништва у првим деценијама после Другог светског рата, условио је пораст броја становника Србије у свим њеним деловима, а нарочито експанзиван раст на Косову и Метохији и деловима Рашке регије. Поновни раст смртности успорио је све остале компоненте природног кретања становништва.

3. промене у старосној структури становништва као последица демографског процеса старења демографске масе, једна је од карактеристика дуготрајне и закаснеле демографске транзиције, која се одвијала на појединим просторима у различитим периодима. Апсолутни и релативни пораст средњег трајања живота живорођене деце јесте знатно већи, него пораст средњег трајања живота средовечног становништва и нарочито старог становништва. У разматраном периоду индекс старења се скоро удвостручио, што указује на процес убрзаног старења становништва. Биолошко старење становништва непосредно утиче на опадање природног прираштаја. Такав процес може се зауставити повећањем стопе наталитета и стварањем повољнијих услова живљења становништва.

4. Низак ниво фертилитета (родност жене) јесте општа и регионална карактеристика становништва Србије изузев Косова и Метохије. Он упозорава на депопулационе тенденције у подручјима ниског фертилитета. Може се рећи да је општа стопа фертилитета преполовљена у разматраном периоду. Код млађих старосних група опадање стопе фертилитета јесте мањег интензитета. У односу на стопе укупног фертилитета у Републици Србији могла би се издвојити следећа подручја: умереног фертилитета у централном делу Србије и Војводини; високог фертилитета у Рашкој регији; и врло високог фертилитета на Косову и Метохији. Стопа фертилитета у Републици Србији спустила се испод прага генерацијског обнављања становништва.

5. посредан утицај на природни прираштај становништва Србије испољава стопа нупцијалитета (број закључених бракова). Непрекидна тенденција опадања стопе нупцијалитета непосредно је повезана с променама у старосној структури становништва и факторима који је проузрокују. Такође, посредан утицај на опадање природног прираштаја има стопа диворцијалитета (број разведених бракова). Од 1991. године стопа диворцијалитета показује брже опадање, него у претходним периодима. Кретање броја разведених бракова јесте један од показатеља његове стабилности и репродукције.

6. један од значајнијих узрока опадања природног прираштаја у Србији јесте просторно-механичко кретање становништва. Територија Републике Србије припада миграционим просторима. Највећи део становништва досељен је у градска насеља из сеоских, а то су после Другог светског рата биле најмасовније миграције. Оне су бројно повећавале становништво, али су истовремено утицале на смањење природног прираштаја. Поред њих, интензивне су биле миграције ка земљама западне Европе. Највише су се пресељавали Срби, Црногорци и Југословени, а мање Муслимани и Албанци.

7. узрок опадања природног прираштаја становништва Србије јесте бројно становништво на привременом раду у иностранству. Оно испољава утицај због тога што је то радно и репродуктивно најспособнији део становништва, а претежно је средње старосне доби (25–40 година). То становништво утиче на смањење наталитета и природног прираштаја. Тај узрок треба додатно анализирати са становишта емиграционих кретања и смањења броја становника, јер с радницима одлазе и њихове породице. Највећи део лица на привременом раду ван Републике Србије су мушкарци, што још више утиче на биолошку репродукцију становништва.

8. промене у друштвено-економској структури становништва посредно утичу на опадање природног прираштаја. Смањење активног становништва у укупном становништву непосредно утиче на опадање наталитета, а преко њега и на опадање природног прираштаја. То је због тога што је активно становништво биолошки најспособније за репродукцију. У оквиру тих промена, све више се бришу разлике између градског и сеоског становништва, а са њима се мењају погледи на породицу, брак, број деце и друга питања значајна за кретање природног прираштаја. С променама у друштвено-економској структури становништва Србије мењала се и његова образована структура. Константно се смањивала неписменост, а повећавали су се степени средњег образовања, вишег и високог. То је довело до промене у квалификационој структури становништва, а посебно радних слојева у најширем смислу што је утицало на укупан развој па и демографски развој Републике Србије.

9. промене у социјалној структури становништва Србије. Последица индустријализације су промене у социјалној структури активног становништва. Расла је запосленост (најбрже у друштвеном сектору) и опадао је број пољопривредног становништва, нарочито на селу.

10. географски фактор, нарочито група физичко-географских чинилаца посредно утиче на природно кретање становништва. Положај и вертикална разгранатост опредељују формирање нових насеља, развој домаћинстава и повољније услове живљења. На низијском простору повољнији су услови за наведене елементе, али и за развој укупне (нарочито саобраћајне) инфраструктуре.

11. на опадање природног прираштаја битно утиче опадање нивоа општих услова живљења, међу којима су: услови становања; могућност формирања здраве породице; материјални услови живљења; могућност задовољавања културних потреба чланова породице; опадање нивоа животног стандарда и погоршање услова запошљавања.

12. опадање нивоа превентивно-медицинских мера заштите становништва непосредно се одражава на опадање наталитета и раст морталитета, односно на опадање природног прираштаја.

13. на опадање природног прираштаја становништва у Србији, посредно утиче одржавање традиције рађања једног детета, посебно у источним деловима централног дела Србије. Традиција је да се имовина не дели на више делова, па се у овом делу земље посвећује већа пажња материјалним условима, него потреби одржавања биолошког наслеђа.

14. историјско наслеђе мешања становништва различите етничке припадности на већем делу простора Републике Србије, значајно утиче на опадање стопе природног прираштаја. У већини општина национално мешовите средине су са великим бројем досељеничког становништва. То утиче на промену етничке структуре појединих средина и на смањење прираштаја у појединим етничким групама.

15. недовољна брига друштвене заједнице о појави процеса биолошке регресије становништва. Присутан је негативан тренд кретања природног прираштаја, али се не предузимају конкретне мере да би се зауставио или прекинуо такав процес. Стимулисање рађања, брига о младој генерацији, брига о жени као мајци и стубу породице, подизање општих услова живљења и стварање оквира за опстајање брака, приоритети су развоја друштва.

16. ратна догађања на просторима бивше Југославије значајно су утицала на процес депопулације становништва Србије. У свим ратним страдањима гинуле су генерације које су биле најспособније за биолошку репродукцију, а то је непосредно утицало на опадање природног прираштаја становништва у Србији.

Последице опадања природног прираштаја становништва у Србији после Другог светског рата

Бројне су последице опадања природног прираштаја становништва Србије. Оне су проузроковане снажним утицајем екстерних и интерних фактора, а посебно две основне компоненте природног прираштаја: наталитета и морталитета. Опадање прираштаја становништва условило је опадање

броја становника у највећем броју општина Републике Србије, нарочито у централном делу Србије и Војводини. Најзначајније последице опадања природног прираштаја становништва Србије су:

1. *неповољан раст броја становника и његов утицај на мобилизацијско напрезање становништва Србије.* Последице су негативан обим мобилизацијског напрезања становништва. Познато је да мобилизацијску величину Војске Србије опредељује величина демографске масе и трајање војне обавезе. Усклађеност могућности регрутног контингента и оперативних потреба Војске Србије и одбрамбене функције државе, решава се стварањем услова за повећање броја професионалних припадника оружаних снага, избором начина груписања професионалног састава за обуку и ангажовањем ванредне понуде. Због тога демографски чинилац опредељује величину људских ресурса за систем одбране и посебно за оперативни део – Војску Србије у миру и рату, као и ниво ангажованости становништва за потребе одбране у складу са стратешким опредељењима државе која су изражена у политици одбране и степену угрожености националних интереса и највиших вредности друштва. То подразумева ангажовање поуздане величине регрутног контингента који обезбеђује почетну попуну резервним саставом (до 35 година).

Трансформација сектора безбедности и одбране заснована је на стратешким опредељењима Републике Србије о приступању Програму „Партнерство за мир“ и укључивању у друге европске и евроатланске политичке и безбедносно-одбрамбене интеграције. Оне су захтевале преиспитивање величине мирнодопског и ратног састава.

У свету постоје три основна модела формирања оружаних састава у спровођењу једне од најзначајнијих функција сваке државе – функције одбране, када постоји *основана војна претња* угрожавања територијалне целовитости државе (прва мисија војске). Ти модели су: ниво мобилизацијског напрезања; линијски модел одбране земље; модел затварања и одбране стратегијских праваца и модел распореда одређеног броја војника на километар квадратни.

Први модел подразумева формирање оружане силе према процењеном мобилизацијском напрезању укупног (или мушког) становништва. У свету из аспекта демографских могућности сваке земље, оптимална величина војске износила би око 0,3 до 0,5%, односно до 1% у миру и од 1 до 5% мобилизацијског напрезања становништва у рату. Многе земље у савременим условима прихватиле су горњу границу мобилизацијског напрезања у оба случаја, а многе од њих – Турска, земље Персијског залива и неке азијске и афричке земље повећале су горњу границу мирнодопског састава (и до 3%).

Табела 5 – Кретање броја становника Србије после Другог светског рата

Пописни период	Број становника	Повећање броја	Повећање (%)
1948.	6.527.966		
1953.	6.979.154	451.188	6,91
1961.	7.642.110	662.956	9,50
1971.	8.446.591	804.481	10,53
1981.	9.313.676	867.085	10,27
1991.	9.721.177	407.501	4,38
2002.	9.665.437	-55.740	-0,58

Извор: Пописи становништва после Другог светског рата, СЗ Србије (обрада аутора)

Највеће опадање броја становника од 1991. до 2002. године забележио је централни део Србије – 5,48%, Војводина бележи механички пораст становништва од 0,96%, а највећи пораст бележи Косово и Метохија од 10,73%. Према попису из 2002. године Косово и Метохија имали су 2.186.000 становника (процена УНМИК) или 22,62% укупног становништва Србије. Остали део становништва Србије чинило је 7.479.437 становника (попис) или 77,38%. На основу тих података могуће је извући прецизне податке о мобилизацијском напрезању становништва Србије, а оно би износило: за целу Републику Србију с 0,3% – 28.996 припадника, а с 0,5% – 48.327 припадника; за Србију без Косова и Метохије с 0,3% – 22.438, а с 0,5% – 37.397 припадника; и за Републику Србију само с мушком популацијом с 0,5% – 18.229 припадника, а са 1% – 36.459 припадника. На основу ових података могу се извући поуздани закључци да је за одбрану простора Републике Србије, на основу мобилизацијског напрезања њеног становништва неопходно у миру издвојити – око 35.000 до 40.000 припадника, а у рату на основу просечног мобилизацијског напрезања – од 5%, 483.272 припадника и 373.972 припадника (без Косова и Метохије).

Други модел је линијски модел одбране националне територије. У оквиру тог модела постоје два подмодела: одбрана проходних зона меридијанским и упоредничким правцем (линија) и одбрана најзначајнијих концентрацијских простора стратегијског и оперативног нивоа. Према првом подмоделу Србија би меридијанским правцем морала да обезбеди снаге за одбрану и затварање: линију источног граничног појаса према Румунији и Бугарској (дубина 100 km); банатско-моравску природну проходну зону; бачко-колубарско-ибарско-косовску природну проходну зону и линију западног граничног појаса према Хрватској и Босни и Херцеговини (дубина 100 km). Према овом подмоделу Србија би упоредничким правцем морала обезбедити снаге за одбрану и затварање: линије северног граничног појаса према Мађарској (дубина 100 km); савско-дунавску природну проходну зону укључујући Мачву, Шумадију и Велико Поморавље; западноморавско-нишавску при-

родну проходну зону; метохијско-јужноморавску природну проходну зону; и линију јужног граничног појаса према Македонији, Албанији и Црној Гори. За одбрану и затварање наведених пет природних проходних зона неопходно је од 3.000 до 5.000 припадника, а за одбрану и затварање граничних простора од 2.000 до 3.000 припадника мирнодопског састава. То опет указује на обим мирнодопског састава од 35.000 до 40.000 припадника војске.

Трећи модел јесте модел затварања и одбране стратегијских праваца на ратишту Србије. У оквиру тог модела издвајају се снаге за одбрану свих процењених стратегијских праваца дејстава могућих агресора. На ратишту Србије издваја се шест стратегијских праваца чију одбрану могу изводити снаге стратегијског нивоа. Према прихваћеним критеријумима војних теоретичара у свету, сматра се да један стратегијски правац у националним оквирима може бранити снаге око 5.000 припадника оружане силе сваке земље, па се то свакако може применити и на Републику Србију. И према овом моделу за одбрану земље неопходно је имати оперативну мирнодопску армију, укључујући и све елементе логистике, од 35.000 до 40.000 припадника.

На основу свих модела и наведених параметара, а у условима *основане војне претње* угрожавања територијалне целовитости државе (прва мисија војске), може да се закључи – за одбрану Републике Србије неопходно је постојање оружане силе од 35.000 до 40.000 припадника (од 0,3 до 0,5% мобилизацијског напрезања становништва). Тај број припадника оружаних снага у миру мора бити: информатички подржан, снабдевен савременим ратним техничким средствима и савременом опремом те психофизички припремљен и обучен до највишег степена професионализма. Такође, он подразумева спровођење целокупне припреме резервног састава оружаних снага на савременим плановима и програмима. На основу те бројности и материјално-техничке опремљености таква војска могла би успешно да обави задатке у одбрани територије Републике Србије (88.363 km²). Одбрана земље мора се темељити на сопственим потенцијалима, људским и материјалним.

Четврти модел јесте распоред одређеног броја војника на километар квадратни површине. Према том моделу, узимају се у свету, као рационалан приступ одбрани националне територије, два војника на километар квадратни површине. И према овом моделу за одбрану простора Србије потребно је од 35.000 до 40.000 припадника њене оружане силе.

2. успоравање раста становништва и опадање броја становника српске националне припадности у свим деловима Републике Србије.

У скорој будућности могло би доћи до битних промена у националној структури становништва Србије. Основни разлог јесте опадање природног прираштаја и сталне миграције српског становништва, на основу којих опада његов број, нарочито у централном делу Србије и у Војводини.

Табела 6 – Национална структура становништва Републике Србије, према попису из 2002. године

Националност	Број становника (према попису из 2002.)	(%)
Срби	6.385.993	66,07
Албанци	2.009.639	20,79
Мађари	293.299	3,03
Бошњаци	136.087	1,41
Роми	108.193	1,12
Црногорци	90.693	0,94
Југословени	80.721	0,84
Хрвати	70.602	0,73
Словаци	59.021	0,61
Власи	40.054	0,41
Румуни	34.576	0,36
Македонци	25.847	0,27
Бугари	20.497	0,21
Буњевци	20.012	0,21
Муслимани	19.503	0,20
Русини	15.905	0,16
Украјинци	5.354	0,06
Словенци	5.104	0,05
Горанци	4.581	0,05
Немци	3.901	0,04
Руси	2.588	0,03
Остали	228.055	2,36

Извор: Резултати пописа из 2002. године, СЗ Србије, Београд, 2003. (обрада аутора)

Према подацима пописа из 2002. године Срби су имали природни прираштај – 5,7‰, Албанци – 27,54‰, Бошњаци и Муслимани – 11,93‰. Ако би се наставио садашњи тренд опадања природног прираштаја српског становништва и високог прираштаја албанског и средњег прираштаја бошњачко-муслиманског становништва – половином двадесетпрвог века (2050), Срби у Републици Србији неће имати апсолутну већину. Према садашњем кретању природног прираштаја становништва, половином двадесетпрвог века било би око пет и по милиона Срба; од пет милиона до пет и по милиона Албанаца и један и по милион до два и по милиона Бошњака и Муслимана. То би довело до апсолутне већине Албанског и бошњачко-муслиманског становништва у матичној држави српског народа. Српски народ би живео у енклавама на простору матичне државе и расут по свету. Последица би била – постепена асимилација и нестајање Срба као народа. Многи народи и њихове културе нестајали су са светске позорнице народа. Таквих примера из прошлости било је много.

3. улазак становништва у процес демографског старења (старење демографске масе), нарочито у централном делу Србије и у Војводини.

Старосна структура становништва представља значајан показатељ њеног оствареног развоја. Она је битан фактор за утврђивање демографске прошлости, али и предвиђање демографске будућности становништва Србије. Од 1945. до 2002. године догодиле су се крупне промене у старосној структури становништва, првенствено преко смањења удела младих људи, уз истовремено повећање удела старог становништва. Тај процес је условио да се становништво Србије 2002. године нађе на прагу демографске старости, односно да је достигло највећу просечну старост од 38,8 година. Процес старења најинтензивнији је у деловима с ниским наталитетом (Војводина и централни део Србије), јер се на овим просторима не остварује ни проста замена генерација. Према подацима пописа из 2002. године, забележено је најмање учешће младог становништва (од 22,3%) и највеће учешће старог становништва (од 17,22%) у укупној популацији.

Старосна пирамида становништва Републике Србије за пописну 2002. годину, има одлике стационарног типа с израженом тенденцијом трансформације у регресивни тип. Забрињавајући је податак што млади људи (до двадесет година) чине мање од једне четвртине укупне популације, док је скоро сваки пети становник старији од шездесет година. Најзначајнију старосну групу при разматрању одбрамбене функције (20–59 година) чини 55,33%, а најспособнији у одбрани земље чине старосну доб (20–29 година) од 26,4% укупног становништва. У вези с тим, као последицу опадања природног прираштаја треба имати у виду просечну дужину живота становништва, која према попису из 2002. године износи 71,8 година (жене 74,7, а мушкарци 68,9 година).

4. негативан природни прираштај становништва у двадесет и три округа Србије.

Само два округа у централном делу Србије имају позитиван природни прираштај (Рашки округ и Пчињски округ – 8‰). Сви окрузи у Војводини имају негативан природни прираштај или (100%). Сви окрузи на Косову и Метохији (5) имају позитиван природни прираштај (100%). Од тридесет округа у Републици Србији – 23,33% има позитиван природни прираштај. Може да се закључи да је присутна биолошка регресија становништва у свим деловима Републике Србије, изузев Косова и Метохије.

5. незадовољавање критеријума просте биолошке репродукције становништва у свим општинама, изузев Косова и Метохије и неких општина Рашког округа.

Последице демографског развоја су велике. То су: стварање основе за старење становништва; смањење контингента активног становништва; смањење контингента радно најспособнијег становништва и репродуктивног становништва; и смањење броја домаћинстава и бројности домаћинства. Према подацима пописа становништва Србије из 2002. године, стотину педесет и осам општина (83,16%) има негативан природни прираштај и незадовољава основне критеријуме просте биолошке репродукције. Три општи-

не Рашког округа и двадесет и девет општина на простору Косова и Метохије (16,84%) имају позитиван природни прираштај и задовољавају те критеријуме, што је веома неповољно ако се има у виду етничка структура тих простора и статус јужне српске покрајине.

6. могућност промене националне структуре становништва Србије у корист становништва националних мањина.

Узрок јесте неравномерност кретања природног прираштаја српског становништва и националних мањина, са стопом која је већа код националних мањина. С једне стране, изражена је депопулација и биолошка регресија, а с друге стране, биолошка експлозија становништва. Национална структура становништва представља значајну компоненту у развоју становништва Србије. Она је битан елемент укупне процене могућности одбране земље, јер је етнодемографска структура становништва Србије веома сложена. У односу на претходни период етничка структура показује значајније промене. Према попису из 2002. године повећано је учешће Срба, Албанаца и Бошњака, а смањено је учешће Црногораца, Југословена, Мађара и Муслимана, у односу на претходни пописни период (1991). Основни разлог је распад бивше Југославије па се добија привид да је повећан број Срба. У Републици Србији, од стотину деведесет општина апсолутну већину припадника једне националности има стотину осамдесет и пет општина, а пет општина има релативну већину. Срби у Србији имају апсолутну већину у стотину педесет и једној општини (79,47%), Албанци у двадесет и шест (13,68%), Мађари у седам (3,68%), Бошњаци и Муслимани у три (1,58%), Бугари у две (1,05%) и Словаци у једној општини (0,53%).

7. опадање бројности регрутног контингента у извршавању функција одбране и безбедности земље становништва припадника појединих националних мањина.

Један број припадника националних мањина не обавља задатке војне обавезе, што за последицу може имати: смањење одбрамбене способности земље; смањење резервног одбрамбеног контингента; нарушавање суверенитета; постојање неуралгичних простора; и нарушавање нормативно-правне регулативе везане за функцију одбране земље. На основу смањења учешћа младих људи у укупном становништву Србије, смањен је регрутни контингент, који има непосредан утицај на спровођење задатака у одбрани земље. Смањење се посебно односи на смањење мушког контингента, јер се смањује учешће мушког становништва у укупном становништву Србије.

8. константно опадање квоте обрађених пољопривредних површина, нарочито у приватном сектору.

Незаинтересованост младих за останак на селу и миграције село–град проузроковале су стални пораст старачких домаћинстава која нису у могућности да обрађују своје поседе. Млади људи из сеоских средина напуштају поседе родитеља, јер су им услови живљења веома тешки, а немају никакву помоћ и подр-

шку шире друштвене заједнице заостанак на селу. Тај процес је у великом броју села довео до запуштености имања, брзог смањења производње пољопривредних производа, најинтензивнијих миграција село—град и до пренасељености појединих градских средина. Присутан је процес смањења активног становништва и, посебно, активног пољопривредног становништва. Смањен је просечан број чланова домаћинстава у Републици Србији са 3,9 чланова (1991) на 2,9 (2002), нарочито на селу, што указује на смањене могућности обраде пољопривредних површина. Том тренду допринела је и бржа индустријализација и урбанизација.

Да би се спречила таква „катастрофа“ српског народа, неопходно је предузети бројне мере, најзначајније су:

- хитно изнаћи адекватне мере демографске политике и подићи их на национални ниво,
- предузети мере да се природни прираштај повећа и доведе у границе контролисаног прираштаја, посебно на простору Косова и Метохије и Рашке регије,
- донети адекватне подстицајне мере за подизање стопе наталитета, посебно на нисконаталитетним подручјима,¹²
- системским мерама стимулисати рађање више деце,
- подићи животни стандард на ниво достојан човека чиме ће се створити основа за боље услове живљења,
- системским и другим мерама створити материјалне, културне и друге услове за склапање бракова и живот породице као основне друштвене ћелије и
- превентивно-здравствене мере заштите становништва, нарочито жене, подићи на виши ниво.

Закључак

Проучавање становништва, нарочито његовог природног кретања, старо је колико и писменост. Проблем данашњег човечанства, па и Србије, није у великом или малом броју, него у великим регионалним разликама, снажној концентрацији на скученом, већином, градском простору и сталном просторном кретању. Још од најстаријих времена простор данашње Србије представљао је важну раскрсницу путева којима су се кретале најезде различитих народа. То је условило велику етничку хетерогеност, због чега је становништво Србије специфично у погледу многих обележја. Демографска транзиција се јавља касније у односу на остале средњоевропске и западноевропске земље па је њен процес на неким подручјима Србије завршен, а на неким је још у току (Косово и Метохија).

На основу сагледавања природног кретања становништва Србије после Другог светског рата може се уочити да су све три компоненте имале различито кретање. Природни прираштај је у свим периодима опадао и достигао негативну стопу, изузев Косова и Метохије где и даље има висок ниво.

¹² Нисконаталитетна подручја су: централни део Републике Србије и АП Војводина.

Многи познати географи и социолози (академик Мацура и професор Младеновић), сматрају да је потребно енергично „лечење“ српског народа од самоубилачког, хазардског синдрома биолошке регресије и одумирања. Садашња млада генерација има обавезу и последњу шансу да га спасе од демографске (биолошке) смрти. Рађање само једног детета, поред ратова и вековне нестабилности региона у коме је матична држава српског народа, обухвата најзначајније узроке његове могуће биолошке смрти.

На основу истраживања потврђене су историјске константе српског народа: масовно физичко уништавање у ратовима; повлачење са географских простора; потискивање; протеривање; насилно превођење у друге народе и вере и насилна асимилација. Све је то данас обogaћено неумољивом статистиком – на једно рађање долази више од два абортуса (2002). Звучи песимистички, али није далеко од истине да Срби могу доживети судбину народа који су раније живели на овим просторима, а нестали су. Процене засноване на тренду садашњег кретања природног прираштаја становништва Србије указују – за стотину година до стотину и педесет на Балкану ће да остану само енклаве Срба, чији ће потомци бити расути по Европи, САД, Аустралији, Канади, Новом Зеланду, Африци и другим земљама. Може да се закључи – Србима је поред других револуција, потребна хитна *биолошка револуција*.

Литература

1. Брезник, Д.: „Неке демографске карактеристике смртности становништва до 1981. године“, *Становништво*, број 1–4, Београд, 1990.
2. Брезник, Д.: *Демографски методи и модели*, ИДН, Београд, 1972.
3. Група аутора: *Срби у Хрватској*, Универзитет у Београду – Географски факултет, Стручна књига, Београд, 1993.
4. Жарковић, Г.: *Прираштај становништва и будућност Југославије*, Веселин Маслеша, Сарајево, 1975.
5. Мацура, М.: *Прилози теорији и политици становништва*, Економски институт, Београд, 1975.
6. Мацура, М.: „Разматрање о односима између становништва и привреде“, *Становништво*, број 1, Београд, 1995.
7. Мишовић, С., Ћурчић, П.: *Топографија*, ПА, Београд, 1996.
8. Петровић, Р.: *Миграције у Југославији и етнички аспект*, ИИЦ ССО Србије, Београд, 1987.
9. Пописи становништва 1948–2002. године.
10. Статистички годишњак из 2005. године.

СИСТЕМ НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ
– ПОКУШАЈ ДЕФИНИСАЊА ПОЈМА

Ван. проф. др Зоран Драгишић*

Савремени безбедносни изазови, који се јављају у областима политике, економије, финансија, енергетике, екологије, религије, културе, информатике и других области друштвеног живота, намећу потребу укључивања већег броја државних и друштвених организација у послове којима се осигурава национална безбедност. Поред повећавања броја организација, које се баве питањима националне безбедности, постоји потреба да се на безбедносне ризике, изазове и претње одговори на јединствен и усклађен начин што доводи до усложњавања појмова „национална безбедност“ и „систем националне безбедности“.

Основни предмет рада јесте покушај да се дефинише појам „систем националне безбедности“ и да се одреди његов садржај на основу анализе његове структуре.

Кључне речи: *национална безбедност, систем националне безбедности, структура система националне безбедности.*

Увод

Питање места и улоге безбедности (схваћене као функције државе – друштва, од најстаријих држава кроз њихову целокупну егзистенцију у историји људског друштва), поставља се као једно од најважнијих питања опстанка и развоја државе. Из чињенице да је држава била и остала важан чинилац у организовању безбедности (до развоја грађанског друштва и једини чинилац) и да је безбедност уставна институција – она мора да поседује одговарајући систем своје организованости и уређености. Систем безбедности као целовита и јединствена делатност сваког конкретного друштва укључује скуп чинилаца и њихових акција у миру, ванредним приликама и рату. Сви чиниоци безбедности међусобно су повезани на основу јединствених начела политичког система и правног поретка земље.

* Аутор је запослен на Факултету безбедности Београдског универзитета.

Међутим, у покушају одређења појмова „национална безбедност“ и „систем националне безбедности“, мора се поћи од одређења садржаја и обима појма безбедност, као структуралног и функционалног средишта укупних друштвених напора усмерених на опстанак и развој заједнице.

Безбедност је, у концептуалном смислу, толико спорна да није (ни приближно) могуће пронаћи споразум око њеног значења.¹ Основни спорови у дефинисању тог појма потичу од вредносних ставова, односно од вредности које треба да се штите (физичка и имовинска сигурност, политичка независност, територијални интегритет, међународни мир и слично) и основног субјекта који је предмет заштите (грађанин–појединац, држава, међународна заједница, социјална сигурност, економски систем, животна средина...). Крај Хладног рата донео је нове дилеме око појма безбедности, јер је нестанак опасности од Совјетског Савеза (и самог Совјетског Савеза), безбедносне студије у Европи и САД померио с бриге за опстанак државе (тзв. „тврда безбедност“) на бригу за економско благостање и просперитет (тзв. „мека безбедност“).² Актуелизацији „меког“ приступа безбедности посебно су допринеле асиметричне претње безбедности као што су тероризам и организовани криминал, односно процес „секуритизације“ социјалне нестабилности, економских проблема, проблема у вези с миграцијама, угрожавањем животне средине, епидемијама заразних болести и другим појавама и процесима који у традиционалном концепту „тврде“ безбедности нису препознавани као безбедносни процеси и појаве. На трагу тих тенденција развили су се нови безбедносни концепти, од којих је концепт људске безбедности настао 1994. године у оквиру Уједињених нација (касније га је подржао већи број држава, поред којих су Јапан и Канада заузели посебно истакнута места), добио највећи број присталица.³

Чини се да различити приступи безбедности само различито виде улогу институција државе и међународних организација поводом остваривања безбедности, док око централне улоге државе у постизању националне и међународне безбедности не постоје озбиљна спорења. Државне институције су и даље одговорне за безбедност државе и грађана, с тим што се „безбедносне“ активности значајно проширују и круг државних институција, које добијају одређене задатке у националној безбедности постаје већи.

Односи између институција, који се заснивају поводом националне безбедности, јесу динамични и узајамни. Сигурно је да политички систем сваке земље одређује да ли се ширем (или ужем) кругу субјеката одређују обавезе у систему националне безбедности, на који начин се ти субјекти ангажу-

¹ Baldwin, David: "The Concept of Security", *Review of International Studies*, Vol 23, No 1 1997, pp. 3–26.

² Види шире: Cohen, Richard and Mihalka, Michael: *Cooperative Security: New Horizons for International Order*, George C. Marshall Center, 2005.

³ О различитим разумевањима појма „људска безбедност“, види шире: *Human Security*, (међународни часопис), број 1, Београд, 2005.

ју, каква су њихова права и обавезе и слично. Иако је систем националне безбедности подсистем политичког система и правног поретка који је детерминисан основним начелима тих система – он утиче на унутрашње токове у друштву, пре свега на економске и политичке односе. Систем националне безбедности (посебно његови најважнији делови), може да кочи унутрашње процесе и да представља баријеру одређеним друштвеним тенденцијама, али и обрнуто, он може благотворно да делује као фактор друштвене повезаности и покретач одређених друштвених кретања, тим пре што пракса показује да се елементи система националне безбедности – војска, веома често употребљавају и ван својих законских и уставних овлашћења.

Систем националне безбедности сваке земље поред унутрашње, уставне и законске одређености мора да одговори и међународним обавезама. Развојем система безбедности држава настоји да обезбеди своју целовитост. Систем националне безбедности има елементе који су претежно окренути решавању унутрашњих безбедносних проблема (полиција, службе безбедности, организације за деловање у ванредним ситуацијама, приватна безбедност, правосудни систем и друго) и елементе који су претежно окренути „према споља“, као што су оружане снаге, односно војска и обавештајне службе, које су поред унутрашњих правних норми подвргнуте и међународним нормама. Са општим нормама међународног права морају бити усклађене и унутрашње правне норме којима држава регулише своју безбедност. Поред тога, држава мора да одговори и билатералним и мултилатералним међународним уговорима које је прихватила у вези с безбедношћу. Све то указује на снажну одређеност система националне безбедности сваке земље међународним обавезама, које су прихваћене од надлежних државних органа. На основу тих чињеница може да се закључи да систем националне безбедности представља подсистем ширих друштвених система, на чијим начелима се заснива. Истовремено, он представља изузетно сложен систем сачињен од низа подсистема и елемената, који су функционално повезани.

Систем националне безбедности, у којем га ми данас познајемо, настао је развојем националних држава и капиталистичког начина производње. У то време дошло је до усложњавања државног апарата, као последице територијалног ширења држава, техничко-технолошког напретка, политичких промена, али и нових безбедносних ризика које је тај напредак донео са собом.

Дефинисање система националне безбедности

Појам „национална безбедност“ први пут употребљен је у делу Волтера Липмана, *U.S. Foreign Policy* (1943), али је тај појам тек након Другог светског рата ушао у ширу употребу и везивао се за заштиту целовитости суве-

рених држава. Повезивањем појма „национална безбедност“ с појмом „систем“, настао је нови појам „систем националне безбедности“ – систем који има све карактеристике друштвеног система усмереног ка постизању и очувању интегритета суверених држава. Структура и циљеви тог система, од Другог светског рата до данас, доживели су бројне и битне измене, али су основне системске и кибернетске одреднице система остале непромењене.

О појмовима „безбедност“ и „систем националне безбедности“, не постоји јединствен став. Гризолд⁴ сматра да је оправдано разликовати систем националне безбедности и систем националне одбране. При том, систем националне одбране усмерен је на одбрану државе од оружане агресије споља, док је систем националне безбедности усмерен на јамчење сигурности држави, друштву и појединцу, првенствено од тзв. „унутрашњих“ безбедносних претњи. Према Гризолду, безбедност једне државе оправдано је посматрати као спољну и унутрашњу, а да се поред тога може говорити и о безбедности међународне заједнице, односно, о светској безбедности, као посебном систему безбедности. Гризолд своје схватање система националне безбедности проширује потребом редифинисања класичних приступа безбедности, који су се сводили на војску и њене активности. Укључење нових безбедносних ризика, изазова и претњи националној и међународној безбедности и посебно бављење политичким, друштвеним, економским, културним и духовно-интелектуалним питањима у оквиру система безбедности – представља „нову реалност“.

Ротфелд,⁵ такође истиче потребу да савремени систем националне безбедности уважи нове изворе угрожавања, „који се придружују старим“ изворима угрожавања. За разлику од неких аутора који су почетком деведесетих година прошлог века процењивали безбедносне претње, Ротфелд не искључује класичне безбедносне ризике, већ им само придодаје нове, што пред систем националне безбедности поставља другачије изазове. Према његовом мишљењу савремена безбедност има универзални значај, који се јасно исказује у тоталности захвата и преплитања свих делатности једног друштва (као што су привредне, политичке, социјалне, еколошке, војне и тако даље). Тај приступ истиче потребу јединственог разумевања система националне безбедности и његово структурно и функционално повезивање у једну системску целину.

Бари Бузан⁶ систем националне безбедности одређује као скуп активности који обухвата пет подручја деловања државе: војно, политичко, економско, социјално и еколошко подручје. Војну безбедност чине оружане могућности државе, офанзивне и дефанзивне, и могућности да се предвиде на-

⁴ Grizold, Anton i grupa autora: *Suvremeni sistemi nacionalne sigurnosti*, FPZ, Zagreb, 1999, стр. 38.

⁵ Rotfeld, A. D.: *The Fundamental Changes and the New Security Agenda*, SIPRI Yearbook, 1994.

⁶ Buzan, B.: *People, States and Fear*, Harvester, New York, 1991.

мере оружаних снага других држава. Политичку безбедност чине организациона стабилност државе, систем владавине и идеологије, који дају легитимност одређеном типу владавине. Економска безбедност се односи на доступност изворима енергије, сировина, финансијских средстава и тржишта за одржавање благостања становништва и економске моћи државе. Социјална безбедност односи се на прихватљиве услове за развој језика, културе, религије и националног идентитета у целини. Еколошка безбедност треба да осигура очување локалне и планетарне биосфере, као основног система на којем се заснивају све остале људске активности.

Систем националне безбедности дефинисао је Љубомир Стајић: „Ако бисмо желели да дефинишемо систем безбедности онда бисмо могли да кажемо да је то облик организовања и функционисања друштва у спровођењу мера и активности на превентивном и репресивном плану ради очувања суверенитета и интегритета државе, њеног Уставом утврђеног поретка, права и слобода грађана, као и свих осталих друштвених и међународних вредности од свих облика угрожавања“.⁷ Наведена дефиниција систем националне безбедности посматра у структуралном и функционалном смислу, међутим, она систем безбедности истиче као облик организовања, чиме се занемарују унутрашње функционалне везе, које систем националне безбедности чине системом, у класичном разумевању тога појма. Стајић, као представник школе тзв. „тврде безбедности“, у први план истиче заштиту основних вредности државе, као што су територијални интегритет, суверенитет и уставни поредак, чиме јасно указује и на структуру система безбедности у којој најистакнутију улогу играју државни органи у чијој надлежности се налази заштита поменутих вредности.

Стратегија националне безбедности Републике Србије одређује систем националне безбедности као нормативно, структурно и функционално уређену целину елемената чијом се делатношћу остварује заштита националних интереса Републике Србије.

Стратегија националне безбедности отвара могућности да се, у складу са потребама које проистичу из савремених безбедносних изазова, ризика и претњи, у систем националне безбедности укључи много шири круг организација, пре свега из области тзв. „приватне безбедности“, економије, екологије, енергетике и других области у којима могу да се јаве претње националној безбедности, а на које класични елементи тог система немају адекватне одговоре.

Имајући у виду наведена схватања система националне безбедности, под тим појмом могло би да се подразумева: скуп функционално повезаних државних органа, органа локалне самоуправе и других организација, који делују у складу са правним поретком државе и теже да заштите унутрашњу

⁷ Стајић, Љ.: *Основи безбедности*, ФЦО, Београд, 2005.

и спољну безбедност државе, друштва и грађана. Предложена дефиниција система националне безбедности указује на неке његове битне карактеристике. Прво, реч је о функционално повезаној целини у коју улази велики број државних и недржавних организација, које су, појединачно свака за себе, изузетно сложени системи, састављени од читавог низа елемената. Друго, реч је о систему чије су функционалне везе и активности строго правно регулисане, што указује на висок степен формализованости система. Треће, систем је успостављен ради остварења дивергентних циљева који се усклађују активностима изван система и које је тешко дефинисати.

Треба да се напомене да систем националне безбедности има основне карактеристике осталих система, посебно друштвених. Идеја о системима потиче још из античког периода, а у модерној науци јавља се код Бернарда Честера, *Организација управљањем*, из 1948. године. Исте године Виенер је објавио књигу *Кибернетика*, у којој је дефинисао кључне термине (улаз, процес, излаз и повратна веза) и начинио шему која се и данас користи у приказивању суштине система.

Каст и Розенцвајг⁸ објашњавају организацију као отворен систем који из околине црпи материјал, енергију и информације, да би их трансформисао кроз процесе дајући околини излаз у облику производа, услуга и слично. Теорија система, као и теорија организације, полази од чињенице да организације нису природни системи, већ системи створени деловањем човека. То су отворени системи који комуницирају са околином, а подсистеми се организују као организационе јединице с међусобним функционалним везама с другим системима. Та теорија омогућава да се организације посматрају као целине са својим подцелинама, односно подсистемима, њиховом структурном повезаношћу, функционалним везама, унутрашњом интеракцијом између елемената система и њиховом интеракцијом са окружењем. Са становишта управљања посебно значајна обележја система су: интеракција, ентропија, регулација, хијерархија, функционалност, стање, кретање и понашање система.

Интеракција подразумева размену информација, материје и енергије између система и окружења. То се одвија преко улазних и излазних величина. Преко улазних величина окружење, које и само представља систем или скуп система, делује на систем, а преко излазних величина система делује на окружење. Улазне величине се при пролазу кроз систем трансформишу у излазне величине система. Та трансформација може да се одвија од безначајне трансформације до потпуне, у зависности од врсте система и величине која се трансформише.

⁸ Rosenzweig, Kast F.: *Organizations and Management-A System and Contingency Approach*, Hill Book, New York, 1985.

У систему националне безбедности улазне величине су најчешће информације о безбедносно битним утицајима из окружења, који могу бити повољни или неповољни по безбедност државе, неког њеног дела или одређене активности. Излазне величине су реакције система или његових појединих делова. На пример, постојање територијалног спора са суседном државом и погоршање дипломатских односа с њом указује на постојање кризног потенцијала у билатералним односима. На постојање кризе у односима систем националне безбедности мора да реагује појачаном обавештајном активношћу, како би се прикупиле релевантне информације за вођење политике према тој држави и избегла непријатна изненађења, односно како би се спремно дочекали сви безбедносни изазови који могу доћи, од те државе или њених савезника. Поред појачаног обавештајног рада појачава се и дипломатска активност која је у вези са тим спором. Улазна величина је информација о постојању територијалног спора, трансформација улазне величине јесте анализа свих битних чињеница које су у вези са тим спором и израда процене њене безбедности, а излазне величине којима систем делује на окружење су појачане обавештајне и дипломатске активности. Уколико држава с којом смо у спору почне да мобилише своје оружане снаге, то је нова улазна информација, која говори о неповољним безбедносним утицајима и која захтева нову реакцију система. Трансформација улазне величине односиће се на безбедносну процену нових околности. Излазна величина овај пут биће и мобилизација сопствених оружаних снага, поред већ постојећих безбедносних активности и мера. Уколико се спор реши мирним путем и дође до побољшавања билатералних односа, то је улазна величина која сада говори о повољним безбедносним утицајима из окружења, излазна величина биће смањење нивоа мера безбедности и враћање система националне безбедности у редовно стање функционисања.

Ентропија система преставља меру његове дезорганизације, нереда и хаоса. Сви системи природно теже максимуму ентропије, а успешно управљање системима, поред осталог, подразумева и држање степена неуређености неког система на подношљивом нивоу, предузимањем мера за његово уређење.

Супротан процес ентропији је адаптација, којом се систем одржава у равнотежи и прилагођава се условима окружења. Ентропија расте под утицајем спољашњих, али и унутрашњих сила, окружење често делује на систем тако да га угрожава и дезоријентише. Важну улогу у спречавању уништења система има безбедносни менаџмент који представља организован подсистем чији је једини задатак да спречи уништење система деловањем спољашњих и унутрашњих сила.

Када је систем националне безбедности у питању, кључну улогу у контроли ентропије система имају политички процеси који се дешавају у држави, односно кључни политички учесници који креирају државну политику и управљају најважнијим државним органима. Систем националне безбедности је део политичког система чије се стање рефлектује и на систем националне безбедности. Уколико постоји политичка стабилност, државни органи

делују усклађено у правцу остварења националних циљева, који су при томе јасно дефинисани, а ентропија система националне безбедности државе се под контролом. И обрнуто, политичка нестабилност и дезоријентисаност политичког система повећаваће меру степена неуређености система националне безбедности. Прилагодљивост система постиже се његовом добром организацијом, која мора да следи основе организације политичког система. Добро организован систем националне безбедности, који је усмерен на очување основних друштвених и државних вредности, имаће веома велику прилагодљивост. У вези с тим, прилагодљивост система националне безбедности може да се посматра као његова способност да се прилагођава новим безбедносним изазовима, ризицима и претњама и променама које се дешавају унутар актуелних безбедносних претњи и као способност система да се прилагођава унутрашњим друштвеним и политичким променама. Уколико систем националне безбедности није способан да се прилагођава променама националне политике и стратегије и политичким заокретама које свака држава и друштво морају да чине, онда тај систем представља претњу стабилности и демократском развоју таквих друштава. Прилагодљивост система на политичке промене постиже се професионализацијом система и демократском и цивилном контролом над системом националне безбедности. За систем националне безбедности, који се налази под цивилном и демократском контролом и чији су припадници професионалци свесни своје улоге у друштву – каже се да је контролабилан. Контролабилност је својство система националне безбедности које се огледа у могућности да надлежни државни органи увек имају (пуну) контролу над функционисањем система и да систем брзо и ефикасно реагује на захтеве које пред њега поставља политичко руководство државе.

Регулација система подразумева постизање циљева система, на основу компарације жељених, улазних и излазних величина. У систему националне безбедности под регулацијом се подразумева праћење остваривања унапред одређеног нивоа безбедности државе и друштва с обзиром на мере које се предузимају и промене у систему мера, уколико се не постигне одговарајући ниво безбедности. На пример, систем националне безбедности у једном друштву треба да одржава ниво криминала на подношљивом нивоу. Подношљивост одређеног нивоа неке безбедносне претње унапред се одређује у зависности од природе претње и конкретног стања друштвених односа и стања система националне безбедности. Унапред прописане величине су референтне вредности и оне служе као полазиште на основу којег се процењује да ли систем националне безбедности, односно његови поједини делови функционишу на задовољавајући начин. Уколико одређене врсте криминала прелазе границу подношљивог, може се оценити да полиција, односно они њени делови који су задужени за борбу против облика криминала чије вредности су изнад подношљивог, није добро обавила свој

посао. То је знак да треба предузети регулаторну акцију ради враћања система у стање које обезбеђује постизање циљева.

Хијерархија означава да је сваки систем вертикално структуриран – сваки систем је део већег система, а сам се састоји од подсистема, који сваки за себе представља посебан систем. С једне стране, систем националне безбедности је део политичког система земље, који је опет део ширег друштвеног система, на унутрашњем плану. На међународном плану, систем националне безбедности је део ширег система регионалне и глобалне безбедности. Системи националне безбедности држава које су чланице војно-политичких савеза, као што је НАТО, представљају подсистеме система заједничке безбедности у који су ступиле с другим државама на основу међународних уговора и Повеље ОУН. С друге стране, систем националне безбедности је сложен систем сачињен од више подсистема, од којих сваки за себе представља мање или више сложен систем. Војска, полиција, обавештајно-безбедносни систем, цивилна заштита, царински органи, инспекције и други подсистеми система националне безбедности представљају веома сложене системе, који се налазе на другом хијерархијском нивоу система, док се на првом нивоу налазе: парламент, шеф државе, влада и судство.

Функционисање система је збир активности свих његових елемената, који заједничким деловањем дају укупни резултат деловања система. То својство система националне безбедности односи се на акциони део система. Акциони део система националне безбедности је веома сложен. Он обухвата велики број различитих активности и субјеката, који своју легитимност црпе из различитих извора права, али су све подређене једном циљу – постизању безбедности државе и друштва. Управљање активностима система националне безбедности јесте изузетно сложено, јер су функције система националне безбедности веома разноврсне.

Стање система представљају сви подаци о прошлости и садашњости система на основу чега може да се закључи – како би систем могао да се понаша у будућности. На основу тих показатеља системи се могу међусобно упоређивати, али се може обавити и анализа стања система у различитим интервалима. Стање система националне безбедности утврђују највиши државни органи у оквиру контроле система, а сваки елемент система има свој посебан систем контроле. Стање сваког елемента система националне безбедности треба посебно да се утврђује ради међусобног поређења и обезбеђивања усклађеног развоја и деловања система у будућности.

Кретање система подразумева промену стања система у току времена. Промене система настају под дејством улазних величина, али и процеса који се одвија унутар самог система. Приликом кретања систем се трансформише и мења своје понашање.

Управљање системом подразумева његово довођење у пожељно стање или одржавање у постојећем стању, у условима озбиљне претње по опстанак система.

Структура система националне безбедности

Подела власти је била један од најважнијих узрока настанка система националне безбедности, јер је такав начин организације државе подразумевао разноврсност моћи и њену расподелу на више државних органа. У време апсолутне монархије сву власт је имао монарх и он је једини управљао снагама безбедности, које су се у то време мање-више сводиле на војску и њене активности.

Подела власти на законодавну, извршну и судску условила је да свака грана власти добије властите надлежности у области националне безбедности, које су у складу са улогом коју те гране власти имају у политичком систему. Законодавна власт је управљала снагама националне безбедности доношењем закона и контролних функција које су јој биле одређене уставом и доношењем буџета (којим се одређује финансијски оквир за деловање снага националне безбедности) што је, без сумње, најјачи механизам утицаја на снаге националне безбедности. Поред тога, контрола утрошка буџетских средстава представља најефикаснији механизам за контролу снага безбедности. Извршна власт је, у оквиру своје надлежности, добила улогу да: извршава законе и друге опште акте законодавне власти, доноси подзаконске акте ради извршавања закона и да оперативно руководи целокупним државним апаратом. Све снаге безбедности једне државе (осим приватне безбедности), део су извршног апарата власти и подвргавају се истим уставним и законским начелима и правилима која важе за извршну власт. Извесне посебности односе се на специфичну делатност којом се баве снаге националне безбедности. Судска власт представља веома важан сегмент система националне безбедности, пошто се она брине о остваривању грађанских права и заштити законитости у једном друштву. Поред заштитне улоге, судска власт има и веома важну контролну улогу, јер грађани могу да се обрате судовима ради заштите права, која су им повређена деловањем органа безбедности. Поред тога, о питању повреде људских права окривљених у кривичним поступцима расправља се као у претходном питању. Сваки кривични поступак који покрену органи безбедности представља својеврсну судску контролу њиховог рада, јер суд проверава законитост рада органа безбедности, а судска пресуда која се том приликом донесе представља и оцену квалитета њиховог рада. Органи законодавне, извршне и судске власти представљају *управљачки део система националне безбедности*.

Промене које су се догодиле развојем модерног друштва донеле су нове безбедносне ризике, изазове и претње, а стари безбедносни ризици добили су нове димензије и битно променили своју феноменологију.

Рат који постоји откад постоје и државе, постао је другачији услед брзог развоја науке, технике и технологије. Употреба ватреног оружја, развој арти-

љерије, појава мотора са унутрашњим сагоревањем, развој тенкова и авијације, употреба хемијског и биолошког оружја, проналазак нуклеарне енергије и развој нуклеарне бомбе, проналазак млазног и ракетног мотора, развој информатике и други научни проналасци и њихова практична примена у војне сврхе битно су мењали физиономију ратовања. Такве промене одразиле су се на војску, као главни инструмент државе за вођење рата. Војске се организационо мењају, њихове мисије и задаци постају другачији, образовни и психосоцијални профил војника трпи сталне промене, од храброг коњаника с копљем у руци до интелектуалца који седи испред рачунара.

Савремени рат постао је тотални друштвени сукоб који у ратне напоре државе укључује целокупно друштво, а војска од (некад јединог) инструмента за вођење рата, сада постаје само једна од државних организација, које учествују у ратним напорима државе. То је условило формирање нових организација које су у случају рата требале да омогуће преживљавање становништва и заштиту материјалних и културних добара. Организације цивилне заштите (организације за деловање у ванредним ситуацијама), настале су у току Првог светског рата, када се (услед развоја авијације, артиљерије и употребе хемијског оружја) изгубила граница између фронта и позадине, што је као последицу имало све веће учешће цивила у укупном броју погинулих и рањених. У ратовима који су уследили после Првог светског рата, учешће цивила у укупном броју жртава постаје све веће, да би у савременим ратовима тај број прешао деведесет и осам одсто. С правом може да се тврди да су цивили постали главне жртве рата, али и главни циљеви савремених ратова. Поред ратних разарања, мирнодопске природне и техничке катастрофе односе велики број људских живота и доводе до огромних материјалних разарања. Организације за деловање у ванредним ситуацијама (цивилна заштита), имају незаменљиву улогу у одговору на такве претње. Поред војске и цивилне заштите и остале државне организације и државни органи, који у класичним разумевањима безбедности нису имали никакву функцију у вођењу рата, постају веома важни за успех државе у рату. То су, пре свега, привредне организације, финансијске институције, медији и дипломатија, као кључ успеха сваке државе у ратном сукобу.

Мирнодопске тзв. „невојне претње“, представљају доминантни тип претње свим савременим државама. Ратови се релативно ретко догађају, док се организовани криминал, тероризам, корупција, угрожавање животне средине, политичка и социјална нестабилност догађају сваки дан и свакој држави. Све то довело је до развоја различитих полицијских организација. У својим неразвијеним облицима полиција постоји, од када постоји држава. Појам полиција у античком добу означавао је целокупну државну делатност, оно што се данас назива „државна управа“. Са развојем друштва долази до одвајања појединих државних функција и до обликовања полицијских организација које познајемо и данас. Полиција је веома важан елемент система

националне безбедности, који у различитим државама има различите надлежности и различиту организацију. Међутим, и поред различитих надлежности и различите организације, полиција се у свим државама бави заштитом унутрашње безбедности држава и борбом против криминала. Савремени облици транснационалног организованог криминала полицији дају нову улогу у заштити међународне безбедности, различитим облицима међународне полицијске сарадње, тако да је данас погрешно полицију посматрати искључиво као орган унутрашње безбедности државе.

Обавештајне и безбедносне службе представљају један од најзначајнијих темеља националне безбедности сваке државе. Подаци о обавештајној и безбедносној делатности могу да се нађу још у античким списима, а бројни докази да су се владари у свим епохама развоја људског друштва бавили том делатношћу видљиви су у историјским изворима и у литератури. Све до настанка апсолутне монархије, обавештајним радом бавили су се људи у које је владар имао посебно поверење, али то није био њихов стални посао, нити су постојале сталне организације које су се бавиле искључиво том делатношћу. Настанак апсолутних монархија означио је почетак професионалног бављења обавештајним и безбедносним радом и формирање посебних органа, који су се поделом власти, нашли у извршним органима. Потреба за постојањем посебних државних органа који ће се систематично, непрекидно и професионално бавити прикупљањем и обрадом података битних за безбедност државе, била је условљена усложњавањем државног апарата и повећаним бројем и врстама безбедносних претњи које су угрожавале државу. Савремени обавештајно-безбедносни системи представљају веома развијене и сложене подсистеме система националне безбедности савремених држава, који представљају „очи и уши“ националне безбедности, а у системском значењу основни извор улазних величина за функционисање система националне безбедности.

Поред наведених органа, елементе система националне безбедности чине: дипломатска мрежа, судови, тужилаштва, царински органи и органи локалне самоуправе. Основна карактеристика тих организација је да безбедност није њихова једина и главна делатност, али при обављању своје делатности у значајној мери доприносе побољшању стања националне безбедности и имају веома важне задатке који су непосредно везани за националну безбедност.

Војска, полиција, организација за деловање у ванредним приликама (цивилна заштита), обавештајно-безбедносни систем, дипломатско-конзуларна представништва, судови, тужилаштва, инспекцијски органи, царина и органи локалне самоуправе чине *извршни део система националне безбедности*. Државни органи који чине управљачки део система националне безбедности и органи који чине извршни део система националне безбедности представљају *институционални део система националне безбедности*.

Поред постојања институција, које имају задатак да једном друштву, држави, али и широј заједници обезбеде сигурност, неопходне су активности којима се те организације успостављају и организују да би се постигао неопходан степен безбедности државе и друштва. Активности којима се успоставља и мења систем националне безбедности и одређују главни циљеви система јесу *системске активности*, а оне преко којих систем делује јесу *функционалне активности*. Системске и функционалне активности заједно чине *акциони део система националне безбедности*.

Систем националне безбедности представља подсистем политичког система који је организован на начелима правног поретка државе. То подразумева да систем националне безбедности мора бити правно уређен (поготово ако се има у виду важност коју тај систем има за опстанак и развој сваког друштва) и последице у погледу права грађана и демократски политички поредак могу да садрже његове злоупотребе. Систем националне безбедности је уставна материја и данас не постоји ниједан писани устав у свету који не регулише основна начела система националне безбедности. Правни поредак регулише систем националне безбедности нормама којима се систем конституише и којима се одређују надлежности и начин функционисања државних и других органа у обављању послова битних за националну безбедност. Основе система националне безбедности одређене су уставима, законима и стратегијско-доктринарним документима који се усвајају по законодавној процедури и имају законску снагу. Све норме којима се регулишу питања важна за систем националне безбедности представљају *нормативни део система националне безбедности*.

Систем националне безбедности састоји се од:

- институционалног дела;
- акционог дела и
- нормативног дела.

Стратегија националне безбедности Републике Србије, структуру система националне безбедности посматра у ужем и ширем смислу. Систем националне безбедности у ширем смислу чине највиши органи законодавне, извршне и судске власти: Народна скупштина Републике Србије, председник Републике Србије, Савет за националну безбедност, Влада, судови и тужилаштва. У ужем смислу, систем националне безбедности чине: систем одбране, снаге Министарства унутрашњих послова, безбедносно-обавештајни систем и привремено формиран и координациона тела за поједине кризе.

Међутим, Стратегија наводи да послове из области националне безбедности обављају и органи државне управе, институције надлежне за правосуђе, образовање и научну делатност и заштиту животне средине, заштитник грађана, органи јединица локалне самоуправе, субјекти из области приватног обезбеђења, организације цивилног друштва, медији, правна лица и

грађани који доприносе остваривању циљева националне безбедности. На тај начин, Стратегија националне безбедности Републике Србије уважава савремени приступ националној безбедности. Она узима у обзир све изазове, ризике и претње који угрожавају једно друштво па се у складу с тим изазовима, ризицима и претњама опредељује за укључивање у систем националне безбедности свих субјеката друштва, чија је делатност важна за очување безбедности државе. Такав приступ је веома важан, јер укључивањем различитих организација у систем националне безбедности (наравно у мери у којој су њихове специфичне активности важне за очување националне безбедности), обезбеђује се јединствено деловање свих субјеката у складу са начелима правног поретка државе и стратегијско-доктринарним опредељењима.

Закључак

С временом се безбедност као делатност издвојила од других делатности у људском друштву с циљем да се континуираним деловањем обезбеди опстанак човека (појединца) и људске заједнице (као целине). Безбедносна делатност одвија се на нивоу односа човека, односно засебних људских заједница према другом човеку – према другим заједницама и односа човека према природи и угрожавања која настају као последица деловања природе. Потреба за ефикасним деловањем, рационалношћу, поштовањем демократских процедура, људских права и правног поретка државе и међународне заједнице, условила је успостављање националне безбедности као система с јасно дефинисаним елементима, поделом њених надлежности и успостављањем функционалних веза и односа, којима се остварује национална безбедност на свим нивоима.

Тако организован систем у савременом друштву не постоји као изолована целина, већ се налази у интеракцији с другим друштвеним системима. Систем националне безбедности укључује друге системе који чине његове подсистеме, али је и сам подсистем ширих друштвених система, пре свега политичког, економског и правног.

Савремени друштвени развој битно је проширио појам безбедности, пошто су се појавиле нове безбедносне претње за које савремени системи безбедности морају пронаћи адекватне одговоре. Економске кризе, велике миграције становништва, савремени облици тероризма, међународни организовани криминал, глобално загађење животне средине и други облици савремених безбедносних претњи чине нужним укључивање већег броја друштвених и државних субјеката у систем безбедности, што значајно проширује појмове – безбедност и систем националне безбедности.

Адекватно одређење савременог појма национална безбедност мора да узме у обзир његову динамичност и да предвиди развој безбедносних претњи под чијим утицајем се тај систем мења и развија.

Литература

1. Brown, H.: *Thinking About National Security, Defence, and Foreign Policy in a Dangerous World*, Westview Press, Colorado 2003.
2. Buzan, B.: *People States and Fear*, Harvester Wheatsheaf, New York, 1991.
3. Dixon, J. A.: *National Security Policy Formulation: Institutions, Proceses, and Issues*, National defence University, Washington D.C. 1997.
4. Kast, F., Rosenzweig, J.: *Organizations and Management-A: System and Contigency Approach*, Hill Book, New York, 1985.
5. Katzanstein, P.: *The Culture of National Security*, Columbia University Press, 1996.
6. Стајић, Љ.: *Основи безбедности*, ФЦО, Београд, 2005.
7. Rotfeld, A. D.: *The Fundamental Changes and the New Security Agenda*, SIPRI Yearbook, 1994.
8. *Устав Републике Србије*, Београд, 2006.
9. *Закон о одбрани Републике Србије*, Београд, 2007.
10. *Закон о Војсци Србије*, Београд, 2007,
11. *Стратегија националне безбедности Републике Србије*, Београд, 2009.

ОМБУДСМАН ЗА ОДБРАНУ

Проф. др Милоје Цветковић*

На основу деловања омбудсмана (заштитника права грађана) треба да се повећа одговорност власти пред јавношћу, стога његов допринос у заштити људских права зависи од степена развоја демократије у појединој земљи и од развоја њене друштвене свести. У вези с тим, даје се дефиниција омбудсмана, његов историјски развој, врсте и опште карактеристике. Транспарентно су приказани примери решења омбудсмана за одбрану у неким државама у свету и законска решења омбудсмана у Србији на нивоу државе, покрајине и локалне самоуправе. Констатује се да у Србији не постоји посебан омбудсман за одбрану, већ ту улогу обавља омбудсман на нивоу државе, односно заштитник грађана. У Министарству одбране постоји Инспекторат одбране који има другу намену, а не заштиту права припадника војске и других грађана од неправилног рада управних органа система одбране.

Кључне речи: *омбудсман, омбудсман за одбрану, заштитник грађана, Инспекторат одбране.*

Увод

Под појмом „омбудсман“, у општем смислу, подразумева се институција, састављена од једног или више лица, чији је задатак заштита права грађана од незаконитог, неправилног и неефикасног рада органа управе и јавних служби. Ова дефиниција подразумева да решење омбудсмана може да буде различито, односно може да буде јединствено на државном нивоу за општу заштиту грађана, а може и да буде рашчлањено и дефинисано за поједине области друштвене организације. Постоје различити подаци у литератури о броју држава у којима је уведена институција омбудсмана. То зависи да ли аутори узимају у обзир поједине државе у федералном уређењу или поједине покрајине унутар државе, решења омбудсмана у већим градовима и слично – а све

* Аутор је запослен на Факултету безбедности Београдског универзитета.

стављају под појам „државних омбудсмана“. Најчешће се у литератури износи податак да институција омбудсмана данас постоји у скоро две стотине држава. Међународни омбудсман институт наводи податке за стотину тридесет и две државе и територије са институцијом омбудсмана на националном и поднационалном нивоу¹ (Африка – 30, Азија – 12, Аустралија и Пацифик – 9, Кариби и Латинска Америка – 26, Европа – 53 и Северна Америка – 2). Унутар овог броја наводи се као посебна целина – Косово.

Решења у погледу омбудсмана су различита и различито се називају:

- омбудсман,
- парламентарни комесар,
- медијатор и
- грађански или народни правобранилац.

То значи да у називу не мора да буде реч „омбудсман“, али је битна функција и област рада те институције. У сваком случају институција омбудсмана (општа или појединачна) јесте незаобилазни елемент сваког модерног демократског друштва.

Међународни омбудсман институт је дао прецизну дефиницију омбудсмана:

„Рад омбудсмана је заснован на притужбама јавности у вези с одређеним одлукама и активностима спорне природе, које представљају погрешке јавне управе. Омбудсман треба да штити грађане од разних злоупотреба, погрешних одлука, немарног деловања, кршења људских права и других неправилности у деловању власти. Његовим деловањем треба да се повећа одговорност власти пред јавношћу. О питањима одбране, не креира одбрамбену политику нити доноси одлуке о оперативним питањима. Његова шира улога је унапређење ефикасности и делотворности одбрамбеног сектора правећи га одговорним и отвореним према својим грађанима“.

Улога омбудсмана, без обзира на то којег је нивоа, веома је значајна за област заштите људских права, од погрешних одлука органа државне управе и јавних служби. Он нема снагу одлучивања, већ снагу јавног информисања и саветодавни карактер, па његов допринос заштити људских права зависи од степена развоја демократије и од развоја друштвене свести.

О питањима одбране омбудсман не креира политику одбране нити доноси одлуке о оперативним питањима. Његова шира улога је унапређење ефикасности и делотворности сектора одбране који га чини одговорним и отвореним према својим грађанима.

¹ International Ombudsman Institute, [www.theioi.com/publication listdirectory of ombudsman offices](http://www.theioi.com/publication%20list%20directory%20of%20ombudsman%20offices).

Развој омбудсмана

Реч омбудсман потиче из шведског језика. Дослован превод појма „омбудсман“ јесте „повереник“ или „пуномоћник“. Први омбудсман је дефинисан Уставом Шведске из 1809. године и ушао је у политичку праксу у целом свету. Поједине земље су директно задржале назив „омбудсман“, док је много земаља дефинисало назив у духу свог језика. Први шведски омбудсман је био повереник парламента чији је основни задатак био надзор у поштовању закона од службеника јавних служби и судија. Његова функција је започела 1. марта 1810, када је шведски парламент поставио прву личност на ту функцију. Основ за дефинисање омбудсмана била је функција канцелара правде, који и данас постоји. Канцелара правде је дефинисао краљ 1713. године да у његово име контролише рад јавних службеника. Канцелар правде је зависан од владе. Због тога омбудсман као независан орган треба да буде између извршне и законодавне власти. Шведски омбудсман је добио широка овлашћења. Он има право: да спроведе истрагу о жалби грађана на рад било које јавне службе, инспекцијског надзора и кривичног гоњења јавних службеника. Шведски омбудсман је доживео значајне промене. Од 1915. до 1968. године постојао је посебан војни омбудсман, чији је задатак била контрола спровођења законске регулативе у војсци и заштита права припадника војске, али је након тога обједињен са функцијама цивилних омбудсмана. Данас постоје четири омбудсмана за различите ресурсе изнад којих је главни парламентарни омбудсман.²

После Шведске, функцију омбудсмана је увела Финска 1919. године, а у осталим државама та функција се уводи тек педесетих година двадесетог века: Данска – 1953, Норвешка и Нови Зеланд – 1962, Гвајана – 1966, Велика Британија, Маурицијус и канадске провинције Алберта и Нови Брунсвик – 1967, Хаваји и САД – 1968, па затим остале државе. Од седамдесетих година двадесетог века институција омбудсмана је заступљена у многим европским и ваневропским државама, а од почетка деведесетих година у бившим социјалистичким источноевропским државама и у државама бивше СФРЈ. За већину земаља основ је било данско решење. Међутим, свака држава је решење омбудсмана прилагођавала свом друштвеном уређењу и својим актуелним потребама. Поред тога, решења нису крута, већ су подложна променама у складу са друштвеним променама појединих држава. Иако не може да се говори о неком општем моделу институције омбудсмана ипак сви омбудсмани, у суштини, имају три елемента, које је канадски професор Ровет дефинисао на следећи начин:

1. омбудсман је независан и непристрасан функционер законодавне власти чије се постојање обично дефинише уставом и који врши надзор над управом;
2. он испитује жалбе грађана с обзиром на административну неправду и лошу управу и

² Цветковић, М.: *Демократска и цивилна контрола војске*, Факултет безбедности, Београд, интерни материјал, 2006.

3. он је овлашћен да испитује, критикује и јавно објављује, али нема право да поништава одлуке управе.³

Институција омбудсмана је национална категорија, али је у случају Европске уније добила и наднационално обележје. Наиме, на основу Уговора о Европској унији Европски парламент именује омбудсмана којем сваки грађанин било које државе чланице може да поднесе жалбу, али само на рад органа и тела Европске уније.

Институција омбудсмана може да буде дефинисана на различите начине. У једном броју земаља институција омбудсмана је дефинисана уставом, а код већине земаља донет је посебан закон о омбудсману. Ако се уставом само дефинише општа улога омбудсмана, онда се обавезно одговарајућим законом разрађује та уставна категорија (то решење је и у Србији). Одређене категорије омбудсмана могу да се дефинишу и неким подзаконским актом. Тако се у Србији, на пример, на нивоу локалне самоуправе то дефинише статутом општине или одлуком скупштине општине.

Рад омбудсмана започиње истрагом о одређеном спору или проблему и у току тог процеса омбудсман утврђује да ли је дошло до повреде закона. Уколико се то покаже као тачно, даје предлоге за доношење корективних одлука. За посебне ситуације може о резултатима своје истраге да обавести владу или парламент. Омбудсман може да покрене поступак и о сопственој иницијативи када утврди да је дошло до кршења права грађана, од органа чију делатност контролише.⁴ При решавању својих задатака омбудсман има право увида у сва службена акта, да тражи одговарајуће податке од меродавних органа и служби и да узима изјаве од лица обухваћених поступком. У неким земљама омбудсман има право да: покреће иницијативу за промену закона, покреће поступке пред уставним судом и да иницира дисциплински и кривични поступак. Омбудсмани обично раде и годишњи извештај о свом раду, који достављају парламенту, а такође обавештавају и јавност. Омбудсман нема моћ одлучивања, већ даје препоруке за исправљање неправилних одлука.

Врсте омбудсмана

Према нивоима власти омбудсмани могу да буду државни, регионални и локални. Државни омбудсмани су они који се дефинишу и организују на нивоу држава и задужени су за праћење и контролу рада свих јавних служби. Ако се ради о федералном државном уређењу, поред државних омбудсмана (сваке земље чланице) обично постоји и омбудсман на нивоу федерације.

³ Исто.

⁴ Савиншек, Ј.: *О институцији омбудсмана у нашем позитивном праву*, Правни информатор, Београд, 2007.

Оваква су решења, на пример, у САД, Немачкој, Белгији, Канади, Аустрији, Индији, Швајцарској и у другим земљама. У појединим државама, поред државног омбудсмана могу да постоје и омбудсмани на нижим нивоима, тзв. регионални и локални омбудсмани. На пример, аустријске покрајине Тирол и Форалберг имају своје омбудсмане, а остале покрајине немају; у Белгији поред савезног омбудсмана постоје омбудсмани за Фламманску заједницу и Валонски регион; у Швајцарској постоје посебни омбудсмани за град и кантон Цирих и за кантон Базел; у Индији неколико провинција има своје омбудсмане и тако даље. У појединим државама постоје само регионални и локални омбудсмани, који су резултат процеса децентрализације и деконцентрације институције омбудсмана. У Србији постоји омбудсман на државном, покрајинском нивоу и на нивоу локалне самоуправе.

Поред омбудсмана који је надлежан за све области живота, могу да постоје и омбудсмани дефинисани према функционалном принципу. У том случају могу да се појаве два облика омбудсмана:

- општи омбудсман, надлежан за одређену категорију становништва и
- специјализовани омбудсман, надлежан за поједине области друштвеног живота.

Из дефиниције је јасно да је њихова разлика у обиму надлежности. У појединим државама постоје оба облика омбудсмана, а у неким само специјализовани омбудсмани. Специјализовани омбудсмани су се појавили увођењем војног омбудсмана у Шведској 1915, у Норвешкој 1919, и у Немачкој 1956. године. Специјализовани омбудсмани у појединим земљама се формирају у области здравства, образовања, социјалног старања, комуналних делатности, поштанског саобраћаја, полиције и друго. Општи омбудсмани се уводе за оне категорије становништва које су посебно осетљиве на повреду права и којима треба обезбедити већи степен заштите. Пре свих, то се односи на децу и на хендикепирана лица.

У погледу броја лица која спроводе функцију омбудсмана могу да постоје инкосно омбудсман, вишечлани и колегијални омбудсмани. Код инкосног омбудсмана само једно лице обавља све функције омбудсмана. У том случају прецизно се дефинишу услови које треба то лице да испуни, јер од његових способности зависи успех институције. То лице нормално има своје заменике и помоћнике, али они не могу самостално да иступају, осим ако су за то добили посебна овлашћења. Вишечлани омбудсман је институција састављена од више лица између којих су подељене функције омбудсмана и сваки од њих делује самостално у оквиру својих надлежности. Колегијални омбудсман је састављен од више лица, који одлуке доносе заједнички и то једногласно или већином гласова. Од та три облика најчешће је решење у виду инкосног омбудсмана (решење и у Србији). У том случају се обично њему додељује одређени број заменика, који се именују о истом принципу

као инокосни омбудсман чиме се обезбеђује њихов ауторитет. Они замењују омбудсмана у случају одсутности, болести или спречености, а такође обезбеђују континуитет у случају смрти омбудсмана.

После распада СФРЈ све бивше републике су својим уставима дефинисале омбудсмана на државном нивоу (различитог назива):

- у Словенији, заштитник права држављана (*varuh človekovih pravic*);
 - у Хрватској, пучки правобранитељ;
 - у Македонији, народни правобранилац (народен правобранител);
 - у БиХ, на нивоу државе омбудсман за људска права, у Федерацији БиХ омбудсман ФБиХ са десет теренских канцеларија и у Републици Српској омбудсман РС са четири теренске канцеларије и
 - у Црној Гори, заштитник људских права и слобода.
- У Србији постоје:
- на државном нивоу, заштитник грађана;
 - у АП Војводини, покрајински грађански бранилац (омбудсман) и
 - на нивоу локалне самоуправе, грађански бранилац.

Опште карактеристике омбудсмана

Институција омбудсмана је током свог развоја претрпела одређене промене с тим што се прилагођавала правним системима држава које су је прихватале и дефинисале. Иако су решења омбудсмана специфична за поједине државе, могу се дефинисати неке опште заједничке карактеристике. То су:⁵

- штити права грађана од несавесног рада органа управе,
- констатује незаконитост одређених аката,
- тражи уклањање недостатака у појединим одлукама и решењима,
- износи мишљење о конкретним случајевима нарушавања права грађана,
- цени целисходност рада органа управе,
- делује самостално и независно,
- нема право да укида, поништава или мења донета акта управних органа и
- прихвата пријаве грађана без посебних формалности и наплате трошкова.

Омбудсман на државном нивоу поставља парламент. У појединим државама постављење може да обавља председник државе или председник владе, али уз претходну консултацију с парламентом. На регионалном и локалном нивоу постављења спроводе одговарајуће колективне законодавне институције (скупштине).

⁵ Савиншек, Ј.: *О институцији омбудсмана у нашем позитивном праву*, Правни информатор, Београд, 2007.

Омбудсман има снагу објективног истраживања о пријави грађана, или о свом нахођењу уколико уочи одређене неправилности. Све друштвене институције и појединци у обавези су да испуњавају захтеве омбудсмана и да му пружају информације, податке и документа на увид. У свом раду може да стиче увид у тајне податке и документе, али њих може да користи у складу са одговарајућим прописима о заштити тајности. Омбудсман не може да истражује активности председника државе или председника владе, али може да их позива на разговоре ради добијања одређених информација.

Веома битна и основна карактеристика омбудсмана јесте његова независност. То подразумева да он не подлеже утицају и није дужан да даје информације о резултатима свог рада ни једној институцији извршне власти нити било којем административном сегменту владе. Он је везан искључиво за парламент и њему одговара за свој рад. Извештаје о раду доставља парламенту, а резултате својих истраживања ставља на увид јавности.

У вези с решењем омбудсмана посебан сегмент друштвеног живота јесте национална безбедност, односно одбрана. Постоји јединствен омбудсман и за цивилна питања и за војна, а може да постоји и посебан омбудсман за одбрану. У општем смислу може да се каже да је омбудсман за одбрану⁶ (неки аутори га називају војни омбудсман) институција (појединац или организација), која се бави проблемима који су настали на основу лошег рада управних органа. Он представља механизам, који функционише независно од управне структуре (командне структуре војске), обавља надзор сектора безбедности и помаже да исти спроводи принципе добре управе.

Омбудсман за одбрану не постоји у свакој демократској држави. Он представља специфичну институцију независну од војне командне структуре, која потпомаже надгледање система одбране и помаже да се осигура поштовање принципа и праксе добре владавине. Његов задатак је заштита права припадника војске, али и грађана који су оштећени неким одлукама или активностима војске. Омбудсман прима притужбе на некоректно и незаконито понашање у војсци као што су негативне појаве у војној процедури и даје препоруке за корективну акцију. То могу да буду притужбе у вези с одлуком о прекоманди, о дисциплинским и кривичним санкцијама, о питањима радног времена и одсустава, о одлагању војне обавезе и другим питањима стања у служби. Улога омбудсмана је посебно битна код одлука о којима по војним законима лице о којем се ради не може да води управни спор. Првенствена намена омбудсмана је да утврди неправду и да подстакне боље руковођење са системом одбране и у систему одбране. Његова шира улога је да повећа ефективност и ефикасност система одбране стварајући га одговорнијим према својим припадницима. Омбудсман има неограничено пра-

⁶ Цветковић, М.: *Демократска и цивилна контрола војске*, Факултет безбедности, Београд, интерни материјал, 2006.

во истраге. Може да уђе у било коју установу система одбране, касарну и да стекне увид у било који документ. За његов рад нема препреке тајности било којег нивоа, али о подацима тајне природе не сме да упознаје јавност.

Институција омбудсмана за одбрану је важна, из следећих разлога:

- помаже демократску контролу система одбране;
- обезбеђује поштовање закона у војсци;
- потпомаже јавност и одговорност у систему одбране;
- ставља у жижу проблеме у војној пракси тражењем корективних акција;
- повећава ефикасност и ефективност система одбране и
- јача обострано поверење у војску – и јавности и особља система одбране.

Омбудсман може да буде од посебне користи за развој демократије. У државама у којима извршна власт и генералштаб имају тежњу да буду строги, законодавство постаје слабије, а судови се окрећу на друга подручја. Омбудсман може да одржава стандардне механизме надзора и равнотежу према институционалним слабостима.

Да би омбудсман за одбрану ефикасно радио неопходно је обезбедити три услова:

- оперативну независност;
- политички ауторитет и
- одговарајућу материјалну, односно интелектуалну инфраструктуру.

У идеалном случају омбудсман за одбрану би требало да:

- буде дефинисан уставом или одговарајућим законом;
- има капацитете за истрагу и да буде овлашћен да слободно покреће истрагу на основу појединачних или системских захтева;
- има приступ свим документима неопходним за реализацију истраге;
- може радити у условима највеће тајности;
- може објавити извештаје којима би заинтересовао парламент или јавност;
- поседује овлашћење да формулише препоруке које треба да уваже цивилно и војно руководство и које захтевају званичне и јавне реакције;
- буде смештен у сопственим канцеларијама независно од генералштаба и
- може самостално да доноси закључке независно од генералштаба.

За институцију омбудсмана је веома важан састав особља. То би, у суштини, требало да буду цивили, чије експертске оцене омбудсман може јавно да презентује, да формулишу законска мишљења и да развијају медијску политику независно од било којег министарства. Поред тога, за особље не би требало да постоји било каква препрека из домена тајности. Међутим, због приступа поверљивим информацијама особље би требало да прође безбедносну проверу на највишем нивоу.

Поред решења специјалног омбудсмана за одбрану, могућа су још два решења. Први је механизам надзора који је део војне организације, а други је надзор преко парламентарног омбудсмана или омбудсмана за људска права у чијој је надлежности и војна организација.

Војни руководиоци и извршна власт обично имају тежњу да фаворизују решење омбудсмана, као дела војне организације. То се правда чињеницом да је такво решење прихватљивије за начела војне организације и да се с тим штити оперативна готовост војске. Такав орган се обично назива „главни инспектор“ или „главна инспекција“, он има обично другу сврху и не служи припадницима војске. Највећи недостатак таквог приступа јесте што војска обавља надзор над самом собом па постоји могућност смањења поверења у препоруке надзорног органа. Такво решење је доста често, како у земљама с дугом демократском традицијом, тако и у земљама које пролазе кроз процес демократизације.

Варијанта заједничког цивилног надзора, уместо неколико специјализованих служби, може да буде јефтиније решење, али може да се деси да се оно бави ситницама, а не битним стварима за војну организацију. Позитивно је то што се, у вези с тим, права припадника војске не одвајају од права осталих грађана. Међутим, оваквом механизму цивилног надзора може да мањкају неопходна знања и стручност из домена одбране па постоји могућност да се не посвети специфичним проблемима с којима се сусрећу припадници војске.

Механизам независног војног надзора има предност зато што је намењен за разматрање питања која су искључиво у вези са животом и радом војске. Правна способност таквог омбудсмана је да издаје јавне извештаје, јача моћ парламента и осигурава већу јавност у раду војске и њену одговорност. Тај механизам може да изазове отпор у војној хијерархији и у структурама цивилног управљања војском. Међутим, он ће да ужива њихово поверење и подршку уколико је стварно независан, непристрасан, праведан и користан у својим препорукама.

Нека решења омбудсмана за одбрану

Најпознатија решења омбудсмана за одбрану су решења у Немачкој и Канади. Та два модела се често користе као узор за решење у другим земљама. Немачко решење омбудсмана постављено је 1959. године након одлуке да се поново формирају немачке оружане снаге. Институција је постављена на основу решења шведског војног омбудсмана који је најстарији војни омбудсман (1915. година). Канадски омбудсман је постављен 1998. године на основу истраживања догађаја у Сомалији. Обе институције имају око педесет запослених лица. Опште карактеристике тих омбудсмана:

- статус: у Немачкој је дефинисан Уставом и Законом о омбудсману. Канадски има дефинисан мандат, али нема легални закон;
- постављење: у Немачкој се бира већином гласова у Парламенту. Канадског поставља министар одбране. Оба се постављају на пет година и могу да понове мандат;

– покретање истраге: У Немачкој то су припадници оружаних снага, Парламент, Комитет одбране и омбудсман. У Канади то могу да ураде (садашњи и бивши) припадници војске, министар одбране, војни команданти, посланици Парламента и сам омбудсман уз обавештавање министра одбране.

– врсте предмета: У Немачкој било која индивидуална притужба или петиција припадника оружаних снага. У Канади индивидуалне притужбе из делокруга војске или министарства одбране и системска питања.

– услови за пријем предмета: У Немачкој припадници војске могу директно да се обрате без обзира на претходну жалбену процедуру преко војног система. У Канади је потребно претходно да се покуша проналажење решења преко командног система или редовном жалбеном процедуром. Министар одбране може да одбије захтев ако је неблагоприятан, неумесан или ако захтева незакониту употребу ресурса.

– подношење извештаја: У Немачкој извештај се подноси Парламенту, у Канади министру одбране.

– улога: Оба дају предлоге и могу да надгледају решавање предлога.

– остали утицаји: У Немачкој омбудсман пише годишњи извештај и доставља га најпре, председнику Парламента, а затим Националном комитету одбране, који тражи од министра одбране објашњење. Омбудсман може да достави извештај дисциплинским органима оружаних снага и да присуствује кривичним и дисциплинским процесима на суду као посматрач. У Канади омбудсман доставља годишњи извештај парламенту преко министра одбране и о њему се расправља у одговарајућим парламентарним одборима. Може да достави суду специјалне извештаје ако је то у интересу јавности.

– информације: У Немачкој омбудсман може да добије све информације преко министра одбране. У Канади има приступ свим документима који су му потребни за обављање своје функције без обзира на степен тајности.

Има доста решења војних омбудсмана у другим државама. На пример, омбудсман одбране у Холандији назива се главни инспектор холандских оружаних снага. На челу је генерал оружаних снага Холандије. Потчињен је министру одбране. Његова је обавеза да саветује министра одбране о одређеним питањима било на његов захтев или о сопственој иницијативи. Разматра сва питања која су у вези са оружаним снагама. Има законско право и обавезу да истражује и да посредује у сваком појединачном случају. При томе уважава све припаднике оружаних снага који му се обраћају за помоћ (било писмено или усмено – лично или телефоном). Има свој секретаријат и штаб са одређеним бројем официра. Постоји преко педесет година. Годишње прима око пет стотина захтева за савете и помоћ од припадника система одбране. Будући да се последњих година систем одбране (бројчано) смањивао, то се смањивао и број захтева. Карактеристика систе-

ма одбране јесте да је чврсто укључен у друштво, али није непогрешив. Активности су у потпуности јавне – све сметње у раду треба да буду идентификоване, размотрене и где је год могуће решене. Будући да је активност главног инспектора заснована на саветодавном карактеру, он помаже руководиоцима система одбране да добију јасну слику о начину функционисања система одбране. Запослени у систему одбране могу преко њега да комуницирају с политичким руководством и да им износе своје идеје и запажања. Као независан омбудсман и саветодавац главни инспектор помаже у континуираном побољшању функционисања система одбране.

Многе државе имају решења у којима је војни омбудсман уграђен у општи државни омбудсман. Тако, на пример, у Аустралији постоји омбудсман комонвелта (државне заједнице). Његове надлежности су:

- исправка грешака администрације путем независног истраживања добијених приговора на активности државних органа,
- подстицање добре владавине у смислу одговорности, законитости, правичности и јавности и
- помагање грађанима у решавању приговора на активности државне администрације.

Одлике омбудсмана су независност, непристрасност, поштење, приступачност, професионализам и тимски рад. Омбудсман комонвелта је уједно и омбудсман оружаних снага. Он помаже саветима и истраживањима о пријавама било којег припадника оружаних снага Аустралије. Поред тога, он је и имиграциони и порески омбудсман. Омбудсман има своје канцеларије у осам већих градова Аустралије.

Све бивше републике (СФРЈ) имају идентично решење. Дефинисан је општи омбудсман у чијој је надлежности решавање притужби припадника војске и војних обвезника. Негде је то недвосмислено речено уставом или одређеним законским актом, а негде се то само види из годишњих извештаја. Тако, на пример, у Уставу Републике Хрватске пише: „У оквиру институције пучког правобранитеља осигураће се заштита уставних и законских права грађана у поступцима који се воде у Министарству обране, оружаним снагама и снагама сигурности...“. У извештају заштитника људских права и слобода у Црној Гори, за 2007. годину, износи се податак да је било укупно четири стотине четрдесет и осам притужби и да се једна односила на војску. У Закону о одбрани Македоније каже се да је народни правобранилац надлежан и за војску. Народни правобранилац има шест канцеларија у појединим већим местима. У 2007. години било је три хиљаде двадесет и девет притужби и око шест хиљада телефонских позива. Било је три притужби војних лица (у 2006. години је било пет притужби).

Решење омбудсмана за одбрану у Републици Србији

Крајем шездесетих година двадесетог века и почетком седамдесетих, појавила се идеја омбудсмана у бившој СФРЈ, односно у време када се омбудсману посвећује већа пажња у свету. Међутим, омбудсман какав се у Европи развијао сматрало се да је то установа буржоаске демократије која не одговара друштвеним условима у СФРЈ. Но, како се увидело да су неке функције омбудсмана неопходне и корисне, Уставом СФРЈ из 1974. године и уставима република уведен је „друштвени правобранилац самоуправљања“. Функција правобраниоца је одговарала социјалистичком уређењу и он се углавном бавио питањима заштите друштвене својине и самоуправљања, а не заштитом личних права и интереса грађана.

Након распада СФРЈ, од 1990. до 1992. године, донети су нови устави република и Устав СРЈ, али у њима није било одредби које се односе на омбудсмана. Било је појединачних иницијатива за увођење омбудсмана, али су те иницијативе одбациване уз образложење да то није дефинисано ни савезним ни републичким уставима.

Године 2001, Центар за антиратну акцију покренуо је поново иницијативу за увођење омбудсмана. Сматрали су да их треба прво увести на републичком нивоу, док се не реши питање новог облика савезне државе. Било је различитих идеја о називу од којих је према њиховом мишљењу најприхватљивији „заштитник права грађана“. Направљен је и предлог Закона о заштитнику права грађана. Тада се на томе стало. На крају, на седници Народне скупштине Републике Србије која је одржана 16. септембра 2005, донет је Закон о заштитнику грађана.⁷ Текст закона је у мањем обиму промењен Законом о изменама и допунама Закона о заштитнику грађана.⁸

Заштитник грађана је независан државни орган који штити права грађана и контролише рад органа управе, односно свих институција којима су поверена јавна овлашћења. Реч „грађани“ подразумева сва физичка и правна лица, домаћа и страна, о чијим правима одлучују органи управе. Седиште му је у Београду, а својом одлуком може да формира канцеларије ван Београда. Бира га Скупштина на предлог Одбора за уставна питања. Мандат му траје пет година, а постоји могућност још једног избора. Услови за његов избор су:

- да је држављанин Србије,
- да је дипломирани правник,
- да има најмање десет година искуства на правним пословима од значаја за надлежност заштитника,

⁷ Закон о заштитнику грађана, Сл. гласник РС, бр. 79, 2005.

⁸ Закон о изменама и допунама Закона о заштитнику грађана, Сл. гласник РС, бр. 54, 2007.

- да поседује високе моралне и стручне квалитете и
- да има запажено искуство у заштити права грађана.

Заштитник грађана има четири заменика који од њега добијају одређена овлашћења. Бира их Скупштина на предлог заштитника грађана. Услови за заменике су исти као за заштитника грађана с тим да имају пет година искуства. Пре ступања на дужност Заштитник и његови заменици полажу заклетву која гласи: *„Заклињем се да ћу своју дужност обављати одговорно, непристрасно и независно, у складу са Уставом и законом и да ћу савесно радити на заштити и унапређењу људских права и слобода“*. Заштитник полаже заклетву пред Скупштином, а заменици пред председником Скупштине.

Заштитник и његови заменици не могу бити чланови политичких странака. Према томе, чланство у политичкој странци, ако су имали, престаје им даном ступања на дужност. Такође им престају све јавне, професионалне и друге дужности. Заштитник грађана и његови заменици имају имунитет као посланици Скупштине. Надлежности заштитника грађана су:

- контролише поштовање права грађана и утврђује повреде учињене актима и радњама органа управе;
- контролише законитост и правилност рада органа управе, осим Народне скупштине, председника Републике, Владе, Уставног суда, судова и јавних тужилаштва;
- подноси Скупштини иницијативу за промену закона и општих аката у смислу побољшања заштите права грађана;
- покреће поступак пред Уставним судом за оцену уставности и законитости закона и општих аката;
- препоручује разрешење функционера и покретање дисциплинског поступка против запослених у органима управе који су повредили права грађана;
- подноси пријаву за покретање кривичног, прекршајног или другог одговарајућег поступка;
- обавља разговоре са запосленима у органима управе уколико је то од значаја за поступак који води;
- предлаже законе (ако нађе за сходно) из своје надлежности.

Сви који раде у органу управе дужни су да заштитнику грађана пруже све потребне податке и омогуће улаз у све просторије без обзира на степен тајности, осим у случају када је то у супротности са законом. Заштитник и сва лица која раде у његовој стручној служби обавезни су да чувају тајну и после престанка функције. Председник Републике, председник Скупштине, председник Уставног суда и чланови Владе дужни су да приме заштитника грађана на његов захтев у року од петнаест дана.

Заштитник грађана покреће поступак на основу пријаве грађана и о сопственој иницијативи. Пријаву може да поднесе сваки грађанин, а ако је у питању повреда права детета, онда родитељ или законски заступник. Пре доношења пријаве, подносилац је дужан да покуша да пронађе решење свог

проблема одговарајућим правним поступком. Заштитник грађана неће покренути поступак, док се не исцрпе сва правна средства и у том смислу ће дати савете подносиоцу пријаве. Међутим, поступак се може покренути и раније уколико би се продужавањем рока нанела ненадокнадива штета грађанину, ако је дошло до посебно некоректног односа органа управе и ако је дошло до кршења норми етичког понашања запослених у органу управе. Посебно је битна чињеница да се поступак не покрене поводом анонимне пријаве.

На основу закона посебно су регулисани рокови за подношење пријаве, садржај пријаве, стручна помоћ у састављању пријаве, право лица на издржавању казни, целокупна процедура вођења поступка, обавезе органа управе у погледу налаза спроведеног поступка и друга питања. Заштитник доставља Скупштини годишњи извештај о раду, ако је потребно, и посебне извештаје. Годишњи извештај се објављује у *Службеном гласнику*, на интернет сајту заштитника и даје се средствима информисања.

Омбудсман може да постоји у аутономној покрајини и у локалној самоуправи (грађански бранилац) и с њима сарађује заштитник грађана.

Заштитник има плату у висини плате председника Уставног суда, а његови заменици у висини плате судија Уставног суда. Средства за његов рад обезбеђују се из буџета Републике Србије.

Заштитник има стручну службу за обављање стручних и административних послова. Он доноси акт о организацији и систематизацији стручне службе, уз сагласност Скупштине и доноси одлуку о запослењу у стручној служби.

Према предвиђеној законској процедури, Одбор за уставна питања Народне скупштине Републике Србије, на седници одржаној 3. априла 2006. године донео је одлуку о кандидату за заштитника грађана. Тај предлог је стављен на дневни ред Друге седнице Првог редовног заседања Народне скупштине Републике Србије, која је одржана од 3. до 17. априла 2006. године. Међутим, избор није обављен (ни тада ни после тога). Сматрало се да је то одложено због доношења новог Устава. Иначе, заштитник грађана је дефинисан чланом 138, Устава,⁹ који гласи:

– „Заштитник грађана је независан државни орган који штити права грађана и контролише рад органа државне управе, органа надлежног за правну заштиту имовинских права и интереса Републике Србије, као и других органа и организација, предузећа и установа којима су поверена јавна овлашћења.

– Заштитник грађана није овлашћен да контролише рад Народне скупштине, председника Републике, Владе, Уставног суда, судова и јавних тужилаштава.

– Заштитника грађана бира и разрешава Народна скупштина у складу са Уставом и законом.

– Заштитник грађана за свој рад одговара Народној скупштини.

⁹ Устав Републике Србије, Сл. гласнике РС, 83/06.

– Заштитник грађана ужива имунитет као народни посланик. О имунитету заштитника грађана одлучује Народна скупштина.

– О Заштитнику грађана доноси се закон.“

Иако је Устав донет 30. септембра 2006, заштитник грађана (господин Саша Јанковић) изабран је тек на Трећем ванредном заседању Народне скупштине Републике Србије, која је одржана од 18. до 29. јуна 2007. године.¹⁰ Након избора на функцију заштитника грађана, Саша Јанковић је изјавио да ће контролисати не само формално поштовање законитости, већ и етичност, непристрасност и коректност у раду као и поштовање достојанства странке. У раду ће сарађивати са Скупштином, Владом, председником Републике, повереником за информације од јавног значаја, медијима, Народном канцеларијом председника Републике и невладиним организацијама. Такође ће успоставити сарадњу с покрајинским омбудсманом и заштитницима на локалном нивоу иако са њима није у хијерархијској вези.

Он је од избора до краја 2007. године примио четири стотине и шест притужби (279 од грађана, 113 од грађанки, 12 од правних лица и 2 анонимне) од којих је две стотине и седамнаест имало основ за покретање поступка. Највише грађана (70) се жалило на повреду права на правилно суђење. На Министарство унутрашњих послова жалило се тридесет грађана, Министарство рада и социјалне политике осам грађана, Министарство инфраструктуре пет грађана и Министарство одбране пет грађана. Највише жалби је било из Београда (158), затим из Нишавског округа (31) и Колубарског округа (23).¹¹

У каквим условима ради омбудсман најбоље показује податак¹² да ни после годину дана од успостављања његове службе није усељен у предвиђене просторије. Због тога је попуњено четвртина радних места од предвиђених шездесет и осам.

У Закону о локалној самоуправи, који је донет пре Закона о заштитнику грађана¹³, чланом 126, дефинисано је да „у јединици локалне самоуправе може да се установи грађански бранилац (омбудсман) који штити индивидуална и колективна права и интересе грађана, тако што врши општу контролу рада управе и јавних служби.“ Дефинисана су општа начела, као и то да се надлежности и овлашћења дефинишу статутом и другим општим актима. На основу тога, неки градови су донели своје прописе и изабрали лица на ту дужност. Тако је, на пример, на седници Скупштине града Београда, 14. септембра 2006, на ту дужност с мандатом од пет година изабрана Душанка Гаћеша. Такође су изабрана њена три заменика: Душко Бабић, Гордана Ћушић и Јасна Салопек-Круљевић.

¹⁰ Гласање је одржано 29. јуна 2007, када је донета одлука да се Саша Јанковић постави за заштитника грађана.

¹¹ *Политика*, 22. март 2008.

¹² Петрић, М.: „Омбудсману нова лимузина уместо одговора о возном парку“, *Политика*, 22. августа 2008, стр. 1 и 7.

¹³ *Закон о локалној самоуправи*, Сл. гласник РС, бр. 9, 2002.

У складу са Законом о утврђивању одређених надлежности покрајине, Скупштина АП Војводине је донела Одлуку о Покрајинском омбудсману¹⁴ у којој се та функција назива „покрајински грађански бранилац (омбудсман)“. По одлуци, он је независан и самосталан орган, који се стара о заштити и унапређењу људских права и слобода сваког лица зајамчених уставом, потврђеним и објављеним међународним уговорима о људским правима, општеприхваћеним правилима међународног права, законом и прописима АП Војводине, од повреда учињених од покрајинске и општинске управе, организација и јавних служби које врше управна и јавна овлашћења, а чији је оснивач Покрајина или општина. Такође су одлуком дефинисане његове надлежности и поступци рада.

Из извештаја за 2007. годину¹⁵ видљиво је да се Покрајински омбудсман бавио проблематиком људских права грађана, али и општим питањима као што су: заштита права националних мањина, равноправност полова и права детета, којима су посвећена посебна поглавља. Учествовао је и организовао бројна саветовања и округле столове из своје надлежности, а такође су покренути и одређени пројекти.

У току 2007. године Покрајински омбудсман је отворио шест стотина и пет предмета на основу поднетих представки¹⁶ (331 пријава мушкараца, 237 жена и 37 удружења). Од тог броја око 30% представки је одбачено, јер нису биле у надлежности Покрајинског омбудсмана. Највише жалби је било на локалну самоуправу (153 или 25,59%), правосуђе (84 или 13,88%), републичку управу (75 или 12,4%) и на јавне службе и јавна предузећа на локалном нивоу (60 или 9,92%).

Поред тих омбудсмана, 1. октобра 2004. године формирана је Народна канцеларија председника Република, која се као служба бави оперативним, саветодавним и аналитичким пословима, а пре свега служи као сервис грађана. Грађани су добили место на којем могу да потраже помоћ и заштиту својих права, а председник (Тадих) прилику да се непосредно информише о проблемима с којима се они суочавају. Канцеларија сарађује с владиним институцијама, домаћим и међународним организацијама и фондацијама. Да би се олакшао рад, Канцеларија је покренула иницијативу за отварање Канцеларија председника општина. Тако тренутно има око тридесет и пет канцеларија председника општина (поред тога у 11 општина је дефинисан грађански бранилац). Од отварања Канцеларије до 31. децембра 2007, примљено је 29.908 представки од којих је обрађено 28.516 (95,03%). Трећина захтева је решена позитивно. Представке се углавном односе на рад судова, решавање стамбених проблема, новчану помоћ, обезбеђење запослења, проблеме из радног односа и пензионо осигурање.

¹⁴ Одлука о Покрајинском омбудсману, Сл. лист АПВ, бр. 23, 2002 и бр. 5, 2004.

¹⁵ Извештај Покрајинског омбудсмана за 2007. годину, www.ombudsmanapv.org

¹⁶ Године 2005. било је шест стотина двадесет и три предмета, а у 2006. четири стотине педесет и седам.

У Републици Србији нема посебне институције са улогом омбудсмана за одбрану, који би штитио интересе припадника Војске. За припаднике Војске постоји Правило службе, којим су дефинисана сва питања живота и рада у Војсци. Поред осталог, дефинисана је процедура подношења свих врсти поднесака. Лице незадовољно стањем у служби или одређеним решењем, подноси жалбу, притужбу или сличан акт свом првостепеном старешини. Поднесак решава првостепени старешина ако је у његовој надлежности или га прослеђује ономе ко је надлежан за решавање. На добијено решење у првом степену, незадовољно лице може поднети нови допис непосредно вишем органу, од оног органа који је решавао по поднеску. Уколико другостепени орган потврди решење првостепеног органа, може се покренути судски спор код одговарајућег суда.

Поред тога, за инспекцијски надзор постоји Инспекторат одбране, који је формиран 2005. године на основу наређења председника СРЈ од 22. фебруара 2002, и на основу одлуке Врховног савета одбране од 15. марта 2003. године. У државној заједници СЦГ био је највиши контролни орган Врховног савета одбране, а у Републици Србији је тренутно потчињен Министарству одбране. У свом саставу Инспекторат одбране има:

- одељење за штабне послове и управни поступак;
- инспекцију борбене готовости, функционалне оспособљености и припрема за одбрану;
- материјално-финансијску, тржишну и грађевинску инспекцију и
- инспекцију заштите на раду.

Основни циљ рада појединих инспекција је да се: контролом утврде евентуална одступања од прописаног нивоа, сагледа реално стање, пружи помоћ контролисаним саставима у дефинисању проблема и њиховом решавању и да се да реална оцена стања. Инспекторат има око осамдесет запослених, официра и цивилних лица, стручњака за поједине области из надлежности одређених видова инспекције.

Инспекција борбене готовости врши проверу јединица и команди Војске Србије, управа и сектора МО, свих установа и предузећа формираних за послове у области одбране. Материјално-финансијска инспекција проверава материјално-финансијско пословање јединица и команди Војске Србије, установа Министарства одбране на буџету, војнодоходовних установа, јавних предузећа у систему одбране и предузећа за промет наоружања и војне опреме. Грађевинска инспекција проверава сва питања набавке, изградње и одржавања војних објеката и објеката од посебног интереса за одбрану државе. Инспекција заштите на раду проверава спровођења законских одредби, као и сва питања заштите животне средине и заштите од пожара и експлозија.

Инспекторат у свом раду сарађује са државним органима и институцијама, пружа стручну помоћ и прати остварена решења у свету како би унапредио своју организацију и методе рада.

Треба напоменути да је *UNMIK* (Привремена управа мисије УН на Косову) основала институцију омбудсмана за територију Косова,¹⁷ која има централну канцеларију у Приштини (Косовски округ) и регионалне канцеларије у Пећи (Пећки округ), Призрену (Призренски округ) и Ђилану (Косовско-поморавски округ).

Закључак

Омбудсман је институција чији је задатак заштита права грађана од незаконитог, неправилног и неефикасног рада органа управе и јавних служби. Решења омбудсмана су различита од државе до државе, али постоје неке опште и заједничке карактеристике. Омбудсман може да постоји на националном, регионалном и локалном нивоу, може да буде јединствен за сва питања друштвеног живота, а могу да постоје посебни омбудсмани за поједине сегменте друштва или за поједине категорије људи. У неким државама се раздвајају омбудсмани за цивилна и војна питања. Много земаља је усвојило општи назив „омбудсман“, а неке земље су дефинисале називе у духу свог језика.

У вези с војним омбудсманом у свету постоје два решења. Неке државе имају посебан војни омбудсман, а у неким државама улогу војног омбудсмана обавља општи омбудсман постављен од парламента. Ово друго решење усвојиле су и све бивше републике СФРЈ.

У Србији постоји на државном нивоу заштитник грађана, у АПВ Покрајински грађански бранилац (омбудсман), а на локалном нивоу грађански бранилац. У оквиру Министарства одбране постоји Инспекторат одбране. Међутим, његов задатак није заштита права припадника војске, већ контрола рада јединица и установа, провера исправности пословања и примене закона, провера борбене готовости и испомоћ јединицама и установама у отклањању недостатака у раду. Иако то није јасно речено законским прописима, улогу омбудсмана за одбрану обавља заштитник грађана. Њему могу да се обрате припадници војске, али и грађани којима је ускраћено одређено право из области система одбране, уколико редовним путем нису успели да остваре своје право. Пет таквих представки у прошлој години не значи да је било мало неправилности, већ да људи нису информисани да заштитник грађана покрива и ту област. Може да се каже да је такво решење лоше. Заштитник грађана не може, поред других области којима се бави, да озбиљније разматра питања, као што су законитости у систему одбране и права грађана из области система одбране. Можда би се то решило ако би заштитник грађана имао помоћника који би водио проблематику система одбране.

¹⁷ Уредба бр. 38, 2000, од 30. јуна 2000. године

Литература

1. Varuh človekovih pravic, področja dela varuha, www.varuh-rs.si.
2. Годишен извештај 2007, народен правобранител, www.ombudsman.mk.
3. Гредељ, С.: *Разговор са Србијом*, медија центар, Београд, 2005.
4. Савиншек, Ј.: *О институцији омбудсмана у нашем позитивном праву*, Правни информатор, Београд, 2007.
5. Савић, М.: *Борба против корупције у Србији*, www.transparentnost.org.rs.
6. Цветковић, М.: *Демократска и цивилна контрола војске*, Факултет безбедности, Београд, интерни материјал, 2006.
7. Чомоћ, Г.: *Кога, зашто и како штити заштитник грађана (омбудсман)*, B92blog, 26. августа 2007.
8. *Грађански бранилац*, информације, www.beograd.org.rs
9. *Закон о локалној самоуправи*, Сл. гласник РС, бр. 9, 2002.
10. *Закон о заштитнику грађана*, Сл. гласник РС, бр. 79, 2005.
11. *Закон о изменама и допунама Закона о заштитнику грађана*, Сл. гласник РС, бр. 54, 2007.
12. *Извештај Покрајинског омбудсмана за 2007. годину*, Аутономна Покрајина Војводина, 2008, www.ombudsmanapv.org.
13. *Извештај о раду за 2007. годину Заштитника људских права и слобода*, Подгорица, 2007, www.ombudsman.cg.yu.
14. *Информације о раду Народне канцеларије Председника Републике*, www.narodnakancelarija.srbija.rs
15. *Устав Републике Србије*, Сл. гласник РС, бр. 83, 2006.

ОСНОВЕ ОРГАНИЗАЦИОНОГ
ПОНАШАЊА

Доцент др Ранко Лојић, потпуковник*

Организационо понашање бави се изучавањем понашања људи у организацији, основним факторима који утичу на организацију и понашање и методама које се могу користити како би се утицало на понашање у организацијама. Циљ организационог понашања, јесте разумевање, предвиђање, обликовање и утицање на понашање људи у организацијама, ради подизања нивоа организационих параметара и задовољства самих чланова организације.

Транспарентно су приказани појам организационог понашања и његово место у менаџменту те настанак, развој и перспективе организационог понашања. Поред тога, анализирани су предмет и значај организационог понашања, приступи и модели.

Кључне речи: *организационо понашање, приступи, модели.*

Увод

Савремени свет је захваћен убрзаним променама, индустријска технологија уступа место информационим технологијама, а традиционални начин организовања увелико се трансформише и прилагођава захтевима 21. века. Сваку организацију чине људи па је функционисање организација одређено њиховим понашањем. Људи, њихов развој, њихове могућности, њихова мотивација и начин на који се управља, постају одлучујући чинилац конкурентске способности и организационе успешности. Све је то изменило концепт, структуру и изглед традиционалне организације и природу посла којим се људи баве. Последице тих сталних промена су и промене у понашању запослених.

Однос према људима у процесу рада, полако се, али сигурно мења. Запослени се, сада, посматра као активан чинилац, са одређеним врлинама и манама, одговарајућим знањем и способностима, дефинисаним циљевима

* Аутор је запослен у Војној академији у Београду.

и потребама и употребљивим потенцијалима и могућностима. Средина у којој се одвија процес рада представља његово свакодневно радно окружење. При доласку у нову (радну) средину, запослени с њом успоставља специфичне односе акције и реакције. Он делимично мења своје понашање, како би се прилагодио његовим захтевима и правилима функционисања. У исто време, средина у коју долази почиње да се навикава на придошлицу, поверавајући му одређене послове и радне задатке. У том необичном процесу интеракције обликује се понашање, које се у већој или мањој мери подудара са жељеним начином понашања.

Свако од нас истражује организационо понашање и има одређене идеје зашто се људи у нашем окружењу понашају на начин на који се понашају. Закључке изводимо углавном на основу наше интуиције, али и на основу генерализације коју правимо на основу наших искустава у раду са људима. Међутим, чести су случајеви да су наши здраворазумски закључци о узроцима нечијег понашања и предвиђања нечијих реакција у стварности касније оповргнути. То се догађа због тога што наши закључци и предвиђања нису били засновани на систематском и објективном проучавању и посматрању. За руководиоце је посебно значајно да познају узроке и последице људског понашања, али се не смеју само ослањати на сопствену интуицију и искуство. Организационо понашање треба научно истраживати.

Будући да је организационо понашање најмлађа дисциплина у систему организационих наука, логично је да су многа питања у вези с људским понашањем у организацији још увек недовољно истражена и изучена. У научној и стручној јавности већ је постигнута сагласност о многим питањима, која су значајна за даљи развој организационог понашања и њену афирмацију. У стручној литератури већ су усаглашени ставови о појму, предмету, значају и циљевима организационог понашања, односно створене су основне претпоставке за његов даљи развој. Руководиоци стичу нова знања о људском понашању, могућностима његовог обликовања и контролисања и факторима који утичу на радну мотивацију.

Појам организационог понашања и његово место у менаџменту

Организационо понашање (*Organizational Behavior*) најмлађа је дисциплина у систему организационих наука и нов појам у теорији и пракси организације и управљања. О њему се може говорити с теоријског и с практичног гледишта. Под организационим понашањем у теоријском смислу подразумева се засебна научна дисциплина која се бави изучавањем понашања

људи у процесу рада, односно у организацији или другом радном колективу. У практичном смислу, под организационим понашањем подразумевају се управљачке активности којима се обликује понашање људи у процесу рада, односно у организацији. Организационо понашање је нов приступ људским ресурсима у организацији, односно понашању запослених и руководилаца и управљању тим понашањем.

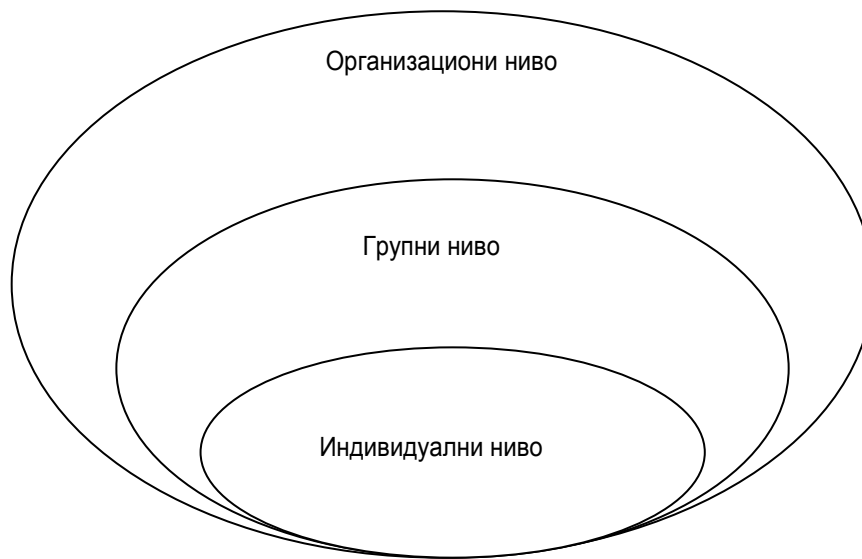
Организационо понашање може да се дефинише као научна дисциплина која се бави истраживањем понашања људи у организацијама да би се, његовим разумевањем, предвиђањем и усмеравањем, побољшали организациони параметри и повећало задовољство чланова организације.¹ Из дефиниције може да се закључи да је организационо понашање посебна научна дисциплина или поље истраживања, која има своје границе у којима се креће, теме истраживања, предмет, циљ и методологију истраживања.

Обликовање, усмеравање и контролисање понашања људи у процесу рада управљачка је активност којом се баве руководиоци. Под обликовањем понашања подразумевају се управљачке мере и активности којима се утиче на промене и развој личних, а делимично и колективних (тимских, групних и других) карактеристика, као и на промене и развој ситуације (амбијента, окружења, услова рада и тако даље) у којој се рад одвија. Обликовање понашања запослених обухвата управљачке мере и активности руководилаца, којима се мења и ка жељеном правцу усмерава понашање запослених. Тај процес се понекад одвија и тако што се одговарајућим средствима и механизмима мења и пројектованим циљевима прилагођава ситуација у којој се процес рада одвија, како би се повећала продуктивност и економичност. На основу промене понашања запослених и прилагођавања ситуацијама, понашање се може унапредити и учинити кориснијим за остваривање циљева организације.

Ако се до жељеног понашања може доћи на основу промена навика, схватања, очекивања, планова и других параметара, није неопходна и промена ситуације. Досадашња искуства указују да је за озбиљнију промену људског понашања, по правилу, неопходно мењати и прилагођавати и људе и ситуације. Комбиновани приступ даје најбоље резултате, будући да је људско понашање променљиво, неухватљиво и тешко за обликовање, а ситуације су подложне честим и непредвидивим променама.

Из наведених разлога, организационо понашање се користи већим бројем метода и научних приступа, како би се предмет посматрања свестраније и потпуније сагледао и анализирао. Понашање људи се сагледава на основу три нивоа: индивидуалног, групног и организационог (слика број 1).

¹ Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Дата статус, Београд, 2008, стр. 7.

Слика 1 – Три нивоа анализе у организационом понашању

(извор: S. L. Mc Shane., M. A. Von Glinow: *Organizational Behavior*, McGraw-Hill, New York, p. 17).

На индивидуалном нивоу се сагледава и обликује индивидуално понашање, односно понашање запосленог као појединца. На групном нивоу изучава се, анализира, обликује и контролише групно и тимско понашање, односи унутар групе, интергрупни односи, тимови, односи радног и управљачког тима, интертимски односи и слично. При сагледавању, изучавању, обликовању и контролисању понашања запослених у целој организацији (колективу) у жижу интересовања стављена је организација (колектив), као целина и сви запослени у њој.

Научни и други резултати до којих долазе теоретичари организационог понашања користе и руководиоцима и запосленима. Захваљујући њима руководиоци боље разумеју понашање људи с којима раде и управљају. Поред тога, они им помажу да у процесу управљања људским ресурсима и организацијом у целини повлаче мудре, рационалне, правовремене и адекватне потезе. Од резултата који се пружањем такве помоћи остварују зависи значај и даљи развој организационог понашања. Други вид помоћи пружа се запосленима ради разумевања како туђег тако и сопственог понашања, задатака и циљева пословне и развојне политике организације и управљачких мера и активности руководиоца, како би се потпуније интегрисали у организацију и њене стратешке циљеве.

Успеси организационог понашања и његови неуспеси, најнепосредније се одражавају на продуктивност и економичност организације. У вези с тим, неопходно је да се користе резултати и других научних дисциплина да би било у складу са захтевима времена и свакодневним изазовима и дилемама.

Место организационог понашања у менаџменту

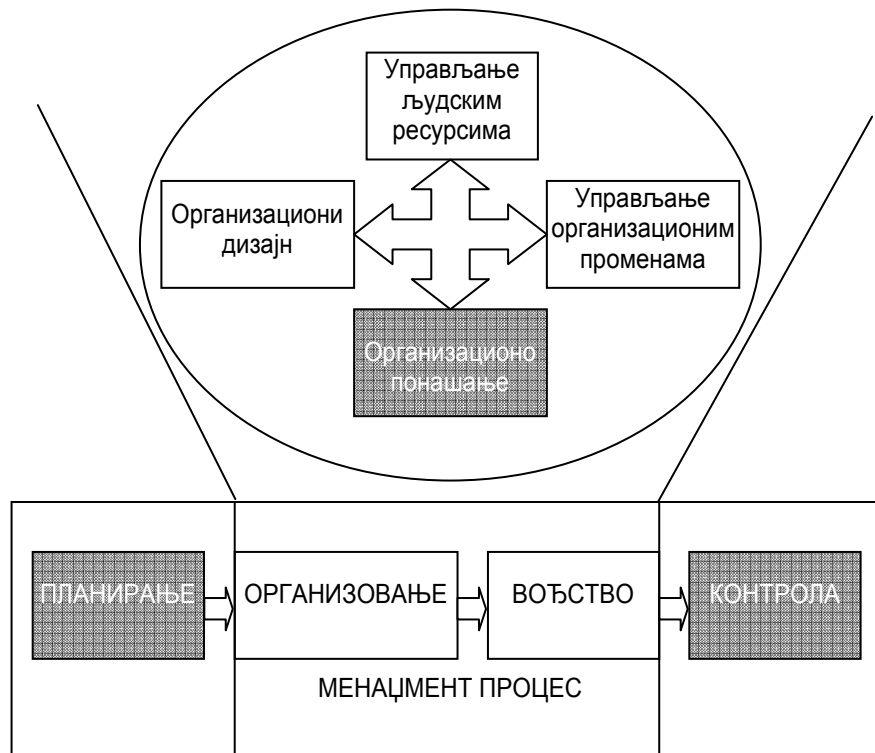
Према мишљењу већине аутора, менаџмент као процес чине четири фазе: планирање, организовање, вођење и контрола.² На основу ових фаза може да се закључи – руководиоци не обављају послове и задатке у организацији, већ планирају, организују, воде и контролишу како их обављају чланови организације. На основу планирања одређују се циљеви, начини и активности за њихово остварење, као и ресурси и временска динамика за њихово обављање. Организовање обухвата груписање јединица за обављање активности, поделу задатака које треба обавити и њихову координацију. Вођење треба да покреће енергију чланова организације, одржава је и усмерава ка обављању активности којима се остварују циљеви организације. На основу контроле утврђује се да ли су планирани циљеви остварени на начин и у временском року који је претходно утврђен и, по потреби, предузимају мере за одређене корекције. Квалитет реализације ових фаза у значајној мери зависиће од улоге запослених у организацији, која може да буде активна и пасивна. Каква ће њихова улога да буде зависи од њиховог понашања у организацијама. Најважније је да руководиоци познају изворе, облике и ефекте понашања људи у организацијама које воде и да знају да га усмеравају.

Способности и вештине обликовања људског понашања имају суштински значај за руководиоце и менаџмент уопште, тако да организационо понашање – дисциплина која проучава узроке, облике и ефекте понашања људи у организацијама, представља једну од важнијих области менаџмента као науке о управљању. Организационо понашање, заједно с другим дисциплинама из области организације, покрива две фазе процеса менаџмента (организовање, вођење) и зато је незаобилазна компонента менаџмента – науке и праксе. Из тих разлога, организационо понашање (*Organizational Behaviour*) јесте обавезна наставна дисциплина у образовању будућих руководилаца на свим пословним факултетима у свету.³

² Stoner, J.: *Management*, New York, Prentice Hall Inc, 1982, p. 23.

³ Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Дата статус, Београд, 2008, стр. 9.

Поред организационог понашања, у организационе дисциплине спадају и организациони дизајн, организационе промене и управљање људским ресурсима (слика број 2).

Слика 2 – Место организационог понашања у менаџменту
(извор: Јанићијевић, Н.: *Управљање организационим променама*, Економски факултет, Београд, 2007, стр. 27).

Организационо понашање најјаче везе има са управљањем људским ресурсима. Истраживање човековог понашања у организацији и његово објашњење (да би га учинио предвидљивијим и подложнијим контроли), јесте основни задатак организационог понашања, а управљање људским ресурсима пружа практичне modele и системе којима се то понашање обликује и усмерава. Системи и модели управљања људским ресурсима примењују знања која су садржана у теоријама организационог понашања.

Комплементарност организационог понашања са организационим дизајном јесте у чињеници што се у теорији организације и менаџмента често

приказују формалне и неформалне компоненте, структуре и људи, „тврда“ (*hard*) и „мека“ (*soft*) компонента. Неформална, односно мека страна организације стављена је у жижу организационог понашања, а формална, односно тврда страна организације налази се у средишту организационог дизајна. За ефикасно управљање организацијом руководиоци треба да познају и организационо понашање и организациони дизајн. Повезаност организационог понашања са организационим променама огледа се на два начина. Организационе промене обухватају и промене структуре и промене понашања људи. Да би промене изазвале трајне ефекте, оне морају обухватити и формалну и неформалну компоненту организације. С променом организационе шеме потребно је да се промени и понашање људи у организацији. Организационо понашање представља основ за разумевање процеса промена, али и организационе промене пружају организационом понашању концепте и теорије којима се објашњава промена људског понашања.

Почеци организационог понашања

Организационо понашање као засебна научна дисциплина везује се за четрдесете године 20. века, када је објављена прва књига из ове области и додељена титула доктора наука на Харвардској пословној школи.⁴

Опште је познато да у радовима тзв. класичне школе организације (Тејлора, Фејоа и Вебера) није било места за човека нити за његово понашање, тако да организационо понашање није имало посебан значај на самом почетку научног проучавања организације и менаџмента. Теоретичари организације посматрали су човека као „додатак машини“. Организације су посматрали искључиво механички, из структурног и техничког аспекта.

Наглашенија улога организационог понашања, као нове научне дисциплине у теорији организације и управљања, везује се за почетак осамдесетих година 20. века. Његов развој изазвали су нагомилани проблеми, који су седамдесетих година прошлог века и почетком осамдесетих све више нагризали светску привреду, а посебно привреду САД. У исто време, јапанска привреда је све више јачала. То је био велики изазов, не само за САД и њене менаџере, него и за остале земље, али и за научну јавност у целини.

Тако је кренуло велико и убрзано трагање за новим стимулаторима људског понашања у процесу рада. Јапанска пословна филозофија и њени задивљујући резултати стављени су у жижу готово свих истраживачких пројеката. До првих значајнијих и употребљивих резултата долази Оучи (*William Ouchi*), чији закључци представљају заокрет у односу на ранија схватања

⁴ Grenberg, J., Baron, R. A.: *Behavior in Organizations*, Prentice Hall International, p. 24.

управљачког процеса и људског чиниоца у организацији. У потрази за разлозима убрзаног привредног раста у Јапану и успореног привредног раста у САД, Оучи је закључио да се (и у једном и у другом случају) ради о људском фактору. За разлику од јапанског радника, који је високомотивисан за рад, јер је задовољан послом, својим статусом и укупним положајем у организацији, амерички радник је слабо мотивисан за рад, јер је често незадовољан послом и својим положајем у организацији. У вези с тим, Оучи се заложио за поистовећивање запослених с циљевима организације, као и успостављање адекватнијег концепта управљања организацијом и људским ресурсима. Организационо понашање је постало актуелна област организације рада и управљања и предмет научног интересовања бројних аутора и угледних истраживача.

Развој и перспективе организационог понашања

Организационо понашање је постало предмет пажње бројних научника и истраживача широм света. Његовој убрзаној афирмацији, поред Оучија, допринос су дали: Латанс (*Fred Luthans*), Френч (*Wendell French*), Каст (*Fremont Kast*), Розенцвајг (*James Rosenzweig*), Мулинс (*Laurie Mullins*) и Шејн (*Edgar Schein*).⁵

Организационо понашање је примењена и интердисциплинарна научна дисциплина.⁶ Интердисциплинарност одређују теорије и концепти који објашњавају природу понашања човека у организацијама, а „позајмљени“ су из других друштвених наука – психологија, социјална психологија, социологија, антропологија и политичке науке. У том процесу се и „позајмљене“ теорије и концепти прилагођавају и мењају. На основу психолошких теорија и концепата, организационо понашање истражује: личност, мотивацију, индивидуално учење, перцепцију, задовољство на послу, стрес на раду и процес одлучивања. Социјална психологија је наука која проучава утицај група на индивидуално понашање и свест људи и нуди организационом понашању концепте и теорије социјалне психологије корисне за разумевање следећих појмова: вредности, ставова, норми, промена понашања, групних процеса, групног одлучивања, комуникације и лидерства. Теорије и концепти социологије користе се у разумевању макронивоа организационог понашања, као што су: односи група, конфликти, моћ, лидерство, формална организација, организационе промене. Најпознатији концепт који је преузет из антропологије јесте култура, која је у организационом понашању трансфор-

⁵ Петковић, М., Јовановић, М.: *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд, 2001, стр. 14.

⁶ Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Дата статус, Београд, 2008, стр. 17.

мисана у организациону културу. Моћ и политичке процесе у друштву проучавају политичке науке, на основу чијих теорија, у организационом понашању објашњавамо: моћ у организацији (извори и структура), политичке процесе, конфликте и лидерство.

Организационо понашање не преузима неке основне концепте и сазнања основних наука о људском понашању да би даље градила теорију, већ да би их применила и тако објаснила понашање људи у организацијама и учинила га предвидљивим и подложним контроли. То значи да је организационо понашање примењена наука, што је њена друга битна карактеристика као научне дисциплине. Практична питања и решавање практичних проблема понашања људи, њихових односа, задовољства и унапређења организационих параметара, тежиште је организационог понашања.

Организационо понашање као посебна научна дисциплина, деведесетих година прошлог века нашло се пред великим изазовом. Руководећи и управљачки тимови многих светских организација захтевали су да се без одлагања приступи изналажењу нових подстицајних мера и средстава за повећање мотивације запослених. Резултати истраживања бројних експерата потврдили су да стимулатори постоје, али да нису довољно искоришћени. Пажња је усредсређена на механизме за промену, прилагођавање и другачију контролу људског понашања. Запослен не може бити довољно мотивисан за рад уколико су му циљеви и интереси супротстављени циљевима и интересима организације. Без сагласности тих циљева и интереса, пре или касније појавиће се велики и тешко решиви проблеми. Јачањем своје позиције организационо понашање понудило је бројне одговоре на наведена питања и дилеме. Тако су створени нови предуслови за његов даљи развој и афирмацију.

Емпиријска и друга истраживања указују на промену односа руководиоца према запосленима и њиховој улози у организацији. Запослени не долази у организацију само зато да би радио, него и да би се за нешто питао, да би се показао и доказао и да би уживао у оном што ради. Он хоће да зна који су циљеви организације и колики је његов допринос њиховом остваривању (или неостваривању). Њему су неопходне информације и о оствареним резултатима организације.

На основу резултата научноистраживачког рада, руководиоци долазе до драгоцених података о људском понашању и могућностима његовог обликовања. Комбинованом применом одговарајућих мера и средстава (повећање плате, промена радног места, прибегавање тимском концепту рада, адекватнија обука, већа самосталност и самоиницијатива у раду, разговор са запосленима, боља информисаност, адекватнији систем напредовања и награђивања и слично), руководиоци могу снажније утицати на промену и прилагођавање понашања запослених. Свака ситуација захтева посебно сагледавање и прилагођавање понашања. Не постоји идеалан модел понашања. И најмања промена стратегије, ситуационих фактора, организационе

структуре и слично, изискује и одговарајуће промене у понашању запослених. Једном обликовано понашање није и трајно моделирано и прилагођено понашање. Све је изложено сталним променама и модификацијама. Руководиоцима је неопходно солидно знање и велико практично искуство.

Предмет организационог понашања и његово истраживање

Организационо понашање је посебна научна дисциплина у систему организационих наука, која се бави изучавањем људског понашања (појединачног, групног и организационог, односно колективног) у организацији, односно у колективу. Изучавање људског понашања се темељи на одговарајућим истраживањима, опсервацијама, анализама и теоријама. Оно има свој предмет истраживања – понашање људи у организацијама. Истражује узроке, облике и ефекте понашања чланова организације, односно, како индивидуални, групни и организациони фактори утичу на понашање људи у организацијама, а преко њих и на организационе параметре.

Као нова и засебна научна дисциплина, организационо понашање се не ослања само на резултате емпиријског истраживања, односно на праксу и њена позитивна и негативна искуства у организацији, него и на научна сазнања и досегнуте резултате психологије, социологије рада, индустријске социологије, антропологије и других бихевиористичких и фундаменталних наука о човеку, његовом понашању, групама и односима људи у процесу рада. Истраживање, анализирање и изучавање понашања људи у организацији спроводи се ради потпунијег сагледавања понашања запослених како би се оно с више успеха могло предвиђати, обликовати (мењати и прилагођавати) и контролисати. Запосленима се помаже да своје понашање прилагоде потребама и циљевима организације, како би се изборили за повољније услове рада, бољи третман у организацији, већу самосталност у раду, веће задовољство у раду. На тај начин би помогли и себи и члановима своје породице. Поред тога, руководиоцима се помаже да успешније, ефикасније и адекватније управљају организацијом и људским ресурсима.

Као примењена научна дисциплина, организационо понашање се може посматрати као добар спој теорије и праксе. Ослањајући се на велики број психолошких, социолошких и других научних дисциплина, организационо понашање обогаћује и употпуњује своја теоријска полазишта и своје теоријске ставове и резултате ради бољег разумевања, успешнијег обликовања и ефикаснијег контролисања људског понашања у процесу рада. Практични аспекти организационог понашања, за разлику од теоријских, обухватају могућности предвиђања и мењања понашања запослених. Као примењена научна дисциплина, у сфери

организације и управљања, организационо понашање представља солидну основу за сагледавање појава и процеса, односно за научно уопштавање, извођење одговарајућих закључака и утврђивање неопходних циљева, концепата и начина деловања у правцу даљег унапређивања процеса управљања организацијом, њеним развојем и развојем људских потенцијала.

Истраживање организационог понашања

Као свака научна дисциплина, тако и организационо понашање, чини скуп теорија до којих се долази научним истраживањима. Специфичност истраживања у организационом понашању јесте у чињеници што су у средишту проучавања човек, његово понашање и организације које он ствара. Методологија научног истраживања у организационом понашању има многе карактеристике метода истраживања у свим друштвеним наукама, а посебно у онима са којима је најближа. Према крајњем циљу, сва истраживања се могу поделити у две групе: конфирмативна и експлораторна. *Конфирмативна истраживања* су класичан вид истраживања у току којег се, на основу постојеће теорије, генерише хипотеза која се потврђује или оповргава. Алгоритам истраживања састоји се из следећих корака: 1. стварање хипотезе; 2. дизајн истраживања; 3. прикупљање података; 4. анализа података; 5 уопштавање закључка. У таквим врстама истраживања најчешће се користе анкете које обезбеђују квантификацију и примену статистичких метода закључивања. У *експлораторним истраживањима* полази се од одређене теорије, али се не изводе унапред дефинисане хипотезе, већ генерисање потпуно нових хипотеза на основу истраживања стања у реалности. Најчешћи метод истраживања у експлораторним истраживањима су анализе случаја.

Свако озбиљније научно истраживање мора да има истраживачки дизајн који показује основне циљеве и намере истраживача и начине на који ће их остварити. У области организационог понашања, истраживачки дизајн обухвата једну или више метода или техника истраживања: анкета у пољу истраживања, студија случаја, лабораторијски експеримент, експеримент у пољу, метаанализа, анализа садржаја, етнографска анализа.⁷

Значај организационог понашања

Знања која нуди организационо понашање као научна, наставна и консалтинг дисциплина, најпотребнија су руководиоцима. Они воде организације (које чине људи) и стално раде с људима. Успех руководица (и орга-

⁷ Robins, S.: *Organizational Behaviour*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Inc, 2003, p. 64.

низација које воде) зависиће од њихове способности да мотивишу, обликују, усмеравају, одржавају и контролишу понашање људи у организацијама. Руководиоци могу, на основу разумевања и познавања понашања људи, разним техникама тренинга и убеђивања утицати на промену понашања.

Руководиоци имају три групе улога у свакој организацији: 1. информационе улоге, 2. интерперсоналне улоге и 3. улоге доношења одлука.⁸

1. Информационим улогама руководиоци обезбеђују прераду информација неопходних за функционисање организације. Те улоге могу да буду различите, на пример:

- монитор (руководилац опажа окружење и оно што се у њему дешава);
- дисеминатор (руководилац шири информације о томе шта се дешава у организацији и окружењу) и
- говорник (руководилац наступа у име организације и износи њене ставове).

2. Интерперсоналним улогама руководиоци обезбеђује успостављање односа у организацији. Остварење интерперсоналних улога може да буде:

- вођењем (руководилац инспирише, покреће, усмерава и води понашање запослених);
- представљањем („глава“) јединице (руководилац симболизује организацију) и
- повезивањем (руководилац обезбеђује умрежавање запослених у организацији и са окружењем).

3. Улогама доношења одлука руководиоци доноси одлуке без којих организација не може да функционише. Те улоге могу да буду:

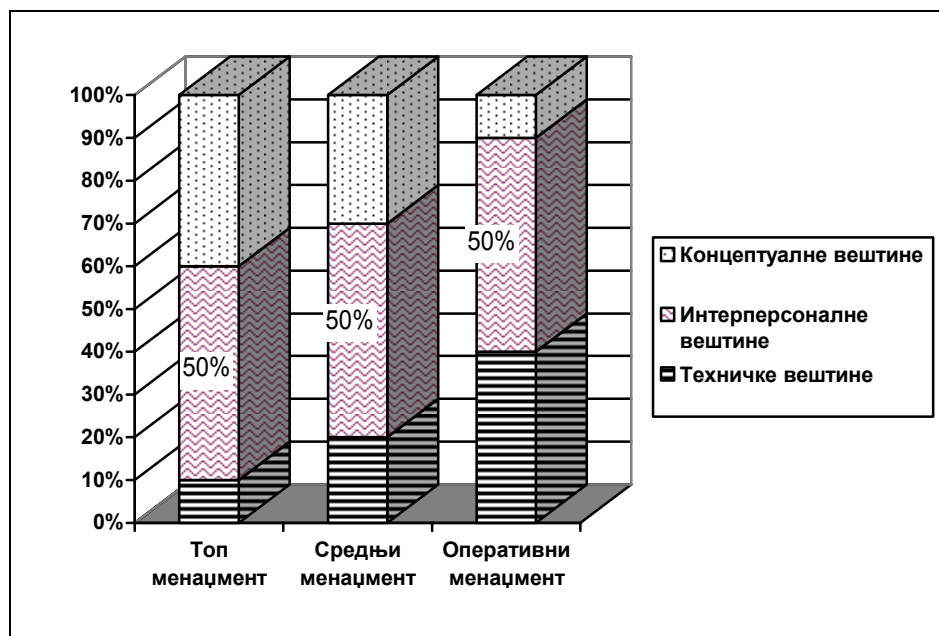
- предузетник (руководилац креира идеје и покреће нове активности);
- решава проблеме (руководилац је крајњи ауторитет за решавање проблема у организацији);
- распоређује ресурсе (руководилац доноси одлуку о расподели ресурса организације) и
- преговарач (руководилац преговара са окружењем, али и унутар организације).

Познавање организационог понашања је веома битан услов успешности руководиоца. Она зависи од његових компетенција, способности или вештина: техничке, интерперсоналне и концептуалне.⁹ *Техничке компетенције* се односе на способност руководиоца да примене специјализована знања у одређеној области. Успешан декан не може да буде онај који не познаје начин на који функционише факултет. *Интерперсоналне компетенције* су способности руководиоца да људе саслуша, утиче на њих, инспирише их, обликује њихово понашање, решава конфликте, води их у променама и

⁸ Mintzberg, H.: *The Managers Job: Folklore and Fact*, Harvard Business Review, 1995, p. 16.

⁹ Schermerhorn, J., Hunt, J., Osborn, R.: *Organizational Behaviour*, New York, 2005, p. 34.

тако даље. *Концептуалне компетенције* руководилица су њихове менталне способности да анализирају сложене ситуације и доносе одлуке. Свака (од три наведене врсте) компетенција није подједнако важна за одређен ниво руковођења (слика број 3).

Слика 3 – Компетенције руководилица према нивоима
(извор: Schermerhorn, J., Hunt, J., Osborn, R.: *Organizational Behaviour*, New York, 2005, p. 36).

За руководиоце прве линије најбитније је да имају веома развијене техничке способности, а најмање развијене концептуалне. Обрнуто је са руководиоцима који се налазе на челу организација. За њих није од пресудног значаја познавање технике и технологије, али је концептуална способност веома битна. У вези с тим, за све нивое руковођења јесу веома важне интерперсоналне способности, јер сви они раде с људима (слика број 3).

Руководиоци морају добро познавати запослене и њихове вредносне и друге ставове, како би нашли начин да их придобију, односно да их убеди да следе њихове идеје и пројекте и да својим радом и свеукупним понашањем допринесу остваривању утврђених циљева и задатака организације. У трагању за одговарајућим решењима за повећање радне мотивације, неопходна су стална истраживања и проучавања одређених ситуација, процеса,

односа, особина и појава. У центру пажње треба да буде човек – рационално и емотивно биће, са својим манама и врлинама. Организационо понашање својим резултатима помаже, охрабрује, усмерава и упозорава.

Поред бројних научних дисциплина које се баве изучавањем рада и односа у раду, време је показало да поједина питања о понашању људи у процесу рада, мотивацији, унутрашњој организацији, организационој култури и слично захтевају детаљније и потпуније изучавање и сагледавање. У вези с тим, расла је и потреба изналажења адекватнијих механизма и инструмената за обликовање и усмеравање понашања запослених, ради превазилажења старих, традиционалних односа у раду и успостављања нових. Они треба да допринесу: повећању продуктивности у раду и економичности, бржем техничко-технолошком развоју, успостављању хуманијих односа у раду, побољшању услова рада и јачању материјалне и социјалне сигурности.

У остваривању наведених циљева велики допринос очекује се и од резултата бихевиористичких наука, а посебно од резултата до којих долази организационо понашање, као примењена научна дисциплина, у којој су и теорија и пракса подједнако важне. Значај ове научне дисциплине јесте велики и очигледан, а убудуће биће још већи. Све израженијим техничко-технолошким развојем и економским прогресом појачава се и потреба за даљом хуманизацијом и социјализацијом односа у раду и већим ослањањем на истраживачке и друге пројекте и резултате организационог понашања и сродних бихевиористичких наука.

Приступи организационом понашању

Концепт организационог понашања заснива се на научном и теоријском приступу понашању људи у организацији. Људско понашање се може посматрати и изучавати из различитих аспеката. Полазне претпоставке за изучавање и обликовање щудског понашања могу бити различите, због чега је сасвим логично очекивати да постоји више приступа организационом понашању. У научној и стручној литератури најчешће се помињу три таква приступа: когнитивни приступ, бихевиористички приступ и приступ друштвеног учења.¹⁰

Когнитивни приступ организационом понашању

Когнитивни приступ је когнитивне или спознајне природе. Историјски посматрано, он је најстарији приступ који полази од претпоставке да је човеково понашање предодређено његовим личним карактеристикама и унутра-

¹⁰ Кулић, Ж.: *Управљање људским ресурсима са организационим понашањем*, Мегатренд универзитет, Београд, 2003, стр. 275.

шњим процесима. Човек се посматра као затворен систем чије понашање не опредељују спољни, него унутрашњи фактори. И поред очигледне једностраности, когнитивни приступ доприноси потпунијем схватању и бољем разумевању понашања људи, јер указује на значај реакција организма на унутрашње сигнале и подстицаје.

Когнитивни приступ полази од претпоставке да људско понашање опредељују лични циљеви, односно унутрашњи човекови процеси: очекивање, веровање, перцепција. Из таквог приступа проистиче одговарајући модел организационог понашања.

Бихевиористички приступ организационом понашању

Бихевиористички приступ истражује објективно понашање и полази од претпоставке да човеково понашање зависи од деловања спољних фактора. Човек се посматра као отворен систем, који успоставља одговарајуће интеракције са окружењем у којем се налази. На основу проширивања предмета интересовања – са унутрашњих фактора на спољне факторе, бихевиористички приступ доприноси потпунијем разумевању људског понашања и омогућава његово предвиђање и његову контролу. Понашање запослених се може предвидети и „контролисати управљањем променљивом околином“.¹¹ У вези с тим, на пример, родитељ несташног детета би рекао „није он лоше дете, него се дружи са лошом децом“.

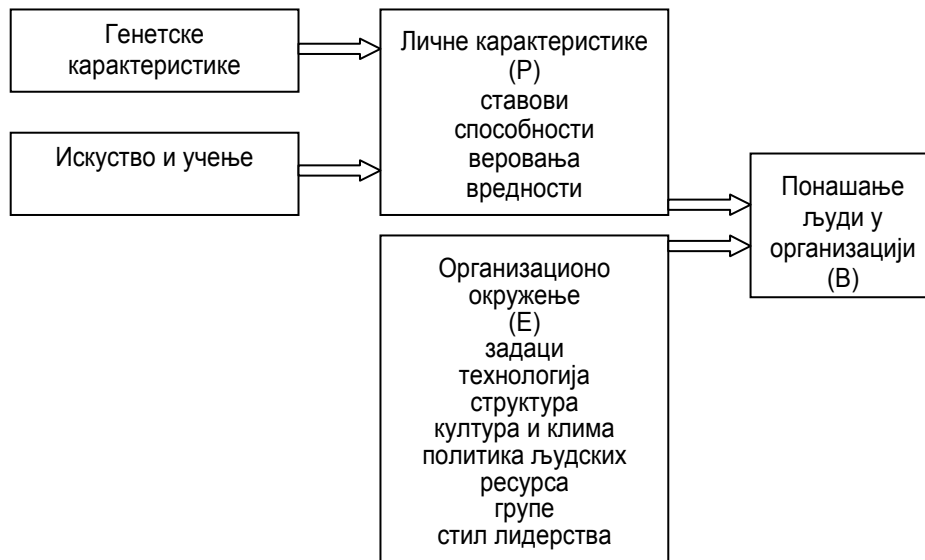
За разлику од когнитивног приступа, који полази од становишта да је човеково понашање (мишљење, реаговање, деловање и слично) предодређено његовим личним карактеристикама које су засноване на генетским предиспозицијама, искуству и знању, бихевиористички приступ полази од става да понашање запослених у организацији најдиректније опредељују организациони фактори (природа посла, техника и технологија, кадровска политика, систем награђивања, организациона структура и тако даље).

Приступ друштвеног учења

То је најмлађи приступ у организационом понашању који полази од претпоставке да на човеково понашање утичу унутрашњи и спољни фактори. Интеграција когнитивног и бихевиористичког приступа и приступа друштвеног учења заступа становиште да је човеково понашање резултат његових личних карактеристика, односно унутрашњих процеса и реаговања

¹¹ Петковић, М., Јовановић, М.: *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд, 2001, стр. 17.

организма на спољне подстицаје, односно интеракције с радном средином. У том процесу формира се понашање запослених В (*Behavior*), као функција две групе фактора: личних карактеристика Р (*Personality*) и карактеристика организационе средине Е (*Environment*) према формули, $V = f(P, E)$. У вези с тим, све варијабле релевантне за људско понашање у организацијама јесу укључене (слика број 4).

Слика 4 – Фактори који обликују понашање запослених

(извор: Петковић, М., Јанићијевић, Н., Богићевић Миликић Б.: *Организација*, Економски факултет, Београд, 2008, стр. 240).

Личне карактеристике с којима човек долази у организацију одређене су генетским факторима, искуством и учењем. Оне се у организационој средини испољавају у специфичном начину понашања, које је вођено ставовима, способностима и индивидуалним системом вредности, веровањима и личним циљевима. На понашање појединца у организацији директно утичу организациони фактори, као што су: задаци, технологија, дизајн организације, стил лидерства и други.

Приступ друштвеног учења доприноси већем разумевању, успешнијем предвиђању и ефикаснијој контроли понашања запослених у процесу рада. Он обезбеђује једнак однос према свим важним факторима који опредељују понашање људских ресурса у организационој средини.

Суштина приступа друштвеног учења јесте у променама понашања запослених ради прилагођавања пројектованим задацима и циљевима. Да би се промене одвијале у жељеном правцу, неопходна су одговарајућа знања и искуства, до којих се долази учењем и посматрањем. Ако је одређено понашање обезбедило позитивне резултате (повољан радни учинак, задовољство у раду, повећање примања, напредовање у раду и слично), треба га понављати. И обрнуто, понашање које је довело до негативних резултата (слаб учинак, фрустрације на послу, умањење зараде, неостваривање циљева организације и тако даље) јесте непожељно и треба га избегавати. За позитивним понашањем запослених заинтересовани су руководиоци у организацији и логично је очекивати да ће они настојати да га учине пожељним и доминантним у организацији. Активирањем одређених фактора, који подстицајно делују на обликовање људског понашања, руководиоци успевају да расположиву енергију и стваралачке потенцијале запослених усмере ка остваривању стратешких и других циљева организације. Истовремено, они настоје да елиминишу дејство фактора који то обликовање отежавају, успоравају или онемогућавају.

Из наведених разлога, приступ друштвеног учења оправдано се сматра повољним концептуалним оквиром за афирмацију и даљи развој модела организационог понашања. Такво становиште све више преовлађује и у стручној литератури.

Модел организационог понашања

Сваки појединачан приступ представља засебан концептуални оквир за развој одређеног модела организационог понашања. Постоје три модела организационог понашања: 1. дводелни модел, 2. троделни модел и 3. четвороделни модел.

1. *дводелни модел организационог понашања* проистиче из когнитивног приступа понашању. Сагласно том моделу, унутрашњи спознајни процеси и психолошка стања личности (О) опредељују понашање запослених (В). Дводелни модел („О – В“) полази од претпоставке да је људско понашање резултат деловања унутрашњих, невидљивих фактора, чији се утицај не може предвидети нити контролисати.

Иако је непотпун и недовршен, дводелни модел помаже да се понашање људског фактора у процесу рада боље схвати и разуме. Међутим, њиме се не обезбеђује целовит и јасан преглед кључних питања која су у вези, не само, с предвиђањем, обликовањем и контролом људског понашања, него и с његовом спознајом и разумевањем.

2. *троделни модел организационог понашања* проистиче из бихевиористичког приступа. Према том моделу, спољни и унутрашњи подстицаји („S“) делују на људско понашање (B) којим се изазива одговарајућа последица (K). Троделни модел („S – B – K“), полази од претпоставке да човеково понашање опредељују спољни и унутрашњи стимулатори, на тај начин он се показује потпунијим и заокруженијим моделом од дводелног модела организационог понашања.

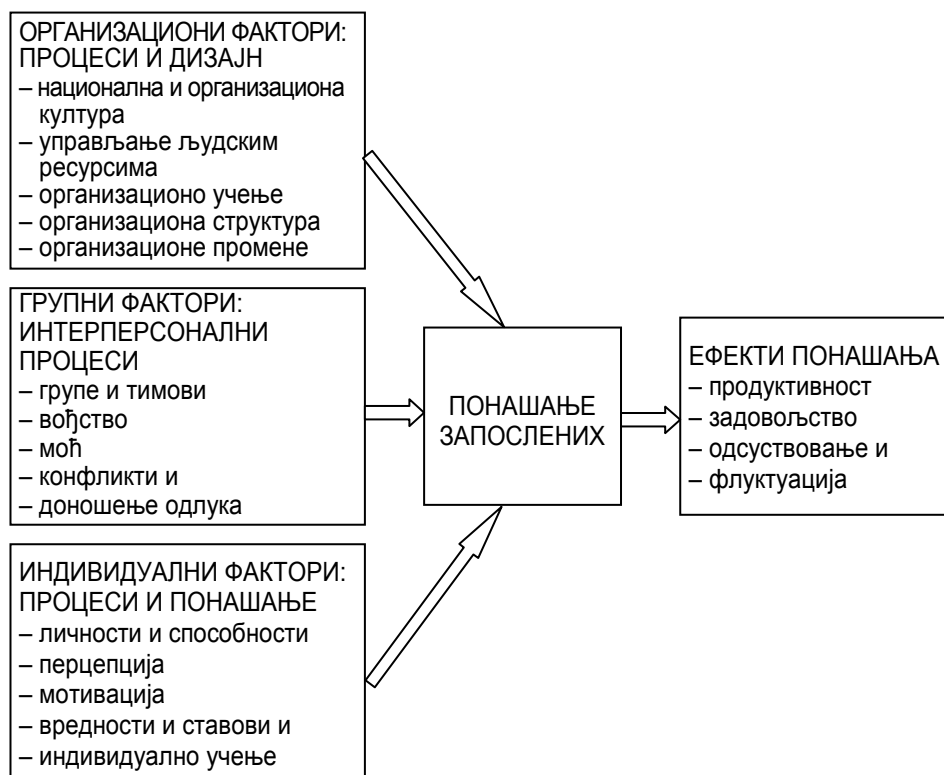
Троделни модел пружа могућности за предвиђање и контролу понашања запослених, али су оне делимично ограничене због непотпуности и недовршености овог модела.

3. *четвороделни модел организационог понашања* настао је из приступа друштвеног учења. У стручној литератури често се означава и као модел „S – O – B – K“. Његове компоненте су: 1. подстицај – S (*Stimulus*), 2. организам – O, (*Organism*) 3. понашање – B (*Behavior*) и 4. последице – K (*Consequence*). Четвороделни модел чине когнитивни дводелни модел и бихевиористички троделни модел организационог понашања, односно унутрашњи и спољашњи стимулаци, реакције организма, (могући) облици понашања и (могуће) последице понашања.

Четвороделним моделом руководиоци долазе до потпуније спознаје о утицају појединих стимулатора на човеково понашање и о њиховом доприносу разумевању, предвиђању и контроли тог понашања. Он обезбеђује јасан и целовит преглед питања значајних за разумевање, предвиђање и контролу понашања људских ресурса у организацији.

Теоретичаре и практичаре организационог понашања занима зашто се људи понашају на начин на који се понашају у организацијама, како њихово понашање утиче на организационе параметре, како се на њихово понашање може утицати или како се оно може мењати. Познавање фактора понашања људи у организацијама битно је за разумевање организационог понашања. На понашање људи у организацијама утичу три групе фактора на различитим нивоима: 1. фактори на индивидуалном нивоу, који су по својој природи индивидуални процеси или понашања; 2. фактори на групном нивоу, који су по својој природи интерперсонални процеси и понашања и 3. фактори на организационом нивоу, који су по својој природи организациони процеси и структуре понашања. Лакшем разумевању организационог понашања може помоћи модел ОВ (слика број 5).

Према приказаном моделу три групе фактора на различитим нивоима утичу на понашање људи у организацијама које има ефекте на организационе параметре путем продуктивности, задовољства запослених, одсуства са посла и флукуације. Овај модел сматра се најпотпунијим моделом организационог понашања.

Слика 5 – Модел организационог понашања

(извор: Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Дата статус, Београд, 2008, стр. 8).

На развој каријере појединца утиче много фактора објективне и субјективне природе, а доживотно образовање и флексибилност јесу императив у развоју сваке каријере. Појединац својим понашањем и својим способностима може значајно утицати на управљање властитом каријером. Није довољно само постизати добре резултате у раду који повећавају углед сваког појединца, већ је неопходно развијати и професионалну мобилност, која је често кључна за успех и развој каријере.

Закључак

Процес транзиције, у којем се налазимо, трансформације и укључивања у међународне интеграције, захтевају корениту промену у односу према запосленима и њиховом развоју. Да би савремени системи и организације могли

да се успешно носе са све већом конкуренцијом и сталним променама, неопходно је омогућити ослобађање креативног потенцијала запослених применом нових принципа (у погледу на људски фактор). Мора се фаворизовати знање, способности и креативност што доводи до интелектуализације укупног рада. У том циљу потребно је регрутовати, развијати и задржавати људске ресурсе који су високо обучени, мотивисани и предани своме послу.

Организационо понашање се не своди на изучавање људске природе и оспособљавање руководиоца да је боље разумеју и схвате, како би адекватније поступали у процесу управљања организацијом и људским ресурсима. Напротив, оно се бави и изналажењем најрационалнијих и најоптималнијих метода, начина, облика и средстава за предвиђање, обликовање и контролу људског понашања. Руководиоцима се нуди драгоцену помоћ за бржу и потпунију спознају људског понашања ради успешнијег обликовања и усмеравања у жељеном правцу. То је посебна научна дисциплина која се бави изучавањем људског понашања у организацији или другом радном колективу.

Знање је предуслов за разумевање људске природе и људског понашања, а искуство – претпоставка за добро предвиђање, успешно обликовање и ефикасну контролу понашања запослених. Својим истраживањима и научним резултатима организационо понашање, све више, помагаће руководиоцима, али и запосленима да се боље разумеју и организују, рационалније користе своје умне, физичке и стваралачке потенцијале и потпуније задовољавају своје појединачне и заједничке потребе, циљеве и интересе.

Концепт организационог понашања постаје све актуелнији. Њиме се бави све већи број научних дисциплина. Постао је доступан у готово свим деловима света. Последњих година, постао је неизбежан и у нашој стручној и научној литератури. Потреба за проширивањем и продубљивањем научних и других сазнања о човеку, његовим жељама и интересима, способностима и потенцијалима, циљевима и очекивањима, његовој мотивацији и сатисфакцији, његовом понашању и интересовању, па самим тим и потреба за даљим развојем организационог понашања, с временом ће постајати све већа.

Литература

1. Shane, Mc S. L., Glinow, Von M. A.: *Organizational Behavior*, McGraw-Hill, New York, 2003.
2. Јанићијевић, Н.: *Организационо понашање*, Дата статус, Београд, 2008.
3. Stoner, J.: *Management*, New York, Prentice Hall Inc, 1982.
4. Јанићијевић, Н.: *Управљање организационим променама*, Економски факултет, Београд, 2007.

5. Grenberg, J. R., Baron, A.: *Behavior in Organizations*, Prentice Hall Inc, 1995.
6. Петковић, М., Јовановић, М.: *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет, Београд, 2001.
7. Robins, S.: *Organizational Behaviour*, Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall Inc, 2003.
8. Mintzberg, H.: *The Managers Job: Folklore and Fact*, Harvard Business Review, 1995.
9. Schermerhorn, J., Hunt, J., Osborn, R.: *Organizational Behaviour*, New York, 2005.
10. Петковић, М., Јанићијевић, Н., Богићевић Миликић, Б.: *Организација*, Економски факултет, Београд, 2008.
11. Михаиловић, Д.: *Психологија у организацији*, ФОН, Београд, 2008.
12. Кулић, Ж.: *Управљање људским ресурсима са организационим понашањем*, Мегатренд универзитет, Београд, 2003.

ПОВЕЗАНОСТ ИНДИВИДУАЛНИХ ВРЕДНОСТИ И ОРГАНИЗАЦИОНЕ КУЛТУРЕ КАО ПРЕДИКТОР ЗАДОВОЉСТВА ПОСЛОМ ЗАПОСЛЕНИХ У ВОЈНОЈ СРЕДИНИ

Светлана Чизмић^{*}
Татјана Вишацки^{**}

Циљ истраживања је двојак: 1. конструкција и провера метријских карактеристика инструмената за процену усклађености вредности организације и индивидуалних вредности запослених у војној средини и задовољства послом запослених и 2. примена тих инструмената на узорку од две стотине тридесет два припадника Војске Србије ради објашњења повезаности индивидуалних вредности и организационе културе са задовољством послом.

Резултати истраживања показују да је задовољство послом запослених у војној средини позитивније када се посматра као општи став, него када се укључи бихевиорална компонента става (намера да се промени посао) или одговорност према другима (спремност да се организација препоручи, као добро радно место). Приказани су допринос социодемографских карактеристика и индивидуалних вредности запослених, као и усклађености запосленог и организације у објашњењу варијанце укупног задовољства послом. Добијена је шестофакторска структура војне организационе културе и указано је на могућности различитих облика примене добијеног организационо културолошког профила.

Кључне речи: *индивидуалне вредности, организациона култура, задовољство послом, усклађеност, запослени, организација.*

^{*} Ауторка је запослена на Одељењу за психологију, Филозофски факултет Универзитета у Београду, scizmic@f.bg.ac.rs.

^{**} Ауторка је запослена у Институту за стратегијска истраживања, Сектор за политику одбране, Министарство одбране Републике Србије.

Увод

Како се с временом мења пракса ратовања, дефинишу нове мисије, доносе нове законске регулативе и ствара етички, друштвени и глобални контекст у којем се делује – мењају се изазови и захтеви који се постављају пред војне практичаре. Наведене промене захтевају организационе трансформације у Министарству одбране (МО) и Војсци Србије (ВС). Те трансформације су дубинске – радикалне и квалитативне. Не говори се само о промени стања организације, већ и о промени карактера организације редефинисањем параметара који одређују војску. У вези с тим, мењају се: мисије (намене) војске, доктринарна документа (на начин да буду у складу са савременим геополитичким, друштвеним, државним и функционалним окружењем), правила службе (преласком с концепта масовне војске на концепт професионалне војске), долази до промене профила припадника војске и уводи се ново оружје и опрема. Услед тих промена мењају се обележја на униформама, али и когнитивни стил припадника, разумевање организације у целини, као и њене сврхе и улоге у окружењу. Може се рећи да се у целости одвија процес „формирања, откривања и развијања важних закључака“ од стране припадника војске, „док се суочавају са проблемима спољне адаптације и унутрашње интеграције“.¹

Под екстерним околностима (спољна адаптација) подразумева се шире окружење – друштвено и међународно, подршка за спровођењем реформи у систему одбране, потреба и тежња ка евроатлантским интеграцијама, потребе за интероперабилношћу система и стандардизацијом. Све проблеме унутрашње интеграције покреће потреба за технолошким и организационим променама које војсци омогућавају обављање неких нових задатака или да се стари задаци обављају на нови начин.

Људски ресурси имају кључно место и важну улогу у снагама одбране. Примена нове технике и технологије захтева смањење бројног стања и, истовремено, изузетно мотивисан и задовољан, војнички оспособљени кадар. Питање које се при том поставља јесте како запослени перципирају те промене и у којој мери се оне уклапају у њихову слику идеалне организације, односно да ли постоји усклађеност између запосленог и организације – склад вредности запослених и вредности које организација промовише.

¹ Део Шејнове дефиниције организационе културе, Петковић, М., Јовановић-Божинов, М.: *Организационо понашање*, Мегатренд, Београд, 2002.

Усклађеност запослени – организација

Велики број истраживања организација која су имала за циљ објашњење ставова и понашања запослених полазила су од карактеристика организације (ситуационистички приступ) или од црта личности запослених (персоналистички приступ). Након многобројних истраживања (*Bowers, 1973; Chatman, 1989, 1991; Mischel, 1973*) дошло се до закључка да ни један приступ, од ова два, сам за себе није довољан (*Тереси, 2001*), односно закључено је да се индивидуалне карактеристике, ситуациони аспекти и, оно што је суштинско, интеракције персоналних и ситуационих варијабли, морају комбиновати у објашњењима људског понашања (*Billsbery, Marsh&Moss-Jones, 2005*).

Аутори интеракционистичке оријентације говоре о различитим појавним облицима усклађености између запосленог и организације (*person – organization fit*). На основу поређења ставки „ово је како ја верујем да су ствари постављене“ и „ово је како бих ја волео да буду постављене“ могу да се открију бројни одговори који не леже у запосленом или у организацији, већ су последица интеракције та два фактора (*Chatman, 1991; Schneider, 1987*). Четмен (*Chatman, 1991*) је закључила да је усклађеност запослени – организација бољи предиктор задовољства послом, преданости, тенденције промене посла, него појединачне карактеристике запослених или карактеристике организације или све карактеристике разматране заједно.

Многи истраживачи препознају вредности запосленог и организације као значајну заједничку спону која може да укаже на ниво усклађености запосленог и организације (*Тереси, 2001; O'Reilly, Chatman, Caldwell, 1991; Chatman, 1991*). Вредности су често кључна варијабла у операционализацији усклађености из два разлога: 1. вредности представљају основну и релативно трајну карактеристику запосленог и организације (*Chatman, 1991*) и 2. вредности су добар предиктор исхода везаних за запосленог, укључујући задовољство послом и одређене тенденције у његовом понашању (*Meglino et al., 1992*).

Однос вредности запосленог и војске као организације је двосмеран, јер као што вредности запосленог могу да утичу на то да ли ће се он уопште определити да ради у војној средини, тако војна средина може селективно да делује на истакнутост постојећих вредности и прихватање нових вредности код запосленог. Однос је узајаман, јер остварење вредносних очекивања одређује степен задовољства запосленог, а задовољство утиче на његову спремност да прихвати вредности које војна средина промовише и да се онда и залаже за њихово остваривање и одржавање. Не само што утиче на степен задовољства запосленог, већ осећај да се деле заједничке вредности омогућава предвидљивост и униформност понашања чланова тимо-

ва – што јача узајамну повезаност. Ако те заједничке вредности истовремено забрањују антисоцијално понашање, кохезивни ефекат је још снажнији – будући да је резултат безбедност и узајамно поверење, од којих сваки појединац ужива добробит и има личну корист.

Вредности организације и вредности запослених

У потрази за адекватном дефиницијом вредности и за могућностима операционализације појма вредности у организацијама наилази се на то да су вредности добро укотвљене у појам *организациона култура*. Тај појам потиче из антропологије, попримио је облик у теорији групне динамике Левина, а потпуну функционалну вредност добио је последњих двадесетак година, у теоријским приступима и истраживањима менаџмента организација.

Првобитно, термин организациона култура, коришћен је ради описивања активности вође да би касније истакнути појединци менаџмента дефинисали културу помоћу симбола, слогана, хероја и ритуала. Организациона култура може да утиче на широк распон фактора, од начина одевања запослених, толеранције на закашњења, начина и брзине унапређивања и промовисања (Greenberg, Baron, 1998) до визуелних константи радног простора, стилова комуницирања, имиџа лидера, интерних међуљудских односа, комуникационих симбола и квалитета односа према циљним групама (Михаиловић, Ристић, 2006). Систем вредности који су чланови организације развили и усвојили кроз заједничко искуство и који усмерава њихово мишљење и понашање у радним срединама чини важан елемент когнитивног дела организационе културе.²

Резултати истраживања (Михаиловић, Ристић, 2006) показују да успешне компаније имају, по правилу, прецизније дефинисан систем вредности запослених. Када организација промовише одређене вредности – поштовање људи, висока плаћеност за добар рад – она креира социјалну енергију или мотивацију, која утиче на ставове и понашање запослених. На пример, организације које промовишу вредности које су у вези с квалитетом услуге, уважавањем људи и иновацијама мотивишу запослене да побољшају своје радно понашање, повећају морал, задовољство и оданост (Peters & Waterman, 1982). Такође, закључено је (Sheridan, 1992) да организације које стављају акценат на вредности које су у вези с интерперсоналним односима задржавају запослене много успешније, него оне које наглашавају вредности које су у вези са задацима.

² Премда постоји више критеријума на основу којих се може класификовати садржај организационе културе најчешћи је на основу њеног когнитивног и семантичког дела. Когнитивни део чине: базичне претпоставке, вредности, ставови и норме понашања, док симболички део чине: семантичке, материјалне и бихевиоралне манифестације.

Упркос различитостима насталим због специфичних културолошких карактеристика, већина армија има исти војнички етички кодекс као општи водич понашања. Кодекс се састоји од каталога општедруштвених, војних и индивидуалних вредности које обавезују све припаднике војске да се они у својим поступцима њима руководе. Те вредности обликују ставове и утемељене су у нормама понашања. Ипак, вредности и стандарди нису само спискови квалитета који се захтевају од сваког припадника војске, већ представљају и моралне норме и имају функционалну сврху. Војска и све њене организационе целине су колективно одговорне за њихово одржавање. Оне су основ тимског рада које вишеструко појачавају борбену и моралну моћ сваког појединца.

Премда се често свеобухватно елаборирају резултати спроведених фаза процеса трансформације, ређе се наилази на јасно изречене вредности које ће бити императив за запослене у трансформисаној Војсци Србије. Питање је да ли ће се вредности мењати и усклађивати с новим мисијама и задацима војске или ће се само другачије рангирати на скали приоритета, где ће нпр. такмичарски дух, професионализам, образовање и обука бити високо ранжирани.

У доктринарном документу британске војске,³ наведене су вредности које поседује британски војник: несебична посвећеност (спремност да се служи кад год и где год се то захтева и да постављајући потребе мисије и свог тима изнад сопствених потреба у сваком тренутку даје све од себе), храброст (морална снага да увек чини оно за шта зна да је исправно), дисциплина (покоравање свим законитим наређењима и самодисциплина), интегритет (част, искреност, одговорност, несебичност), лојалност (командантима, друговима и дужности) и поштовање других (поштовање, толеранција и саосећање).

Вредности канадске војске формиране су на основу историјског искуства које је показало значај моралних фактора у операцијама, нарочито личних квалитета.⁴ Канађани наглашавају да војне вредности морају бити у складу с вредностима канадског друштва и нације. Те војне вредности се приказују војним етосом чији су основни елементи: дужност, лојалност, интегритет и храброст. Дужност као вредност обавезује на извршавање задатака (посвећеност послу), иницијативу и дисциплину. Дужност подразумева напорне тренинге и лично усавршавање, професионални развој и професионални однос према задацима у којем долази до изражаја сопствени понос те понос јединицом и професијом. Лојалност је уско повезана с претходном вредношћу и односи се на оданост и верност Канади и својој јединици, која се исказује поштовањем ланца командовања. Истиче се да је за одржава-

³ Army Doctrine Publication "Land Operations", Directorate General Development and Doctrine, May 2005.

⁴ "Duty with Honour, the profession of Arms in Canada", Defence Academy – Canadian Forces Leadership Institute, 2003.

ње овакве лојалности неопходан реципроцитет и узајамно поверење. Сви припадници канадских оружаних снага морају подржавати намере надређених и морају бити спремни да поштују законске одредбе и директиве, док сви лидери и запослени на командним функцијама имају своје специфичне обавезе. Они морају да обезбеде добар третман подређених, добру припрему, духовни, ментални и физички тренинг за сваки задатак за који особа може бити одговорна у будућности. Подређенима се мора дати шанса за професионални развој и напредовање у каријери. За обезбеђивање лојалности захтев је, надаље, да се припадници канадских оружаних снага увере да ће њихове жеље и страхови наићи на разумевање и да ће добити адекватну бригу о личним потребама, за време службе и после ње. То је нарочито важно у случају да је припадник повређен или рањен у току службе. Трећа вредност – интегритет, подразумева да ће припадник оружаних снага реализовати активности позивајући се на поштење и високе етичке стандарде. Интегритет захтева да акције буду консистентне с утврђеним кодексом вредности. Та вредност мора бити испољена првенствено од лидера – због моћи ефекта личног примера на подређене. Последња вредност – храброст, подразумева физичку и моралну храброст која не настаје изненада у току операција, већ се развија постепено.

Метод

Полазиште и задаци истраживања

На основу доступних истраживања (*Schneider, 1987, Chatman, 1991, O'Reilly et al., 1991, Kristof, 1996, Vandenberghe, 1999*), која доказују да усклађеност запосленог и организације утиче на задовољство запосленог послом, преданост послу, опште радно понашање, ниво толеранције, фрустрацију и тенденцију напуштања и промене посла, оправдано је претпоставити да ће се и на узорку запослених у војној средини усклађеност да покаже као добар предиктор задовољства послом. Постављен је двојак задатак: 1. конструкција и провера метријских карактеристика инструмената за процену усклађености запосленог и организације на узорку припадника Војске Србије и 2. његова примена на дефинисаном узорку испитаника.

Да би се проценила усклађеност, на начин на који је она дефинисана у овом раду, било је потребно да се испитају вредности запосленог и организације, будући да вредности представљају важан елемент организационе културе. Решење јесте у инструментима организационе културе.⁵

⁵ Већина истраживача (*Kemp&Dwyer, 2001*) слаже се да анализа и препознавање културе може бити иницијални корак у формулисању и имплементацији стратегије као и пресудан елемент у

Инструменти истраживања

На основу анализе осамнаест инструмената за мерење организационе културе примењених од 1975. до 1992. године (Sarros et al. 2005) може да се закључи да је инструмент – *Профил организационе културе* (O'Reilly, Chatman & Caldwell, 1991), један од ретких инструмената који задовољава ниво поузданости и валидности. За полазну основу при изради инструмента овог истраживања изабран је инструмент Профил организационе културе (*Organizational Culture Profile – OCP*) као и његове модификоване верзије (Sarros et al., 2005, Judge&Cable, 1997, Тереси, 2001).

Инструмент Профил организационе културе састоји се од педесет и четири елемента које испитаници процењују два пута, али с различитим инструкцијама:

- први пут, при одговарању на питање у којој мери ставке представљају карактеристику културе њихове организације, онако како је они перципирају;
- други пут, при одговарању на питање у којој мери би свака ставка представљала карактеристику културе, какву би они желели.

Изради финалне верзије *OCP* претходило је неколико фаза. Аутори (O'Reilly, Chatman & Caldwell, 1991) на основу литературе, формирали су скуп вредности на начин да оне могу да карактеришу и запосленог и организацију. Циљ је био да се идентификују елементи, односно вредности које испуњавају следеће услове: описују сваког појединца и организацију, нису подједнако карактеристичне за све људе и организације и једноставне су за разумевање. На овај начин издвојено је стотину десет елемената. Инструмент је дат студентима са задатком да укажу на оне елементе за које сматрају да су сувишни, неважни или неразумљиви, односно да допишу оне елементе за које сматрају да су важни, а у инструменту су изостављени. Из ове фазе добијена су педесет и четири елемента. Нови инструмент дат је другом узорку испитаника (запослени) који су имали задатак да наведене вредности сортирају у девет категорија (ређајући их од оних које процењују за најкарактеристичније вредности дате организације и завршавајући с оним које су најмање карактеристичне), по обрасцу: 2-4-6-9-12-9-6-4-2, који одређује број одабира за сваку

евалуацији успешности организације. Постоји кључни методолошки проблем у истраживању когнитивних елемената културе: како да се дође до ставова и вредности? Традиционално, организациона култура је мерена квалитативним методама као што су интервјуи и посматрања. Квалитативне истраживачке „алатке“ пожељније су, него квантитативне када је потребно да истраживач разуме елементе културе на њиховом манифестном нивоу. Међутим, посматрања и интервјуи могу да охрабре запослене да се понашају другачије и да одговарају на питања истраживача на социјално пожељни начин. Такође, истраживачи могу да интерпретирају своје опсервације субјективно. Поред тога, квантитативне методе пружају могућности истраживања организација на различитим нивоима. Оне обезбеђују истраживачима организационе културе да понављају истраживања на различитим јединицама и да лако пореде податке.

категорију, тзв. Q-sort метод. На тај начин, сматрају аутори, добија се профил организационе културе. Затим, испитаници су исте елементе смештали у категорије и при томе, процењивали у којој мери је пожељно да дата вредност буде карактеристична за њихову организацију у којој раде. На основу идентификавања пожељних вредности добија се лични, жељени профил организације који, с претходним профилем, пружа могућност индиректног мерења усклађености запосленог и организације.

Аутори инструмента применили су и факторску анализу којом је издвојено неколико димензија организационе културе. На основу природе манифестних варијабли, које чине осам добијених фактора, на скали индивидуалних предности изолованим димензијама дали су следеће називе: иновација, одлучност, нагласак на награђивању, оријентација на исходе, обраћање пажње на детаље, агресивност, тимски рад и супортативност. На скали организационих вредности добијено је седам фактора: иновација, стабилност, поштовање запослених, оријентација на исходе, обраћање пажње на детаље, оријентација на тим и агресивност.

Профил организационе културе је примењиван на различитим узорцима: запосленима у влади (O'Reilly et al., 1991), административном сектору (Chatman, 1991), у ресторанима (Woods, 1989), хотелима (Christensen, 1988, Kent, 1990) и здравству (Vandenberghe, 1999). Примењиван је и ван америчког континента, на пример, у Кини (Chow, 2001), Белгији (Vandenberghe, 1999), као и на аустралијском континенту (Sarros, Gray, Densten&Cooper, 2005). При том, ОСП се често примењује у модификованим формама, прилагођеним потребама и узорку у истраживању (Judge&Cable, 1997, Sarros et al. 2005, Tepesi, 2001).

Хипотетички фактори инструмента овог истраживања формиран су на основу одабраних елемената који су у различитим применама Профила организационе културе показали најбоље психометријске карактеристике. Вредности *иновација* и *оријентација на тим* задржане су у потпуности. Из оригиналне верзије инструмента, од пет елемената који покривају фактор стабилност, одабрана су два којима је овај фактор највише засићен. Њима су додата још три елемента која су у накнадним истраживањима (Sarros et al., 2005) формирала фактор назван *социјална одговорност*. Следећи хипотетички фактор *оријентација на запослене*, формиран је тако што су два елемента, која су у истраживању Тепеција (Тепеси, 2001) формирала истоимени фактор придодата елементима – они у оригиналном инструменту чине фактор поштовање запослених. Фактори *оријентација на радно понашање*, *компетитивност* и *нагласак на награђивању*, преузети су из модификованог инструмента који су спровели Сарос и сарадници (Sarros et al., 2005). Елементи фактора *професионални развој запослених*, преузети су из истраживања која је спровео Тепеци, 2001. године, док је фактор *односи у колективу*, додат као битан фактор за војну средину.

Ограничења која су у вези с Q-sort методом (неконсистентност добијених резултата и непрактичност задавања на већим узорцима), превазиђена су применом седмостепене скале Ликертовог типа. На овај начин формиран је краћи инструмент, једноставнији за примену, који и даље поседује адекватне психометријске карактеристике.

Узорак истраживања

Ради провере поузданости инструмента и провере адекватности упутства, разумљивости и недвосмислености елемената, спроведено је пробно истраживање, које је обухватило стотину студената Војне академије, треће и четврте године студија. У главном делу истраживања узорак је чинило две стотине тридесет два припадника Војске Србије.

Варијабле истраживања

Независне варијабле овог истраживања чиниле су: *организациона култура* (перцепција вредности постојеће културе) и *индивидуалне вредности* (вредности идеалне организационе културе). Вредности су преферирани начини понашања запослених у организацији, које су чланови организације развили и усвојили на основу заједничког искуства. Реч је о инструменталним вредностима (Rokeach, 1975), које се односе и на запосленог и на војну организацију. Организациона култура је операционализована у мери у којој запослени перципирају да је скуп наведених вредносних димензија заступљен у њиховој организацији, док су индивидуалне вредности дефинисане у мери у којој запослени перципирају да скуп наведених вредносних димензија представља идеалну организациону културу.

Усклађеност *запослени* и *организација* јесте следећа независна променљива. У основи директно мереног (перципираног) степена усклађености јесте претпоставка да усклађеност постоји уколико испитаник доживљава и саопштава да су његове индивидуалне вредности сличне вредностима организације у којој ради. Подударност може бити мерена једноставним питањем којим се од испитаника тражи да изврши процену мере у којој су његове вредности сличне вредностима организације. Међутим, Кристоф (1996) критикује овакву врсту мерења. Он сматра да уколико се разматране вредности јасно не искажу, не може се бити сигуран да су упоређене исте димензије вредности. Управо због тог недостатка, већина истраживача, која се бави овом тематиком користи неколико различитих квантитативних инструмената за индиректно мерење подударности, као што је нпр. OCP.

У истраживању, усклађеност је мерена индиректно и директно. Индиректно – мерена је на основу вредности разлика скорова испитаника на делу скале за процену опажене културе с одговорима испитаника на делу скале за процену идеалне културе, а директно – мерена је седмостепеном скалом (Cable&Judge, 1996).

Зависна варијабла – *задовољство послом*, као један од највише истраживаних ставова према раду, подразумева уверења запосленог (когнитивни аспект), његова осећања (афективни аспект) и тенденције у понашању (би-хевеиорални аспект) у односу на посао који обавља. Лок је дефинисао задовољство послом (Cooper & Locke, 2000), као „пријатно или позитивно емоционално стање настало као резултат оцене посла или радног искуства“. Том дефиницијом наглашава се значај когнитивне и афективне компоненте. Ставови према послу утичу на лично и организационо функционисање, што повратно опет утиче на ставове. Задовољство послом је у истраживању операционализовано трима индикаторима: опште задовољство послом (Cammann et al., 1983), намера да се промени посао (O'Reilly et al., 1991) и спремност да се организација препоручи другима, као добро радно место (Cable&Judge, 1996).

У истраживању су, посебно састављеним упитником, регистроване одређене *социодемографске варијабле* (пол, старост, брачни статус, ниво образовања, дужина радног стажа и формацијски елементи: чин и положајна група).

Резултати истраживања

На основу факторске анализе извршена је провера латентне структуре конструисане скале, односно њених теоријски заснованих рационала. Поузданост скале Кронбаховим алфа коефицијентом утврђена је како за скалу организационе културе и индивидуалних вредности, тако и за скалу за мерење задовољства послом. На основу методе разлика скорова (сума разлика, сума апсолутних вредности разлика, и сума разлике квадрата) израчуната је усклађеност између вредности запосленог и вредности организације. Од дескриптивних статистичких мера приказане су мере централне тенденције и одступања. Мултиплом регресионом анализом утврђено је с коликом успешношћу може да се предвиде разлике међу испитаницима у погледу задовољства послом ако се за предикторе узму фактори опажене културе, индивидуалних вредности, степен усклађености запослени – организација и социодемографске варијабле. Статистичка значајност разлика у погледу резултата на скали задовољства послом, код различитих категорија испитаника, испитана је т-тестом значајности разлика.

Поузданост инструмента оцењена је на основу анализе својстава и односа елемената унутар теста, односно његове интерне конзистентности (Фајгељ, 2005). Алфа коефицијент поузданости износи 0,96 – што упућује на закључак да инструмент има високе интерелементарне (интерајтемске) корелације и да су грешке мерења случајне и нису повезане.

Да би се утврдило да ли скуп елемената, којим се испитују вредности организације и запослених, потврђује претпостављену факторску структуру, обе скале процене подвргнуте су факторској анализи, на основу методе главних компонената (*Principal component analysis*) и извршена је ортогонална ротација *varimax* методом. На основу издвајања из оригиналних ставки са скале вредности организације и скале индивидуалних вредности добијени су следећи фактори:

Табела 1 – Фактори организационе културе и индивидуалних вредности

вредности о р г а н и з а ц и ј е	и н д и в и д у а л н е вредности
оријентација на запослене	оријентација на запослене
колективистичка оријентација	колективистичка оријентација
социјални програм	социјални програм
специфичност организације	специфичност организације
развојна перспектива запосленог	иновативност
правичност	

Оријентација на запослене операционално се дефинише преко процене правичности система награђивања и кажњавања, јасноће политике организације и социјалне одговорности. Оријентација на запослене је најјасније дефинисан показатељ вредности организације који прате развојна перспектива запосленог, колективистичка оријентација и правичност међу запосленима. Социјални програм и специфичности организације су мање значајни показатељи организационе културе са становишта индивидуалних разлика запослених у војној средини.

Запослени сматрају да војну средину, као радну организацију, у највећој мери карактерише незнатан број конфликта, рад који подразумева међусобну сарадњу, кооперацију и поверење као и оријентисаност на задатке. Највише рангиране индивидуалне вредности су оне, које се односе на систем вредновања запослених, правичност и поштовање њихових права. Будући да су те вредности истовремено означене и као најмање карактеристичне вредности за војну средину, оне морају да дођу у средиште пажње људи на највишим организацијским нивоима ради предузимања активности смањења несклада између постојећег и пожељног, која о овом питању постоји. Надаље, као жељено стање запослени представљају јасну политику организације и њен добар углед у друштву. Запослени упорно теже да се

спроведе поштен, искрен кооперативан однос као и извршавање задатака на основу високог степена организованости. Нешто нижи значај, у односу на претходне вредности, придају се креативности и иновативности, а најниже вредности – специфичности организације која, пре свега, подразумева различитост у односу на друге. Специфичност се високо рангира као карактеристика организације, али је најмање цењена као вредност запосленог. Утврђено је да постоји статистички значајна негативна корелација ($r = -0,4$, $p < .01$) између суме апсолутних вредности разлика и суме разлике квадрата (индиректне мере) и директно мерене усклађености.

Задовољство послом представља аритметичку средину скорова испитаника на све три скале задовољства послом. Из табеле 2, види се да већина испитаника саопштава да је задовољна својим послом и да воли то што ради. Ипак, намера да се остане у организацији јесте за један степен ниже вреднована, него опште задовољство послом. У односу на прва два показатеља задовољства послом, запослени су најмање спремни да организацију препоруче другима, као добро радно место. Ипак, аритметичка средина већа од 4, указује на то да је оправданије говорити да спремност, иако незнатна – постоји, него да не постоји.

Табела 2 – Аритметичке средине и стандардне девијације скорова које испитаници остварују на скалама задовољства послом

скале	AS	SD
опште задовољство послом	5,76	1,04
намера да се промени посао	4,74	1,27
спремност да се препоручи	4,49	1,58
задовољство послом	5,00	1,09

Када се задовољство послом посматра на основу општег става испитаника, он је позитивнији, него када се укључи бихевиорална компонента и одговорност према другима.

На основу аритметичких средина и статистичких значајности разлика за поједине категорије испитаника на зависним и независним варијаблама, може да се закључи да не постоји статистички значајна разлика између запослених мушког и женског пола, док разлике постоје у односу на чин испитаника, ниво образовања, брачни статус.

У табели 3, приказан је допринос социодемографских карактеристика испитаника, индивидуалних вредности запослених и вредности организације, као и усклађености запослени–организација, у објашњењу варијанце укупног задовољства послом и његова три корелата (опште задовољство, намера да

се одустане од посла и спремност да се организација препоручи другима као добро радно место). У поступку регресионе анализе, социодемографске варијабле представљале су прву групу предикторских варијабли, да би се, потом, у сваком следећем кораку додавале варијабле (једна по једна) и снимио њихов укупни и појединачни допринос у објашњењу варијанце критеријумске варијабле. Прва колона табеле приказује регресионе коефицијенте, односно парцијалне утицаје појединих предикторских варијабли на критеријумску варијаблу, када се сви остали предиктори држе константним.⁶ Друга колона пружа податак колики проценат варијанце сваког од три индикатора задовољства послом може да се објасни (предвиди) на основу познавања варијанце ове четири групе варијабли. Кориговани квадрат мултипле корелације налази се у трећој колони. Будући да свака додатна предикторска варијабла нужно доводи до тога да коефицијент мултипле корелације остане исти или се повећа (у зависности од тога да ли додатни предиктор садржи варијанцу која није заједничка са осталим предикторима у моделу), у колони *промена* приказан је квадрат мултипле корелације као резултат додате варијабле и *F-statistic* који указује на значајност те промене. Социодемографски подаци, индивидуалне вредности, вредности организације и ниво усклађености запосленог и организације, могу да се објасне 57% варијанце задовољства послом, што представља значајно смањење грешке предвиђања критеријумске варијабле, него грешка коју би правили да не поседују те податке. Статистички значајан парцијални допринос објашњењу индивидуалних разлика у погледу задовољства послом има директно мерена усклађеност индивидуалних вредности и вредности организације за разлику од индиректно мерене усклађености где тај допринос није статистички значајан.

Парцијални стандардизовани регресиони коефицијенти указују – испољавању позитивног става према свом послу склоније су особе које високо вреднују искрен и поштен однос међу запосленима, поверење и кооперацију (колективистичку оријентацију), као и оне особе којима систем награђивања и кажњавања и јасноћа политике организације нису од пресудног значаја. Запослени који у војној организацији виде могућност сталног запослења и напредовања и они који саопштавају да се њихове вредности поклапају с вредностима организације у којој раде, испољавају веће опште задовољство послом, намеру да остану у организацији и спремност да исту препоруче другима као добро радно место. На основу добијених резултата, такође, може се очекивати да ће особа која сматра да у војној средини постоји отворена размена информација, правичан однос према запосленима и висок степен организованости, бити спремнија да војну организацију препоручи другима.

⁶ Њихова величина говори о томе за колико се мења критеријумска варијабла ако се дати предиктор промени за једну јединицу, а остали предиктори остану непромењени (Тењовић, 2002).

Табела бр. 3 – Допринос предиктора у објашњењу критеријумске варијабле

	опште задовољство послом						намера да се промени посао						спремност да се препоручи						укупно задовољство послом						
	промена			промена			промена			промена			промена			промена			промена						
	Beta	R ²	Adj. R	R ²	F	Beta	R ²	Adj. R	R ²	F	Beta	R ²	Adj. R	R ²	F	Beta	R ²	Adj. R	R ²	F	Beta	R ²	Adj. R	R ²	F
социодемографски подаци																									
пол	0,23*	0,02	-0,01	0,02	0,69	0,17	0,05	0,01	0,05	1,34	0,24*	0,05	0,02	0,05	1,49	0,26*	0,04	0,01	0,04	1,24					
године старости	0,08					0,23					-0,01					0,11									
брачни статус	-0,04					-0,10					-0,07					-0,08									
ниво едукације	0,11					0,06					0,06					0,08									
чин	0,09					0,01					0,16					0,11									
радни стаж	-0,01					-0,01					-0,04					-0,02									
начин обављања задатака	0,01					0,09					0,08					0,08									
положајна група	0,29*					0,36**					0,32**					0,39**									
индивидуалне вредности		0,16	0,11	0,13	6,79**		0,12	0,07	0,08	3,77**		0,09	0,04	0,04	1,87		0,14	0,09	0,10	4,81**					
колективистичка оријент.	0,58**					0,26					0,23					0,39**									
оријент. на запослене	-0,31*					-0,08					-0,05					-0,16									
социјални програм	0,06					0,13					0,02					0,07									
иновативност	0,06					0,07					0,06					0,09									
специфичност организације	-0,12					-0,19*					-0,11					-0,16*									
вредности организације		0,33	0,27	0,18	9,24**		0,25	0,18	0,13	5,94**		0,44	0,39	0,35	21,88**		0,43	0,38	0,29	18,23**					
оријент. на запослене	0,15					0,16					0,56**					0,38**									
развојна перспектива	0,00					0,08					0,16					0,11									
колективистичка оријент.	-0,03					-0,01					-0,10					-0,06									
правичност међу запосл.	0,11					-0,09					-0,24**					-0,11									
социјални програм	0,24**					0,21*					0,17*					0,23**									
специфичност организације	0,06					0,08					0,03					0,06									
укупна вредност		0,43	0,37	0,10	12,27**		0,32	0,25	0,07	7,32**		0,56	0,51	0,12	18,93**		0,57	0,52	0,14	21,62**					
сума апс. вредности разлика	0,41					-0,75					0,42					0,03									
сума разлике квадрата	0,14					0,35					0,34					0,36									
директно мерења усклађ.	0,42**					0,34**					0,45**					0,48**									

Закључак

Предложени начин добијања организационокултуролошког профила може да се користи за лонгитудинално праћење и снимање постојеће културе, с једне стране, и идеалне културе о критеријуму запослених, с друге стране. Пошто се изврши спецификација профила „актуелне“ и „идеалне“ културе, ови профили могу да се упоређују ради уочавања сличности и несклада међу њима. Уколико се жели промена организационе културе овај профил може да помогне у маркирању поља на којима треба деловати да би се постигла жељена промена, на начин да вредности које се том променом промовишу буду прихваћене од запослених у различитим супкултурама војне организације, а да истовремено воде решавању проблема екстерне адаптације и интерне интеграције.

У процесу селекције и класификације, идеално би било, поред регрутовања, особе са одређеним знањима, вештинама и способностима захтеваних послом, да се одаберу особе с вредностима које се поклапају с вредностима организације, будући да је у истраживању доказано да особе које перципирају да ова врста усклађености постоји испољавају веће задовољство послом, намеру да остану у организацији и спремност да је препоруче другима као добро радно место.

У сусрет захтевима за интероперабилношћу Министарства одбране и Војске Србије будућа истраживања могла би бити оријентисана и на поређење културолошког профила припадника Војске Србије с културолошким профилем припадника иностраних оружаних снага, посебно оних с којима се реализују или планирају заједничке активности и операције.

Литература

1. Billsberry, J., Marsh, P., & Moss-Jones, J.: (2005). "Mapping organizational members' sense of fit." *Journal of Business & Psychology*, 19/4.
2. Bloor, G., & Dawson, P.: (1994). "Understanding Professional Culture in Organizational Context." *Organization studies*, 15/2.
3. Bowers, K. S.: (1973). "Situationism in psychology: An analysis and a critique." *Psychological Review*, 80, 307–336.
4. Cable, D., & Judge, T. A.: (1997). "Interviewers' perceptions of person-organization fit and organizational selection decisions." *Journal of Applied Psychology*, 82 (4), 546–561.
5. Cammann, C., Fichman, M., Jenkins, G. D. Jr., & Klesh, J. R.: (1983). "Assessing the attitudes and perceptions of organizational members", у S. E. Seashore, E. E. III, Lawler, P. H. Mirvis, & C. Cammann, (Eds.), *Assessing organizational change: a guide to methods, measures, and practices* (pp. 71–138). New York, NY: Wiley.

6. Chatman, J.: (1989). "Improving interactional organizational research: A model of person-organization fit." *Academy of Management Review*, 14, 333–349.
7. Chatman, J.: (1991). "Matching people and organizations: Selection and socialization in public accounting firms." *Administrative Science Quarterly*, 36, 459–484.
8. Chow, C.: (2001). "Organizational Culture: Association With Affective Commitment, Job satisfaction, Propensity to Remain and Information Sharing in a Chinese Cultural Context", *Ciber working paper series*, San Diego State University.
9. Christensen, G.: (1988). "Managing workforce diversity: changing culture at South Seas Plantation." *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 29 (2), 30–34.
10. Cooper, C. L., & Locke, E. A.: (2000). *Industrial and Organizational Psychology*, Blackwell Business Ltd., 166–198.
11. Фајгељ, С.: (2005). *Психометрија, метод и теорија психолошког мерења*, Центар за примењену психологију, Београд.
12. Greenberg, J., & Baron, R. A.: (1998). *Behavior in organizations, Understanding and Managing the Human Side Of Work*.
13. Kent, W. E.: (1990). "Putting up the Ritz: using culture to open a hotel." *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 31 (3), 16–24.
14. Kristof, A. L.: (1996). "Person – organization fit: An integrative review of its conceptualizations, measurement, and implications." *Personnel Psychology*, 49, 1–49.
15. Meglino, B. M., Ravlin, E. C., & Adkins, C. L.: (1992). "The measurement of work value congruence: a field study comparison." *Journal of Management*, 18 (1), 33–43.
16. Михаиловић, Д. и Ристић, С.: (2006). *Менаџмент људска страна*, Факултет техничких наука, Нови Сад.
17. Mischel, W.: (1973). "Toward a cognitive social learning reconceptualization of personality." *Psychological Review*, 80, 252–283.
18. O'Reilly, C. A., Chatman, J. A., & Caldwell, D. F.: (1991). "People and organizational culture: a profile comparison approach to assessing person-organization fit." *Academy of Management Journal*, 34 (3), 487–516.
19. Peters, T. J., & Waterman, R. H.: (1982). *In search of excellence: Lessons from America's best-run companies*. New York, NY: Harper & Row.
20. Петковић, М. и Јовановић-Божинов, М.: (2001). *Организационо понашање*, Мегатренд универзитет примењених наука, Београд.
21. Rokeach, M.: (1975). *The nature of Human Values*. Free Press, New York.
22. Sarros, J. C., Gray, J., Densten, I. L., & Cooper, B.: (2005). "The organisational Culture Profile Revisited and Revised: An Australian Perspective", *Australian Journal of Management* Vol 30, No 1.
23. Schneider, B.: (1987). "The people make the place." *Personnel Psychology*, 40, 437–453.

24. Kemp, S., & Dwyer, L.: (2001). "An examination of organisational culture – the Regent Hotel, Sydney", *International Journal of Hospitality Management*, 20, 77–93.
25. Sheridan, J. E.: (1992). "Organizational culture and employee retention." *Academy of Management Journal*, 35 (5), 1036–1056.
26. Tepeci, M.: (2001). *The effect of personal values, organizational culture, and person – organization fit on individual outcomes in the restaurant industry, A Thesis in Man – Environment Relations*, The Pennsylvania State University.
27. Vandenberghe, C.: (1999). "Organizational culture, person-culture fit, and turnover: a replication in the health care industry." *Journal of Organizational Behavior*, 20, 175–184.
28. Woods, R. H.: (1989). "More alike than different: the culture of the restaurant industry." *Cornell Hotel and Restaurant Administration Quarterly*, 30 (2), 82–98.

ИНТЕРНА КОНТРОЛА У МИНИСТАРСТВУ ОДБРАНЕ И ВОЈСЦИ СРБИЈЕ

Др Раде Жугић, пуковник^{*}
доц. Милан Црноглавац, пуковник^{**}

У овом раду објашњена су само нека питања контроле располагања и коришћења средстава у Министарству одбране и Војсци Србије, у свери реформе јавних финансија. И Министарство одбране и Војска, као део јавног сектора, обухваћени су, с једне стране, реформом јавних финансија и, са друге стране, реформом система одбране. Улога и место финансијских чинилаца у специфичној војној делатности одређују се у компромисном сучељавању два захтева: постићи дефинисани циљ што мањим финансијским улагањима. Зато је влада сваке земље обавезна да, с једне стране, разматра економску ситуацију и планира развој земље и, са друге стране, омогући стабилан систем одбране, ефикасним коришћењем ограничених ресурса. Ако се жели да државни, односно национални приоритети, каква је безбедност земље (основна претпоставка унапређења људских права и слобода, успешног економског развоја и укупног просперитета), буду правилно одређени и добију општедруштвени пристапак, неопходно је успоставити такво управљање и механизме пословања који ће обезбедити законито, економично, ефикасно и ефективно коришћење средстава у Министарству одбране и Војсци.

Због тога се и логично намеће потреба највеће одговорности оних који су овлашћени да располажу државним средствима и користе их у одређеном периоду, употребе их за најважније приоритете земље, као и потреба највише контроле располагања и употребе тих средстава. Успостављање савременог система управљања није могуће без адекватног интегрисаног система интерне контроле који ће омогућити Министарству одбране да обезбеди оптималан склад потреба и могућности државе, а Војсци несметано извршавање своје мисије.

Кључне речи: *јавне финансије, јавни сектор, Министарство одбране, Војска, буџет одбране, интерна контрола.*

^{*} Начелник Одељења за буџет и финансирање у Управи за буџет и финансије МО.

^{**} Директор Дирекције за издавачку и библиотечко-информациону делатност МО, више година радио у Инспекторату одбране.

Увод

Радикалне и свеобухватне реформске промене у земљи, региону и свету захтевају значајну реформу сектора одбране. Реформе у области јавних финансија непосредно утичу и на реформе у области система одбране, пре свега у делу који се односи на располагање и коришћење средстава за потребе одбране. При томе је посебно важно успостављање оптималне организације која ће укључити све видове контроле као јединствен интегрисани систем интерне контроле. Само тако успостављен систем контроле може бити у функцији ефикасног управљања системом одбране.

Нормативна регулатива интерне контроле у јавном сектору

Полазећи првенствено од чињенице да је систем одбране у оквиру друштвеног система и да чини сегмент укупне друштвено-економске структуре земље, логично је да и извор финансирања одбране мора потицати из извора финансирања укупне друштвене репродукције. При томе, материјалну основу чини државна имовина која је дата на коришћење Министарству одбране и управљање у име државе и део бруто домаћег производа који се сукцесивно (сваке године) ставља на располагање. Из тога се може закључити да је *извор средстава за финансирање војске у мирнодопском периоду део укупне вредности производње земље у текућем периоду, и то оног дела који се може издвојити за јавну потрошњу друштва*. Логично се намеће закључак да финансирање одбране директно зависи од економске могућности земље, односно висине бруто домаћег производа и пропорционалног апсолутног раста трошкова одбране у границама од око 2,4% (табела 1).¹

Табела 1 – Пројекција бруто домаћег производа и расхода одбране

	Процена	Пројекција		
	2009.	2010.	2011.	2012.
БДП по текућим тржишним ценама (милиона динара)	2.994.915	3.241.726	3.594.694	4.008.443
Издавања за расходе одбране, у %	2,4	2,4	2,4	2,4

¹ Извор: Меморандум о буџету и економској и фискалној политици за 2010. годину са пројекцијама за 2011. и 2012. годину Републике Србије, Министарство финансија Републике Србије.

Теорија и пракса савремених држава познају бројне институције јавних финансија, од којих су најзначајнији буџети, буџетски фондови, финансијски програми, посебни рачуни и подрачуни и слично.² Да би се обезбедило финансирање државних функција, у свакој савременој држави треба да постоји уређени систем инструмената преко којих се распоређују средства на поједине кориснике. Основни инструмент за финансирање њених функција јесте буџет. Због тога је посебан и веома значајан део буџетске процедуре свакако буџетска контрола.

Контрола, у најширем смислу речи, представља процес посматрања и упоређивања резултата, заснованих на прецизно утврђеним захтевима, са очекиваним, постављеним циљевима, законском регулативом, принципима економичности и сл. У том смислу, контрола је подједнако важна како у породичном буџету, спортским клубовима, разним организацијама, предузећима, тако и у највећим компанијама и, свакако, у држави. Иако представља једну од стратешких управљачких функција, дуго је занемаривана и сматрана „нужним злом“. Такав приступ процесу контроле, који се огледа у њеном непостојању, недовољности или неадекватним поступцима, неизбежно има за последицу нежељене ефекте који се не могу исправити или пак изискују непотребне и нове трошкове. Контрола не сме бити сама себи циљ јер може изазвати и нежељене ефекте или, како се каже у једном афоризму, „контрола је као отров, у малим количинама лечи, а у великим убија“. Контрола, дакле, треба да буде у функцији управљања системом.

Под буџетском контролом подразумева се организована и стручна контрола у области финансијског пословања, ради утврђивања примене закона и наменског коришћења средстава, као и оцене економичности и ефикасности пословања буџетског корисника. Врши се у свим фазама буџетског пословања и њоме треба да буду обухваћена сва лица која манипулишу средствима при извршењу буџета. Контрола буџета је вид државне и друштвене контроле, јер сваки динар који се потроши неефикасно и некорисно није само непотребан издатак него и додатно оптерећење пореским обвезницима, као и непотребно расипање друштвеног богатства, које би могло бити инвестирано у производњу.

Значајна доградња у области контроле у јавном сектору учињена је доношењем новог буџетског система у Републици Србији.³ Законом о буџетском систему дефинисан је другачији нормативно-методолошки оквир, заснован на међународно признатим принципима и решењима, који од корисника буџетских средстава захтева одговорније учешће у планирању и расподели буџета. Нови закон о буџетском систему регулише шири механизам контроле буџета, који обухвата:

- интерну финансијску контролу,
- буџетску инспекцију,
- екстерну ревизију,
- трезор.

² Б. Раичевић, *Јавне финансије*, Чугура принт, Београд, 2005, стр. 317.

³ Закон о буџетском систему „Службени гласник РС“, бр. 54/09).

С обзиром на тему овог рада, биће више речи о интерној финансијској контроли у јавном сектору. „*Интерна финансијска контрола* у јавном сектору обухвата:

- 1) финансијско управљање и контролу код корисника јавних средстава;
- 2) интерну ревизију код корисника јавних средстава;
- 3) хармонизацију коју обавља Министарство финансија – Централна јединица за хармонизацију“.⁴

При томе, важно је истаћи да се под контролом код корисника јавних средстава подразумева интегрисани систем интерне контроле, који се спроводи политикама, процедурама и активностима са задатком да се обезбеди разумно уверавање да ће се циљеви остварити кроз пословање у складу са законским прописима, економичним, ефикасним и ефективним коришћењем средстава.

„*Интерна ревизија* успоставља се у директним корисницима буџетских средстава Републике Србије и организацијама за обавезно социјално осигурање. ... Функције интерне ревизије су:

- 1) провера примене закона и поштовања правила интерне контроле;
- 2) оцена система интерних контрола у погледу њихове адекватности, успешности и потпуности;
- 3) давање савета када се уводе нови системи, процедуре или задаци;
- 4) ревизија начина рада (перформанси) која представља оцену пословања и процеса, укључујући и нефинансијске операције, у циљу оцене економичности, ефикасности и успешности;
- 5) успостављање сарадње са екстерном ревизијом;
- 6) вршење осталих задатака неопходних да би се остварила сигурност у погледу функционисања система интерне ревизије“.⁵

Постојећи облици интерне контроле у Министарству одбране и Војсци Србије

У Министарству одбране „финансијско управљање и контрола је свеобухватан систем интерних контрола, који се спроводи политикама, процедурама и активностима које наредбом успоставља наредбодавац корисника средстава, са задатком да се циљеви остваре:

- 1) пословањем у складу с прописима, унутрашњим актима и уговорима;
- 2) реалношћу и интегритетом финансијских и пословних извештаја;
- 3) добрим финансијским управљањем (ефикасност, ефективност и економичност пословања);
- 4) заштитом средстава и података (информација)“.⁶

⁴ Закон о буџетском систему, члан 80 („Службени гласник РС“, бр. 54/09).

⁵ Закон о буџетском систему, члан 82 („Службени гласник РС“, бр. 54/09).

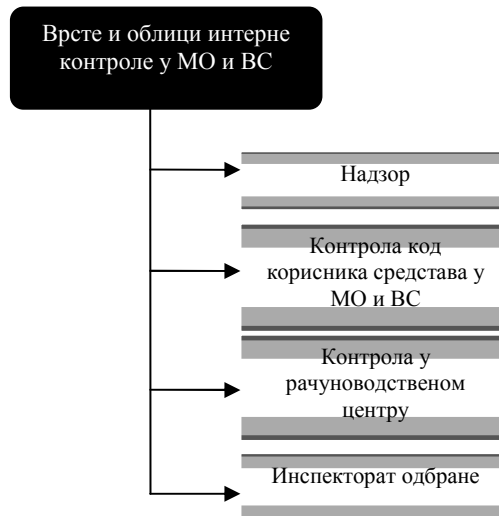
⁶ Правилник о финансијском пословању и финансијској служби Министарства одбране и Војске Србије, члан 78 („Службени војни лист“, бр. 33/08).

На основу наведених одредаба може се рећи да је интерна контрола законска обавеза, регулисана Законом о буџетском систему и интерним прописима који регулишу начин коришћења средстава Републике Србије која су дата на коришћење Министарству одбране и Војсци Србије. При томе треба истаћи да у средства Републике Србије која су дата на коришћење Министарству одбране и Војсци спадају:

- непокретности,
- покретне ствари,
- новчана средства,
- хартије од вредности,
- друга имовинска права.

Дакле, са аспекта коришћења и управљања средствима Републике Србије, у Министарству одбране и Војсци Србије постоје следећи облици контроле (слика 1):

- *надзор* – текућа, свакодневна контрола средстава и рада коју обављају претпостављене старешине у функцији наредбодаваца;
- *контрола законитости, исправности и састављања исправа о пословној промени*, коју обављају органи стручних служби и финансијски органи у функцији рачунопологача;
- контрола у рачуноводственом центру;
- *инспекцијски послови одбране*, у чијој је надлежности, поред осталих, и контрола финансијског и материјалног пословања.

Слика 1 – Врсте и облици интерне контроле у МО и ВС

Критичка анализа постојећег система контроле у Министарству одбране и Војсци Србије

Као што је показано, новим Законом о буџетско систему Републике Србије, први пут у нашој савременој пракси, детаљно се, поред осталог, регулише успостављање интерне финансијске контроле, која подразумева и формирање интерне ревизије код свих корисника буџетских средстава. Законом је дефинисан другачији нормативно-методолошки оквир, заснован на међународно признатим принципима и решењима, који од корисника буџетских средстава захтева одговорније учешће у извршењу буџета.

У Министарству одбране и Војсци, као што је показано, нормативно је регулисано постојање органа надзора и органа контроле који се налазе у организационој структури јединица и установа који располажу средствима и користе та средства за извршавање задатака (наредбодавци и рачунополаци), као и у појединим организационим јединицама за извршење контроле (рачуноводствени центар и Инспекторат одбране).

Међутим, у појединим организационим јединицама Министарства одбране која располажу и троше велики део буџетских средстава није извршена адекватна попуна стручних органа (финансијски органи, правни и др.), а тиме није у довољној мери успостављен ефикасан систем надзора од стране компетентних лица. Таква контрола треба да има, пре свега, превентивни карактер и да буде организована као систем поступака и одговорности свих лица укључених у располажање средствима и коришћење тих средстава. Само свакодневне информације о пословању система одбране представљају подршку функцији управљања. Тим информацијама се, поред осталих, обезбеђују подаци који омогућавају:

- увид у стање и кретање средстава и њихових извора, обавеза, потраживања, расхода, прихода;
- увид у резултат пословања;
- праћење извршења финансијског плана;
- праћење рокова доспелих потраживања и обавеза;
- састављање прописаних извештаја;
- распоређивање неутрошених средстава;
- анализу извршења расхода и утврђивање ефеката коришћења средстава и др.

Такође, у Министарству одбране још није у потпуности развијен систем интерне ревизије. Интерна ревизија је још у фази организационог и кадровског конституисања, а стручна едукација кадра сигурно ће изискивати дужи временски период.

Може се стога рећи да је у Министарству одбране и Војсци нормативно и организацијски успостављен систем интерне контроле располагања и коришћења средстава. Међутим, у наредном периоду неопходно је успостављање интегрисаног система интерне контроле, укључујући и интерну ревизију којом ће се свакодневно уочавати и отклањати недостаци и неправилности у распо-

лагању и коришћењу средстава. Тако успостављен систем интерне контроле треба да чини један подсистем у систему одбране чији је циљ да обезбеди:

- примену закона, прописа, правила и процедура;
- успешно финансијско пословање;
- економично, ефикасно и наменско коришћење средстава;
- чување средстава и улагања од губитака, укључујући и од превара, неправилности или корупције;
- тајност информација, рачуна и података.

Закључак

Реформа сектора безбедности и одбране, започета у условима дубоке друштвене кризе и привредне рецесије, отворила је бројна питања функционисања и развоја система одбране. Финансирање одбране једно је од најзначајнијих отворених питања, с обзиром на чињеницу да издаци за њене потребе имају велико учешће у бруто домаћем производу. Зато је питање успостављања интерне контроле у Министарству одбране и Војсци, као и контроле у целокупном јавном сектору, у свим земљама, поготово демократски оријентисаним, једно од најважнијих државних питања. Да би се спречиле разне неправилности и незаконитости, у свим земљама организована је и спроводи се екстерна и интерна контрола располагања и коришћења државних средстава. Постојећа пројекција интерне контроле у јавном сектору дефинисана Законом о буџетском систему, као и постојећи интерни прописи добра су основа за успостављање целовитог интегрисаног система интерне контроле у Министарству одбране и Војсци.

На крају, као конкретан закључак, треба истаћи чињеницу да ову проблематику треба анализирати и стално дограђивати. Развој грађанског друштва и процес демократизације треба да буде сталан процес који, поред осталог, подразумева да ниједан сектор државе не треба да буде ван контроле. Како је сектор одбране одувек један од најзначајнијих за опстанак државе, ефикасна интерна контрола омогућава Министарству одбране да обезбеди законито, економично, ефикасно и ефективно коришћење средстава, Војсци да несметано извршава своју мисију, а држави да спроводи даљу реформу државног сектора.

Литература

1. Жугић, Р., *Цивилна контрола војске – контрола буџета*, Војноиздавачки завод, Београд, 2007.
2. Жугић, Р., *Водич кроз буџет – финансијски план одбране*, Војноиздавачки завод, Београд, 2008.
3. Раичевић, Б., *Јавне финансије*, Чугура принт, Београд, 2005.
4. Закон о буџетском систему („Службени гласник РС“, бр. 54/09).
5. Правилник о финансијском пословању и финансијској служби Министарства одбране и Војске Србије („Службени војни лист“, бр. 33/08).

РАЗЛИЧИТИ ПРИСТУПИ УПОТРЕБИ
ПОЈМА СТРАТЕГИЈА
У САВРЕМЕНОМ ДОБУ

Мр Биљана Стојковић

У науци и друштвеној пракси под стратегијом се подразумева: „научна замисао“, „метод“, „теорија“, „теорија и пракса“, „широки систем научних знања“, „грана ратне вештине“, „војна или научна дисциплина“, „доктрина“, „идеја“, али и конкретни „развојни план“, „вештина“ или „акција“ па чак и „друштвена игра“ или само „упутство за акцију“ у теорији игара. Ако је појам стратегија веома сложен и разноврстан, онда је приступ стратегији као појму и друштвеном феномену још сложенији, јер зависи, како од достигнутог степена научног знања, тако и од идеолошких постулата и прагматског политичког интереса. Поред политиколошког приступа стратегији, на целокупан проблем може да се посматра и с филозофског становишта. У вези с тим, може да се тврди да је приступ стратегији, увек и у сваком друштву, обележен оним што је било јуче, оним што је актуелно данас и оним што ће бити сутра. Пожељно је да научни приступ стратегији не буде само војни, историјски, економски, политиколошки, већ мултидисциплинаран, како би проблеми којима се стратегија бави, били сагледани што целовитије и компетентније.

Кључне речи: *стратегија, стратегија развоја, развојна стратегија, стратешки план развоја, стратегијска научна замисао, вештина стратега, национална стратегија, државна стратегија, стратегијско предвиђање.*

Увод

У свим научним областима, а поготово у друштвеним наукама и истраживањима појам „стратегија“ заузима све значајније место. Истовремено, сведоци смо промене приступа научника и истраживача, како самом појму стратегија у теорији, тако и стратегији као друштвеном фе-

номену у пракси. У вези с тим, било да се ради о анализи појединих научних и теоријских дела или анализи имплементације неког стратегијског документа у пракси (као нпр. у случају националних стратегија, стратегија привредног развоја, стратегија безбедности, стратегија одбране, стратегија развоја поједине области, региона, општине, стратегија развоја појединих предузећа или изборних стратегија партија, маркетиншких стратегија фирми, па чак и када је реч о дечјој или војној игри популарно названој „стратегија“), очигледно је постојање различитих приступа у тумачењу истог појма – стратегија.¹ У погледу приступа стратегији теоретске школе биле су подељене на „традиционалисте“ и „модернисте“ (подела се може узети само условно).

Традиционалисти и модернисти

Неспорна је чињеница да су британски теоретичари (пре свега, Лидел Харт), променили теоријски приступ стратегији од традиционалног и преовлађујућег схватања стратегије као појма у војним наукама, до схватања стратегије у теорији државе и права. Током 20. и 21. века процес се не само проширио на остале западноевропске државе, него је добио и много шири садржај и тумачење. Приступ стратегији као посебној науци иако је најпре започео у Великој Британији, био је прихваћен и у Француској и Немачкој као и у неким другим западноевропским државама током појаве модерне (шездесетих година прошлог века), па отуда и појам „модернисти“ за државе и школе које су прихватиле развој стратегије, не само као општеприхваћеног метода у друштвеним наукама, него и као посебне научне дисциплине. Већ крајем 20. века у САД и Великој Британији стратегија се својим предметом изучавања односи на научна сазнања из више, веома различитих научних области: демографије, економије, безбедности, математике, менаџмента и тако даље, па се о њој све више говори као мултидисциплинарној науци.

Насупрот томе, у Русији, Кини, Ирану, Либији и тако даље, приступ стратегији је био „традиционалистички“, тј. она се изучавала као војна научна

¹ Различити приступи појму стратегија могу се пратити у делима филозофа, социолога, политиколога, стратега, почевши од великана политичке мисли – Аристотела (*Aristoteles*), Платона (*Platon*), Хегела (*G. W. Friedrich Hegel*), Маркса (*Karl Marx*), Парсонса (*Talcott Parsons*) и Истона (*David Iston*), Лича (*Edmund Leach*), Витфогела (*Karl Wittfogel*), те истакнутих социолога Клода Леви-Штроса (*Klod Levi-Stros*) или Макса Глукмана (*Max Gluckman*), Леслија Вајта (*Leslie White*) до савремених политичких теоретичара – Виктора Тернера (*Victor Turner*) и Џенета Бајра (*Janet Bujra*), Клауса фон Бајмеа (*Klaus von Bayme*), стратега – почевши од Сун Цу Вуа, Клаузевица, Сорокина, Едера (*Erich Eder*), преко домаћих аутора – Живојина Мишића, Душана Вишњића, Митра Ковача, Стеве Илића, економисте Радмиле Стојановић и тако даље.

дисциплина. У последње време, у оквиру Руске академије наука, а посебно од академика, филозофа Михаила Леонтијевича Титаренка и чувеног економисте и дописног члана Руске академије наука Бориса Николајевича Кузика, а у Кини од водећих економиста и политиколога Шен Хуна приступ стратегији је такође промењен и о њој се говори на мултидисциплинарни начин. Она је мултидисциплинарна наука која изучава проблеме: управљања (менаџмент), територије, природних ресурса, становништва, економског развоја, културе и религије, науке и образовања, оружане силе (безбедност) и спољне политике.²

Приступ стратегији не може се поистоветити с традиционалном, идеолошким поделом света, јер она одавно не иде линијом архаичне комунистичко-капиталистичке поделе света, већ линијом савремене биполарне поделе, која се све више артикулише око глобалистичког и антиглобалистичког приступа савременом развоју света. У вези с тим, научни радници како на Западу, тако и на Истоку имају различите, понекад и опречне, теоријско-методолошке приступе о овом појму, поготово када је реч о глобалним стратегијама САД или глобалним стратегијама мултинационалних компанија. Тада се у улогу „традиционалиста“ смештају глобалисти, а припадници антиглобалистичких покрета, различитих политичких убеђења, од „зелених“, преко мировњака, група за равноправност полова до конзервативних национал-социјалиста, због својег критичког приступа и неформалне структуре невладиних организација (НВО) понашају се као „модернисти“.

Међутим, неспорно јесте – појам стратегије ушао је у 21. век као један од „репера“ савременог развоја, као појам без којег се не може замислити развој појединих локалних заједница, привредних, политичких и безбедносних чинилаца. У јавности је, још увек, у приступу овом појму присутан извесни волунтаризам па се често не разликују појмови „стратегија“ и „тактика“ или „стратегија“ и „план“ и тако даље. У неким западним земљама, а у последње време и у Србији, као последица тог незнања, у медијима најчешће се говори о: „стратегији“ Ал Каиде када је заправо реч о „тактици“ те терористичке организације или неких других терористичких организација, затим се говори о „стратегији“ НВО, а реч је о „плану НВО“, говори се о „стратегији“ синдикалних организација приликом појединог штрајка или протеста, а у питању је „акција“, „захтеви“ или само „замисао“ синдиката и тако даље. Такво различито тумачење истог појма стратегија ствара потребу за преиспитивањем њеног садржаја и значења у савременом добу, уз подсећање на развој и богаћење садржаја и смисла тог појма у теорији, од античких времена до наших дана.

² Види у делу поменутих руских аутора о заједничкој стратегији развоја Русије и Кине до 2050. године Кузык, Б. Н. и Титаренко, М. Л.: *Китай – Россия 2050: стратегия сопразвития*, Москва, 2006.

Од вештине управљања војском, до умећа управљања државом

Етимолошки, термин *стратегуја* потиче из античког периода, од кованице две грчке речи *strategos autokrator*, што би у слободнијем преводу могло да значи „вештина војсковође“.³ На језичку недоследност буквалног превода сложене грчке речи *stratos* – „војска“ и *ago* – „водим“, што значи „војску водити“, указао је аустријски теоретичар Ерих Едер (*Erich Eder*), који је упутио на дубоко и скривено значење појма стратегија и под њим је подразумевао „вештину вођења војске“.⁴

Из наведене кованице изведен је, не само појам *стратегуја*, него и појам *стратег*, под којим се најчешће подразумевао војсковођа, али тим термином није само означавао војник високог чина (генерал), него понекад и високи службеник са цивилним и војним компетенцијама, вођа специјалне мисије с посебним овлашћењима или властодржац у некој провинцији.

Према *Енциклопедији Британика*, „стратег“ је у старој Грчкој било високо војно звање, које одговара данашњем генералу или врховном команданту. „Стратези су често били и судије с широким овлашћењима. На пример, Клистен је увео годишњи савет који је, чинило десет стратега, и командовао атинском војском. У 5. веку пре нове ере, стратези су стекли политичку моћ, делимично зато што су бирани и што су могли да буду поново изабрани, те су на тај начин могли да осигурају своју позицију. У доба хеленизма, стратези су били врховне судије у већини савеза“.⁵

Специјална вештина да се надмудри и савлада противник, у античко време није била „резервисана“ само за једну струку, већ за читаву робовласничку касту, која је водила ратове, односно била је привилегија изабраних људи најчешће природних ауторитета (мудраци) или људи којима је то право припадало на основу положаја у друштву (владари полиса). У античкој Грчкој се под појмом *стратегуја* подразумевало средство или поступак помоћу којег је стратег (војсковођа) настојао да командује својим јединицама тако да надмудри и обмане противника и обезбеди победу над њим, првенствено вештим избегавањем директног окршаја. Наиме, сматрало се да је рат нужна појава (и богом дата појава) и да се, када до њега дође, вештина стратега састоји у предузимању мера којима ће се противник обманути или присилити на пораз и предају на што бржи и безболнији начин. Такво схва-

³ *Војна енциклопедија*, том IX, Редакција Војне енциклопедије, Београд, 1975, стр. 190.

⁴ Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes "Strategie"*, Österreichische Militärische Zeitschrift, 2/98, стр. 121–128.

⁵ *Енциклопедија Британика* (сажето издање на српском језику), књ. 8, „Народна књига“ и „Политика“, Београд, 2005, стр. 164.

тање стратегије, као „вештине стратега“, било је заступљено и код других народа током читавог античког периода. На пример, у Египту су стратеги били цивилни владари (од 3. века пре нове ере до 4. века нове ере).

Значење тако дефинисане стратегије развило се дотле да је њоме означаван стратег који ради према прецизном плану да би дошао до циља, што донекле налазимо као став и у чувеном спису *Владалац* Макијавелија. У средњем веку стратегија је посматрана као вештина вођења рата, али и вештина управљања градовима–државама, и такво тумачење задржало се све до 18. века. Развојем различитих научних дисциплина тумачење је проширено и на друге области друштвене делатности.⁶

Међутим, од античког периода до раног средњег века, карактеристика писца који помињу реч стратегија у својим делима је да под тим појмом подразумевају, пре практичну политичку вештину и војну делатност појединаца, него теорију стратегије. Изузетак је био кинески аутор Сун Цу Ву (4. век пре нове ере) и његова теоријска анализа стратегије у пракси, која је изложена у чувеном делу *Умеће ратовања*. Многи аутори на Западу дивили су се мудрости кинеског аутора, поред осталих и Лидел Харт и Самјуел Грифт, а у Србији – Душан Вишњић, који сматра да је Сун Цу зачетник стратегијског, емпиријског мишљења.⁷

У раном средњем веку у Европи било је мање услова за настанак теорије о стратегији због великог утицаја цркве, схоластике и догматизма. Већ у 17. веку ситуација се мења и долази до прогреса у развоју теорије стратегије стварањем новог типа војне организације – стајаће војске. Њу је најпре увео у Француској „краљ Сунце“, Луј XIV, а потом је као облик војне организације уводе и други европски суверени. Готово је неписано правило да је, с јачањем војне организације, долазило и до успеха на бојном пољу који су били праћени и с појавом значајнијих стратегијских дела. На пример, „златни период“ Пруске био је за време владавине Фридриха II Великог (1740–1786), након чега се појављују и прва стратегијска дела, од којих посебно издвајамо стратегијска размишљања Карла фон Клаузевица у делу *О рату*. У Русији за време Петра I Великог, као последица њеног војног и културног успона, у Санкт Петербургу, појављује се *Стратегија* Хајриха фон Лера.⁸ Може да се закључи да је друштвена пракса изродила потребу за новом теоријом, тј. сазнањем како треба да се припремају оружане снаге за рат и ка-

⁶ Eder, Erich: *исто*, стр. 121–128.

⁷ Видети опширније у делу Душана Вишњића: *Стратегија државе као судбина нације*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе и Институт ратне вештине, Београд, 2005, стр. 188–208.

⁸ Таква су, на пример, дела Клаузевица: *Моје виђење малог рата* (рад настао на основу његових предавања у оквиру Ратне школе 1810–1811), затим *Рукопис о исповедању и размишљању и Руски пешадијски вод из 1812*. (Види: Carl von Clausewitz: *Konflikte und Strategien*, Internationales Clausewitz-Zentrum Clausewitz-Information 2/2007, Fuehrungsakademie der Bundeswehr, Hamburg, 2007). Такође је интересантна збирка текстова (мало превођеног писца) Хајриха фон Лера објављена у Царској Русији (Heinrich Leer: *Стратегија*, 4. изд., Санкт Петербург, 1885).

ко треба ратовати. Крајем 18. века развијена је теорија којом је стратегија ограничена на војну област (у то време рат се сводио искључиво на сукоб двеју војски), тако је настала и прва изведена кованаца, која је дуги низ година била доминантна – *војна стратегија*.

Стратегија је у *Војној енциклопедији* дефинисана као „систем научних знања и вештина о припремању и вођењу рата и употребе силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева“. Предмет стратегије као војне науке усредсређен је на „основне закономерности рата, посебно његовог суштинског елемента – оружане борбе, али и на друге облике испољавања војне силе“.⁹ Може да се закључи да су у *Војној енциклопедији*, заправо апострофирана два значења термина *стратегија*: „систем научних знања“ и „вештина“. Такав приступ стратегији није карактерисао само војне теоретичаре у бившој Југославији, а потом и у Републици Србији, већ је био део опште-научног приступа том појму. На пример, у *Малој енциклопедији Просвете* такође се истичу два значења наведеног термина стратегија: „наука“ и „вештина“. У вези с тим, у даљем одређењу стратегије готово да нема разлике у односу на војне изворе. Стратегија је дефинисана као „елеменат ратне вештине, који се бави теоријом и праксом, припремањем и вођењем рата и употребом оружане силе ради остваривања одређених војних, политичких или економских циљева... Она усмерава, у складу са општим начелима ратне и војне доктрине, два друга елемента ратне вештине – оперативу (оперативну вештину) и тактику. Према циљевима, начину и средствима њихове реализације, стратегија може бити: општа (глобална, национална), видовска (копнене војске, ратне морнарице, ратног ваздухопловства), нуклеарна, посредна, непосредна и друго“.¹⁰ Састављачи те цивилне енциклопедије јасно су ставили до знања да су компетентна мишљења о питању стратегије она која се позивају на војне теоретичаре.

Према Митру Ковачу стратегија је у књизи *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности* одређена као „наука која изучава основне закономерности оружане борбе и рата. У систему војних наука заузима водеће место, усмерава и координира остале научне дисциплине, посебно оперативу и тактику“.¹¹ У својој књизи о војним доктринама он изводи прелиминарни закључак да је „стратегија од свог првобитног значења еволуирала од вештине вођења војске у вештину вођења рата, а данас она представља систем знања, правила, принципа и закона на којима се заснивају стратегијски сукоби, у целини, ради постизања стратегијских циљева“.¹²

⁹ *Војна енциклопедија*, исто, стр. 171.

¹⁰ *Мала енциклопедија Просвете*, треће издање, П-Ш, „Просвета“, Београд, 1978, стр. 321–322.

¹¹ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, „Свет књиге“, Београд, 2003, стр. 56.

¹² *Исто*.

И у другим важним изворима наилазимо на слично тумачење појма стратегија. На пример, у енциклопедији *Лексикографског завода* грчка реч *стратегија* преведена је као „вођење војске“, а дефинисана је као грана ратне вештине која се бави применом и употребом оружаних снага као целине.¹³ И у хрватској *Општој енциклопедији (Орџој енциклопедији)* стратегија је одређена као вештина вођења војске и главна дисциплина ратне вештине (војне науке). „У свом првобитном етимолошком значењу стратегија је означавала употребу војске у рату, све док се рат поистовећивао са оружаном борбом“.¹⁴

У *Речнику српскохрватског књижевног језика* наведено је двојачко значење термина *стратегија*. Наиме, стратегија је „грана ратне вештине која се бави припремом и вођењем рата у целини“ и „вештина вођења борбе у друштву, у политици“.¹⁵

Иако у другим лексиконима тај термин може да има и нешто шире значење, он се базично ипак везује за војску и државу. На пример, према *Лексикону страних речи* појам *стратегија* означава: 1. науку о ратној вештини, о вођењу рата; 2. практичну делатност војне команде у току ратних операција и 3. науку о повезаности политике, економије, државних ресурса и циљева рата.¹⁶ Ипак, овај наговештај померања стратегијског тежишта са војске на државу показаће се веома значајним, иако је он настао, пре свега, под утицајем енглеских теоретичара и стратега.

Међутим, у *Лексикону страних речи и израза* (Вујаклија) термин *стратегија* се искључиво везује за војну проблематику, мада се наводи његово тројачко значење: 1. „наука о вођењу војске“; 2. „вештина ратовања“ и 3. „књига о вештини ратовања“.¹⁷

Тај појам има слично, тј. тројачко значење и у *Великом рјечнику страних ријечи (Velikom rječniku stranih riječi)*, али са извесним варијацијама у односу на већ наведена значења. Наиме, у њему се под стратегијом подразумевају: 1. „ратна вештина“; 2. „наука о вођењу рата“ и 3. „одговарајућа практична делатност врховне команде“.¹⁸

У *Организационо-пословном лексикону* тај појам има тројачко значење: 1. скуп постулата за војне покрете великих ратних јединица од којих зависи успех у војном походу и ратних метода чији је циљ добијање рата; 2. методика (у ширем значењу), активности појединаца или групе које треба да обезбеде спровођење што рационалније постављених циљева и 3. скуп

¹³ *Enciklopedija leksikografskog zavoda*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1969, tom 6, стр. 165.

¹⁴ *Opća enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982, tom 7, стр. 693.

¹⁵ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. шеста, „Матица српска“, Нови Сад, 1976, стр. 18.

¹⁶ Мићуновић, Љ.: *Савремени лексикон страних речи*, БИГЗ, Београд, 1988, стр. 522.

¹⁷ Вујаклија, Милан: *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1988, стр. 876.

¹⁸ Kljajić, B: *Veliki rječnik stranih riječi*, „Zora“, Zagreb, 1974, str. 1249.

правила, принципа и закона који се користе у доношењу дугорочних управљачких акција у функцији система на који се односи.¹⁹

Стратегија се у *Енциклопедији Брокхаус*, на коју се позива аустријски теоретичар Ерих Едер, разматра као појам који има општу примену у четири области. То су: 1. политика безбедности; 2. економика предузећа; 3. математика и 4. војска.

У књизи немачких аутора: Ернеста Кристофа Мајера (*Ernst-Christoph Meier*), Клаус-Михаела Нелтеа (*Klaus-Michael Nelte*) и Хајнц-Увеа Шефера (*Heinz-Uwe Schaefer*), под називом *Речник безбедносне политике – Немачка у измењеном међународном окружењу*, говори се о (више могућих контекста употребе) речи „стратегија“, почев од употребе појма *стратегија* у политици, преко стратешког флексибилног одговора (*NATO-Strategie/MC 14/3*), стратегије масовне одмазде (*NATO-Strategie/MC 14/2*), стратешког нивоа, стратегијске равни, стратешког борбеног деловања, стратегије противтеже, стратешке мобилности, стратешких резерви и стратегијске одбрамбене иницијативе (*SDI*), до стратегијске рањивости.²⁰

Стратегијом се у математици и логици означавају оперативна и дијалогска образложења, а појам *стратегија* користи се чак и у теорији игара, али у значењу „упутства за акцију“.²¹

У *Политичкој енциклопедији* истакнуто је да се стратегија „бави припремањем и вођењем рата у целини, појединих његових етапа и усклађивањем стратешких дејстава“.²²

Стратегија као наука истражује ужу везу политичких, економских и специјалних ратних елемената и израђује припреме за вођења рата.²³

Према новој *Ларусовој енциклопедији*, стратегија се схвата као „систем научних знања и вештина највишег нивоа о одређеној друштвеној делатности: сфери политике, вођењу рата и оружане борбе, економској политици, дипломатији и међународним односима и др.“²⁴

Међутим, већина аутора се слаже да је до промене у приступу појму стратегија дошло тек с повећањем економске моћи појединих социјалних категорија и с подизањем друштвене свести, када је рат све више разматран не само као

¹⁹ Куколеча, С.: *Организационо-пословни лексикон*, „Рад“, Београд, 1986, стр. 461.

²⁰ Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: *Woerterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veraenderten internationalen Umfeld*, 6. vollstaendig ueberarbeitete Auflage, Verlag E.S. Mittler&Sohn, Hamburg, Germany, 2006, s. 391–392.

²¹ Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes «Strategie»*, Österreichische Militärische Zeitschrift, 2/98, s. 121–128.

²² *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975, стр. 1033.

²³ Кљајић, Б.: *Исто*, стр. 1249.

²⁴ *Ларусова енциклопедија* (превод), 2, „Вук Караџић“, Београд, 1978, стр. 1689.

војна, него као комплексна друштвена појава. То значи да су теорије о рату све више обухватале и невојне елементе, као што су: морал војске и народа, политички, економски, психолошки, културни, религиозни и идеолошки садржаји и тако даље, самим тим и стратегија је морала да се односи и на те елементе, што је неминовно водило ка теоријском уопштавању појма *стратегија*.

Схватање појма *стратегија* знатно је еволуирао (од првобитног значења, које је превасходно имало војни предзнак), тако да данас тај термин има и друго значење. Наиме, требало је да прође дуг период да би се уочиле одређене закономерности у пракси, и да се (полазећи од тих практичних искустава), дође до научног уопштавања и теоријског закључивања. Међутим, пошто је ратна пракса била другачија у сваком појединачном рату, искуства су се веома споро уопштавала. Даљни друштвени развој усложио је ситуацију јер је за сваку научну област требало разрадити посебне стратегије. С развојем институција државне или демократске власти, које су смениле системе аутократске власти, те институције су преузеле обавезу управљања друштвом помоћу разрађених мера и програма садржаних у стратегијама развоја посебних области. Тако се може говорити о постојању, поред *војне стратегије* и: *државних стратегија, националних стратегија, политичких стратегија, привредних стратегија, културних стратегија, демографских стратегија* и тако даље. Те кованице треба узети условно, јер је заправо реч о стратегијама друштвеног, политичког, економског и културног развоја, а унутар сваке од тих посебних стратегија сектора могу се разматрати стратегије развоја појединих грана, области и слично. Данас се под стратегијом, углавном, подразумевају: теорија, наука, или конкретан план развоја.

Много је данас научних дисциплина у којима срећемо појам стратегије у веома различитом значењу. При том се подела наука на друштвено-хуманистичке, природно-математичке и техничко-технолошке, чини готово неважном, јер овај појам има тенденцију да све више уједињује достигнућа појединих научних дисциплина и представља их у интегралном облику. Тај тренд као да је уочио, пре двадесетак година, немачки теоретичар Клаус фон Бајме који је указао на нужност бављења савремене науке *стратегијом развоја* и то, како у оквиру политичких, тако и економских теорија, односно у оквиру нове, редифинисане науке – политичке економије. На ту идеју Бајме је дошао на основу проучавања великог броја економских теорија које су се бавиле препоруком делотворне стратегије развоја за земље „Трећег света“, као основе њиховог будућег политичког развоја. Данас је савремена наука у великој мери превазишла препоруке овог умног политиколога, отварајући врата за профилисање стратегије као мултидисциплинарне науке.

Такође, издвојили бисмо ставове двојице наших стратега – Душана Вишњића и Митра Ковача, који су говорећи о *државној стратегији*, истицали значај стратегије за развој неке заједнице. Иако се има утисак да је Вишњић, када је говорио о стратегији, имао пре свега на уму државну страте-

гију као теорију,²⁵ а Ковач, државну стратегију као дугорочни план развоја,²⁶ ипак произлази да познавање различитих теоријских приступа стратегији може да нас доведе до потпунијег појмовног одређења како самог појма стратегије, тако и њему сродних појмова: развојне стратегије, стратегије развоја, националне стратегије, државне стратегије, стратегије безбедности и тако даље.

Различите дефиниције појма стратегија

Може да се каже да има онолико дефиниција стратегије колико и предметних одређења тог појма и да свака зависи, како од објективних услова и времена у којем је настала, тако и од субјективног става њеног аутора или преовлађујућих политичких и идеолошких убеђења заједнице у оквиру које је настала. Различитост и бројност дефиниција о стратегији на најбољи начин илуструју како су се мењали приоритети у неком друштву, јер су они, у крајњем, диктирали и промену теоријског приступа стратегији. Најкарактеристичније су и најчешће дефиниције стратегије као војне науке, а затим следе дефиниције стратегије као националног програма друштвеног развоја, преко економског плана развоја, па све до схватања стратегије као политичке или војне вештине, операционализације националне или војне доктрине или чак безбедносног концепта (што је погрешно тумачење). Стога ћемо навести неколико карактеристичних дефиниција тог појма.

Најбројније су дефиниције стратегије које припадају класичним дефиницијама, којима се стратегија доводи у везу с државом, народом или војском. Мезонев (*Eric de la Maissonneuve*) управо даје једну класичну, историјским чињеницама фундирану дефиницију. Наиме, неки аутори тврде да је развоју стратегије као војне науке погодно стварање стајаће војске. Међутим, Мезонев сматра да је до тог процеса дошло још раније и да је револуција на војном плану (коју је у 16. веку донео развој ватреног оружја, а поготово његово усавршавање и ширење у 20. веку), поспешила ангажовање великог броја индустријских капацитета и мобилизацију људи за рад у војној индустрији и војсци, „а да би била организована, координирана и усклађена употреба ресурса и снага, стратегија је успостављена као *наука о рату*. Поред тога, тај аутор наводи веома интересантно запажање да је: „класична веза између рата и стратегије, где рат претходи стратегији, сада обрнута. Прво долази стратегија, јер поред још увек могућих ратова, али деградираних и са ограниченим ефектима, она се шири и укључује у себе све облике испо-

²⁵ Вишњић, Д: *Стратегија државе као судбина нације*, исто.

²⁶ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, исто.

љавања 'дијалектичке воље', који, опет, користе све расположиве начине да би умирili супарништво моћи".²⁷

Појмом *државна стратегија* посебно се бавио Митар Ковач. Он је, тим поводом, закључио „Стратегија државе је релативно нов појам, чији се садржај и обим не односе само на рат и сферу одбране, него и на реализовање свих државних функција у миру и рату“. Ради јединственог схватања тог појма (тврди аутор), неопходно је истаћи континуиране промене његовог садржаја и обима у различитим ауторским и националним гледиштима, при чему је тај појам означаван различитим синтагмама (национална, тотална, висока, генерална и општа стратегија). Те промене се тежишно могу посматрати кроз генезу сазнања о том појму на Истоку и на Западу, после Другог светског рата, као и најновијих сазнања из области стратегије у малим и средње развијеним земљама, будући да су те стратегије детерминисане бројним унутрашњим и спољним чиниоцима који битно утичу на њихово дефинисање.

Ковач је уочио да „стратегија државе“, као програмска и практична сфера деловања није довољно дефинисана, да би у складу са тим сазнањима била регулисана практична делатност“. Према њему, државна стратегија није наука, већ представља „програмско становиште за практично деловање, које је засновано на резултатима истраживања неопходним за реализовање свих државних функција“. ²⁸ Ковач под стратегијом, у нашим условима, подразумева замисао или програм за практично деловање, али нам се чини да под тим појмом не подразумева и само то деловање, тј. стратегију као вештину.

Едер акценат ставља на примени тог термина у домену политике, економије и безбедности, и чак изводи сопствену дефиницију стратегије. Према њему: „Стратегија је планирана, циљна приправност и координирана примена свих политичких, дипломатских, привредних, технолошких и научно-интелектуалних (духовних) снага једне државе као и њених војних снага у миру, кризи и у рату“. ²⁹ За ту дефиницију *стратегије као плана и вештине, тј. замисли и друштвене праксе*, може се рећи да спада у ред најбољих дефиниција тог појма, али је њен недостатак у томе што стратегију своди само на замисао, која је опредељена планом и, у складу са тим, на циљно, мобилизаторско деловање у пракси, при чему занемарује и постојање стратегије као науке и теорије.

Едер учача постојање тзв. стратегијских друштава, под којима подразумева „оне групе специјалиста који се у сфери међународне и националне безбедности и у свакодневним (политичким) догађањима служе научним језиком и методама“. ³⁰ То запажање ће се показати као веома значајно даље

²⁷ Eric de la Maissonneuve: „Les revolutions strategiques“, *Defence nationale*, 52 (janvier, 1996), n. 19–33.

²⁸ Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, исто, стр. 86.

²⁹ Eder, Erich: *исто*, стр. 121–128.

³⁰ *Исто*, стр. 89.

истраживање феномена стратегије, јер „кључни појам за схватање смисла безбедности јесте у области стратегије“.³¹ Тако је појам *стратегија* доведен у везу с још једним веома значајним појмом, а то је појам *безбедност*. Западни теоретичари поред појма *национална стратегија*, придају све већи значај појму *стратегија безбедности*.

Најодређеније повезивање појмова *политика* и *стратегија* налазимо у делу *Речник безбедносне политике* немачких аутора Ернста Кристофа Мајера, Клаус-Михаела Нелтеа и Хајнц-Увеа Шефера. Према тим ауторима, стратегија у политичком смислу означава: „Дугорочно планирање и политичко предвиђање са циљем осигурања слобода деловања, социјалних слобода, животног квалитета и уређења државе на основу Устава, у циљу остварења заједничке политичке концепције“.³² Дефиниција садржи неке од општих вредности демократског друштва, као што су: људска права, животни стандард, државно уређење на основу демократског устава и заједнички утврђених политичких концепција као политичка платформа за даљи развој друштва. Теоретичари из западноевропских држава имају сличан приступ појму *стратегија* као наведени немачки теоретичари. Такво поимање стратегије, с мање-више сличним приоритетима и вредностима, веома је блиско нашем одређењу развојне стратегије у савременој теорији политике. Поред тога, ти аутори су указали на веома важну улогу стратегијског предвиђања, које је „претпоставка за садржајну политичку, војну и безбедносну анализу и рано упозорење, које је у могућности да у свако време пружи свеобухватну процену ситуације, ради независне политичке и војне анализе и способности одлучивања“.³³

Међутим, постоје и другачија виђења. Након периода Хладног рата део савремених теоретичара на Западу потенцира утицај глобализације на све појаве у друштву и указује на потребу измене постојећих националних стратегија безбедности на основу концепта који произлази из политичких, економских и безбедносних интеграција. Посебно се апострофира чињеница да све већи број безбедносних изазова, ризика и претњи има невојни и транснационални карактер. Због тога се говори о *стратегијама сарадње у безбедности*,³⁴ а неки чак говоре и о *глобалној стратегији* најзначајније силе данашњице – Сједињеним Америчким Државама.³⁵

³¹ Исто, стр. 121–128.

³² Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: исто, стр. 391.

³³ Исто.

³⁴ Види опширније у следећим изворима: Коен, Ричард и Михалка, Мајкл: *Сарадња у безбедности: Нови хоризонти за међународни поредак*, Европски центар за студије безбедности „Џорџ К Маршал“, Београд, 2005.

³⁵ *Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts*, National Intelligence Council, CIA, December 2000, http://www.cia.gov/nic/pubs/2015_files/2015.htm; *Глобална стратегија США в условиях научно-технической революции*, „Мысли“, Москва, 1979; *Глобализација* – часопис за политичку теорију и истраживање глобализације, развоја и родне равноправности, Београд, 2006.

За разлику од глобалиста, има и другачијих виђења не само у политичкој сфери, него и у науци и теорији. На пример, Бофа у свом раду *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом* критички пише о глобализацији, правећи разлику између мита и стварности. Према мишљењу аутора, „осим настојања водећих западних сила, на челу са САД, да се након нестанка биполарног света успостави нови светски поредак, у последње време све су више присутне енергичне расправе о глобализму, мултиполаризму, плурализму, модерном либерализму, меркантилизму и другим појавама у савременом свету. Те појаве су у знатној мери умањиле поузданост дефинисања стратегија држава, а нарочито националних циљева и делотворних стратегија за њихову реализацију“.³⁶

Али, ако се на стратегију гледа као на научни пројекат у којем је садржано и конкретно упутство, односно разрађен план и програм који треба да доведе до реализације одређених интереса, а ти интереси су засновани на реалној процени унутрашњих способности субјекта и објективних спољашњих околности, онда је стратегија планска активност којом се предвиђени циљеви претварају у могућности – стратегија је предуслов прогреса и развоја организованих друштава.

Будући да се стратегија годинама бави и теоријом, на Западу постоји као посебна наука, а као научна дисциплина развијена је у многим бившим комунистичким земљама, и у нашој земљи, у којој се стратегија изучава у оквиру војних наука.

Једна од најчешћих логичких грешака које се праве у вези са стратегијом јесте неразликовање појма *стратегиски*, као ознаке за одређену врсту теоријског приступа проблему, и појма *стратешки*, у значењу: главни, руководећи, опредељујући начин мишљења или делања.³⁷

Компаративна анализа различитих дефиниција стратегије

Компаративна анализа различитих дефиниција стратегије може да се обави на основу анализе три наведена базична елемента сваке дефиниције: субјекта, предиката и тврдње. У вези с тим, Момчило Сакан (који се бавио

³⁶ Бофа, Ђузепе: *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом*, „Просвета“, Ниш, 1998, стр. 170–188. У том раду, поред осталог, Бофа пише: „глобализација као сталан процес нити се може, нити се треба да спречава у сфери информатичке технологије, инструмената комуникације и сл. Али, зато постоје негативне пропратне појаве неолибералног развоја и глобализације у свету, као што су: застрашујући раст незапослености, социјалне неједнакости, интернационализација континената и повампирење геополитичких сукоба“.

³⁷ О том проблему у књизи: *Стратегија државе као судбина нације*, Душана Вишњића.

дефиницијом стратегије) направио је компаративну анализу чак осамнаест карактеристичних дефиниција. Према њему, различите и бројне дефиниције стратегије могу да дезоријентишу човека, јер субјект који изводи дефиницију често не прави разлику и не уочава различите врсте дефиниција, што изазива забуну и код обичних читалаца. Понекад се тај појам користи за одређење конкретног, а понекад – општег појма, понекад је у вези с појединачним појмом, а понекад има универзални карактер. Некад се тај појам поистовећује са одређеном доктрином, понекад се јасно одваја од ње и тако даље. Дефинисање појма *стратегија* није нимало лак научни задатак. Најпре, треба издвојити карактеристичне појмове који се најчешће доводе у везу са стратегијом, а потом приступити дефинисању самог појма *стратегија*. На основу постојеће научне литературе и праксе, Сакан је уочио и издвојио следеће појмове: *стратегија, стратегија становништва, стратегија друштва, војна стратегија, стратегијски савези, стратегија Хладног рата, нуклеарна стратегија, стратегија еластичног одговора, стратегија довољности снага, стратегија међудржавних односа, економска стратегија, привредна стратегија, трговачка стратегија, стратегија финансија и вредности, стратегија саобраћаја, стратегија менаџмента, стратегија маркетинга, диференцирана стратегија, стратегијска дискусија, безбедносна стратегија, стратегијска добра, стратегија избегавања пореза, стратегијске доктрине, офанзивно-дефанзивна стратегија, социјална стратегија, геостратегија, стратегија ресурса, спољно-политичка стратегија, научна стратегија, информациона стратегија, комуникацијска стратегија, образовна стратегија, стратегија права и спровођења права, еколошка стратегија, стратегија управе, стратегија преживљавања* и тако даље.³⁸ Данас би могли додати овом броју кованица у вези са стратегијом барем још толико појмова, који се односе готово на све сфере друштвеног живота. Међутим, већ и на основу компаративне анализе наведених осамнаест појмова који у дефиницијама о стратегији имају улогу дефинијенса, односно предмета о којем се говори могу се издвојити следећи основни термини:

1. скуп варијаната;
2. план;
3. идеја;
4. систем мишљења;
5. употреба целокупне државне моћи;
6. материјал;
7. хтење;
8. акција;
9. усмеравање снага;

³⁸ Сакан, Момчило: „Дефинисање стратегије“, *Војно дело*, бр 2–3, Београд, 2002, стр. 218.

10. вештина;
11. теорија;
12. теорија и пракса;
13. метод;
14. доктрина;
15. део политике;
16. грана ратне вештине;
17. систем научних знања и
18. наука.³⁹

Термин *стратегија*, са сличним значењем као и у операционим и економским истраживањима, користи се и у математичкој логици и у математици уопште. У теорији оптимизације у математици постављени су темељи за економетријска истраживања у економским наукама и за операциона истраживања, најпре у војним, а потом и у осталим наукама.

У радовима Петрића и Самарџића садржано је схватање стратегије као *скупова варијаната* јер су они карактеристични у области метода операционих истраживања, односно у области метода теорије игара.⁴⁰ Под стратегијом у области метода теорије игара подразумева се скуп свих варијаната доступних играчу приликом доношења одлуке. Подсетимо се да је и једна од најпопуларнијих рачунарских игара за децу и одрасле публикована управо под називом „Стратегија“, те да је заснована на симулацији ратних игара на неком кризном жаришту, при чему се полази од сасвим објективних премиса, као што су: територије, називи страна у сукобу, циљеви операција, број војника, количина технике и наоружања и врсте којима стране у сукобу располажу и тако даље. Предуслов за учешће у тој игри јесте поштовање унапред утврђених правила, којима се учесници у игри морају руководити при избору личног потеза. У току виртуелног реалног конфликта доносе се одлуке на основу анализе могућих намера противника. Те одлуке се доносе унапред, тако што сваки играч бира стратегију која му највише одговара. Та стратегија је комплетан *мултиваријантни план*, тј. план који садржи више варијаната за различите ситуације које се могу десити у току игре или приликом одлучивања.

У вези с тим, веома је важно да се објасни појам *оптимална стратегија* који, поред осталог, постоји у теорији игара. Када играчи пронађу барем једну варијанту која је, према предвиђањима, најбоља у односу на све стратегије противника, каже се да је решење игре оптимална стратегија. Та врста стратегије је доминантна у односу на све друге, без обзира на поступак противника. Она обезбеђује постизање највећег могућег средњег добитка,

³⁹ Исто, стр. 218.

⁴⁰ Видети опширније о стратегији операционих истраживања у радовима: Петрић, Ј.: *Операциона истраживања*, „Савремена администрација“, Београд, 1983, стр. 40–74, и Самарџић, М.: *Операциона истраживања у управљању и командовању* (скрипта ВВА ЈНА), Београд, 1972, стр. 156–177.

односно највећег средњег губитка, зависно од тога који је чинилац пресуднији за позитиван исход. Савремено појмовно одређење стратегије у потпуности се приближава његовом почетном, античком одређењу.

Сличну опцију у избору оптималне стратегије предлаже и економиста Радмила Стојановић. Она се, ослањајући на математичку методу, одређује за израду *развојне стратегије у више могућих варијаната*, а аутори америчке глобалне стратегије говоре о *могућим сценаријима*. Упоредјујући једну и другу методу и одговарајуће примењене технике – модел Стојановић јесте реалистичнији и разрађенији. Суштина једног и другог научног приступа стратегији јесте у покушају да се дође до стратегије с више опција, тј. говори се о једном револуционарном приступу стратегији као динамичком моделу. Обе стратегије настоје да мењањем варијабли дођу до научне прогнозе која би доносиоцима одлука омогућила да изаберу опцију с максималним оптималним добитком, а минималним оптималним губитком. Предност модела др Стојановића јесте у флексибилности и могућности промене варијабли чак и током имплементације усвојене стратегије у пракси.⁴¹

Схватање стратегије као *плана развоја* у савременом добу је веома заступљено. Иако се Сакан противи оваквом прихватању и тумачењу појма *стратегија* (јер таква дефиниција, према њему, није прихватљива за објашњење суштине војне стратегије, уз уважавање оправданости његових разлога и мотива), ипак такво схватање стратегије прихватљиво је и применљиво у свим осталим наукама, осим у војним. Његова примедба да таква дефиниција није логична, полази од поимања стратегије као научне дисциплине на државном нивоу или у војним наукама⁴². У прилог схватању стратегије као плана развоја јесте и чињеница, коју Сакан не оповргава, да је такво схватање стратегије конвенционално прихваћено у многим земљама света, па су чак и сва базична доктринарна документа, од националне стратегије, стратегије безбедности, стратегије одбране, економске стратегије и тако даље, до усвајана у парламентима тих земаља у облику планова развоја наведених области. На пример, у ранијој дефиницији националне стратегије САД наглашава се да је „национална стратегија дугорочни план на основу којег нација улаже снаге да би остварила своје намере...“⁴³.

⁴¹ Компаративна анализа за потребе овог рада извршена је на основу дела др Радмиле Стојановић: *Оптимална стратегија привредног развоја*, Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд, 1973. и *Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts*, исто.

⁴² Под стратегијом Сакан подразумева „скуп идеја и систем мишљења и употребу целокупне државне моћи и хтења и конкретне активности ради постизања жељеног циља“, а под војном стратегијом подразумева „науку чији је предмет оружана борба“ (Сакан, Момчило: *Дефинисање стратегије*, исто, стр. 226–229).

⁴³ Илић, Стево: *Подела ратне вештине и садржај стратегије, оператике и тактике* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971, стр. 340.

Појам *стратегија* се и у пракси многих државних органа користи у смислу *дугорочног плана развоја*. Тако, на пример, постоји стратегија развоја демографског фактора, стратегија развоја пољопривреде, стратегија развоја екологије итд., а бројне државне службе које се баве запошљавањем, па чак и кадровске службе појединих фирми и предузећа, имају планове за „стратешко управљање људским ресурсима“. Исто тако, министарства за технику и технологију разрађују „стратегију управљања техничким и технолошким развојем“, министарства за науку – „стратегију научног развоја“, а фирме са значајним финансијским, производним или транспортним и техничким средствима – „стратегију управљања материјалним средствима“ и тако даље.

На схватање појма *стратегија* утицала је и чињеница да схватање стратегије као плана развоја није само заступљено у пракси и у доктринарним документима, него и у највећем броју научних дисциплина у појединим наукама. Заправо, може се рећи да свака наука има своју стратегију или стратегијски део. На пример, методологија, поред осталог, има научно-стратејски део у којем се указује на оправданост научних циљева, дају препоруке за најприкладније методолошке поступке и развијају облици истраживања који су најприхватљивији за остваривање тих циљева. Стратејски део науке обухвата: трасирање дугорочног развоја науке, систематизацију проблема истраживања, координацију истраживања и праксе у науци и замисао наредних истраживања.⁴⁴

И многе научне дисциплине користе појам *стратегија* или придеве изведене из тог појма, као што су *стратешки* и *стратејски*, у намери да означе: „главни“, „опредељујући“, „највиши ниво“, „глобални план“ или „дугорочно плански“ и слично. На пример, у области комунологије, Сузан Даглас (*Susan P. Douglas*) и Самуел Крејг (*I. C. Samuel Craig*) користе појам „глобална маркетинг стратегија“, а Мића Јовановић синтагму „стратешко управљање информацијама“. ⁴⁵ „Готово да нема озбиљније пословне школе, факултета и института у свету који не користи синтагму „стратејски менаџмент“, ⁴⁷ а не изостају ни специјалистички радови (Момчиловић, М.: *Стратејско управљање наменском индустријом*).⁴⁸

⁴⁴ Група аутора: *Методологија ратне вештине*, ЦВВШ ВЈ, Београд, 1996, стр. 50.

⁴⁵ Douglas, P. Susan, Craig, I. C. Samuel: *Глобална маркетинг стратегија*, Пословни систем „Грмеч“, Београд, 1977.

⁴⁶ Јовановић, Мића: *Интеркултурни менаџмент*, „Мегатренд“ универзитет примењених наука, Београд, 2001, стр. 275.

⁴⁷ Yves, D.: *Strategic Menagement in Multinational Companies*, p-p, Oxford, 1990; Asnoff, I.: *Strategic Management*, The Maxmilan press, London, 1979; Fred R. David: *Strategic Menagment*, Columbus, MPE, 1989; Милосављевић, Момчило: *Стратејски менаџмент*, „Чигоја“ штампа, Београд, 2000; Тодоровић, Јован, Ђуричин, Драган, Јаношевић, Стево: *Стратејски менаџмент*, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1997.

⁴⁸ Момчиловић, М.: *Стратејско управљање наменском индустријом у условима транзиције* (магистарски рад), Економски факултет, Београд, 2005.

При разматрању класификације дефиниција стратегије Сакан у следећој групацији дефиниција полази од схватања стратегије као *идеје*, које је заступљено код једног дела теоретичара. Он наводи пример идејне скице за Симпозијум о војној науци, који је одржан у Београду 2001. године,⁴⁹ у којој је наведено да је „стратегија државе... општа идеја о виртуелном и реалном усмеравању државе, ради заштите и остваривања највиших националних и државних вредности и достизања ефикасних циљева у миру и рату“. Сакан исправно примећује да је такво схватање веома уско за стратегију државе уопште, а посебно за војну стратегију. Термини *идеја* или *замисао* примеренији су за одређење појма *концепција*, него појма *стратегија*.

Слична врста примедби односи се и на малобројне дефиниције према којима је стратегија *систем мишљења*. На пример, Василије Церовић наводи мисли Андреа Бофра, који дефинише стратегију као „систем мишљења који може послужити као практичан водич за то да се што боље остваре циљеви политике“. Иако нам на основу те реинтерпретације није јасно да ли се мисли на систем научног мишљења или на прагматско политичко мишљење, чињеница је да та дефиниција не задовољава логичке и методолошке критеријуме дефиниције, односно да није довољно прецизна и јасна. Премда је у науци доказано да теорија и пракса чине дијалектичко јединство, тј. да је људско мишљење резултат, поред осталог, и практичних искустава, а да је пракса заснована на људском мишљењу, ипак је Бофрова дефиниција недоречена. Наиме, остаје нејасно о каквом је „систему“ (и интеракцијама унутар њега) реч.⁵⁰

У поменутој Сакановој класификацији дефиниција стратегије присутна је и дефиниција која се заснива на њеном тумачењу као „употребе целокупне државне моћи“, како је наведено у бројним радовима енглеских аутора, или као „употребе свих средстава и искоришћавања свих могућности за остварење безбедносно-политичких циљева“, како се налази у радовима аустријских теоретичара, које он излаже оштрој критици. Без обзира на наведено мишљење Сакана чини се да је такво дефинисање стратегије разложно и у складу с јасно дефинисаним националним интересима, не само наведених земаља, него и већине земаља чланица евроатлантских интеграција. Сакан се, позива на (аустријског аутора) Едера и његово тумачење да се „под употребом моћи подразумева: 'служење, намена, употреба'“, док према Сакану стратегија није искључиво употреба снага, него и „комплексна теорија о оружаном борби као појави и ангажовању снага за учешће у њеној припреми и вођењу“.⁵¹ Сакан исправно уочава да стратегија може да буде теорија,

⁴⁹ Група аутора: *Научна израђеност и чиниоци војне стратегије* (идејна скица), Симпозијум о војној науци „СИМВОН-2001“, Сектор за ШОНИД, Београд, 2001, стр. 8.

⁵⁰ Церовић, Василије: *О стратегији* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971, стр. 409.

⁵¹ Сакан, Момчило: *Исто*, стр. 221.

али је неприхватљиво његово преуско одређење тог појма као војне теорије. У вези с тим, када је реч о државној, националној или научној стратегији, те стратегији безбедности појединих земаља или групе земаља, није прихватљиво тако уско поимање стратегије као војне теорије.

Сакан је направио грешку и са становишта научне прогнозе, јер је тај тип дефиниције стратегије – као употребе целокупне државне моћи, постао један од преовлађујућих у теорији и пракси водећих земаља с почетка новог миленијума. Наиме, након напада терористичке мреже Ал Каида, 11. септембра 2001, на Светски трговински центар у Њујорку и на Пентагон у Вашингтону, САД су 2002. донеле два нова стратешка документа: 1. Националну стратегију безбедности (*The National Security Strategy*) и 2. Националну стратегију унутрашње безбедности (*The National Strategy for Homeland Security*). Обе стратегије представљају безбедносни, правно-политички и акциони оквир не само САД, него и глобалне, антитерористичке коалиције у тзв. међународној заједници; у оба документа предвиђено је коришћење целокупне моћи – и то не само САД, него и читаве антитерористичке коалиције – у супротстављању безбедносним изазовима, ризицима и претњама, за које је речено да имају транснационални карактер. С наведеним стратегијама означен је преокрет у међународним политичким односима с тенденцијом изградње униполарног света, а с њима је обједињено и више засебних стратегија САД које се односе на појединачне претње безбедности. То су: Национална стратегија за борбу против тероризма; Национална стратегија за борбу против ширења оружја за масовно уништење; Национална стратегија обезбеђења висинских пространа; Национална стратегија борбе против прања новца; Национална стратегија одбране; Национална стратегија контроле дрога и тако даље. У наше време је (захваљујући заговорницима глобализације), доста заступљена та врста дефиниција или приступа стратегији, с тенденцијом даље популаризације. Такође, прихватиле су их и чланице НАТО, а и у нашој теорији и пракси има бројне заговорнике. У тим круговима као дефинијенс у дефиницији користе се и следеће формулације: „свеобухватно конципирано коришћење свих средстава нације ради остваривања политичких циљева државе према окружењу; планирана, циљна приправност и координирана примена свих политичких, дипломатских, привредних, технолошких и научно-интелектуалних снага једне државе као и њених војних снага у миру, кризи и у рату; комбинација свих могућности које влада једне државе може да развије помоћу свог потенцијала ради остварења државних циљева; свеобухватна и планирана примена политичких, економских, социо-психолошких и војних капацитета да би се постигао централни циљ или сачувао неки интерес од животне важности; координирана примена и искоришћавање свих средстава и могућности за чување безбедносно-политичких циљева државе насупрот свим претњама; искори-

шћавање свих ресурса државе ради имплементације њене политике у рату итд.“.⁵² Према томе, ни на који начин се не може *априори* одбацити или игнорисати тај тип дефиниција, већ се оне морају подврћи објективној теоријској анализи.

Схватање стратегије као *материјала* карактеристично је за део војних теоретичара на Западу. Они, на пример, из практичних разлога, на основу система оружја о којем је реч, деле стратегију на: нуклеарну, ракетну, конвенционалну и слично. Према Сакану, такво схватање стратегије „је врло уско, јер је материјал ужи појам од материјално-техничког чиниоца, а он није једини чинилац у оружаном борби“.⁵³ Иако делимо мишљење Сакана о недостацима тог типа дефиниције, јер материјал не само да није једини, него чак није ни опредељујући чинилац стратегије, чињеница је да је та, пре коловкијална одредница стратегије, него научна дефиниција у пракси веома популарна, првенствено у политици и у медијима.

Стратегију као *хтење* схвата део наших војних теоретичара који су у скици за Симпозијум о војној науци, о којој је било речи, стратегију државе дефинисали као „свесно и планско хтење да се, на основу што поузданијих предвиђања, управља будућим догађајима“.⁵⁴ Термин „хтење“ није, (према мишљењу аутора чланка), најцелисходнији за научно објашњење појма *стратегија*, јер се под њим подразумевају „стање које претходи извођењу вољне радње, воља, одлучност, тежња, жеља“.⁵⁵ То је, пре свега, термин који се односи на процес мишљења и на психолошке карактеристике појединаца, и у пренесеном смислу, на државе и нације, а под *стратегијом*, као што смо већ истакли, подразумевају се, поред хтења, и план, акција, власт, моћи и средства одређене друштвене заједнице.

У исту категорију поједностављеног приступа спадају и дефиниције према којима је стратегија само *акција* или *план акције*. Наравно, свака правилно перцептирана стратегија требало би да садржи и извесни акциони план, јер је њен вредносни циљ да буде одређена, односно делотворна у пракси, али стратегија је знатно шири појам од плана акције. Рејмонд Арон (*Rejmond Arron*), под стратегијом подразумева „акцију у случајевима где уистину поштована правила понашања не искључују прибегавање оружаном сили“.⁵⁶ Амерички теоретичар Џон Вили (*John Wylie*), сматра да је стратегија „план акције смишљен ради постизања неког циља“.⁵⁷ Међутим, иако је

⁵² Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes «Strategie»*, *исто*, стр. 121–128.

⁵³ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 221.

⁵⁴ Група аутора: *Научна израђеност и чиниоци војне стратегије* (идејна скица), *исто*, стр. 8.

⁵⁵ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 6, *исто*, стр. 753.

⁵⁶ Arron, Rejmond: *Evolution of modern Strategic Thought, Problems of Modern Strategy*, Part One, No. 54, Adelphi Papers, 1969, p. 2.

⁵⁷ Wylie, John: *Military Strategy - A General Theory of Power Control*, New Brunckwik, USA, 1967, p. 91.

та дефиниција јасна и језгровита, ако под „акцијом“ подразумевамо „деловање, радњу, организовану и планску делатност, покрет, поступак“,⁵⁸ ипак слабост тог приступа јесте у чињеници да стратегија није само план акције, већ да има своју теорију, методу и језик.

Мишљење да је стратегија *усмеравање снага* заступа мали број теоретичара. Према Еклезу, стратегија може да се опише као „широко усмеравање снага ради остваривања општих циљева и задатака“.⁵⁹ Такво схватање је такође веома уско, јер је усмеравање снага само део практичних активности у одређеној научној области или практичној политичкој делатности.

За разлику од претходног схватања, схватање стратегије као *вештине* веома је заступљено у стручној литератури: „Стратегија је вештина да се непријатељ наведе на борбу“ (Хендерсон); „Стратегија је вештина расподеле и употребе војних снага и средстава ради остваривања политичких циљева“ (Харт); „Стратегија је вештина руковођења ратом и руковођења ратним дејствима која одлучујуће утичу на ток рата; вештина и наука да се потенцијал моћи државе најцелисходније ангажује за уништење непријатељског потенцијала и моћи, за разлику оперативног руковођења и тактике“ (Brokhaus); „Стратегија је вештина да се за постизање политичких циљева искористи сила“ (Бофр); „Стратегија је део војне вештине која се бави општим принципима ратних дејстава и општим планом рата“ (италијански војни речник); „Стратегија је вештина вођења рата у својој свеукупности, као и вештина вођења ратних операција које су од одлучујућег значаја за исход рата“ (немачки војни речник); „Велика стратегија је вештина да се целокупна национална снага припреми како би на најефикаснији начин остварила национални циљ. На тај начин она обухвата дипломатију, економске напоре, закључивање подесних споразума са савезницима, мобилизацију националне индустрије, расподелу расположиве националне снаге и употребу сва три вида оружане силе“ (британска ратна служба); „Стратегија је вештина комбиновања припрема за рат и одређивања редоследа операција ради постизања циља који рат поставља пред оружане снаге“ (Свечин).⁶⁰

Будући да је у теорији најзаступљенији тај тип дефиниција стратегије, више речи биће о појму *вештина*. У семантичком смислу, под вештином се подразумева „спретност у брзом и тачном вршењу посла, стручност, мајсторство; или окретност, умешност, промућурност; или способност уметничког обликовања, уметност...“,⁶¹ а у логичком смислу „вештина означава лич-

⁵⁸ Речник српскохрватског књижевног језика, књ. 6, исто, стр. 62.

⁵⁹ Еклез, Х. Е.: *Логистика у националној одбрани*, ВИЗ, Београд, 1968, стр. 19.

⁶⁰ Наведене дефиниције су преузете из већ цитираних дела: Сакан, М.: *Дефинисање стратегије*, стр. 223; Илић, Стева : *Подела 'ратне вештине' и садржај стратегије, оператике и тактике*, стр. 339–353; Церовић, В.: *О стратегији*, стр. 407–412, и Вучинић, М.: *О предмету и садржају стратегије*, стр. 413–431.

⁶¹ Речник српскохрватског књижевног језика, књ. 6, исто, стр. 366.

ни дар, способност, затим саму радњу којом се постиже циљ, и на крају, скуп правила, односно норми и упутстава како треба радити како би се постигао циљ, односно извела одређена радња⁶². Из наведеног произлази да се могу разматрати најмање три значења стратегије као вештине: 1. способност за радњу; 2. правило како изводити радњу, и 3. сама радња. У вези с тим, стратегија се може сматрати вештином само у случају да у њеној теорији постоји и одређени број правила и упутстава субјектима како треба да се постигне одређени циљ, односно обавља одређена радња.⁶³

Схватање стратегије као *теорије* веома је често, али већина тих аутора теорију поистовећује с науком иако је теорија значајно ужа од науке, односно теорија је њен саставни део. Под *теоријом* се у етимолошком смислу подразумева „систем знања о некој појави или групи појава заснован на научно провереним, чињенично доказаним претпоставкама, научно-апстрактно сазнање које се заснива на искуству, учење, наука; научно уопштено тумачење, објашњавање законитости развитка природе, друштва...“⁶⁴

У време када је наша наука била под великим утицајем совјетске комунистичке идеологије, стратегија се најчешће дефинисала као *теорија и пракса*. На пример, у *Војном лексикону* за стратегију оружане борбе се каже да је то „теорија и пракса припремања и вођења оружане борбе“.⁶⁵

Схватање да је стратегија *метод* веома је ретко у теорији. Ипак, Бофр сматра да стратегија не треба да буде целовито учење (доктрина), већ начин (метод) мишљења који омогућава да се разврстају и распореде догађаји с обзиром на њихову важност или хијерархију, а затим одабере најделотворнији поступак.⁶⁶ Иако се стратегија не може поистоветити само с методом, ваља напоменути да стратегија, ако се посматра као наука, има и своју методу.

При схватању стратегије као *доктрине*, оно је веома заступљено код наших теоретичара, поготово војних. На пример, *Стратегија одбране СЦГ* представља доктринарни документ иако (за разлику од *Стратегије оружане борбе СФРЈ*, која је барем била заснована на концепцији ОНО и ДСЗ) није имала, осим полазних спољнополитичких опредељења државне заједнице, ни елементарни теоријски и нормативно-правни основ (*Национална стратегија државне заједнице Србија и Црна Гора*, *Стратегија безбедности СЦГ*, *Устав Србије и Црне Горе*), а о доктрини да се и не говори! Према томе, када је реч о доктрини не би требало да буде само пуки израз владајуће идеологије, већ резултат научних истраживања с тим да се ослања на посредна и не-

⁶² Видети опширније код Лукић, Радомир: *Методологија права*, САНУ, Београд, 1977, стр. 68–75.

⁶³ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 224.

⁶⁴ *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. 6, *исто*, стр. 185.

⁶⁵ *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981, стр. 589.

⁶⁶ Бофр, Андре: *Увод у стратегију*, ВИЗ, Београд, 1968, стр. 13–14.

посредна научна сазнања. Уз то, не може се ставити знак једнакости између доктрине и стратегије – стратегија не би требало да буде резултат доктрине, него обрнуто. Из праксе бројних комунистичких режима, али и најразвијенијих земаља Запада, веома често одређене доктрине (које лансирају политички утицајни појединци или групе) „диктирају“ садржај стратегије, а само социјално стабилна, демократска и научно развијена друштва подстичу развој доктрине и науке на основу стратегијских докумената.

Постоје схватања стратегије као *дела политике*. На наше теоретичаре та схватања (примећује Сакан) нису формирана само под утицајем руске школе, већ су и резултат политичког реализма који има бројне заговорнике на Западу. Иако је совјетски теоретичар Фрунзе имао обичај да тврди: „Војна стратегија је део политике, чије је разумевање услов бољег сналажења војника у уско специјалној војној делатности“,⁶⁷ за политикологе је свака стратегија не само научни чин већ и политички акт, поготово у фази њеног разматрања, кориговања и усвајања у демократској процедури. Политичка је реалност да ниједна стратегија не може да буде имплементирана све док се не стекну одређене друштвене околности, при чему је политички фактор један од најбитнијих фактора. Без обзира на то да ли су неку стратегију, осмислили најблиставији научни умови данашњице, остаће само „мртво слово на папиру“, ако нема политичке подршке, материјалне и кадровске потпоре и убеђења људи да је остварење пројектованих стратегијских циљева у њиховом интересу. Стога се може сматрати исправном тврдња да је стратегија део политике, али се она односи и на остале области друштвеног живота, те се било каквим једностраним приступом не може обезбедити свестрано тумачење садржаја и значења тог појма.

Поред наведених ужих схватања стратегије, постоји и шире схватање *стратегије* као *науке*. Има, међутим, великих неслагања око тога како стратегију као науку треба класификовати: да ли као *грану ратне вештине* у оквиру војних наука, као *широки систем научних знања* без посебне класификације, као *посебну науку* или као *научну дисциплину*. Бројним расправама у научним круговима, о томе где треба сврстати стратегију као науку, прикључио се и наш теоретичар Војин Милић, који у свом делу *Социолошки метод* уводи чак нови појам – *научна стратегија*, који одређује на следећи начин: „...научна стратегија се састоји у одређивању неких кључних основних циљева научне делатности, чије остваривање захтева дуготрајни период и означава основну усмереност научних истраживања“. ⁶⁸ Према његовом мишљењу, у оквиру научне стратегије разматрају се најцелисходнији методи, средства и организациони облици за остваривање постављених циљева.

⁶⁷ Сакан, Момчило: *исто*, стр. 225.

⁶⁸ Милић, Војин: *Социолошки метод*, „Нолит“, Београд, 1978, стр. 32.

На основу наведених компаративних анализа дефиниција стратегије произилази сазнање да највећи број аутора поједностављује појам *стратегија* и своди га на само једну његову карактеристику. Ипак, на основу нашег критичког сагледавања таквог приступа, неминовно се намеће закључак да је стратегија много комплекснија од наведених, једностраних тумачења и да се под тим појмом могу подразумевати различити, бројни и разноврсни садржаји у савременој теорији политике, али и изван ње.

Наука и стратегија

У оквиру разматрања шта би стратегија требало да буде (упркос бројним, често и опречним, дефиницијама), требало би поћи од објективне научне реалности у вези са стратегијом. У свету постоји на стотине радова о стратегији као војној науци, а у последње време о њој се све више говори као о посебној науци. Међутим, у нашим војним наукама стратегија се сматра граном ратне вештине – научном дисциплином ратне вештине, а никако посебном науком. Почетком 2000. године дошло је до корених промена у српском друштву, па самим тим и у науци, након чега је стратегија почела да добија све значајније место у друштву, пре свега под утицајем научних искустава из САД и других западноевропских земаља. Ипак, до промене у односу на третман стратегије у нашој науци још увек није дошло. У природним и друштвеним наукама у Србији стратегија се изучава само у оквиру појединих научних дисциплина, као њихов саставни део, јер још увек постоји традиционалистички приступ том појму као превасходно „војном“ термину, па је стратегија посебна научна дисциплина само у оквиру војних наука.

На Западу је стратегија сматрана науком још у 18. веку, када је Хенри Лојд дао више општих теоријских поставки и принципа стратегије, а током векова та наука је унапређена бројним радовима из свих области стратегије, а пре свега војне стратегије. Поједини домаћи аутори (међу којима и војни теоретичари): Димитрије Ђурић, Рајко Танасковић, Јово Нинковић, Стево Илић и Душан Вилић, признају не само научност стратегији у оном најширем, кантовском смислу (по којем се сваки систем знања који олакшава разумевање живота и праксе може назвати науком), него сматрају да постоје и објективни докази да стратегија има сопствену теорију, метод и предмет истраживања. Полазећи од таквих ставова домаћих стратега, реално је претпоставити да је могућ будући развој стратегије као посебне науке и у нашој средини.

Политика и стратегија

Од античких времена политика и стратегија биле су у веома блиском односу. Очување највишег државног добра било је у рукама стратега, али и више од тога – они су опредељивали ток развоја неког друштва. Стратег је морао да буде не само рођени лидер, него и образован да може да процени непријатеља без обзира на то да ли је непријатељ био на домаћем политичком пољу или на бојном. Стратегија проучава односе барем две стране у сукобу, а основни метод политике је политичка борба.

Поред наведеног, три веома важне функције политике су: функција интеграције, функција усмеравања и функција заштите, од чије делотворности у пракси зависи успех носиоца политичке функције, а од њега, опет, могућност имплементације стратегије развоја.

Будући да сферу политичке реалности чине: политичка свест, политичке организације и институције, политичке активности и политичка историја,⁶⁹ до непосредне материјализације стратегије као замисли, плана или вештине увек долази у реалној политичкој сфери друштвеног живота.

Да би се стратегија реализовала у пракси стварају се посебна политичка тела и организације унутар политичке архитектуре сваке заједнице. Извршни органи углавном преузимају улогу оперативне, али је за истински успех неопходна претходна духовна (научна) замисао, концепт или, барем, стратегијски план на основу којег ће се та стратешка замисао најфункционалније преточити у праксу, а за то је најчешће потребно више од вештине.

О односу политике и стратегије може да се закључи: политика диктира услове, селекционира интересе, одређује циљеве и носиоце, а стратегија је у функцији њихове конкретизације.

Поред општег одређења односа који постоји између стратегије и политике у пракси, могуће је анализирати и однос стратегије и науке о политици. Иако су се политичке науке (мало) спорадично бавиле стратегијом, тек недавно је дошло до одређења појма развојна стратегија у савременој теорији политике, што ће бити подстицај за даља теоријска истраживања стратегије у политичким наукама. Чини се да није случајно изабрана савремена теорија политике за тај научни искорак, јер је, с обзиром на њен предмет проучавања, логично да је она прва уочила значај стратегије у савременом добу. У вези с тим, Драган Симеуновић у својој књизи *Теорија политике* истиче: „Савремена теорија политике настоји да објасни са разумљивог нивоа апстрактности све политичке појаве, да омогући истраживање и утврђива-

⁶⁹ Одређење и структура тзв. сфере политичке реалности преузети су од Радослава Ратковића, у тексту аутора Јована Р. Марјановића под називом: „Појам и битне компоненте политике“, у књизи: Симеуновић, Драган: *Теорија политике – ридер* – 1. део, ОПН (Основи политичких наука – практикум), „Наука и друштво“, Београд, 2002. стр. 81.

ње свих релевантних чињеница везаних за политичке појаве, као и свих законитости које владају у оној сфери друштвене стварности коју сматрамо политичком сфером. Тај свеобухватан, целовит прилаз предмету науке о политици је прво својство теорије политике... Друго својство теорије политике је савременост. Свет политичких теорија се јасно дели на оне које припадају историји и на оне које имају статус савремених... Тако да долазимо и до трећег битног својства теорије политике, а то је поседовање вредности за савремена истраживања. Овај критеријум није само одлучујући за разликовање теоријског ткива прошлости од оног које припада садашњости, већ и за утврђивање тзв. лажних, односно фалсификаторских теорија које настоје да обезбеде нетачне закључке, у крајњем настоје да фалсификују и политичку и друштвену реалност у сегменту или у целини“.⁷⁰

Полазећи од наведеног теоријског одређења појма *савремена теорија политике* према Симеуновићу, одређење појма развојне стратегије у оквиру тог теоријског корпуса подразумева, поред осталог, и временско димензионирање појма „савремености“, под којим се подразумева период од шездесетих година прошлог века, од појаве постмодерне до данас, али да се у прогностичкој димензији при разматрању развојних стратегија у пракси односи и на период у будућности. Тако долазимо до сазнања да се свака стратегија, била она развојна или не, већим делом односи на период тешко сазнатљиве и предвидљиве будућности. У вези с тим, бављење стратегијом као науком и посао научника – стратега уздиже се на пиједестал веома захтевних послова и тешких занимања. Тако је било у прошлости, када се бављење стратегијом сматрало даром изабраних, а изгледа да ће тако бити и у будућности.

Закључак

У разматрању теоријских и научних основа за појмовно одређење стратегије истиче се да је у питању сложен и вишезначан појам. На основу анализе досадашњих научних искустава и сазнања дошло се до закључка да је појам *стратегија* веома разноврстан – неки аутори под њим подразумевају – „систем научних знања“ или „систем мишљења“, други – „науку“ или само „научну дисциплину“, „вештину (руковођења војском)“, „идеју“, „план“, „акцију“ и тако даље. У зависности од приступа, стратегија би се, као предмет мишљења, могла наћи и у улози речи, мисли, ствари или процеса. Различити приступи појму стратегија истичу да је реч о појму који у савременом добу прожима све поре друштвеног живота и директно утиче својим садржајем на креирање наше будућности.

⁷⁰ Исто, стр. 64.

Литература

1. Бофр, Андре: *Увод у стратегију*, ВИЗ, Београд, 1968.
2. Кузик, Б. Н. и Титаренко, М. Л.: *Китай – Русија 2050: стратегија сора-звития*, Москва, 2006.
3. Кљajić, В.: *Veliki rječnik stranih riječi*, „Zora“, Zagreb, 1974.
4. Церовић, Василије: *О стратегији* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971.
5. *Војна енциклопедија*, Редакција Војне енциклопедије, Београд, 1975.
6. *Војни лексикон*, ВИЗ, Београд, 1981.
7. Милић, Војин: *Социолошки метод*, „Нолит“, Београд, 1978.
8. Група аутора: *Методологија ратне вештине*, ЦВВШ ВЈ, Београд, 1996.
9. Група аутора: *Научна израђеност и чиниоци војне стратегије* (идеј-на скица), Симпозијум о војној науци „СИМВОН-2001“, Сектор за ШОНИД, Београд, 2001.
10. Global Trends 2015: A Dialogue About the Future With Nongovernment Experts, National Intelligence Council, CIA, December 2000, http://www.cia.gov/nic/pubs/2015_files/2015.htm
11. Глобална стратегија США у условима научно-техническој револуцији, „Мысли“, Москва, 1979.
12. *Глобализација* – часопис за политичку теорију и истраживање глоба-лизације, развоја и родне равноправности, Београд, 21. март 2006.
13. Yves, D.: *Strategic Management in Multinational Companies*, p-p, Oxford, 1990.
14. Fred, R. David: *Strategic Menagment*, Colubus, MPE, 1989.
15. Симеуновић, Драган: *Теорија политике – ридер – 1. део*, ОПН, прак-тикум, „Наука и друштво“, Београд, 2002.
16. Вишњић, Душан: *Стратегија државе као судбина нације*, Министарство одбране, Сектор за људске ресурсе и Институт ратне вештине, Београд, 2005.
17. Бофа, Ђузепе: *Последња илузија – Запад и победа над комунизмом*, „Просвета“, Ниш, 1998.
18. Енциклопедија Британика (сажето издање на српском језику), „На-родна књига“ и „Политика“, Београд, 2005.
19. *Енциклопедија Лексикографског завода*, Југословенски лексико-графски завод, Загреб, 1969.
20. De la Maissonneuve, Eric: *Les revolutions strategiques*, Defence nationale, 1996.
21. Eder, Erich: *Definition und Gebrauch des Begriffes*, „Strategie“, Österreichische Militaerische Zeitschrift, 2/98.

22. Meier, Ernst-Christoph, Nelte, Klaus-Michael, Schaefer, Heinz-Uwe: *Wörterbuch zur Sicherheitspolitik – Deutschland in einem veränderten internationalen Umfeld*, 6. vollständig ueberarbeitete Auflage, Verlag E. S. Mittler&Sohn, Hamburg, Germany, 2006.
23. *Opća enciklopedija*, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, 1982.
24. Лиота, П. Х., Лојд, М. Ричмонд.: „Радни оквир стратегије и планирање силе“, *Војно дело*, бр 2, Београд, 2008.
25. *Политичка енциклопедија*, „Савремена администрација“, Београд, 1975.
26. Стојановић, Радмила: *Оптимална стратегија привредног развоја*, Савремена администрација и Институт за економска истраживања, Београд, 1973.
27. Лукић, Радомир: *Методологија права*, САНУ, Београд, 1977.
28. *Речник српскохрватског књижевног језика*, књ. шеста, „Матица српска“, Нови Сад, 1976.
29. Arron, Rejmond: *Evolution of modern Strategic Thought, Problems of Modern Strategy*, Part One, No. 54, Adelphi Papers, 1969.
30. Куколичка, С.: Организационо-пословни лексикон, „Рад“, Београд, 1986.
31. Илић, Стево: *Подела ратне вештине и садржај стратегије, оператике и тактике* (реферат), „Војна наука“, ВИЗ, Београд, 1971.
32. Douglas P. Susan, Samuel I. C. Craig: *Глобална маркетинг стратегија*, Пословни систем „Грмеч“, Београд, 1977.
33. Asnoff, I.: *Strategic Management*, The Mamilian press, London, 1979.
34. Петрић, Ј.: *Операциона истраживања*, „Савремена администрација“, Београд, 1983.
35. Тодоровић, Јован, Ђуричин, Драган, Јаношевић, Стево: *Стратегијски менаџмент*, Институт за тржишна истраживања, Београд, 1997.
36. Clausewitz, von Carl: *Konflikte und Strategien*, Internationales Clausewitz-Zentrum Clausewitz-Information 2/2007, Fuehrungsakademie der Bundeswehr, Hamburg, 2007.
37. *Ларусова енциклопедија* (превод), 2, „Вук Караџић“, Београд, 1978.
38. Лер (Heinrich Leer): *Стратегија*, 4. изд. С. Петербург, 1885.
39. Мићуновић, Љ.: *Савремени лексикон страних речи*, БИГЗ, Београд, 1988.
40. Самарџић, М.: *Операциона истраживања у управљању и командовању* (скрипта ВВА ЈНА), Београд, 1972.
41. Момчиловић, М.: *Стратегијско управљање наменском индустријом у условима транзиције* (магистарски рад), Економски факултет, Београд, 2005.
42. *Мала енциклопедија Просвете*, треће издање, П-Ш, „Просвета“, Београд, 1978.
43. Вујаклија, Милан: *Лексикон страних речи и израза*, „Просвета“, Београд, 1988.

44. Ковач, Митар: *Стратегијска и доктринарна документа националне безбедности*, „Свет књиге“, Београд, 2003.
45. Јовановић, Мића: *Интеркултурни менаџмент*, „Мегатренд“ универзитет примењених наука, Београд, 2001.
46. Сакан, Момчило: „Дефинисање стратегије“, *Војно дело*, бр 2–3, Београд, 2002.
47. Милосављевић, Момчило: *Стратегијски менаџмент*, „Чигоја“ штампа, Београд, 2000.
48. Еклез, Х. Е.: *Логистика у националној одбрани*, ВИЗ, Београд, 1968.
49. Wylie, John: *Military Strategy – A General Theory of Power Control*, New Brunswik, USA, 1967.

ОСНОВНИ ФАКТОРИ БОРБЕНОГ МОРАЛА
ВОЈСКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ТОКУ ОРУЖАНОГ
СУКОБА НАТО И СР ЈУГОСЛАВИЈЕПроф. др Драгољуб Дамњановић^{*}
Ван. проф. др Владимир Грујић, пуковник^{**}

У предвечерје 24. марта 1999, отпочела је операција ваздухопловних снага НАТО на Савезну Републику Југославију (СРЈ). Исте ноћи, југословенска влада прогласила је ратно стање. Месец дана након отпочињања оружаног сукоба Штаб Врховне команде Војске Југославије наредио је Управи за информисање и морал да оцени стање морала у војсци. Стручни тим истраживача реализовао је истраживање основних индикатора борбеног морала – од идеје, преко израде инструмената и прикупљања података до израде научне студије, чији су основни резултати дати у раду.

Кључне речи: *борбени морал, борбена готовост, људски фактор, психофизичко стање, психосоматске сметње.*

Увод

Борбена готовост је приоритетна вредност војске и у најопштијем смислу те речи, то је стање, спремност и оспособљеност Војске у целини да организовано и правовремено отпочне и успешно изведе борбена дејства према плановима употребе борбених дејстава и у складу са ситуацијом. То је појам којим се исказује ниво спремности Војске за успешно вођење оружане борбе у одређеном времену и простору. Борбена готовост се у рату доказује борбеном ефикасношћу.

Са становишта истраживања борбеног морала, као елемента борбене готовости, највећи број његових елемената налази се у људском фактору. Човек је тај који сазнаје потребе и циљеве борбе, он осмишљава, планира и изводи борбена дејства, вреднује, контролише и предузима одговарајуће мере. Стога је људски фактор пресудан у свим елементима борбе и одлу-

^{*} Аутор је пуковник у пензији.

^{**} Аутор је запослен у Војној академији.

чујући је фактор рата – он једино има мотивацију за борбу, борбени морал, оспособљеност и спремност за оружану борбу. Он ставља све друге факторе у функцију остваривања циљева рата.

Борбени морал војске је квалитативно својство људског фактора. Реч је о борбеном моралу једне веома значајне и различите професије, у односу на морал, од највећег броја других професија. Он се одликује веома снажним осећањима дужности и одговорности, храбрости, солидарности, другарства, патриотизма, осетљивости на опасност, на безбедност јединице и отаџбине. С једне стране, војна професија је једина професија која се јавно бави припремама за уништавање људи на непријатељевој страни и, с друге стране, за свесно жртвовање за идеал слободе своје отаџбине. У нашој земљи са слободарским и борбеним традицијама, борбени морал војске високо се цени, а војна делатност је прожета посебним церемонијама и симболима. Зато је било значајно да се током оружаног сукоба НАТО и СРЈ установи стање борбеног морала Војске Југославије^{***} на основу методологије која је и у пракси (и теорији), већ била установљена у тој области.

Држава и Војска су заинтересоване, нарочито у условима ратне опасности и рата, за борбени морал својих старешина и војника, али и нације у целини. То је смисао овог истраживања.

Теоријско утемељење истраживања борбеног морала

Дефинисање морала и борбеног морала

У литератури морал се дефинише на различите начине. За потребе овог истраживања прихватљива су одређења која омогућавају спознају праксе и моралног понашања. У вези с тим, морал се одређује као „облик људске

*** Истраживање основних индикатора борбеног морала Војске Југославије након месец дана оружаног сукоба НАТО и СР Југославије, организовала је Управа за информисање и морал Штаба Врховне команде. Стручни тим истраживача, који је реализовао истраживачки пројекат, од почетне идеје, преко израде инструмената и прикупљања података до израде научне студије сачињавали су: мр Неђо Даниловић, пуковник (политиколог), проф. др Драгољуб Дамњановић, руководилац пројекта; пуковник у пензији (педагог); проф. др Љубомир Касагић, психолог; проф. др Десимир Пајевић, психолог; мр Владимир Грујић, мајор (социолог); мр Милан Јовановић, пуковник (философ); др Милан Тимотић, математичар; мр Миљојко Базић, мајор (политиколог); Драгана Аларгић, психолог; Мирослав Ђуровић, пуковник и др Станислав Фајгељ, психолог – статистичар. У прикупљању података учествовали су: мр Никола Аћимовић, пуковник; Витомир Николић, пуковник; мр Борислав Гроздић, потпуковник и Милорад Пантелић, пуковник. Операторски део посла обавила је Оливера Букоња.

праксе, облик делатног, практичног одношења човека према свету, према другим људима, као и према себи самом. Он се манифестује у вредносном процењивању људских поступака и хтења као позитивно и негативно вредних, при чему се први одобравају, желе, препоручују и заповедају, а други не одобравају, куде, осуђују и забрањују“.¹

Основни елементи ове дефиниције јесу:

- облик људске праксе,
- однос према свету,
- однос према другим људима и
- однос према себи самом.

Други део дефиниције прецизно изражава унутрашњу, личну и вредносну основу морала, који се манифестује у процењивању пожељних поступака и оних који то нису, оних који су добри и који нису, и слично.

Тиме се исказује суштина морала. Морална норма је унутрашња човекова заповест, а у Кантовом категоричком императиву она је безусловна заповест. Врховна вредност морала је *добро*. Она је вредност сама по себи и она човека чини човеком. Морал се увиђа разумом, али се осећа читавим бићем човека. Ако се то *добро* не чини када треба да се чини, појављује се грижа савести као казна према себи, а морална осуда и презир су казна коју изриче друштво.

За означавање морала користе се различити термини. Поједини термини су синоними за морал, мада има и оних, који су шири од појма морал или ужи. У Првом светском рату и у Другом светском рату често је за означавање морала коришћен термин морални дух или борбени дух.²

Морални дух у теорији и пракси Српске војске одређује се *као сила која ломе и најстроже оружје и руши и најтврђе градове*. Војник без оружја може пре да се замисли, него без војничког духа, јер оружје може отети од непријатеља. Такође, војник са најбољим оружјем, али без духа, нема место у тактици, јер ће и своје оружје предати непријатељу. Будући да је војник борац на живот и смрт, да је њему циљ победа, а живот му је тек средство, *та његова готовост, нарав да све невоље сноси, а да се са самопрего-ром бори с противником, јесте војнички дух*. Црту тако одређеног војничког духа чине: храброст, послушност, умешност, дружељубље, хладнокрвност, стабилност, тачност, честољубље и славољубље.

Морална снага војске у *Тактици* из 1908, одређује се као скуп свих узвишених особина које војску красе и чине је погодном за најсветлије херојске подвиге. Морална снага подразумева *савладавање нагона за самоодржањем* (угушивање осећања опасности и страха од смрти). Она је последица дисциплине, осећања патриотизма, славољубља, славе и части. Морална снага је различита код појединих категорија припадника војске. „Прост војник,

¹ Павићевић, Вуко: *Основи етике*, Култура, Београд, 1967, стр. 14.

² Генерал-штабни потпуковник Д. Ђурић: *Основна тактика три рода војске*, 1878.

редов, долази у касарну са малим степеном моралне снаге, управо онолико колико му даје његово осећање националитета, религијско убеђење и домаће васпитање. Касарна је та која развија добре особине до жељеног степена и која успева у том крупном али одговорном задатку онолико колико природа војника и старешине и организација војна дозвољавају“.

Према ауторима поменуте *Тактике* нагон за самоодржањем је јачи од моралних норми. „Човек је човек и не употребе ли се остала средства за *јачање моралне снаге и за уништење природног нагона – егоизма и самоодржавања*, онда се мало можемо уздати у морални елемент простог војника“.

У Војној енциклопедији³ борбени морал у војсци одређује се као свест о потреби и нужности борбе, односно као стабилност, решеност и морално-политичка припремљеност армије и народа да извршавају своје задатке, посебно ратне.

Борбени морал ВЈ резултат је друштвеног и моралног васпитања усмереног руковођења у јединици и друштву као окружењу. Он је израз социјалне климе у јединици и степена друштвене, војне, моралне, социопсихолошке и мотивационе вредности.⁴ *Борбени морал је, дакле, практично одношење припадника Војске према одбрани земље, њене слободе и територијалне целине, према основним вредностима борбене јединице, према сопственом ја, које се појављује као унутрашња покретачка снага у извршавању борбених задатака.*⁵

Борбени морал је саставни део морала друштва и у овој студији он се цени, мери и анализира у припреми за рат и за време трајања рата. Међутим, постоје бројне потешкоће због тога што су морална осећања и понашање људи у рату сложенији, него што се зна о њима. Наиме, на морално понашање људи утиче велики број фактора који различито делују, чиме се умањује могућност потпуно објективног вредновања моралности, поготово аутономне (унутрашње) моралности у тако сложеној и ризичној ситуацији какав је рат.

Значај морала војске

Искуства из савремених ратова показују да начин на који војници, старешине и народ схватају и прихватају циљеве рата и како разумеју његове узроке има огроман значај за коначну победу. Још је Наполеон истицао да три четвртине

³ *Војна енциклопедија*, ВИЗ, Београд, 1973.

⁴ Извештај о научном истраживању НИП „Научна утемељеност контроле и оцењивања борбене готовости оружаних снага Југославије“, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1991.

⁵ Шире о појму борбеног морала, дефиницији и моралу у: Ђорђевић, Милорад: *Морал и одбрана*, НИЦ Војска, Београд, 2001, стр. 53–80.

успеха у борби зависи од моралне снаге војске, а остало од других чинилаца. За Жоминија (*Хенри Жомини*), моралне вештине чине најважније елементе у рату. Монтгомери сматра да је морално стање бисер велике вредности.

Однос људског фактора рата и осталих фактора рата може да се разматра и објасни чињеницом да је морална снага човека један од његових најбитнијих квалитета. Човек својим сазнањем открива остале факторе, а својом проценом и делатношћу претвара их у факторе рата. Њихово искоришћење и материјализацију чини човек и зато он има одлучујућу улогу. Човек је једини фактор који има способност да: ствара, вреднује и при томе сагледава, осећа, покреће и друге, побеђује и буде побеђен, тријумфује због победе и пати због пораза.

Физиономија савременог рата одликује се масовном употребом високософистициране ратне технологије, применом борбених дејстава са дистанце, у коме доминантно место заузима авијација са арсеналом огромне разорне моћи и крстареће ракете лансиране са бродова. Поред тога, медијском подршком рата, која се испољава психолошко-пропагандним дејствима и манипулацијом јавног мњења – достиже се врхунац цинизма у оправдавању циљева рата.

О односу људског фактора и технике постоје различита гледишта. Неки теоретичари на Западу предвиђали су „сумрак човека“ у судару са супермодерном техником и технологијом ратовања, која ће га на бојишту бацити у засенак. У прилог таквој тези ишли су стално нарастање материјалних трошкова за наоружање и војну опрему, све убитачнији системи наоружања, аутоматски системи за управљање ватром и борбом у целини (рат као видео-игра). Међутим, анализе савремених ратова показују и супротне резултате. Људски фактор не само да је издржао све сударе са материјално-техничким фактором, већ је у оним земљама у којима је био високомотивисан да победи непријатеља (окупатора) његову технику учинио мање ефикасном. Тиме је људски фактор добио на значају.

Значајно је сазнање о односу националне популације и мотивисаности за одбрану. За одбрану земље важан је одговор на питање – које су категорије (слојеви) националне и војне популације највише мотивисане, а које најмање. Затим, које су категорије мање мотивисане, а које више, с обзиром на дужину ратовања, старосну структуру и слично.

У теоријским основама борбеног морала важно је дати одговоре на питања: Шта је у основи борбеног морала, од чега он зависи, и шта га детерминише? Спознаја основа борбеног морала треба да омогући научно објашњење његовог настајања, динамику развоја, факторе јачања и слабљења, његово простирање, законитости појављивања и друго. Истраживање борбеног морала као квалитативног својства појединаца и борбене јединице, које је настало као резултат утицаја релативно стабилних фактора, те уочавање узрочно-последичних веза и стања у целини, омогућава предвиђање, нарочито на основу утицаја доминантних фактора.

За одржавање и јачање борбеног морала нарочито су значајни емоционално стање, замор и психосоматске сметње, што је, поред осталог, условљено појединачним карактеристикама личности. Као последица појаве наведених фактора у борбеној јединици, нарочито у сложеним ратним ситуацијама, потребно је: уочавање фактора који их детерминишу и проналажење могућности за отклањање последица, а првенствено узрока који их условљавају.⁶

Методологија истраживања

Проблем и предмет истраживања

Теоријска сазнања која су приказана у претходном одељку имају фундаменталну улогу и значај у емпиријском делу истраживања при назначавању и објашњењу проблема истраживања као најопштијег полазишта. У овом случају приступ проблему је веома отежан, јер је појава која се истражује интердисциплинарна и може јој се приступати са више становишта – филозофског, етичког, социолошког, психолошког, етнолошког и војног.

У овом истраживању кључни проблеми су борбени морал Војске Југославије у почетном периоду рата, у условима примене високософистициране технике коју користи агресор са дистанце, затим емоционално стање, замор и психосоматске сметње.

За потребе истраживања борбени морал Војске Југославије чине:

- спремност њених припадника за одбрану и поверење у Врховну команду,
- вредности јединице као извор морала,
- задовољство елементима позадинског обезбеђења и
- психофизичко стање и његов утицај на морал.

Предмет истраживања је стање борбеног морала припадника ВЈ у условима тридесетодневног рата, с тим што због обима чланка и релативне самосталности неких питања (психофизичко стање и психосоматске сметње) не може да буде приказана целовита студија.

Циљ и задаци истраживања

Циљ истраживања јесте да се утврди степен изражености борбеног морала и утврди какав је допринос појединих фактора на основу којих би се оценило опште стање борбеног морала, утврдиле мере и поступци на стратегијском нивоу за његово одржавање и даље јачање.

⁶ Касагић, Љубомир и Костић, Петар: *Психологија за војне старешине*, Центар високих војних школа ВА КоВ, Београд, 1992.

Задачи истраживања су да се:

- утврде ставови према основним друштвеним вредностима и њихов утицај на борбени морал;
- утврде доминантне вредности борбене јединице као социопсихолошке групе;
- утврди утицај појединих елемената позадинског обезбеђења на борбени морал и
- утврди повезаност индикатора борбеног морала и других елемената који посредно утичу на морал.

Значај истраживања

Значај истраживања произлази из значаја борбеног морала у систему борбене готовости и ефикасности у стратегијско-оперативним групацијама. У свакој команди, поготово у оперативно-стратејској, стање борбеног морала њених јединица јесте најважнији чинилац у функцији руковођења и командовања и борбене ефикасности у целини. Зато се поставља кључно питање: *Како што објективније, поузданије и валидније вредновати борбени морал, односно како уважити то стање при доношењу одлука о употреби јединица да би се избегле основне грешке.*

Варијабле истраживања

Бројни су чиниоци који условљавају морал ВЈ и они у овом истраживању представљају независне варијабле. Најпре, то су ратишта армија, дужности у јединици, социјално порекло, религиозност, школска спрема и старост. Зависне варијабле морала ВЈ јесу стања, појаве и понашања која трпе утицај независних варијабли и који су релативно променљиви – некад брже, некад спорије. То су ставови о друштвеним и војним вредностима, социопсихолошкој клими у јединицама, мотивацији за борбу и социјалној групи.

Војна организација изискује строгу формацијску структурну поделу посла и беспрекорно обављање одређених дужности. Са становишта испитивања борбеног морала припадника Војске Југославије најбројније су три категорије: војници, старешине и резервисти. Старешинска дужност је професионална, патриотска, стручна и високоморална. Војници и резервисти су на истом националном задатку као и старешине, али у улози борца. Да ли има разлике у погледу борбеног морала између ове три категорије припадника ВЈ?

Школска спрема испитаника заузима значајно место у одређивању других статусних обележја и зато се она неизоставно узима као полазна независна варијабла. У школи се развијају интелектуалне, моралне, естетске,

физичке, радне и друге особине личности, у њој се личност социјализује, васпитава, стиче се диплома на основу које се добија одређен статус.

Преко социјалног порекла преламају се школска спрема, занимање и друга обележја – она је најкомплекснија независна варијабла.

Збринутост породице у ратним условима избија у први план и то је извор бројних питања, недоумица, сигурности, опстанка, поделе терета рата, страха, психолошког оптерећења и слично.

Хипотезе и индикатори

Општа хипотеза гласи: достигнути ниво борбеног морала је висок и не одступа знатно од нивоа, који је очекиван у првим данима рата.

Индикатори су манифестације варијабли и они су операционализовани до највеће могуће конкретности. Они су основна грађа за израду инструмената. То су ставке и тврдње које су послужиле као окосница за формулацију питања.

Посебне хипотезе:

- спремност припадника Војске Југославије да брани основне друштвене вредности у високој је корелацији са појединачним индикаторима и борбеним моралом у целини.

- утицај појединих анализираних фактора на борбени морал јесте различит. Најјачи извор борбеног морала јесу старешине и вредности борбене јединице као социопсихолошке групе.

- позадинско обезбеђење у функцији задовољавања основних људских потреба у знатној је корелацији са борбеним моралом.

- манифестације борбеног морала у оквиру дужности којој припадају и у целини различито се хијерархијски испољавају. На првом месту према величини скорова јесу старешине.

- постоји повезаност борбеног морала са другим посредним елементима (емоционално и здравствено стање) борбеног морала.

- борбени морал као посебно својство људског фактора има јачу интегративну функцију, него остали елементи борбене готовости и ефикасности јединице.

Методе и технике израде и примене инструмената за вредновање морала

Природа и суштина проблема и предмета, дефинисани циљ, задаци, хипотезе, варијабле и индикатори истраживања определили су основну методу истраживања – методу теоријске анализе и синтезе. Њене основне одлике примерене су интердисциплинарном разматрању и објашњењу морала са

становишта потребе осмишљавања веома сложене методологије истраживања борбеног морала Војске Југославије у ратним условима. У току истраживања добијен је велики број квалитативних и квантитативних чињеница које су изискивале сређивање, описивање, анализу (интерпретацију) и синтезу (уопштавање). Једино је на такав начин могуће да се проникне у одређене тенденције и законитости и у узрочно-последичну повезаност фактора борбеног морала. Метода теоријске анализе и синтезе коришћена је у дефинисању основних појмова борбеног морала и сродних категорија и у класификацијама манифестација. Правила дефинисања и класификације могли су се користити тек када су морал, његова структура, манифестације и друге битне чињенице до краја спознати и анализирани. Дефиниција борбеног морала је синтеза најбитнијих елемената, својстава и односа који га чине.

Дескриптивна метода се надовезује на методу теоријске анализе и синтезе. Коришћена је током реализације пројекта готово у свим фазама, посебно у фази емпиријског истраживања и коришћења дескриптивне статистике. Описивање носи велики ризик субјективизма. Зато су израђени заједнички критеријуми, чиме се донекле повећала објективност интерпретације.

У истраживању су коришћени следећи инструменти:

- упитник за процену морала *БМ-ВС*, који се састоји од четрдесет једног питања, с тим што је првих пет питања намењено за идентификацију, односно та питања представљају независне варијабле. Упитник је сачињен у димензији четворостепене скале за реализацију пројекта *Вредновање морала у систему борбене готовости Војске Југославије 1997. године* и, овом приликом, прилагођен је за мерење борбеног морала за време рата;

- скала *ПС*, скала за процену психичког стања од дванаест питања, преузета из Упитника *В-ПМ*, из 1991. године и

- скала *ПСС*, за процену здравствених тегоба од четрнаест питања, преузета из Упитника *В-ПМ*, из 1991. године.

Сви наведени инструменти су већ коришћени, вредновани и имају задовољавајуће метријске карактеристике. Све скале су четворостепене и у току обраде података резултати Упитника за процену морала су *факторисани облимин ротацијом*, у којој само три питања нису задовољила стандарде факторске анализе. У овом чланку анализирани су само резултати истраживања на основу упитника за процену морала *БМ-ВС*.

Организација истраживања

Битна питања организације истраживања регулисана су Упутством (подсетником) за испитивање на терену у аутентичним ратним условима.

После доласка у команду испитивачи су обишли јединице, информисали их и спровели испитивање. Групе за испитивање биле су различите величине

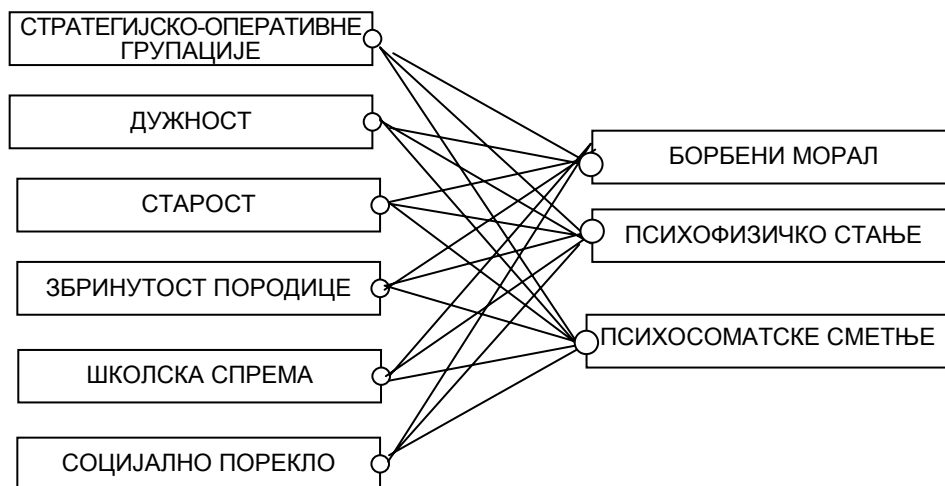
(у складу са ситуацијом и безбедносним условима (не више од петнаест до двадесет испитаника). Испитивање је трајало од петнаест до двадесет минута. Војници и старешине су се веома савесно односили према испитивању.

Ово испитивање јесте типичан пример правог теренског испитивања, у ратним условима, а изведено је од 16. до 26. априла 1999. године.

Статистичка обрада података

У статистичкој обради података коришћени су следећи нивои обраде података:

- дескриптивна статистика,
- непараметријске процене χ^2 теста и
- факторска анализа теста и оптимално скалирање метода „Nomals“.

Шема укрштања независних и зависних варијабли

Узорак истраживања

Истраживање је обављено на пригодном узорку од хиљаду две стотине испитаника, чији су тежишни (основни) подзорци били из састава на тежишним ратиштима.

Будући да је анализа добијених резултата на узорку у функцији уопштавања на популацији Војске Југославије, треба да се анализирају његове основне карактеристике. У одређењу броја обележја узорка пошло се од теоријских и социолошких сазнања да друштвени и професионални статус појединих категорија у друштву и Војсци одређује њихове ставове, морал и понашање у миру, а аналогно томе и борбени морал у рату.

Табела 1 – Структура узорка

Ред. бр.	Обележје узорка	Категорије обележја	Број	%
1.	дужност	1. војници 3. старешине 4. резервисти Укупно	354 325 532 1211	29,2 26,8 44,0 100,0
2.	године старости	1. 18–27 2. 28–40 3. 41–50 4. више од 50 Укупно	499 480 187 39 1205	41,0 40,0 16,0 3,0 97,0
3.	школска спрема	1. непотпуна основна 2. осмогодишња 3. средња (и средње војне школе) 4. виша и висока (војне академије) Укупно	– 126 773 286 1185	– 11 65 24 100,0
4.	социјално порекло	1. земљорадничко 2. радничко 3. службеничко 4. из породице интелектуалаца 5. из породице осталих професија Укупно	173 778 127 56 72 1206	14 65 11 5 6 101,0
5.	збринутост породице	1. веома слаба 2. слаба 3. добра 4. веома добра Укупно	120 679 292 116 1207	10 56 24 10 100,0

Добијени резултати бројних истраживања показују да је припадност одређеној друштвеној групи најтешње повезана са професијом, односно са одређеним степеном школске спреме. У вези с тим, потребе и карактеристике ратишта као места на којем се испољава војна професија изискивале су адекватан узорак, чију структуру одређују следећа обележја:

- стратегијско-оперативне групације,
- дужност у Војсци Југославије,
- године старости,

- школска спрема,
- социјално порекло и
- збринутост породице.

Испитивање је спроведено на пригодном узорку, а колико се он приближава репрезентативном показују статистички параметри (χ^2 , С и анализа табела контингенције). На основу увида у табеле изведени су следећи закључци:

1. Структура узорка с обзиром на дужност, основну стратификацију у Војсци Југославије у рату јесте репрезентативна – војника 29,2%, старешина 26,8% и резервиста 44 одсто. Међутим, овај однос није исти у свим јединицама. Посебно одступање изражено је у техничким јединицама у којима доминирају старешине.

2. Дистрибуција узорка према годинама старости у складу је са важећим стандардима за службу у Војсци и мобилизацију. У категорији од 18 до 27 година, у узорку се налази 41,0% испитаника, претежно војника (75,4%). У другој категорији, од 28 до 40 година, налази се 40,0% испитаника. Ову категорију чине старешине (52%) и резервисти (48%). Трећа категорија, од 41 до 50 година, првенствено је састављена од старешина и резервиста (од 41 до 50 година).

3. Структура узорка према школској спреми репрезентативна је за војну популацију: осмогодишња школа – 11%, средња – 65% и виша и висока школа – 24 одсто. Резултат овако повољног стања школске спреме јесте у чињеници да је то питање обједињено у грађанству и Војсци. То се рељефно види из укрштених података школске спреме и дужности према којима је 50% старешина завршило средњу школу и 50% вишу и високу.

4. Узорак с обзиром на социјално порекло испитаника, такође је пригодан: земљорадничко – 14%, радничко – 65%, службеничко – 11%, из породица интелектуалаца – 5% и из породица осталих професија – 6 одсто.

5. За варијаблу збринутост породице, за узорак у целини на четворостепеној скали, добијени су следећи подаци:

- веома добра (10%),
- добра (56%),
- слаба (24%) и
- веома слаба (10%).

Збринутост породице као један од највећих социјалних проблема у рату знатно се разликује с обзиром на претходна обележја – посебно на дужност. Најмања збринутост породица је код старешина (27,8% – слаба и 12,3% – веома слаба), затим код резервиста (28,0% – слаба и 10,2% – веома слаба) и на крају код војника (15,3% – слаба и 6,2% – веома слаба). Слично преламање резултата збринутости породице је и на параметру године старости, при чему су породице млађих узраста (војника) боље збринуте.

Резултати истраживања

Старешина и борбена јединица као извори борбеног морала

Борбена јединица са својим квалитативним својствима јесте основни извор борбеног морала. Највећи допринос у изградњи тих вредности јединица дају старешине. Командири и команданти су у свакодневној и сталној комуникацији са својим потчињеним и зато (с правом) може да се закључи да су они кључне личности у борбеним јединицама. За борце на ратишту борбени морал је првенствено социопсихолошко стање које је произашло из вештине и способности командовања. Зато веома често став бораца према старешинама постаје став према јединици и војсци уопште. У војсци, посебно у рату, старешине могу да развијају само оне борбене особине, онај борбени морал који и сами поседују. Такву своју мисију старешине управо остварују захваљујући професионалном, високостручном и моралном односу према функционалним дужностима.

Табела 2 – Вредности борбене јединице као извор морала⁷

Ранг, ставови, мишљења	Фреквенције одговора у процентима				СВ	сд
	4	3	2	1		
6. Стручност и професионалност	32	56	10	2	3,17	0,69
11. Информисаност	21	54	21	5	2,89	0,78
8. Борбена ефикасност јединице	32	51	13	4	3,11	0,78
5. Поверење у старешине	38	45	15	2	3,1e	0,75
3. Лични пример старешине	36	53	e	2	3,24	0,68
7. Припрема за задатак	28	5e	11	2	3,14	0,66
4. Брига о људима	33	58	7	2	3,23	0,65
10. Поверење у наоружање	27	57	15	1	3,09	0,68
1. Понос јединицом	47	48	5	0	3,41	0,60
2. Одговорност	41	54	4	1	3,34	0,61
e. Обученост	28	61	9	2	3,14	0,67
12. Сигурност у мере ПВЗ	20	53	22	5	2,88	0,78

⁷ Напомена: Скала је дата у приближним категоријама и односи се на све табеле у којима су дате фреквенције (1. најнижи степен, 2. низак, 3. висок, 4. највиши степен).

1. *Понос јединицом* изражава идентификацију појединца са свим оним вредностима јединице које су у вези с њом, које је оличавају и поистовећују. Јединица није механички збир појединаца, већ представља тактичке (борбене) везе, социолошке и психолошке односе који се непрекидно одвијају у њој. Веома се поноси својом јединицом и поноси се својом јединицом – 95% састава, а само 5% – не поноси се јединицом.

Понос јединицом најјаче је повезан са стручношћу и професионалношћу (0,57), ратним другарством (0,54), поверењем у старешине (0,53), поверењем у људе (0,52) и одговорношћу (0,51), а најмање са замором (0,24) и временом ефикасности јединице (0,24).

Подаци из табеле контингенције ($\chi^2 = 298,4$, $C = 0,45$ значајност разлика на нивоу 0,00) указују на чињеницу да са порастом поноса јединицом расте и борбени морал бораца и јединице – висок морал (39,1%) и средњи борбени морал (54,4%) имају они испитаници који су веома поносни јединицом и обратно.

2. *Одговорност војника и старешина* проистиче из суштине војне организације и војне дисциплине и рата као најнеобичније и најдраматичније ситуације у којој човек може да се нађе. Сасвим је сигурно да од одговорног и савесног извршавања борбених задатака сваког појединца (лична одговорност) и јединице као целине (заједничка одговорност) зависи реализација одлуке команданта (командантска одговорност). Зато је сасвим очекивано то што се она тако високо вреднује (СВ = 3,24) или исказано фреквенцијама, 41% – вреднује високу одговорност, 54% – сматра да је одговорност присутна, а само 5% – сматра да је нема.⁸

Одговорност је најјача када је у вези са личним примером старешина (0,59), бригом о људима (0,52), стручношћу и професионалношћу (0,52), поносом јединице (0,51) и са поверењем у старешине (0,51), а најслабије са временом ефикасности јединице (0,28) и замором (0,28).

Припадност одређеној дужности не указује на разлику у одговорности војника и старешина, што значи да је узорак уједначен и да 95% припадника ВЈ сматра да је она веома изражена и изражена.

Статистички параметри из табеле контингенције ($\chi^2 = 280,7$, $C = 0,43$ и $p=0,00$) указују на знатну разлику између категорија на скали одговорности и нивоа борбеног морала у целини. Веома изражену одговорност имају испитаници у категорији висок морал, а најмања је одговорност у категорији низак морал (62,5% испитаника од оних 5% који сматрају да одговорности нема).

3. *Лични пример старешине* заузима високо место у досадашњим истраживањима, чиме се потврђује полазни теоријски став да је старешина кључна личност за војску и њено функционисање. На основу резултата ис-

⁸ У вези с тим, СВ означава средњу вредност израчунату у четворостепеној скали. Што се та вредност више приближава максималној 4 (теоријски највећој), резултат је пожељнији са становишта борбеног морала.

траживања – лични пример старешине веома је изражен (36,41%) и изражен (53%). У складу са добијеним корелацијама личног примера када је реч о стручности и одговорности (0,56; 0,59) и моралним особинама, као што су поверење у људе (0,56) и брига за људе (0,55), може да се закључи да је ауторитет старешине заснован управо на тим вредностима.

У процени личног примера у функцији дужности не показује се разлика између војника, старешина и резервиста. То значи да сви припадници ВЈ високо оцењују улогу личног примера старешина (89%).

На основу увида у табелу контингенције ($\chi^2 = 298,1$, $C = 0,44$ и $p = 0,00$) могуће је закључити да постоји знатна повезаност између личног примера старешине и борбеног морала јединице.

Табела 3 – Лични пример и борбени морал

Лични пример старешине	Низак борбени морал	Средњи борбени морал	Висок борбени морал
1. уопште не постоји	63,6	36,4	0
2. није изражен	51,4	41,9	6,7
3. изражен	17,1	71,0	11,9
4. веома изражен	7,3	47,6	45,1

Према подацима испитаници који се опредељују за оцену да је лични пример веома изражен припадају категорији високог борбеног морала (45,1%), и обратно. Испитаници који сматрају да пример није изражен или не постоји (12%) припадају у категорији ниског морала (51,4%).

Старешина (с обзиром на дужности које обавља у рату) својом појавом, својим понашањем и општим наступом и расположењем делује личним примером, јер он тиме улива поверење, оптимизам и оданост циљевима рата. Пре свега, најважнија је способност за доношење одлуке о адекватној употреби јединице. Посредством такве одлуке, њене реализације и даљег командовања, командант и друге старешине личним примером и идентификацијом са идејом борбе, боја и операције развијају борбени морал своје јединице и морал бораца. У свакодневном раду старешине у комуникацији с људима, сваки поступак старешине, разговор, захтев, критика и слично имају снагу личног примера.

4. Брига о људима је темељни захтев (принцип) и императив етике, психологије и командовања. У основи свих полазишта јесте човек у рату и све друге релације изведене су из тог аксиома. Преведено на језик праксе то значи обезбеђење и задовољење основних људских потреба (основни елементи животног стандарда у јединици, превентивне мере за смањење броја рањених и погинулих и друго). У психолошком смислу брига о људима значи пријатно осећање сигурности, љубави, подршке и разумевања људи ка-

да имају проблем. Колика је стварна брига показују добијени подаци (3,23% на четворостепеној скали, или 91% испитаника сматра да је брига о људима несебична, односно да се води брига о људима).

Брига о људима је знатно повезана са већим бројем других индикатора борбеног морала, посебно са личним примером старешине (0,55), поверењем у старешине (0,52), одговорношћу (0,51) и припремама људи за задатке (0,51).

На основу анализе табеле контингенције, ($\chi^2 = 276,1$, $C = 0,43$ и $p = 000$) уочава се следеће: брига о људима знатно је укључена у борбени морал јединице и доприноси његовом свакодневном исказивању. Несебична брига кореспондира са категоријом високог борбеног морала (45,3%), а небрига о људима (9%) са категоријом ниског борбеног морала (54,1%).

5. *Поверење у старешине* јесте један од најважнијих индикатора борбеног морала. Старешина своју функцију и мисију може да оствари ако поседује одређене особине – интелигенцију, стручност (знање), карактер и мотивацију за борбу. Поред тога, он треба да има и одређени друштвени статус или како каже Андре Гаве: „Нема лепше мисије од официрске. Нема очигледније, законитије и неоспорније власти од његове, нити тако високо-моралне“. Ако је заиста тако, онда је значај поверења у старешине на основу добијених података потврђен и оно је велико (83%). То управо показују коефицијенти корелације са стручношћу и професионалношћу (0,57), личним примером (0,56), поносом јединице (0,53), бригом о људима (0,52), одговорношћу (0,51) и друго.

Поверење у старешине у односу на борбени морал исказано је и подацима у табели контингенције ($\chi^2 = 279,4$, $C = 0,43$ и $p = 000$). Веома велико поверење имају испитаници у категорији високи борбени морал (42,3%) и категорији средњи борбени морал (50,7%), а од 17% оних који немају поверење припадају категорији ниски борбени морал (46,3%) и категорији средњи борбени морал (46,9%). Највеће слагање је између оцено велико поверење и категорије средњи борбени морал (71,8%).

6. *Стручност и професионалност старешина* у тесној су вези са другим особинама старешина и, у резултатима ранијих истраживања, те особине су одмах иза оних које се односе на рад са људима. Да је веома висока и висока стручност и професионалност сматра 88% испитаника, што је висока и пожељна оцена ових важних особина.

Постоји већи број индикатора борбеног морала и особина са којима су знатно повезане стручност и професионалност. То су, најпре, поверење у старешине (0,57), понос јединицом (0,57), лични пример старешине (0,56), припреме за задатак (0,55), информисање (0,53) и одговорност (0,52). На основу наведених корелација може да се закључи да су стручност и професионалност кључни фактори борбене јединице као извора морала. Они најјаче повезују највећи број индикатора (ставки) морала.

Стручност и професионалност у функцији борбеног морала анализирани су на основу параметара ($\chi^2 = 291,1$, $C = 0,44$, $p = 000$) и фреквенција у кућицама табеле контингенције. На основу њих може да се закључи да са порастом нивоа стручности и професионалности расте и борбени морал. Веома висока стручност иде заједно са категоријом висок борбени морал (48,6%) и са категоријом средњи борбени морал (45,4%), а висока стручност са категоријом средњи борбени морал (70,1%). На другом крају скале од 12% испитаника који су се определили за ниску стручност, 41% припада категорији низак борбени морал.

7. *Обученост је резултанта обуке и васпитања* и једна је од најважнијих делатности војске у миру. За узорак у целини $CB = 3,14$, али ако се посматра најјачи степен скале, свега 39% испитаника сматра да је веома обучено, а 11 % није довољно обучено. Онда је обученост у том контексту просечна (60%). Повезаност са другим манифестацијама борбеног морала јесте нешто слабија, од претходних и креће се од 0,24 до 0,48.

Обученост за дужност или обука и васпитање имају најважнију улогу у припреми војске за рат и у развијању борбеног морала, посебно утичу на стицање поверења у наоружање, тактичке поступке и стручност. Због тога подаци ($\chi^2 = 169,6$, $C = 0,35$ и $p = 000$) имају пуно значење, јер ако је код високообучених највећи борбени морал (42,8%), код оних са средњом обученошћу средњи борбени морал, онда улагања у обуку никада нису скупа. Од необучених (11%), низак борбени морал има 42,0% и средњи борбени морал – 47,6 одсто.

8. *Борбена ефикасност јединице у рату* јесте материјализована борбена готовост у миру. Њена $CB = 3,11$, али ако се узме само највећи степен оцено (32%), она није тако велика. На пример, ако се узме у обзир следећа градација (51% сматра да је велика), онда је укупни скор знатно већи. Она се састоји (теоријски и практично), од свих оних елемената за које у миру може да се каже да чине борбену готовост. У том контексту било би значајно сазнање каква је њена повезаност са руковођењем, безбедношћу, оспособљеношћу, позадинским обезбеђењем и борбеним моралом у целини. Повезаност са другим индикаторима борбеног морала креће се од 0,12 (замор) и 0,18 (задовољство исхраном) до 0,46 (стручност и професионалност) и 0,47 (понос јединицом). Према томе, борбена готовост као индикатор морала нема ону интегративну снагу као стручност и професионалност, вероватно због тога што све јединице Војске Југославије нису до краја испољиле своју улогу у овом рату. Највећа самооцена борбене ефикасности је у јединицама које су биле на тежишту одбране.

Борбена ефикасност јединице у рату, слично обучености, стручности и професионалности заузима значајно место у борбеном моралу. Старо је правило да, када јединица „доживи“ неуспех у борби, тактички се употреби на најадекватнији начин да би доживела успех и тиме се у моралном погледу

препороди. Према добијеним статистичким параметрима ($\chi^2 = 228,6$, $C = 0,40$ и $p = 0,00$) и подацима у кућицама табеле контингенције може да се закључи да се испитаници са великом борбеном ефикасношћу налазе у категорији висок борбени морал (47,0%) и у категорији средњи борбени морал (49,9%), и обратно – испитаници са малом борбеном ефикасношћу (17%) имају низак борбени морал (37,8%).

9. *Припрема људства* за извршавање значајних задатака ($CB = 3,14$) има вишеструко значење, с обзиром на бројне области које она обухвата. То су припреме у области борбене обуке (тактичке, техничке), психолошке, моралне и друге припреме. Оне су: веома квалитетне (28%), квалитетне (59%), док 17% сматра да нису квалитетне. Управо то богатство области припрема јесте у вези са ставкама као што су: информисање (0,56), стручност и професионалност (0,55), лични пример старешине (0,54), брига о људима (0,51) и друго. Из података се види да је највећа повезаност управо са оним ставовима који се односе на старешину од кога, иначе, зависи квалитет припрема.

На основу статистичких параметара у табели контингенције ($\chi^2 = 365,3$, $C = 0,48$ и $p = 0,00$) може да се закључи да је у категорији високог морала највише испитаника који сматрају да се припреме изводе квалитетно и веома квалитетно (66%), а у категорији ниског морала (65%), оних који сматрају да се припреме изводе некавалитетно (17%).

10. *Информисање у јединицама у рату* јесте једна од најважнијих делатности, јер се њиме смањује неизвесност, а самим тим развијају се оптимизам и борбени морал у целини. Квалитет информисања има приближно нормалну дистрибуцију: веома квалитетно (21%), квалитетно (54%), некавалитетно (21%) и веома некавалитетно (4%). Иако је средња вредност оцене информисања ($CB = 2,89$) за читав један степен (подељак) нижа од максимума, оно је у вези са већим бројем индикатора борбеног морала, што значи да му треба посветити још већу пажњу. Највећа корелација информисања је са припремом људства за извршавање конкретног задатка (0,56), затим са стручношћу и професионалношћу старешина (0,53), са поверењем у старешине (0,51) и личним примером старешина (0,51).

Очито да је старешина основни извор информација, али то не значи да друге изворе не треба да користи – посебно радио и штампу. Подаци указују на следећу чињеницу – тамо где су најпотребније информације има их најмање, односно ратна ситуација не трпи неизвесност и сасвим је логички и психолошки оправдано да ће људи да траже информације.

Квалитет информисања, иако је уопштено вреднован, ипак показује знатан удео у борбеном моралу јединице ($\chi^2 = 273,8$, $C = 0,43$, $p = 0,00$). Исказана подацима у кућицама табеле контингенције, оцена квалитета информисања изгледа овако: највећа оцена квалитета информисања сагласна је са категоријом висок борбени морал (51,4%) и средњи борбени морал (42,9%), а

најмања оцена информисања (њих има 25%) са категоријом низак борбени морал (34,7%) и средњи борбени морал (59,5%). Највеће слагање односи се на оцену квалитета информисања са категоријом средњи борбени морал (67,5%).

11. *Сигурност у мере противваздушне заштите* релативно је самостална ставка и нешто мање заступљена у борбеном моралу јединице. Последња у овој групи индикатора (СВ = 2,88) она је најниже вреднована. То потврђују следећи подаци: у предузете мере *противваздушне заштите* у потпуности је сигурно 20%, сигурно 53%, није сигурно 22% и уопште није сигурно 5%. Корелације су уједначене и крећу се од 0,35 до 0,48.

Сигурност у мере противваздушног удара према добијеним подацима ($\chi^2 = 297,5$, $C = 0,44$ и $p = 0,00$) такође показује праволинијско дијагонално кретање података у табели контингенције. То значи да испитаници који су више сигурни у мере *противваздушне заштите* имају висок борбени морал (53,8%) и средњи борбени морал (40,8%). Највећа подударност је код средњег уверења и категорије средњи борбени морал (69,5%). У категорији ниског борбеног морала највише је испитаника (53%), од оних који сматрају да немају поверење у мере сигурности – њих је двадесет седам одсто.

Спремност припадника ВЈ за одбрану отаџбине

Из дистрибуције добијених одговора (табела 4) види се да испитаници највећу пажњу усмеравају на темељне друштвене и војне вредности. То су (бројеви у заградама означавају ранг): 2. спремност за одбрану слободе отаџбине (3,37); 1. спремност за одбрану суверенитета, територије и независности СРЈ (3,52); 4. поверење у Врховну команду (3,19); 5. увереност у могућност одбране (3,15); 3. поверење грађана у ВЈ (3,36) и друге вредности.

Табела 4 – Спремност за одбрану

Ранг, ставови, мишљења	Фреквенције одговора у %				СВ	СД
	4	3	2	1		
1. Одбрана суверенитета СРЈ	57	39	3	1	3,52	0,61
2. Одбрана слободе	48	42	8	1	3,37	0,70
5. Увереност у могућ. одбране	34	50	14	2	3,15	0,74
4. Поверење у ВК	34	52	11	2	3,18	0,71
3. Поверење грађана у ВЈ	45	47	8	1	3,36	0,65

1. *Спремност припадника ВЈ да бране суверенитет, територију, независност и уставни поредак СРЈ* произлази из развијеног осећања дужности и одговорности, моралне обавезе, војничке заклетве и уставне улоге ВЈ. То су врховна морална и правна начела која су у истраживању испитаника добила и свој субјективни смисао (потпуно се слаже 57% и слаже се 39%). Иако су разлике у спремности за одбрану мале, ипак треба да се уоче и истакну: разлике с обзиром на дужност – оне су статистички значајне. Највећи скор имају старешине (СВ = 3,73), затим војници (СВ = 3,48) и на крају резервисти (СВ = 3,42).

Спремност за одбрану земље највише кореспондира са одбраном слободе (0,72), са поверењем грађана у ВЈ (0,52), са увереношћу у могућност одбране (0,49) и са поверењем у наоружање (0,50), а најмање са замором (0,28) и одговорношћу (0,27).

2. *Спремност припадника ВЈ за одбрану слободе* као највеће друштвене вредности изразило је 90% испитаника. Припадност одређеној дужности статистички значајно указује на постојање разлике у одговорима: старешине (СВ = 3,60), војници (СВ = 3,33) и резервисти (СВ = 3,26).

Повезаност спремности за одбрану слободе са осталим индикаторима борбеног морала слична је спремности за одбрану земље, те је очито да су то две стране једне исте медаље.

Спремност припадника ВЈ за одбрану слободе ($\chi^2 = 206,0$, $C = 0,38$ и $p = 000$) различито се односи према борбеном моралу. Разлике су статистички значајне, али нису драстичне, јер је однос испитаника према основним друштвеним вредностима уједначен. Већина испитаника са високом спремношћу за одбрану слободе припада категорији висок борбени морал (37,6%) и средњи борбени морал (53,8%), а само 8,6% категорији низак борбени морал. Поред тога, од 9% испитаника са малом спремношћу припада категорији низак борбени морал (43,8%) и средњи борбени морал (51,9%).

3. *Поверење грађана у Војску Југославије у очима њених припадника*, веома је високо (45%) и високо (47%). Корелације поверења грађана у ВЈ са другим индикаторима крећу се од 0,25 са временом ефикасности јединице до 0,47 са увереношћу у могућност одбране.

Поверење грађана у Војску Југославије ($\chi^2 = 184,9$, $C = 0,37$ и $p = 000$) уједначено је и разлике су мање, него на друга питања. Испитаници који сматрају да грађани имају високо поверење у ВЈ, имају висок борбени морал (36,9%) и средњи борбени морал (54,9%), а од 9% испитаника који сматрају да грађани имају мало поверење у ВЈ, имају низак борбени морал (50,0%) и средњи борбени морал (46,7%). Укрштање средњих оцена и овде има доминантну вредност (66,1%).

4. *Поверење припадника Војске Југославије у Врховну команду* веома је велико (34%) и велико (52%). Величине коефицијената корелације доказују да поверење у Врховну команду, удружено са спремношћу за одбрану СРЈ (0,52), спремношћу за одбрану слободе (0,50), поверењем у наоружање (0,52) и са поверењем у старешине (0,49) чини заједничку и јединствену основу борбеног морала ВЈ.

Поверење припадника Војске Југославије у Врховну команду ($\chi^2=273,0$, $C = 0,43$ и $p = 000$) јесте битна компонента борбеног морала јединица. Подаци из табеле контингенције указују на значајну повезаност између резултата на скали поверења и категорија борбеног морала. Испитаници са високим поверењем имају висок борбени морал (47,5%), средњи борбени морал (46,0%) и низак борбени морал (6,5%), док су код (13%) испитаника с малим поверењем присутна два нивоа борбеног морала: средњи и низак. Укрштени средњи степени скала имају доминантну вредност (69,8%).

5. *Увереност припадника ВЈ у могућност одбране СРЈ* јесте потпуна (34%) и средња (50%), док 14% припадника није уверено у ту могућност одбране, а 2% уопште није уверено.

Повезаност с другим индикаторима борбеног морала нешто је већа, само са спремношћу за одбрану слободе (0,48), спремношћу за одбрану СРЈ (0,49) и с поверењем у наоружање (0,47). Остале корелације се крећу од 0,29 до 0,41.

Степен уверености припадника ВЈ у могућност одбране СРЈ, на основу добијених статистичких параметара ($\chi^2 = 275,4$, $C = 0,43$ и $p = 000$) и распореда фреквенција у кућицама табеле контингенције битно одређује ниво борбеног морала. Испитаници са потпуном увереношћу припадају категорији висок борбени морал (44,6%) и средњи борбени морал (47,1%), а од испитаника који нису уверени (16%), категорији низак борбени морал (41,7%) и средњи борбени морал (50,9%). Највеће слагање је на скалама средњег степена (71,2%).

Позадинско обезбеђење у функцији извора борбеног морала

Позадинско обезбеђење спада у основне чиниоце који утичу на изградњу борбеног морала. Благовремено и редовно снабдевена храном, водом, материјално-техничким и убојним средствима, пружање адекватне медицинске заштите и саобраћајног обезбеђења позитивно утичу на изградњу сигурности, пожртвовања и храбрости бораца у рату. Зато је суштински значајно да ови елементи ПОБ-а добро функционишу и омогуће да сви појединци и јединице квалитетно извршавају постављене борбене задатке.

Табела 5 – Позадинско обезбеђење као извор борбеног морала

Мишљења, тврдње	Фреквенције одговора у %				СВ	сд
	4	3	2	1		
– исхрана	25	55	15	5	3,02	0,77
– здравствена заштита	22	56	18	4	2,97	0,74
– замор	32	51	13	4	3,11	0,78
– време ефикасности јединце	52	21	12	15	3,09	1,11
– збринутост породице	10	56	24	10	2,66	

Задовољство исхраном у току извођења борбених дејстава добија на значају, с једне стране, у психолошком смислу, јер сваки војник размишља да ли ће позадина успети за време борбе и бомбардовања да припреми и дотури храну. С друге стране, битан је и физиолошки значај редовне и квалитетно припремљене хране – јединице у борбеном додиру са непријатељем изложене су већим психофизичким напорима.

Сазнање да позадина улаже највеће напоре да обезбеди и дотури храну на положај има изузетно повољно дејство на борбени морал сваког појединца и јединице.

Емпиријски подаци указују (табела 5) да задовољство исхраном исказује највећи број испитаника, при чему је веома задовољних 25%, задовољних 55% и незадовољних 20 одсто. Највећу критичност према исхрани испољавају припадници јединица на тежишту одбране. У односу на дужност, задовољство исхраном се креће код војника (СВ = 2,76), код резервиста (СВ = 3,05) и код старешина (СВ = 3,18). Војници су најмање задовољни исхраном. С обзиром на збринутост породице постоје разлике у задовољству исхраном, али се резултати не крећу праволинијски – веома добра збринутост (СВ = 2,98); добра збринутост (СВ = 3,01); слаба збринутост (СВ = 3,08) и веома слаба збринутост (СВ = 2,79). Висина корелације задовољства исхраном са другим индикаторима креће се од 0,18 до 0,40, са задовољством здравственом заштитом. У погледу задовољства исхраном постоје статистички значајне разлике с обзиром на израженост борбеног морала ($\chi^2 = 216,4$, $C = 0,00$ $p = 0,39$).

У категорији ниског борбеног морала 55,9% испитаника припада групи оних који су веома незадовољни исхраном – њих има 20%, од укупног узорка. У категорији високог морала однос је обрнут. Око 65% испитаника задовољно је исхраном и веома задовољно, а око 10% испитаника је незадовољно.

Задовољство здравственом заштитом у рату добија на значају, јер је у директној функцији способности појединца да се ангажује у борби.

У борбеним дејствима повређивање, рањавање и смрт веома су честа појава. Зато је битно постојање одговарајућег санитетског обезбеђења, које ће непрекидно бити у стању да на време укаже лекарску помоћ, извуче из зоне борбених дејстава повређене и рањене и допреми их у медицински центар на безбедну територију, ради даљег лечења.

Постојање свести код бораца о могућностима пружања адекватне здравствене заштите има позитиван утицај на њих, на њихов борбени морал и на борбену спремност у борби против агресора.

Подаци истраживања (табела 5), у целини, показују да се задовољство здравственом заштитом за Војску испољава на следећи начин: веома задовољни (22%) и задовољни (56%). Највеће незадовољство здравственом заштитом испољавају припадници на тежишту одбране. У односу на дужност

постоје статистички значајне разлике између анализираних категорија: војници (CB = 2,84), старешине (CB = 3,07) и резерва (CB = 3,00). Из података се види да су војници критичнији, од осталих, према здравственој заштити.

С обзиром на збринутост породице, здравственом заштитом су најмање задовољни, веома слабо збринути (CB = 2,73), слабо збринути (CB = 2,87), добро збринути (CB = 3,03) и веома добро збринути (CB = 3,13). Подаци се праволинијски крећу – што је збринутост боља, задовољство здравственом заштитом је веће. Задовољство здравственом заштитом највише је повезано са припремом људи за задатак (0,47).

Још израженије разлике добијене су у погледу задовољства здравственом заштитом ($\chi^2 = 231,2$, значајност 0,00 $C = 0,40$), с обзиром на нивое борбеног морала. Око 12% испитаника који су незадовољни здравственом заштитом (22% од узорка) припада категорији ниског борбеног морала. У категорији високог борбеног морала око 65% испитаника је задовољно и веома задовољно. Свега десет одсто испитаника није незадовољно здравственом заштитом, а имају висок борбени морал.

Замор људи знатно утиче на борбени морал и мотивацију. Борачка исцрпљеност је позната појава у војнопсихолошкој литератури. Замор је у овом истраживању мерен субјективном проценом на петостепеној скали. Према подацима, код 31% популације осећа се веома лак замор, код 28% осредњи, код 9% јак и код 4% потпуна исцрпљеност. Према томе, скоро 60% испитаника осећа лак замор, а 13% испитаника осећа се јако заморено, што је на нивоу броја испитаника који се емоционално не осећају добро, као што је претходно наведено. Највећи замор осећају припадници јединица на основном ратишту.

Највишу вредност (што значи најмањи степен замора) имају старешине, а најзаморенији су војници. Статистички значајне вредности добијене су између све три категорије, што значи да се по степену заморености знатно разликују. Карактеристично је да су индивидуалне разлике (изражене преко стандардне девијације) више код овог питања, него у осталим питањима из овог подручја, што значи да знатан број испитаника осећа лак замор, али да има и оних који осећају веома јак замор.

Познато је да је замор као субјективни феномен условљен многим факторима. Интеркорелације замора са осталим варијаблама значајним за борбени морал то и потврђују. Све интеркорелације су статистички значајне, а највеће су: задовољство здравственом заштитом (0,36), ефикасност у извршавању борбених задатака (0,33), поверење у мере заштите и увереност у могућност одбране. То значи да испитаници који су мање заморени имају позитивније ставове према наведеним питањима и обратно.

Код овог питања оценом 5, испитаници су оцењивали – „веома лак замор“, а са 1 – „потпуну исцрпљеност“. Према томе, мањи резултат значи већи замор, и обрнуто.

Висина корелације замора са другим индикаторима морала креће се од 0,12 са борбеном ефикасношћу до 0,36 са задовољством здравственом заштитом.

Време ефикасности извршавања задатака јединица на ратишту једно је од кључних питања руковођења и командовања, односно за сваку команду значајно је колико потчињене јединице могу непрекидно испољавати борбену ефикасност. Треба да се има у виду да је човек у борбеним дејствима изложен изузетно великим физичким и психичким напрезањима, која се испољавају замором. У борби објективно не постоје могућности за стварање таквих животних услова који би одговарали нормалним физиолошким потребама човековог организма. Способност ефикасног извршавања задатка јединица зависи од више услова, првенствено од специфичности конкретне борбене ситуације, психофизичке припремљености људства и мотивације.

Анализа емпиријских података за Војску у целини показује да највећи број испитаника сматра да може испољити ефикасност у извршавању борбених задатака до месец дана (20,8%), а два и више месеци 52 одсто. У односу на дужност постоје статистички значајне разлике између: војника ($CB = 2,82$), резервиста ($CB = 2,99$) и старешина ($CB = 3,56$). Из података може да се закључи да су старешине боље припремљене за дуже ратовање, од осталих категорија, што је и очекивано, с обзиром да су они професионалци.

С обзиром на збринутост породице и дужину извршавања задатака постоје знатне разлике међу испитаницима. Испитаници чије су породице веома добро збринуте процењују да могу дуже да остану на ратишту.

Време ефикасности у извршавању задатака увелико је повезано са одбраном отаџбине (0,36) и са увереношћу грађана у могућност одбране земље (0,32).

Процена времена ефикасности у извршавању задатака има знатну дискриминативну вредност у односу на борбени морал ($\chi^2 = 158,8$ значајан на нивоу 0.00 $C = 0,34$). У категорију ниског борбеног морала сврставају се испитаници (70%), чије је стрпљење на измаку. У категорији високог морала 45% испитаника процењује своју ефикасност до месец и више дана, с тим (што је значајно истаћи) да у овој категорији (27%) испитаника има и оних који су краће процењивали своју борбену ефикасност. Према томе, ова категорија високог борбеног морала у овом питању није једнозначна, што се и могло очекивати с обзиром на природу самог питања.

Збринутост породице учесника рата јесте не само његов проблем, већ и проблем локалне средине и државе у целини. У мери у којој је његова породица збринута учесник рата биће оптерећен и, у зависности од тога, имаће мање времена и снаге или више да се посвети задацима јединице. Дистрибуција (крива) добијених резултата о збринутости породице за узорак у целини приближна је нормалној дистрибуцији: веома добро 10%, добро 56%, слабо 24% и веома слабо збринуте 10 одсто.

С обзиром на дужност у јединици постоји статистички значајна разлика између оцено о збринутости породице, старешина и војника ($\chi^2 = 55,65$ и $C = 0,210$).

Војници су млади људи, већина њих није у браку и самим тим нису носиоци (главе) породице за разлику од старешина који то јесу. То је један од основних разлога што старешине неповољније оцењују збринутост својих породица. Ако се те разлике искажу аритметичким срединама, оне су следеће: војници 2,87, старешине 2,50 и резервисти 2,63.

Социјално-психолошка клима у борбеној јединици

Социјално-психолошка клима може да се дефинише као „стање психосоцијалних односа припадника групе међусобно и према групи у целини“ (Звонаревић, 1985). Сматра се да је клима објективан атрибут групе (нарочито борбене јединице), а уједно и реалност која се рефлектује у свести њених припадника. Она се за истраживачке потребе може да „мери“ на два нивоа – из објективног и субјективног аспекта. Оба аспекта међуљудских односа подједнако су важна.

Табела 6 – Социјално-психолошка клима борбене јединице

Ранг, ставови, мишљења, тврдње	Фреквенције одговора у %				св	сд
	4	3	2	1		
1. Ратно другарство	49	48	3	0	3,45	0,57
2. Међуљудски односи	53	42	5	0	3,47	0,59
3. Поверење у људе	46	50	4	0	3,39	0,59
4. Сарадња са становништвом	50	37	8	5	3,33	0,81

Савремена гледишта чак дају предност субјективном аспекту, јер је за утицај међуљудских односа на ефикасност групе (било позитиван или негативан), важније шта припадници јединице мисле о њима, него какви они стварно јесу. У условима када се јединица налази на бојишту субјективни аспект има примат. У овом истраживању испитивани су следећи субјективни индикатори климе у борбеној јединици: ратно другарство у јединици, међуљудски односи, поверење у људе, сарадња са становништвом. Вредности социопсихолошке климе доста су уједначене и чине једну целину у оквиру борбеног морала.

Ратно другарство јесте једна од најсложенијих социопсихолошких (емоционалних) појава у јединици. Угроженост живота сваког војника на линији фронта сурова је реалност, страх од рањавања, заробљавања или погибије приморава га да у својој јединици, међу својим друговима, развија тесну повезаност, чији је најбољи израз ратно другарство. Што је ситуација сложенија и по живот војника опаснија, ратно другарство у јединици је израженије, што је логично и разумљиво. Оно је таква емоционална и интегрална сила која вишеструко повезује појединце у снажну социопсихолошку групу која се у војној терминологији назива борбена јединица. Борбено другар-

ство је израз међусобне солидарности, искрености, поверења, разумевања, сарадње, толеранције, помоћи, симпатије, бриге, повезаности, присности, критике, хуманости и жртвовања. На основу огромног нагомиланог искуства и резултата бројних истраживања може да се закључи да је војничко другарство један од најзначајнијих чинилаца социјално-психолошке климе у јединици. У нашем истраживању оно заузима друго место. Добри међуљудски односи и развијено ратно другарство индикатор су високог борбеног морала и чврсте вере војника и старешина у успех и победу у рату.

Емпиријски подаци указују да је ратно другарство веома добро развијено (49%) и развијено (48%). Само 3% припадника ВЈ сматра да је ратно другарство неразвијено и нарушено. Управо добијени подаци указују на његову митску вредност и суштину у борбеној јединици. Најразвијеније другарство јесте у јединицама на тежишту одбране. Испитаници чије су породице веома слабо збринуте имају најнижи скор на ратном другарству, исказан средњом вредношћу ($CB = 3,30$), у односу на оне који су слабо збринуте ($CB = 3,39$), добро збринуте ($CB = 3,48$) и веома добро збринуте ($CB = 3,57$). Из података може да се закључи да оцена ратног другарства показује тенденцију пораста с обзиром на збринутост породице.

Ратно другарство показује значајну повезаност са: поверењем у људе (0,65), категоријом међуљудских односа (0,63), поносом јединице (0,54) и са одговорношћу (0,48), а најниже је повезано са замором (0,23).

Ратно другарство у јединици јесте непресушни извор борбеног морала и знатно утиче на степен његове снаге ($\chi^2 = 167,9$ ниво значајности 0.00 $C = 0,35$).

Испитаници који неповољно процењују ратно другарство у највећој мери сврставају се у категорију ниског борбеног морала. Они који процењују ратно другарство као позитивно јесте највише (48%) у категорији високог борбеног морала.

Међуљудски односи су веома широк појам који се у разним дисциплинама схвата на различите начине. Ипак, оно што се у класичном војном значењу подразумева под синтагмом међуљудски односи, у друштвеним наукама, посебно у психологији, назива се социјално-психолошка клима.

Подаци истраживања за Војску у целини показују да су међуљудски односи веома добри (52,6%) и добри (42,5%). С обзиром на збринутост породице разлике су статистички значајне у односу на процену међуљудских односа у јединици. Они чије су породице добро збринуте боље процењују међуљудске односе, и обрнуто. Међуљудски односи су најтешње повезани са ратним другарством (0,63), поверењем у људе (0,59), поносом јединице (0,51) и са бригом о људима (0,50).

Слични односи добијени су и у погледу повезаности међуљудских односа и борбеног морала. Испитаници који су задовољнији међуљудским односима имају виши борбени морал и обрнуто.

Поверење у људе обухвата све релације поверења – поверење старешине у потчињене, поверење потчињених у старешине и међусобно пове-

рење унутар ових категорија, при чему оно битно утиче на борбени морал појединца и јединице као целине. Развијање и неговање поверења у људе, у њихове професионалне, стручне, борбене, мотивационе, вољне и друге способности доприноси изграђивању самосталности и иницијативе, стваралаштва, осећају сопствене вредности и равноправности у свакој ситуацији, па и при извршавању најсложенијих борбених задатака. И најмање запостављање (изостављање) некога у радном процесу, у руковођењу и командовању и другим процесима, знак је неповерења, што може да буде снажан ударац на личност појединца, али и на међуљудске односе у јединици. Уместо тога, у свакој ситуацији (борбеној поготово) односе и рад са људима треба заснивати на искрен, отворен, реалан и доследан начин, што ће имати веома позитивно дејство на развој и одржавање борбеног морала.

Емпиријски подаци показују да је поверење у људе веома изражено 44,6%, а изражено 51,3%. Поверење у људе је у најјачој вези са ратним другарством (0,65), међуљудским односима (0,59), поносом јединице (0,52) и са одговорношћу војника и старешина (0,51).

Добијене су знатне разлике између степена поверења у људе и изражености борбеног морала ($\chi^2 = 220,5$ степен значајности 0.0000 $C = 0,39$). У категорији ниског борбеног морала претежно су они испитаници који сматрају да га нема или да уопште не постоји поверење у људе. У категорији високог морала је 40,6% испитаника који сматрају да је поверење у људе веома присутно. Остали испитаници из ове категорије припадају категорији средњег морала.

Сарадња са становништвом јесте један од веома значајних чинилаца борбеног морала, и укупне борбене готовости јединице. Пружање конкретне материјалне, моралне, информативне и сваке друге подршке локалног становништва јединици, која је лоцирана на тим просторима, улива борцима сигурност, самопоуздање и одлучност, с обзиром на њихово уверење да и у најнеповољнијим условима не могу остати сами или напуштени, јер ће им у помоћ да прискочи неко од мештана, који имају исти интерес као и Војска – да сачувају то подручје од упада непријатељевих снага или њиховог заузимања.

Емпиријски подаци показују да је сарадња са становништвом веома добра (50%) и добра (37%). Сарадњу са становништвом најбоље оцењују старешине ($CB = 3,48$), резервисти ($CB = 3,25$), а на трећем месту су војници ($CB = 3,02$). Сарадња са становништвом има највећу корелацију са поверењем у мере заштите (0,48), са задовољством здравственом заштитом (0,47), а остале корелације крећу се од 0,29 до 0,42.

Испитаници који припадају категорији ниског борбеног морала, више од осталих, процењују да је сарадња са становништвом слаба и веома слаба. У категорији високог борбеног морала око 50% испитаника процењује да је та сарадња добра и веома добра. Остали испитаници (из варијабле сарадње) припадају категорији средњег морала. Наведене разлике су и статистички значајне ($\chi^2 = 158,0$, ниво значајности 0.00, $C = 0,34$).

Факторска анализа у функцији синтезе и закључка

У статистичкој обради на основу факторске анализе пружила се могућност утврђивања темељних фактора борбеног морала. Факторску анализу упитника за процену борбеног морала БМ-ВС омогућили су следећи статистички параметри: *Kaiser-Meyer-Olkin, Measure of Sampling Adequacy*.⁹ КМО = 0.96 (одличан), *Bartlett Test of Sphericity*¹⁰ = 13090.110, $p = 0.000$.

Корелациона матрица статистички се знатно разликује од идентичне матрице, а на дијагонали *Anti-image Correlation Matrix* вредности корелација свих варијабли крећу се од (МСА)¹¹ 0,91, колико износи најнижа корелација, до 0,98, колико износи највиша корелација.

Детаљна корелацијска анализа била би веома опширна, недовољно рационална, статистички и технички компликована, што значи да је у коначном исходу скоро немогуће да се дође до адекватних закључака. Зато је примењена факторска анализа, чији је смисао да се на основу одређених математичко-статистичких поступака изведе и прикаже повезаност великог броја варијабли чији је коначни исход мањи број смисаоних фактора.

На основу факторске анализе обухваћено је двадесет шест варијабли, чије су интеркорелације омогућиле факторски поступак. Из матрице интеркорелација двадесет шест варијабли, која је комплетна са јединицама у главној дијагонали, на основу методе главних компонената изоловано је двадесет шест манифестних варијабли, колико смо и подвргли факторизацији варијабли у скали.

На основу латентних коренова, чија је вредност већа од један ($\lambda > 1$), издвојена су четири фактора, који су потом ротирани *Облимин*-поступком. Добијена факторска структура у „матрици склопа“ (*Pattern Matrix*) у потпуности је интерпретабилна.

Вредности карактеристичних коренова за четири значајна фактора износе 10,737; 1,567; 1,243 и 1,092. Они обухватају 56,3 одсто пропорције варијансе.

⁹ *Kaiser-Meyer-Olkin* мера адекватности узорковања варијабли јесте показатељ за поређење величина опсервираних коефицијената корелације са величинама коефицијената парцијалне корелације. Мале вредности за КМО меру адекватности узорковања варијабли показатељ су да факторска анализа није одговарајући модел, пошто се корелације између парова варијабли не могу да објасне другим варијаблама.

¹⁰ *Bartlettov* тест сферичности може се користити за тестирање хипотезе да је корелациона матрица у ствари, матрица идентитета. Таква матрица на дијагонали има јединице, а недијагонални елементи су нуле. Овај тест захтева да подаци представљају узорак из мултиваријантне нормалне популације. *Bartlettov* тест је заснован на Хи-квадрат трансформацији детерминанте корелационе матрице.

¹¹ У вези с тим, МСА мери у којем обиму дата тврдња припада „фамилији“, тј. колико примењене тврдње припадају подручју за које су намењене да мере. То је коефицијент репрезентативности сваког ајтема (тврдње), при чему граница његове прихватљивости износи 0,50.

Табела 7 – Ротирана матрица фактора (Pattern Matrix)

Ред. број	Варијабле – елементи	Изоловани фактори				Комуналитет.
		I	II	III	IV	
13.	стручност и професионалност старешина	0,747				0,65
21.	информисање	0,739				0,59
0е.	борбена ефикасност јединице	0,730				0,58
10.	поверење у старешине	0,725				0,61
1е.	лични пример старешина	0,678				0,59
22.	припрема људи за задатак	0,661				0,60
15.	брига о људима	0,532				0,54
11.	поверење у наоружање	0,502				0,55
14.	понос јединицом	0,465				0,60
20.	одговорност војника и старешина	0,460				0,55
12.	обученост	0,445				0,36
34.	поверење у мере заштите од ваздушног удара	0,388				0,43
07.	спремност за одбрану суверенитета		0,813			0,71
06.	спремност за одбрану слободе		0,804			0,69
37.	увереност у могућност одбране		0,609			0,54
08	поверење у Врховну команду		0,533			0,56
38.	поверење грађана у ВЈ		0,510			0,50
24.	задовољство исхраном			0,699		0,60
25.	задовољство здравст. заштитом			0,610		0,61
65.	замор људи			0,547		0,41
27.	време ефикасности извр. задат.			0,467		0,41
17.	ратно другарство у јединици				0,857	0,74
16.	међуљудски односи				0,808	0,69
18.	поверење у људе				0,784	0,68
23.	сарадња са становништвом				0,404	0,38
Објашњена варијанса у процентима		41,3	6,0	4.8	4.2	
Део укупне варијансе у процентима		41,3	47,3	52.1	56.3	

Издвојени фактори имају различита засићења појединих манифестних варијабли (индикатора) и детерминишу њихов значај у целини варијансе.

На основу вредности карактеристичног корена (10,737) и броја ставки (питања) које чине први фактор може да се закључи да је тај фактор генерални и основа борбеног морала Војске Југославије у почетном периоду рата. Тим фактором засићене су следеће манифестације борбеног морала: стручност и професионалност старешина (0,75), квалитет информисања (0,74), борбена ефикасност јединице (0,73), поверење у старешине (0,72), лични пример старешине (0,68), припрема људи за задатак (0,66), брига о људима (0,53), поверење у наоружање (0,50), понос јединицом (0,46), одговорност војника и старешина (0,46), обученост (0,44) и поверење у мере заштите од ваздушних удара (0,39).

На основу величине засићења појединих питања и комуналитета (заједничка варијанса сваког питања са осталим питањима) први фактор може да се одреди (дефинише) веома прецизно према носећим одредницама. То су старешина и борбена јединица као социјална група – основни извор борбеног морала. Овај фактор садржи 41,3% укупне варијансе.

Други фактор засићен је следећим питањима: спремност за одбрану СРЈ (0,81), спремност за одбрану слободе (0,80), увереност у могућност одбране (0,61), поверење у Врховну команду (0,53) и поверење грађана у Војску Југославије (0,51). Очигледно је да прва два индикатора одређују у највећем обиму други фактор – спремност за одбрану СРЈ и њене слободе.

Трећи фактор има знатна засићења само са четири индикатора. То су: задовољство исхраном (0,70), задовољство здравственом заштитом (0,61), замор људи (0,55) и време ефикасности јединице (0,47). И овај фактор је могуће прецизно да се одреди, мада су у односу на друге области елементи позадинског обезбеђења у овом истраживању мало заступљени. Поред тога, трећи фактор може да се одреди као позадинско обезбеђење у функцији извора морала.

Четврти фактор чине, такође, само четири ставке: ратно другарство у јединици (0,86), међуљудски односи (0,81), поверење у људе (0,78) и сарадња са становништвом (0,47). Структура овог фактора јесте веома чиста. Прве три ставке су високозасићене и према том критеријуму може на следећи начин да се одреди: социопсихолошка клима у борбеној јединици у функцији борбеног морала.

На основу резултата факторске анализе издвојени су следећи фактори борбеног морала у почетном периоду рата:

1. старешина и борбена јединица – основни извор борбеног морала,
2. спремност припадника ВЈ за одбрану СРЈ и њене слободе,
3. позадинско обезбеђење као извор морала и
4. социопсихолошка клима у јединици у функцији борбеног морала.

Табела 8 – Матрица интеркорелација фактора

Фактори	I	II	III	IV
I старешина и борбена јединица				
II спремност за одбрану	0,47			
III позадинско обезбеђење	0,37	0,32		
IV клима у јединици	0,57	0,38	0,30	

Интеркорелације фактора су веома високе. Издваја се први фактор као носећи. Он је посебно удружен са социопсихолошком климом у борбеној јединици (0,57), са којом гради целину борбеног морала. *То значи да се у основи борбеног морала јединице налази старешина са свим својим особинама, знањима, способностима и од њега највише зависи социопсихолошка клима у јединици.*

Закључак

Полазећи од теоријских и емпиријских чињеница, могућа је релативно поуздана генерализација о основним факторима борбеног морала Војске Југославије у току оружаног сукоба са НАТО.

Истраживање борбеног морала специфично је према многим обележјима. Наиме, међузависност најзначајнијих фактора (друштвених, природних, психолошких и ситуационих) најизраженија је у рату. Управо је сложеност проблема истраживања наметнула потребу да теоријско разматрање буде засновано на филозофско-етичким и социолошко-психолошким сазнањима феномена морала војске у рату.

У првом делу истраживања тежиште је на кратком образложењу најзначајнијих димензија борбеног морала – његове сложености и променљивости.

На основу методологије истраживања обезбеђен је научни приступ у проналажењу доминантних детерминанти које димензионирају понашање људи у рату, конкретно за време оружаног сукоба НАТО и СРЈ.

Резултати показују да су постављени задаци истраживања остварени у целости. Наиме, поред утврђивања ставова бранилаца СРЈ према основним друштвеним вредностима, дошло се до поузданих показатеља о њиховом утицају на борбени морал. Такође, утврђене су доминантне вредности борбене јединице као социопсихолошке групе. Поред тога, утврђен је утицај појединих елемената позадинског обезбеђења на борбени морал и повезаност индикатора борбеног морала и других елемената који утичу на морал.

На основу коришћења адекватних метода истраживања обезбеђен је висок степен поузданости добијених резултата. Истраживање је показало да

је (не умањујући значај материјално-техничког фактора), упркос инфериорности Војске Југославије у наоружању и техници у односу на НАТО, морални фактор био заснован на поверењу бораца у стручност, одговорност и патриотизам старешина и у неопходност пружања отпора агресору. У најширем смислу, поједине менталне националне одлике бранилаца отаџбине испољиле су се непосредно. Опредељеност за одбрану слободе и суверенитета земље рангиране су као најзначајније.

Поједине слабости и недостаци у позадинском обезбеђењу компензоване су показатељима о повољној социјално-психолошкој клими у јединицама. Наиме, старешине и борбена јединица као социјална група представља основни извор борбеног морала. Овај фактор садржи 41,3% укупне варијансе.

На основу компарације варијабли на латентном и манифестном нивоу дошло се до закључка да суштину борбеног морала Војске Југославије у почетном периоду оружаног сукоба са НАТО чине четири релативно стабилна фактора: 1. старешине и борбене јединице; 2. спремност припадника ВЈ за одбрану отаџбине; 3. позадинско обезбеђење и 4. социопсихолошка клима у јединици. Конфигурација идентификованих фактора у структури борбеног морала мења се зависно од дужине трајања агресије.

Истраживање посебно указује на постојање одређених законитости у процесу изграђивања, испољавања и мерења борбеног морала ВЈ у ратним условима, а морал сврстава на ниво принципа ратне вештине, што представља значајан допринос теорији борбеног морала.

Резултати истраживања показују да методолошка вредност, поступност и дубина примене најсложенијих мултиваријантних метода у обради емпијске грађе могу да послуже као модел за наредна теоријска и практична истраживања. За изградњу и одржавање борбене готовости Војске Србије презентована сазнања, без сумње, веома су корисна.

Литература

1. Павићевић, Вуко: *Основи етике*, Култура, Београд, 1967.
2. Генералштабни ппукownik Д. Ђурић, *Основна тактика три рода Војске*, 1878.
3. *Војна енциклопедија*, ВИЗ, Београд, 1973.
4. Група аутора: *Научна утемељеност контроле и оцењивања борбене готовости оружаних снага Југославије*, Институт за стратегијска истраживања, Београд, 1991.
5. Касагић, Љубомир и Костић, Петар: *Психологија за војне старешине*, Центар високих школа ВА КоВ, Београд, 1992.
6. Костић, Петар: „Ратно искуство и мењање понашања ратника“, *Психологија*, 1–2, Београд, 1994.

7. Боројевић, Б.: *Људи у рату*, Глобус, Загреб, 1981.
8. Бугарски, Р.: *Језик од рата до мира*, Београд, 1997.
9. Бутворд, С.: *Распад Југославије*, превод, Београд, 1995.
10. Коупеланд, Н.: *Психологија и војник*, ВИЗ, Београд, 1965.
11. Лукић, Р.: *Социологија морала*, САНУ, Београд, 1974.
12. Михалек, М.: *Морал и рат*, ВИЗ, Београд, 1976.
13. Рејк, Б. и Егкок, К.: *Вредности, ставови и промена понашања*, Нолит, Београд, 1976.
14. Ибрахимашић, М.: *Морал армије*, ДСНО, Београд, 1967.
15. Група аутора: *Вредновање морала у систему борбене готовости Војске Југославије*, научноистраживачки пројекат, ГШ ВЈ, Београд, 1997.
16. Глигорић, Ј.: *Утицај верских традиција на борбени морал Војске Југославије*, необјављени магистарски рад, Војна академија, Београд, 1999.
17. Ђорђевић, М.: *Морал и одбрана*, НИЦ Војска, Београд, 2001.

РЕАКЦИЈЕ НА ЧЛАНАК: „ЕТИЧКИ АСПЕКТ СЛУЖЕЊА ВОЈНОГ РОКА У ЦИВИЛНОЈ СЛУЖБИ“

Војно дело, број 1/2009

Доцент др Бранко Бабић, пуковник*

На основу прочитаног чланка „Етички аспекти служења војног рока у цивилној служби“ аутора Мр Срећка Кузмановића, који је објављен у *Војном делу*, број 1/2009, стр. 206–226, и његове анализе садржаја, а у складу с важећом законском регулативом служења војног рока у цивилној служби, *достављам осврт* на следеће поднасловне у чланку:

1. „Правни основ приговора савести у нашој земљи“, стр. 211–214;
2. „Интервју с приговарачима савести“, стр. 219–224. и
3. „Закључак“, стр. 224–226.

Пре критичког осврта, желим да нагласим да су се у самом предговору поткрале две грешке (страна 206, редови: 19–21. и 29–31):

„Доношењем Уредбе о вршењу војне обавезе која се односи на служење војног рока у цивилној служби (примењује се од 4. новембра 2003. године)...“.

Пре свега, прва Измена и допуна Уредбе о вршењу војне обавезе донета је 29. августа 2003. године и објављена је у „Службеном листу Србије и Црне Горе“, број 37, почетком примене од 15. октобра 2003. године, у наслову нема „која се односи на служење војног рока у цивилној служби“. Затим, датум који је наведен „... (примењује се од 4. новембра 2003. године)...“ односи се на почетак примене Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе које се односе на служење војног рока у цивилној служби, а не на Уредбу о изменама и допунама Уредбе о вршењу војне обавезе:

„Већина приговарача савести наводили су разлоге који се могу квалификовати као успели покушај обмане комисије за регрутацију“.

* Аутор је запослен у Управи за обавезе одбране, Команда војног одсека Нови Сад. Проблематиком служења војног рока у цивилној служби аутор се бави од њене примене у Републици Србији, а на Факултету безбедности Универзитета у Београду, децембра 2006, одбранио је докторску дисертацију под називом: *Служење војног рока у цивилној служби и њен утицај на систем одбране*.

Овде треба нагласити да захтеве регрута за цивилну службу не решава комисија за регрутацију, него (њен тачан назив) „Посебна комисија“ како је наведено у члану 21а, Уредбе о вршењу војне обавезе.

1. „Правни основ приговора савести у нашој земљи“, стр. 211–214.

На основу анализе садржаја чланка уочавају се следеће чињенице:

– *прво*, обрађује се правни основ приговора савести из Устава СРЈ (члан 137) и Уставне повеље државне заједнице Србија и Црна Гора (чланом 58, истиче се само да „Регруту се гарантује право на приговор савести“, а не предвиђа служење војног рока у цивилној служби), а даље се у тексту не обрађује право лица на приговор савести из Устава Републике Србије, као највишем правном акту државе у којој живимо. У члану 45, Устав дефинише „лице није дужно да, противно својој вери или убеђењима, испуњава војну или другу обавезу која укључује употребу оружја“ и „лице које се позове на приговор савести може бити позвано да испуни војну обавезу без обавезе да носи оружје, у складу са законом“, што је јако битно за све заинтересоване регрутне обвезнике, за овај вид служења војног рока;

– *друго*, наводи се да је

„Закон о Војсци Југославије регулисао служење војног рока без оружја или у цивилној служби, с тим што је такав начин служења војног рока трајао двоструко дуже (двадесет и четири месеца)“.

Ипак, ту недостаје основна напомена да је тај период трајао до 26. јануара 2002. године када је служење смањено на тринаест месеци;

– *треће*, наводи се да је

„Претпоследњим изменама овог закона служење војног рока са оружјем скраћено на девет месеци, а служење војног рока без оружја, односно служење војног рока у цивилној служби на тринаест месеци, а последњим изменама – на шест, односно девет месеци“.

Сматрам да је недопустиво да се Измене и допуне Закона о Војсци наводе као „претпоследњим“ и „последњим“, што читаоцу не може дати никакве информације ради стицања увида и сазнања о променама трајања војног рока. „Претпоследње“ измене Закона објављене су у „Службеном листу СРЈ“, број 3, од 18. јануара 2002. године (члан 4, а у вези с чланом 296) применом од 26. јануара 2002. године, а „последње измене“ објављене су у „Службеном листу СЦГ“, број 44, од 22. октобра 2005. године, применом од 30. октобра 2005. године (члан 2, а у вези с чланом 296);

– *четврто*, одређивање организација и установа у којима ће се служити војни рок у цивилној служби је право министра одбране и оне се (које се баве делатношћу од општег интереса), његовим Решењем одређују ради упућивања регрута на служење војног рока у цивилној служби. Првим Решењем, које је донето 20. новембра 2003. године, одређено је 395 установа у Републици Србији и 206 установа на територији Црне Горе. Прва генерација војника је на служење војног рока упућена 22. децембра 2003. године;

– *пето*, чланом 27 Уредбе о вршењу војне обавезе дефинисано је – регрут, који жели да војну обавезу врши без оружја, „упућује се на служење војног рока без оружја у *војну јединицу* коју одреди начелник Генералштаба...“, али првом Изменом и допуном Уредбе о вршењу војне обавезе, од 15. октобра 2003. године, постојећи члан промењен је у корист регрута па он „упућује се на служење војног рока без оружја у јединицу или установу Војске или Министарства одбране коју одреди начелник Генералштаба“, а право одређивања, од 5. фебруара 2005, прелази с начелника Генералштаба на министра одбране. Овде треба нагласити да је аутор узео у обзир само Уредбу о вршењу војне обавезе из 1994. године, док измене и допуне из 2003. и 2005. године није разматрао;

– *шесто*, чланом 10, став 1 Уредбе о вршењу војне обавезе регулисано је да „Надлежни војни одсек позива и упућује војне обвезнике на лекарске и друге прегледе и психолошка испитивања и регрутовање у складу с планом регрутовања“, док је прва Измена и допуна Уредбе из 2003. године у ставу 2 регулисала: „Надлежни војни одсек дужан је да уз позив за регрутовање достави војном обвезнику и обавештење о праву грађана на приговор савести и законским решењима за његово остваривање“. Аутор је овде погрешно изнео извор тврдње, па наводи „Према одредби члана 10, став 2 Уредбе о вршењу војне обавезе, од 29. августа 2003. године („Службени војни лист“, бр. 31/03, од 3. новембра 2003. године), а у ствари ради се о Уредби о вршењу војне обавезе која је објављена у „Службеном листу Србије и Црне Горе“, број 37, од 29. августа 2003. године и „Службеном војном листу“, број 25, од 8. септембра 2003. године. „Службени војни лист“, број 31/03, прописује Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе које се односе на служење војног рока у цивилној служби;

– *седмо*, аутор даље наводи да

„Служење војног рока у цивилној служби траје девет месеци (ранијом уредбом, тринаест месеци)“.

Треба имати на уму чињеницу да је дужина служења војног рока регулисана Изменама и допунама Закона о Војсци Југославије која је објављена у Службеном листу СРЈ, број 3, од 18. јануара 2002. године и у Службеном војном листу, број 1, од 31. јануара 2002. године и да је истом Изменом војни рок, чланом 296, став 2 смањен на тринаест месеци, да би 2005. године војни рок био смањен на девет месеци. Уредба никада није дефинисала дужину служења војног рока, како наводи аутор;

– осмо, аутор истиче да

„Регрут који жели да војну обавезу обави у цивилној служби подноси захтев надлежном војном одсеку осам дана о пријему позива за регрутацију, у којем наводи разлоге због којих жели да војни рок служи у цивилној служби, те на којим пословима и у којим цивилним организацијама жели да служи војни рок у складу са својим образовањем, склоностима и опредељењем“,

што се коси са одредбама чланова 26 и 26а Уредбе о вршењу војне обавезе. Члан 26 Уредбе о вршењу војне обавезе дефинише поступак регрута за остваривање права за *служење војног рока без оружја, а не и поступак за цивилну службу* („Регрут [...] подноси захтев [...] војном одсеку код кога се води у евиденцији. У захтеву наводи разлоге због којих не жели да војни рок служи под оружјем, као и то на којим пословима у Војсци жели да служи војни рок, у складу са својим образовањем, склоностима и опредељењем“).

Исти члан је два пута мењан, први пут првом Изменом Уредбе, од 15. октобра 2003. године када се јасно разграничава поступак подношења захтева регрута за служење војног рока са оружјем и за служење војног рока у цивилној служби. *Чланом 26а* дефинисан је поступак регрута за цивилну службу: „Регрут који жели да војну обавезу врши у цивилној служби подноси захтев за служење војног рока у цивилној служби војном одсеку код кога се води у евиденцији. У захтеву наводи разлоге због којих жели да војни рок служи у цивилној служби, као и то на којим пословима у организацијама и установама ван Војске и Министарства одбране жели да служи војни рок, у складу са својим образовањем, склоностима и опредељењем“. Овом изменом Уредбе није прецизирано време када регрут може да изјави приговор савести, тако да је пракса показала да су регрути изјављивали приговор савести, од момента увођења у војну евиденцију до 1/3 служења војног рока са оружјем, што је надлежним војнотериторијалним органима представљало велико оптерећење у раду.

Другом Изменом и допуном Уредбе, од 5. фебруара 2005, измењен је члан 26а: „Регрут који жели да војну обавезу врши у цивилној служби подноси захтев за служење војног рока у цивилној служби војном одсеку код кога се води у евиденцији, у року од осам дана од дана пријема позива за упућивање на служење војног рока. У захтеву наводи разлоге због којих жели да војни рок служи у цивилној служби, као и то на којим пословима у организацијама и установама ван Војске и Министарства одбране жели да служи војни рок.“ Значи, од фебруара 2005. године регрути подносе захтев за цивилну службу, пошто су добили позив за служење војног рока са оружјем с наведеном војном поштом и гарнизонам. Треба напоменути да је другом Изменом Уредбе ограничен рок регруту за подношење захтева за служење војног рока без оружја „у року од 8 дана од дана пријема позива за упућивање на служење војног рока.“

Како истиче аутор, „осам дана о пријему позива за регрутацију“ не спомиње се ни у једном члану Уредбе, тако да код читалаца уноси забуну и не-сигурност;

– *девето*, регрут је имао право до 5. фебруара 2005. године да изрази своју жељу где ће обављати цивилну службу „у складу са својим образовањем, склоностима и опредељењем“. Тада је другом Изменом и допуном Уредбе о вршењу војне обавезе то право регруту ускраћено, а одређивање организације у којој ће служити војни рок у искључивој је надлежности чланова Посебне комисије, коју је именовао министар одбране 2003. године;

– *десето*, аутор истиче да

„Старешина организације или установе одређује лице које ће бити одговорно за праћење рада војника...“.

Чланом 27 Уредбе дефинисано је да „Лице одговорно за праћење рада војника на служењу војног рока у цивилној служби у организацији, односно установи је директор те организације, односно установе“. Ни једна организација или установа, која прима војнике на цивилну службу, на свом челу нема „Старешину“, него је то директор, одговорно лице, секретар или неко под другим називом.

Аутор у овом делу текста нигде не обрађује рад организационих јединица Министарства одбране које од децембра 2007, примају војнике на цивилну службу. Тачком 3 Упутства о регулисању служења војног рока („Службени војни лист“, број 31, од 3. децембра 2007. године) регулише се рад са војницима на служењу војног рока у цивилној служби;

– *једанаесто*, на страни 213, став 1, аутор истиче да се

„најновијом уредбом из 2007. године и у установама Министарства одбране...“

обавља друштвено користан рад. У претходном ставу је изнето да је рад војника у организацијским јединицама МО регулисан Упутством, а не „најновијом уредбом из 2007. године“, како аутор наводи;

– *дванаесто*, даље у ставу 1, аутор наводи одредбе Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе „рад ноћу“, не узимајући у обзир одредбе тачке 16, став 2 Измена и допуна Упутства („Службени лист СЦГ“, број 9, од 4. марта 2005. године) где се „рад ноћу“ брише и даје могућност одговорним лицима да, уз претходну сагласност регрута, поједине регруте одређује и ноћу да обављају друштвено користан рад;

– *тринаесто*, на страни 213, став 2 аутор истиче:

„Војнику на служењу војног рока у цивилној служби припада – војничка плата (као и за војнике у Војсци), и друге накнаде, поред права на накнаду трошкова за смештај и исхрану (што укључује и новчану накнаду за градски превоз)“.

Тачком 17 Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе дефинише се (у ставу 2), да лице, које је позвано у вези с вршењем војне обавезе, има право на накнаду трошкова за превоз „средствима јавног саобраћаја“, а не само накнаду за превоз средствима градског превоза, јер сви градови, а посебно мања насељена места немају градски превоз;

– *четрнаесто*, на страни 213, став 3 аутор говори о прекиду служења војног рока војнику у цивилној служби и, у вези с тим, о даљем поступку да се војник

„упућује на служење војног рока у војну јединицу или установу Војске или Министарства одбране у којој војни рок служи без оружја...“.

Када је изнео ову чињеницу, аутор није уочио да се у наведене јединице и установе Војске и МО упућују регрути који су служили *војни рок без оружја* (како је наведено чланом 27, став 1 Уредбе), а не војници који су служили војни рок у цивилној служби. Чланом 27б Уредбе, до друге Измене Уредбе (5. фебруар 2005. године), регулисано је да се лице, којем је прекинута цивилна служба, упућује на даље служење војног рока у војну јединицу без оружја, да би другом Изменом Уредбе било регулисано да се такво лице упућује на даље служење војног рока са оружјем у, за то, одређене војне поште (пример: ВП 1423, Сомбор и ВП 6002, Зајечар) одмах по извршеном прекиду цивилне службе, не чекајући следећи упутни рок;

– *петнаесто*, у ставу 4, аутор износи разлоге који су ограничавајући за прихватање захтева за цивилну службу, али који су важили до доношења друге Измене и допуне Уредбе о вршењу војне обавезе (до 5. фебруара 2005. године). Првобитном Изменом и допуном Уредбе право на приговор савести нису могла остварити лица чланови ловачког и стрељачког друштва; лица која се баве продајом и поправком оружја и муниције; лица која раде у војној индустрији или на истраживачким пројектима за потребе Војске. Од фебруара 2005. године то нису ограничавајући фактори за цивилну службу па се чланом 27а Уредбе дефинише да „Право на приговор савести при регулисању војне обавезе, односно права да војни рок служи без оружја или у цивилној служби не може остварити лице: које поседује дозволу за ношење или држање оружја; које је у последње три године поднело захтев за ношење или држање оружја; које је правоснажно осуђивано за кривично дело које се гони по службеној дужности или за кривично дело са елементима насиља које се гони по приватној тужби; које је у последње три године правоснажно кажњавано за прекршаје са елементима насиља“.

На основу наведених петнаест чињеница може да се укаже да аутор недовољно познаје нормативна докумената, која регулишу служење војног рока у цивилној служби и чињеницу да је у обради појединих делова текста узимао у обзир само поједине чланове из:

1. *Уредбе о вршењу војне обавезе* из 1994. године (СЛ СРЈ, број 36, од 29. априла 1994. године, применом од 7. маја 1994. и СВЛ, број 15, од 13. маја 1994. године);

2. прве *Измене и допуне Уредбе* из 2003. године (СЛ СЦГ, број 37, од 29. августа 2003. године, применом, од 15. октобра 2003. године и СВЛ, број 25, од 8. септембра 2003. године) и
 3. *Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе* које се односе на служење војног рока у цивилној служби (СВЛ, број 31, од 3. новембра 2003. године, применом, од 4. новембра 2003. године).
- У обзир нису узета документа која су наведена у списку литературе.

2. „Интервју с приговарачима савести“, стр. 219–224.

Аутор истиче да је

„Интервју с приговарачима савести спроведен у јулу и августу 2008. године на територији Београда“,

при томе се не наводе организације и установе у којима је спроведен интервју, нити се наводи укупна популација војника која је била на располагању да се укључи у истраживање ради одабира репрезентативног узорка истраживања. Узорак истраживања су чинили војници (48),

„који су у то време били у цивилној служби“.

Треба напоменути да је Решењем министра одбране („Службени војни лист“, број 11, од 4. марта 2008. године) одређено 207 установа у Београду које могу да примају војнике на цивилну службу, од којих је: јавних здравствених установа – 39; установа социјалне заштите – 28; центара за социјали рад – 1; предузећа – 18; предузећа за радно оспособљавање и запошљавање инвалида – 5; установа културе – 21; образовних установа – 59; организационих јединица МО – 27 и осталих установа – 9. Број установа у Београду јесте 11,8%, од укупног броја установа које су одређене на територији Републике Србије. У тим установама цивилну службу просечно служи од пет стотина до шест стотина војника.

Шта је потребно да се зна о интервјуу?

Овом техником се прикупљају мишљења о неком проблему помоћу разрађеног *система питања*. Интервју се води усмено, испитивач има увид у понашање испитаника и може да активније учествује и интервенише кад осети да испитаник не разуме питање и да остави утисак о искрености и мотивисаности испитаника за сарадњу. Због тих предности интервју је веома често коришћена техника. Слабе стране ове технике су: споро прикупљање података, *немогућност испитивања великих узорака*, дуготрајна обука анкетара, компликована обрада података и веома висока цена целог истраживања. Најчешће се користи *као долунско средство* за продубљивање података прикупљених упитником на великом броју испитаника. Питања у интер-

вјуу морају бити *прецизно структурирана и формулисана*. Основна зами-сао при избору узорка и њеној употреби заснива се на примени индуктивног поступка. Из једног ширег скупа потенцијалних испитаника (популације) истраживач *бира ограничен број испитаника* (узорак), а затим на основу резултата добијених на том ограниченом скуп изводи *закључке* за цео основ-ни скуп (популацију). Оспоравање поступка индуктивног закључивања у ем-пиријским истраживањима, од логичара и филозофа, старо је колико и ем-пиријско истраживање. У нашем случају овај проблем могао би бити поста-вљен у следећем облику: „Како може да се закључује било шта о мишље-њима, уверењима, ставовима и знањима војника који служе војни рок у ци-вилној служби, о мотивима јављања на цивилну службу када, по правилу, нисмо у могућности да испитамо све њене припаднике, већ само њихов ма-њи део, у овом случају испод 10% популације?“. Значи, при избору узорка испитаника неопходно је да се обезбеди да је ужи скуп *репрезентативан* у односу на целину о којој се закључује.

За класификацију типова узорака најчешће се користи податак да ли су испитаници изабрани на основу неког модела заснованог на теорији веро-ватноће или не. Типови узорака који нису одабрани на основу модела за-снованих на теорији вероватноће најчешће се класификују као пригодни, намерни или квотни. Најважнији (и најчешће коришћени) узорци изабрани на основу теорије вероватноће су: прост случајни и стратификовани узорак. Прост случајни узорак најчешће се дефинише као узорак у којем свака једи-ница ширег скупа (популације) има приближно исту вероватноћу да уђе у узорак. Термин „случајност“ не указује на одсуство правилности у избору узрока (као што би се из назива типа узорка могло да закључи), већ на под-једнаку шансу сваког припадника ширег скупа да буде изабран у узорак.

На основу искуства у истраживању друштвених процеса и појава може да се укаже да је осетљивост резултата на грешке подједнака у свим фаза-ма истраживања. Према томе, и најбоље урађен истраживачки план и до-бро изабрани (или конструисани) инструменти, а и најбрижљивије изабран узорак и испланирана обрада података не обезбеђују поуздане резултате, ако у теренској фази истраживања нису обезбеђени услови за њено успе-шно извођење, као што су: инструменти морају имати јасна и прецизна упутства тако да испитаник тачно зна шта се од њега тражи; просторија у којој се изводи испитивање мора бити пространа и светла; избор оптимал-ног времена за испитивање (најпогоднији термин је у јутарњим сатима, а најнепогоднији у касним вечерњим, непосредно после ручка или напорног посла); да ли су пре испитивања испитаници имали неки буран састанак, да ли су преморени и тако даље.

Ови организационо-технички захтеви се релативно лако задовољавају. Међутим, избор способних и поузданих теренских сарадника, већ је знатно већи проблем. Истраживач мора да пронађе заинтересоване и подесне кан-

дидате за сараднике на терену, мора да их стручно и материјално мотивише за рад и добро обучи. Поред општих услова (мотивисаност, опште и стручно образовање), теренски истраживач мора да поседује и нека друга својства личности као што су: способност брзог и лаког успостављања контакта с људима, савесност и објективност.

Када се имају у виду наведене чињенице о интервјуу, могу да се поставе следећа питања:

1. да ли је, у припреми интервјуа, био урађен и разрађен систем питања из области цивилне службе на основу којих би се могли извести валидни закључци за целу популацију или се цело истраживање свело на једно питање: „Који су мотиви вашег јављања за служење војног рока у цивилној служби, да ли је то приговор савести или сте се руководили неким другим разлозима“;
2. да ли је величина узорка истраживања репрезентативна (48 војника) у односу на популацију (500 војника) и да ли се на основу добијених резултата могу извести валидни закључци;
3. зашто аутор није користио упитник у истраживању, а преко интервјуа прикупио допунске податке;
4. како прецизно да се формулишу питања када је у истраживању аутор користио само једно питање;
5. којим принципом се руководио у избору узорка истраживања: војника организација и установа и
6. да ли аутор сматра да су добијени резултати интервјуа валидни да се могу извести закључци за целу популацију војника.

Аутор на 219. страни истиче:

„Већина приговарача савести наводили су разлоге који се могу класификовати као успели покушај обмане комисије за регрутацију“.

Овде треба поново истаћи да захтеве регрута за цивилну службу не решава комисија за регрутацију, него за то формирана Посебна комисија, од стране министра одбране, а како је то регулисано Уредбом о вршењу војне обавезе, у члану 21а. Поставља се оправдано питање (а то, сигурно, није утврђено) шта су војници у својим захтевима (за цивилну службу) наводили као разлоге приговора савести. Уколико су наведени разлози које аутор истиче у свом истраживању (задржавање посла; неодсуствовање од куће; неспособност прилагођавања на војничке услове живота и рада; мањи број часова рада; неодржавање од мајчине кухиње и избегавање обавезе служења у резервном саставу), онда то не би могли бити разлози приговора савести. У вези с тим, може да се постави оправдано питање и члановима Посебних комисија зашто су такав захтев позитивно решили. Уколико регрути нису навели претходно наведене разлоге, него су, на пример, њихови раз-

лози били: боји се рата или презиру рат као начин решавања конфликта – онда су чланови Посебне комисије донели исправну одлуку. Имајући то у виду, не може се извести валидан закључак да ли су регрути „обманули комисију за регрутацију“ или не.

На истој страни аутор истиче:

„Оправдан је страх да одласком на редовно служење војног рока нико неће моћи да гарантује да ће после његовог одслужења они моћи да наставе тамо где су већ били запослени“.

Аутор не узима у обзир чињеницу из Закона о раду, VI поглавље, одељак 7 – мировање радног односа. Чланом 79 регулисано је да запосленом лицу *мирују права и обавезе* које се стичу на раду и по основу рада, ако одсуствује са рада због одласка на одслужење, односно дослужење војног рока. Даље, аутору би требало бити познато да запослени радник коме су мировала права и обавезе по основу служења војног рока, има право да се у року од петнаест дана, од дана одслужења, врати на рад код послодавца. Пре одласка на одслужење војног рока запосленом раднику доноси се Решење о мировању права и обавезе из радног односа и врши се његова одјава осигурања у Фонду ПИО. Да је аутору била позната та чињеница, не би на 220. страни, на крају првог пасуса, изјавио:

„Уочени проблем може се решити изгласавањем закона да запосленим војницима који су на редовном служењу војног рока послодавац обезбеди повратак на посао након одслужења војног рока“.

На страни 220, први пасус, аутор наводи:

„С етичког становишта жеља да се задржи пронађени посао једини је разлог за који се лажни приговарачи савести не могу у потпуности осудити“.

Овде се не ради о осуди лажних приговарача савести или оних који то нису. Поступак за остварење права на приговор савести и цивилну службу јесте јасно дефинисан и чланови Посебне комисије треба да раде према њему. Није познато читаоцу (верујем ни самом аутору), да ли су регрути у свом захтеву навели разлог за приговор савести „да не изгубе посао“ или су га изнели током спроведеног интервјуа. Уколико су га навели у свом захтеву, онда се ради о грешци коју су учинили чланови Посебне комисије па су регруту позитивно решили захтев.

У другом пасусу, аутор образлаже став 15% правих приговарача савести и наводи поједине цитате из дела Достојевског, Гроздића, Иљина. На основу којих показатеља из интервјуа јесте аутор извео поједине цитате и закључке? Да ли се ради о „презиру и страху од рата“ или су у току интервјуа добијени и други одговори који нису презентовани у чланку.

На основу којих показатеља аутор износи тврдњу на 221. страни, пасус 1:

„Међутим, нису на прави начин васпитавани о животу који је пред њима и који је пун динамике, неизвесности и промена, што за последицу има њихову неспремност да се стављају у разне ситуације“.

Да ли је то критика породичног васпитања, родитеља регрута, или система у целини? На основу „неспремности да се прилагоде на војничке услове живота и рада“ и „неспремности да се одрекну мајчине кухиње“ не бих се усудио да изрекнем квалификацију „... нису на прави начин васпитавани...“. Овде треба имати у виду чињеницу да је Устав Републике Србије, чланом 45 дао право сваком лицу да изјави приговор савести и да га може остварити (или не) у складу с важећим законима. Зашто овде да се приговара регрутима да „... нису на прави начин васпитавани...“ када се позивају на своје уставно право. Инструмент на основу којег би се чланови Посебне комисије уверили да је разлог (који је регрут навео у молби за цивилну службу) прави разлог приговора савести није откривен, можда и због чињенице што чланови Посебне комисије немају право да траже од регрута да образложе разлоге савести.

Даље, у истом пасусу аутор износи лични став:

„Остаје жал за тим временима када се испраћај у војску изједначавао са свадбом, али је најжалије да ни ти младићи ни њихове породице нису свесне чињенице о тој великој позитивној промени које млади људи за тих неколико месеци доживе након одслужења класичног војног рока“.

Није препоручљиво да се лични став јавно износи, поготово не у склопу резултата истраживања, јер се до наведене тврдње није дошло током интервјуа.

Даље, у другом пасусу, аутор износи:

„... са којим правом можемо у потпуности осуђивати ове момке када смо свесни чињенице да се један број синова професионалних војних лица и цивилних лица на служби у Војсци, о наговору или прећутној сагласности својих родитеља, опредељује за овај избор“.

Читалац мора да се запита како осуђујемо „ове момке“ и на који начин, ко их осуђује, преко чега (или кога), на који начин је изречена осуда и тако даље. Све су ово питања на која аутор мора дати детаљнији одговор, али одговор који је у вези с резултатима истраживања, а не да се даје лични став или суд. То се исто односи и на други део пасуса који се односи на синове војних и цивилних лица. На основу којих података и показатеља је аутор дошао до овог закључка: да ли на основу неформалних разговора, с

ким, када, на основу којих питања, да ли на основу званичних података из војнотериторијалних органа и команди или неког другог извора? Износити такве тврдње је неозбиљно од аутора, а поготово од научног радника.

У првом пасусу, на 222. страни, аутор истиче:

„У нашем случају не само да је заказала осуда јавног мњења већ је наишла на дубоки зид ћутања и прећутне сагласности“.

Даље, аутор износи тврдњу:

„сигуран сам да су они свесни да њихове одлуке нису моралне, али се ипак опредељују за такав корак“.

Може да се постави оправдано питање, како је током истраживања аутор дошао до наведених тврдњи, чиме поткрепљује изнете чињенице. То су само нека питања на која треба дати валидан одговор када се узимају у обзир закључци резултата истраживања, јер су они изнети у поглављу „Интервју с приговарачима савести“. Можда је требало да коментари аутора буду истакнути у неком другом поглављу, а не у резултатима истраживања.

У другом пасусу, на 222. страни, аутор истиче:

„... да нису информисани о томе шта се подразумева под приговором савести...“.

То је супротно одредбама Уредбе о вршењу војне обавезе, у којој је, чланом 5 дефинисано: „Позив за упућивање на служење војног рока садржи поуку о праву на изјављивање приговора савести.“ У вези с тим, сва заинтересована лица била су званично обавештена о праву на приговор савести (позивом) и преко огласне табле у седишту свих војних одељака. Допунске информације су могли добити (и добијају) од овлашћених лица из војних одељака и војних одсека. Оптуживати државу да је „највише крива“ због неинформисаности регрута јесте неозбиљно, имајући у виду чињеницу да су важећим законским актима, пре свега Уставом, сви регрути обавештени о праву које им је дато на основу изјављивања приговора савести.

У истом пасусу, аутор и даље користи термин „обмањују регрутну комисију“, уместо Посебну комисију која решава захтеве регрута који су изјавили приговор савести.

У вези с овим поглављем истичем:

1. веома штуро се образлажу добијени резултати истраживања, можда из разлога што је истраживање узимало као основу за своје закључке само једно питање из којег се није могло донети више закључака;

2. изабран је мали узорак истраживања (испод 10%) па се на основу тог узорка не могу донети генерални закључци за целу популацију;

3. у постојеће резултате истраживања аутор уграђује поједине цитате Достоевског, Иљина, Гроздића, што је требало да се уради у посебном поглављу, а да се износе само резултати до којих се дошло током спроведеног интервјуа;

4. дају се лични коментари појединих делова из интервјуа, што није препоручљиво у научним радовима;

5. не познају се одредбе Закона о раду, у вези с радним односом запослених лица која одлазе на служење војног рока, не раздвајају се лица да ли служе са оружјем или служе у цивилној служби. За сва лица, која извршавају обавезу служења војног рока, Закон предвиђа иста права;

7. интервју није узео као основу разраду системских питања, већ само једно питање, које није прецизно структурирано и формулисано па је из тог разлога и обухваћен мали број испитаника;

8. аутор недовољно познаје нормативна документа која дефинишу приговор савести и цивилну службу, посебно, *Уредбу о вршењу војне обавезе, Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе* које се односе на служење војног рока у цивилној служби, а пошто у литератури не спомиње, и *Упутство о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби* (Сектор за људске ресурсе, Управа за обавезе одбране, инт. бр. 2276-1, од 13. маја 2008. године).

3. „Закључак“, стр. 224–226.

У закључку аутор предлаже одређена решења за превазилажење

„несагледивих негативних последица... коришћењем одређених лекова... по препоруци лекара... у редовној примени“, као што су:

1. да „цивилна служба траје двоструко дуже“,
2. да „војник на редовном одслужењу војног рока не може да изгуби посао“,
3. „преиспитивање институција и установа у којима може да се цивилно служи војни рок, јер су многе од њих изузетно примамљиве за регруте“,
4. „да се забрани регрутної комисији... да узима у обзир жеље регрута“,
5. „да се формира јавни списак особа које ургирају за своје штићенике...“
6. да „Министарство одбране формира посебну комисију која би најмање једанпут месечно контролисала извршавање радне обавезе регрута...“,
7. „да се прва половина војног рока у цивилној служби мора служити у јединицама ВС...“ и
8. „повести кампању којом би се подржало цивилно служење војног рока само за оне регруте који истински имају приговор савести...“.

Посебну анализу заслужују решења која су наведена под редним бројевима 2, 4 и 6, имајући у виду да су она предвиђена законским и подзаконским актима.

Законом о раду, чланом 79 регулисано је да „запосленом лицу мирују права и обавезе које се стичу на раду и по основу рада“, док је на одслужењу војног рока и да запослено лице има право да се, у року од петнаест дана од дана одслужења војног рока, врати на рад код послодавца.

Чланом 21а Уредбе о вршењу војне обавезе регулисан је рад Посебне комисије, поред осталог, она има задатак да обави разговор с регрутом, а при одлучивању о захтеву регрута користи списак организација и установа с укупним бројем слободних места на којима се може остварити та служба. Тачком 14 Упутства регулисано је да Посебна комисија, по захтеву регрута, доноси решење о служењу војног рока у којем утврђује дужину војног рока и организацију или установу у којој ће регрут да служи војни рок. Детаљан рад чланова Посебне комисије је регулисан у Упутству о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби, од 23. до 33. тачке. Тачком 30 дефинише се поступак одређивања адекватне организације или установе за сваког регрута: 1. користе списак организација и установа у којима се војни рок служи у цивилној служби; 2. користе укупан број слободних места (на основу израђеног Плана попуне организације – установе); 3. користе израђени „Преглед потреба за попуном са војницима на служењу војног рока у ЦС“; 4. користе податке о здравственој способности регрута и њиховим психофизичким способностима; 5. користе податке о степену образовања, занимању као и о другим квалификацијама регрута и 6. воде рачуна да регрут не може бити распоређен у организацију – установу у којој је запослен или у којој раде чланови његове уже породице. Жеља регрута за одређеном установом или организацијом, за чланове комисије, никада није била пресудна да би му се одредила установа.

Изменама и допунама Уредбе о вршењу војне обавезе, чланом 55а регулисан је надзор над остваривањем права и вршењем дужности војника који војни рок служе у цивилној служби. „Организациона јединица део Министарства одбране надлежна за војну обавезу врши... и контролу војника који служе војни рок... у цивилној служби, као и ... организација или установа ван Војске и Министарства одбране“. Значи, Уредба је регулисала контролу рада војника као и организација и установа. Од министра одбране, на нивоу војнотериторијалних команди, одређена су лица која могу да врше контролу рада војника и организација. Предлог аутора да се, најмање једном месечно, контролишу војници јесте нереалан, будући да на територији Републике Србије преко 1.900 установа прима војнике и да овлашћена лица немају могућности да изврше контролу свих установа у току године, а камоли једном месечно.

Аутор у другом пасусу, на 225. страни, наводи услове за стављање на списак установа у којима може да се служи војни рок у цивилној служби:

„да је та институција на буџету државе и да је склопила уговор с Министарством одбране“.

Тачком 42 Упутства о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби регулише се Уговор између Министарства одбране и организације, односно установе потписује тек након што министар одбране Решењем одређену установу стави на списак за пријем војника на служење војног рока у цивилној служби. Уговором се уређују међусобна права и обавезе у односу на војнике који војни рок служе у цивилној служби у тој организацији, односно установи. Да би нека установа била стављена на списак, мора да испуни следеће услове: 1. да је Решењем министра одбране одређена за пријем војника; 2. бави се делатношћу од општег интереса; 3. финансира се из буџета чији је оснивач орган државне управе и 4. обезбеђује и исплаћује новчане принадлежности (плате и путне трошкове) војницима, а не само да је на буџету државе, како аутор истиче.

На истој страни, у трећем пасусу, аутор говори о обуци војника:

„војник се обучава према програму за обучавање грађана за одбрану земље“,

не узимајући у обзир чињеницу да се циљ обучавања у Упутству о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе, које се односе на служење војног рока у цивилној служби, мењао. Тачком 21 Упутства регулисано је да се за време служења војног рока у цивилној служби војник у организацији или установи обучава по програму приправника одређене школске спреме и по програму обучавања грађана за одбрану земље. Обучавање војника по програму за приправника вршило се у организацијама и установама (до 4. марта 2005. године), на начин и по садржају како је то уређено прописима за делатност коју обавља организација или установа у којој војник врши друштвено користан рад, као и општим актима те организације или установе. Од 4. марта 2005. године, војник се у организацији или у установи обучава „за обављање друштвено корисног рада, прописаног општим актима организације или установе“.

У организацији Управе за ванредне ситуације МО, војник се обучавао за одбрану земље према плановима и програмима које је прописало Министарство одбране, а у складу са основама планова и програма обучавања за одбрану земље. Ради се о два плана и програма: *прво*, чланом 27в Уредбе о вршењу војне обавезе министар одбране је 31. августа 2004, прописао План и програм обучавања за одбрану земље војника на служењу војног рока у цивилној служби и *друго*, чланом 14, став 2, тачка 29 Закона о одбрани и чланом 27в Уредбе о вршењу војне обавезе, Управа за ванредне ситуације МО је прописала План и програм обуке војника на служењу војног рока у цивилној служби (инт. бр. 840-54/2008-03).

На основу којих показатеља аутор износи тврдњу да
„од предвиђених активности једино се реализује
обука у гашењу пожара...“?

Да ли је аутору позната чињеница да је с Црвеним крстом Србије и Ватрогасним савезом Србије, Управа за ванредне ситуације потписала Уговор о пословно-техничкој сарадњи о извођењу дела обуке са војницима из стручно-специјалистичке обуке, тј. обуке из области прве помоћи (30 часова) и обуке из области заштите од пожара и спасавања из рушевина (30 часова)? Иста обука се и реализује по датим темама и наставним јединицама. Чињеница је да се обука не реализује са свим војницима, због ограничених материјалних средстава, али треба да се истакне да је она интензивирана током 2008. и 2009. године. Тако је на територији надлежности Војног округа Нови Сад, до сада, обуку завршило 28% војника, који су одслужили војни рок у цивилној служби. Слично је стање и на подручју ВОк Београд и Ниш.

Актом или нормативним документом није регулисано да „од 2008. године регрутне комисије траже запосленим регрутима... и потврду фирме којим се замрзава њихов радни однос“. Чланом 27а Уредбе о вршењу војне обавезе јасно је прописано ограничење за цивилну службу, у којима се не наводи „потврда фирме“.

На 226. страни аутор наводи:

„претходним прописима до трећег месеца војног рока
могло је да се искористи право на приговор савести...“,

не наводећи нормативни докуменат којим је то регулисано. Чланом 26а Уредбе о вршењу војне обавезе регулисано је да „Захтев за служење војног рока у цивилној служби може поднети и војник на одслужењу војног рока, пре истека 1/3 војног рока. Надлежни војни старешина такав захтев прослеђује војном одсеку у року од 48 сати“. Ово право су остварили војници до 5. фебруара 2005. године када им је другом Изменом и допуном Уредбе то право укинута.

Даље, аутор наводи:

„институције које потпишу уговор с Министарством
одбране... новчане принадежности за сваког
регрута надокнадиће Министарство“,

што не одговара стварном стању, јер се и ова проблематика исплате новчаних принадежности регрутима мењала. Чланом 27 Уредбе то је регулисано на следећи начин: *прво*, од 15. октобра 2003. године до 5. фебруара 2005. године Министарство одбране је исплаћивало новчане принадежности; *друго*, од 5. фебруара 2005. године до 27. јануара 2007. године „Организација, односно установа рефундира Министарству одбране трошкове примања војника који војни рок служе у цивилној служби“ и *треће*, од 27. јануара 2007. године „Организација, односно установа обезбеђује и исплаћује трошкове примања војника који војни рок служе у цивилној служби“.

~ • ~

На основу критичког осврта (с обзиром на наведена три поднаслова у чланку), може да се укаже аутору и читаоцима да се у припреми рада, који у себи има и одређене резултате истраживања, мора приступити крајње обазриво и одговорно. У тумачењу појединих ставова аутор не сме да износи свој став или суд, него мора веродостојно да објави добијене резултате истраживања. У обради текста морају да се прате промене у нормативним документима, а не да се износе само првобитна решења.

Треба да се истакне да у списку литературе, која обрађује наведену тематику, аутор није навео ниједан нормативни акт о приговору савести и цивилној служби. Наведену проблематику дефинишу:

1. *Устав Републике Србије*, „Службени гласник Републике Србије“, број 83, од 1. октобра 2006. године и допуна „СГ РС“, број 98, од 10. новембра 2006. године;

2. *Уредба о вршењу војне обавезе* (СЛ СРЈ, број 36, од 29. априла 1994. године, применом од 7. маја 1994. и СВЛ, број 15, од 13. маја 1994. године);

3. прва *Измена и допуна Уредбе о вршењу војне обавезе* (СЛ СЦГ, број 37, од 29. августа 2003. године, применом од 15. октобра 2003. године и СВЛ, број 25, од 8. септембра 2003. године);

4. друга *Измена и допуна Уредбе о вршењу војне обавезе* (СЛ СЦГ, број 4, од 28. јануара 2005. године, применом од 5. фебруара 2005. године и СВЛ, број 3, од 10. фебруара 2005. године);

5. трећа *Измена и допуна Уредбе о вршењу војне обавезе* (СГ РС, број 6, од 19. јануара 2007, применом од 27. јануара 2007. године);

6. четврта *Измена и допуна Уредбе о вршењу војне обавезе* (СГ РС, број 86, од 21. септембра 2007, применом од 29. септембра 2007. године и СВЛ, број 24, од 5. новембра 2007. године);

7. *Упутство о регулисању служења војног рока у цивилној служби у организационим јединицама МО* (СВЛ, број 31, од 3. децембра 2007. године, применом од 4. децембра 2007. године);

8. *Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе које се односе на служење војног рока у цивилној служби* (СВЛ, број 31, од 3. новембра 2003. године, применом од 4. новембра 2003. године);

9. *Измена и допуна Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе које се односе на служење војног рока у цивилној служби* (СЛ СЦГ, број 9, од 4. марта 2005. године, применом од 12. марта 2005. године и СВЛ, број 8, од 28. марта 2005. године);

10. *Упутство о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби*, издање Сектора за људске ресурсе, Управа за обавезе одбране, инт. бр. 2276-1, од 13. маја 2008. године;

11. *Закон о Војсци Србије*, „Службени гласник Републике Србије“, број 116, од 11. децембра 2007. године и „СВЛ“, број 34, од 24. децембра 2007. године;

12. *Закон о Војсци Југославије*, „СЛ СРЈ“, број 43, од 27. маја 1994. године, измене и допуне „СЛ СРЈ“, бројеви 28/96, 22/99, број 44, од 25. јуна 1999; број 74, од 25. децембра 1999; бројеви 3/02, 37/02, 1/03, 3/03; „СЛ СЦГ“, бројеви 7/05 и 44/05, од 22. октобра 2005. године;

13. *Закон о раду*, „СГ РС“, број 73, 2001. године;

14. *Решења и допуна Решења о одређивању организација и установа које се баве делатношћу од општег интереса у које ће се упућивати регрути на служење војног рока у цивилној служби:*

- *Решење* „СВЛ“, број 32/03, од 20. новембра 2003. године;
- *Допуна решења* „СВЛ“, број 37/03, од 31. децембра 2003. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 12/05, од 21. априла 2005. године;
- *Допуна решења* „СВЛ“, број 20/05, од 13. јуна 2005. године,
- *Допуна решења*, „СВЛ“, број 34/05, од 19. септембра 2005. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 3/06, од 25. јануара 2006. године;
- *Допуна решења* „СВЛ“, број 15/06, од 25. маја 2006. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 37, од 30. новембра 2006. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 16, од 13. августа 2007. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 28, од 19. новембра 2007. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 11, од 04. априла 2008. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 27, од 30. јуна 2008. године;
- *Решење* „СВЛ“, број 44, од 21. новембра 2008. године и
- *Решење* „СВЛ“, број 8, од 23. марта 2009. године.

MSc Зоран М. Мачак, потпуковник*

Након прочитаног чланка „Етички аспекти служења војног рока у цивилној служби“ аутора мр Срећка Кузмановића, потпуковника на служби у Војној академији, који је објављен у *Војном делу*, број 1/2009, Београд, стр. 206–226, сматрам да читалачкој публици треба да се појасне недоумице, а неким и да се разбију заблуде које би могле проистећи након читања поменутог чланка.

Аутору чланка који се објављује у било ком часопису, нарочито оном који је високо рангиран у области за коју је специјализован (какав је несумњиво *Војно дело*), циљ је да привуче што шири круг читалачке публике. При том, његова писана реч мора бити аргументована, заснована на чињеницама, а у вези с досадашњим сазнањима и што уверљивија и потпунија за лица која, у већој или мањој мери, поседују сазнања о обрађиваној тематици.

Пошто се слажем са ауторовим ставом „најбоље је целокупну ствар сагледати из свих углова“ (стр. 216), изнећу сопствено виђење овог проблема. Лично, као читалац, наведени чланак посматрам тројако:

- *изузетно похвално*, због приметне едукованости аутора која је у вези с познавањем етике у ширем смислу, те уочених могућности злоупотребе права на приговор савести како од самих приговарача, тако и од представника организација и установа,
- *равнодушно*, у делу који се односи на садржај до којег се, релативно лако, долази коришћењем информационих технологија (поднаслови: „Приговор савести и његов значај“, „Приговор савести и ситуација у свету“, „Деловање невладиних организација“) и
- критички и резервисано, у предговору и поднасловима: „Правни основ приговора савести у нашој земљи“, „Етички аспекти служења војног рока у цивилној служби“, „Интервју са приговарачима савести“, „Закључак“ и „Литература“.

Професионално, замерке аутору, које су у вези с објављеним текстом, условно би могао да групишем у следеће целине:

- неконсултовање представника Министарства одбране активно укључених у процес реализације служења војног рока у цивилној служби (у даљем тексту СВР у ЦСл),
- недовољно познавање нормативних аката који регулишу СВР у ЦСл и њихова контрадикторна примена,
- некоришћење доступне литературе,
- резерве у погледу истраживачког поступка, као и „сумњива“ валидност резултата спроведеног интервјуа и
- неаргументованост датих предлога.

* Аутор је запослен у Војном округу Нови Сад.

Неконсултовање представника Министарства одбране

„Организациона јединица део Министарства одбране надлежна за војну обавезу врши контролу рада првостепених и другостепених органа надлежних за одлучивање о приговору савести и контролу војника који служе војни рок без оружја и у цивилној служби, као и јединица и установа Војске или Министарства одбране, односно организација или установа ван Војске и Министарства одбране“.¹ Поједностављено – Управа за обавезе одбране (у даљем тексту УОО), те њој подређени војнотериторијални органи (војнотериторијалним органима сматрају се војни одсеци и војни окрузи² – у даљем тексту ВТО), надлежни су субјекти који су активно укључени у процес служења војног рока у цивилној служби. Да се аутор консултовао са лицима из тих структура (делом и представницима Управе за ванредне ситуације) те се осврнуо на њихов рад и напоре за унапређење процеса СВР у ЦС, барем колико на деловање невладиних организација, несумњиво је да би била споменута побољшања иницирана од органа Министарства одбране (у даљем тексту МО) која су у вези с унапређењем обуке, контролом, доношењем Упутстава, едуковањем представника организација и установа и слично. Посматрани чланак попримио би суштински другачију форму и наредни редови били би излишни.

Недовољно познавање нормативних аката

На основу Уредбе о вршењу војне обавезе (СЛ СРЈ 36, од 29. априла 1994. године са применом од 7. маја 1994. и СВЛ 15, од 13. маја 1994. године – у даљем тексту Уредба), у делу који третира служење војног рока у цивилној служби мењана је и допуњавана у четири наврата, што аутор у свом чланку није систематизовао. Несистематичност се огледа и у непотпуном познавању три Упутства која третирају наведену област.

У вези с тим, навешћу Уредбе о изменама и допунама Уредбе, као и поменуто Упутства, понегде са суштинским одредницама.

1. *Уредба о измени и допуни Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 15. октобра 2003. године (СЛ СЦГ 37, од 29. августа 2003. године и СВЛ 25, од 8. септембра 2003. године);

¹ Члан 55а *Уредбе о вршењу војне обавезе* (СЛ СРЈ 37/03, СЛ СЦГ 37/03 и 4/05, СГ РС 6/07 и 86/07).

² Члан 197 *Закона о Војсци Југославије* („Службени лист СРЈ“, бр. 43/94, 28/96, 44/99, 74/99, 3/02 и 37/02 и „Службени лист СЦГ“, бр. 7/05 и 44/05).

- нормативно регулисана могућност почетка СВР у ЦСл са одредницама о начину остварења, раду војнотериторијалних органа (како се подноси и ко одлучује о захтеву за СВР у ЦСл, ограничења за остварење, могућност да приговор савести изјави и војник на СВР са оружјем, начин како се распоређују лица која су одслужила ВР у ЦСл у резервном саставу).
- 2. *Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 4. новембра 2003. године (СВЛ број 31, од 3. новембра 2003. године).
 - операционализоване и детаљније појашњене одреднице Уредбе на снази, од 15. октобра 2003. године, прописани су обрасци за рад.

Ова два наведена документа знатно су допринела да прва генерација војника на служење војног рока у цивилној служби, у организације и установе буде упућена 22. децембра 2003. године.
- 3. *Уредба о измени и допуни Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 5. фебруара 2005. године (СЛ СЦГ 4, од 28. јануара 2005. године и СВЛ 3, од 10. фебруара 2005. године). Ево неких карактеристика:
 - укинута је право регруту да бира послове на којима ће бити ангажован у складу са својим образовањем, склоностима и опредељењем;
 - укинута је право војнику који се налази на служењу војног рока са оружјем да може поднети приговор савести;
 - уводи се обавеза организација и установа да рефундирају МО трошкове примања војника који војни рок служе у ЦСл и
 - промењене су категорије лица која не могу остварити право на СВР у ЦСл.
- 4. *Упутство о Изменама и допунама Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 12. марта 2005. године (СЛ СЦГ број 9, од 4. марта 2005. године и СВЛ број 8, од 28. марта 2005. године);
 - рад ноћу више није лимитиран писменим пристанком војника.
- 5. *Уредба о измени и допуни Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 27. јануара 2007. године (СГ РС 6, од 19. јануара 2007);
 - уводи се обавеза организација и установа да непосредно сnose трошкове примања војника који војни рок служе у ЦС.
- 6. *Уредба о измени и допуни Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 29. септембра 2007. године (СГ РС 86, од 21. септембра 2007. и СВЛ 24, од 5. новембра 2007);
 - организације и установе у којима је могуће реализовати СВР у ЦСл проширене су са организационим јединицама Министарства одбране (аутору чланка је чињеница позната, но нетачно наводи да се начин рада у ОЈ МО регулише Уредбом).
- 7. *Упутство о регулисању служења војног рока у цивилној служби у организационим јединицама МО*, са применом од 4. децембра 2007. године (СВЛ број 31, од 3. децембра 2007. године);

– појашњен начин рада са војницима који СВР у ЦСл обављају у ОЈ МО, значајнија је улога команде ВОк (нпр. извештаји о раду и залагању и исплати трошкова не шаљу се Посебној комисији при ВОд већ Команди ВОк.).

8. *Упутство о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби*, издање Сектора за људске ресурсе, Управа за обавезе одбране, инт. бр. 2276-1, од 13. маја 2008. године;

– аутору су и у Војној Академији могли бити предочени ови детаљи, јер се нпр. према одредбама чл. 37, организацији доставља део војноевиденционих докумената, а на основу члана 43, регулишу се обавезе одговорних лица у организацији/установи и слично.

Кузмановић углавном користи одреднице *Уредбе о Измени и допуни Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 15. октобра 2003. године и *Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*, са применом од 4. новембра 2003. године. Но, и у та два нормативна акта, уз доста коректних навода, пажљивијем читаоцу не могу промаћи контрадикторности.

На основу анализе наведеног текста истичем неке од грешака:

Аутор се у предговору позива на „Уредбу о вршењу војне обавезе која се односи на служење војног рока у цивилној служби (примењује се од 4. новембра 2003)...“ Из тог периода датира само *Уредба о изменама и допунама Уредбе о вршењу војне обавезе*, која је донета 29. августа 2003. године, а објављена је у „Службеном листу Србије и Црне Горе“ број 37, са почетком примене од 15. октобра 2003. године. Четврти новембар 2003. године односи се на почетак примене *Упутства о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*, СВЛ број 31, од 3. новембра 2003. године.)

Много је половишно објашњених одредби, па тако аутор није појаснио члан 26 *Уредбе о вршењу војне обавезе*. Да је аутору познато да је поменути члан два пута мењан, не би наводио рок „осам дана од пријема позива за регрутацију“, већ би навео „осам дана од дана пријема позива за упућивање на служење војног рока, а истакао би и да од фебруара 2005. године образовање, склоности и опредељења регрута не обавезују Посебну комисију при одлучивању о захтеву за СВР у ЦСл, јер од тада не егзистирају у поменутом члану.

Нормативна документа не третирају „комисију за регрутацију“ како је Кузмановић назива у чланку. Израз би могао (недовољно упућене) да асоцира на регрутну комисију, чији је рад регулисан на основу чланова 12–21 *Уредбе*, а у вези са чланом 292 *Закона о ВЈ*.³ У члану 21а *Уредбе о вршењу војне обавезе*, наведен је коректан назив органа на који се аутор фокусирао – „Посебна комисија“. Неодржива је и синтагма „успели покушај обмане коми-

³ „Регрутовање врше регрутне комисије које образује надлежни војнотериторијални орган. Регрутну комисију сачињавају одређена војна и цивилна лица, од којих један члан мора бити лекар. Председник регрутне комисије је војно лице.“

сије за регрутацију“, јер чим нешто успе – више није покушај. Током читања текста стекао сам утисак да аутор делом оптужује представнике Посебне комисије за својеврсну „подложност обмањивању“. Рад комисије је прецизиран и тачкама 23–33 *Упутства о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби*.

У нормативним документима не егзистира ни термин „старешина организације или установе...“ У члану 27 *Уредбе о вршењу војне обавезе* наведен је *директор*. Кад се већ посматра поменути члан, нетачно је да се лица којим се решењем ВОД прекине СВР у ЦСл „упућују на служење ВР у војну јединицу или установу Војске или Министарства одбране у којој војни рок служи без оружја.“ Да је Кузмановић коректно цитирао члан 27б *Уредбе*, знао би да се упућују на СВР са оружјем, а да се обратио представницима ВТО или УОО могао је да добије и податак у које Војне поште се та лица упућују, јер је и то детаљно регулисала УОО. Недоречен је и члан 27а *Уредбе* о томе која лица не могу остварити право на приговор савести, односно цитирана је одредба која је измењена.

Аутор употребљава синтагму „редовно служење војног рока“, која нигде није верификована, мислећи на СВР у јединицама Војске. Зар војници на СВР у ЦСл служе неки „нередован“ или „ванредан“ војни рок?

Не може да се износи став да дужину служења војног рока дефинише *Уредба*: „Служење војног рока у цивилној служби траје девет месеци (ранијом уредбом, тринаест месеци)“, само неколико пасуса након што се коректно наводи да је то регулисано на основу Закона. И код навођења Закона изражавам резерве. Јасно је да је аутор мислио на измене које третирају дужину служења војног рока, но измене Закона не могу се наводити као „претпоследње“ и „последње“ (!), већ *Закон о изменама и допунама Закона о Војсци Југославије*, „СЛ СРЈ“ број 3, 2002, од 18. јануара 2002. године и „СЛ СЦГ“ бр. 44, 2005, од 22. октобра 2005. године. Сам термин „претпоследње“ треба посматрати са резервом јер су закони о изменама и допунама Закона о Војсци Југославије објављивани и у „СЛ СРЈ“ бр. 37, 2002, број 1, 2003, број 3, 2003. и „СЛ СЦГ“ бр. 7, 2005. године.

Још неке ставке (не све!) где се Кузмановић „оклизнуо“ на недовољно познатом терену:

- закључење уговора између МО и организације–установе комплексније је од оног како га је аутор осликао. Нема упућивања на служење па тек онда склапања уговора, како би поједини читаоци могли да закључе из Кузмановићевог осврта на 213. страни. Организације морају проћи својеврсне „квалификације“ чији резултат јесте уврштавање у Решење министра одбране о одређивању организација и установа које се баве делатношћу од општег интереса и ОЈ МО у које ће се упућивати регрути на служење војног рока у цивилној служби⁴. Тек тада се са установом потписује уговор;⁵

⁴ До сада је донето укупно петнаест Решења и њихових Допуна. Тренутно је на снази оно које је објављено у „СВЛ“ број 8, од 23. марта 2009. године.

⁵ О детаљима консултовати представнике ВТК или УОО.

- рад ноћу није лимитиран писменим пристанком (видети тачку 16 *Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*),
- знатна је разлика између накнаде за градски превоз и накнаде трошкова за превоз средствима јавног саобраћаја (видети тачку 17, *Упутство о примени одредаба Уредбе о вршењу војне обавезе*);
- организације су те које обезбеђују и исплаћују трошкове примања војника (видети члан 27, став 4 *Уредбе о вршењу војне обавезе*);
- нетачни су подаци о сврсисходности и успешности обуке, што аргументовано могу да потврде представници Управе за ванредне ситуације. Организовани циклуси обучавања детаљно се регулишу и у складу су са Планом и програмом обуке војника на СВР у ЦСл. До сада су прописана два Плана, први од 31. августа 2004. године и други, важећи, који је ступио на снагу 16. јуна 2008. године.⁶ Иако не без замерки, обука није парцијална и не изводи се само у домену заштите од пожара, како тврди аутор. Зашто су изостављене чињенице да се реализују три фазе обуке: општа обука, прва помоћ и заштита од пожара и спасавање из рушевина. Зашто да се не спомену и значајна унапређења током последње две године. Заинтересоване упућујем на ВТО, УОО и Управу за ванредне ситуације.⁷
- изненађујуће је да аутор (као професионални војник са командирским искуством) не зна чињенице о мировању права и обавеза које се стичу на раду по основу служења војног рока, као и да запослени радник коме су мировала права и обавезе, има право да се у року од петнаест дана од дана одслужења, врати на рад код послодавца – видети чл. 79 *Закон о раду* („СГ РС“ 24, 2005. године).

Некоришћење доступне литературе

Уважавајући литературу коју је аутор користио, износим уверење да би чланак аутора Кузмановића изгледао другачије, да је поред наведене литературе користио *Уредбу* са „прочишћеним текстом“, 3 наведена *Упутства* (на једно се чак и не осврће! – *Упутство о вођењу евиденције и извештавању о служењу војног рока у цивилној служби*), *Закон о раду* („СГ РС“ 24, 2005. године) те књиге:

1. Бабић, Б.: *Ко, како, када и зашто у цивилну службу*, СБ Траде Д.О.О. Нови Сад, 2007.

⁶ Управа за ванредне ситуације: *План и програм обуке војника на служењу војног рока у цивилној служби*, Београд, 2008.

⁷ Аутор овог осврта располаже комплетним подацима за територију надлежности ВОк Нови Сад.

2. Бабић, Б. :*Развој приговора савести и цивилне службе у Републици Србији*, СБ Траде Д.О.О. Нови Сад, 2007.⁸

Када је реч о часописима као доступној литератури, јасно је да најсвеобухватнија сагледавања тематике о СВР у ЦСл, покушавају дати специјализовани часописи Министарства одбране, односно државне институције које су одговорне за спровођење регулисања дела ВО. Најзначајнији су општевојни и научно-теоријски часопис *Војно дело* и војно-стручни интервидовски часопис *Нови гласник* и петнаестодневни магазин, углавном информативног садржаја – *Одбрана* (до 2005. *Војска*). Објављени чланци у наведеним часописима и магазину веома су илустративни и помажу у разумевању садржаја из ове области. Заинтересованим читаоцима препоручујем, по хронологији објављивања, следеће чланке:

- „Ставови регрута о ЦСл“ – *Војно дело*, број 3, 2004.
- „Мршава обука приговарача“ – *Војска*, од 9. децембра 2004.
- „Чврст став на климавим ногама“ – *Војска*, од 15. маја 2005.
- „Радо Србин (не) иде у војнике“ – *Одбрана*, од 15. септембра 2005.
- „Обучавање војника на СВР у ЦСл“ – *Нови гласник*, број 4, 2005.
- „Црно-бела слика“ – *Одбрана*, 15 мај, 2007.
- „Ефикаснији одговор ризицима“ – *Одбрана*, 15. новембар 2007.
- „Дани нових искустава“ – *Одбрана*, 15. април 2008.
- „Можемо ли другачије“ – *Војно дело*, број 3, 2008. и
- „Истраживање ставова регрута и војника о СВР у ЦСл“ – *Војно дело*, број 2, 2009.

Резерве у погледу истраживачког поступка

Иако је у пракси СВР у ЦСл релативно нова форма, Кузмановић није једини који је истраживао процес СВР у ЦСл, те би било коректно истаћи нешто о досадашњим истраживањима, узорку, резултатима и слично. Због релативно кратког периода примене алтернативне службе, односно СВР у ЦСл – прва истраживања су се реализовала током 2003. и 2004. године.

Студентска унија Србије је у априлу 2003. године, када су се интензивирали захтеви за алтернативу СВР, испитивала ставове студената у сва четири универзитетска центра.⁹ Тада су готово 2/3 испитаника осудили оне

⁸ Аутор наведених књига одбранио је докторску дисертацију из области СВР у ЦС, што је познато представницима војнотериторијалних команди и надлежне Управе за обавезе одбране. Још једном истичем да су то институције које се не смеју заобићи, уколико се жели озбиљније полемисати о војној обавези или њеном изузетно значајном сегменту – служењу војног рока.

⁹ Извори: *Политика*, 29. април 2003; *Одбрана*, 15. мај 2007. стр 12.

који избегавају класично служење војног рока, а 37% их је окарактерисано *слабићима*, 17% *кукавицама*, а око 10% *издајницима*. Такви ставови су се мењали, што је видљиво и из три истраживања са регрутима и војницима и једним истраживањем које је спроведено са овлашћеним лицима (2004, Бабић). Видети шире: Бабић, Б.: „Истраживање ставова регрута и војника о СВР у ЦСл“, *Војно дело*, број 2, Београд, 2009). Истраживање са одговорним и/или овлашћеним лицима (99 лица) на основу интервјуа, др Бабић реализовао је од 13. септембра до 22. октобра 2004. године.

Истраживање новијег датума, аутор овог осврта реализовао је, по одобрењу УОО, од 15. априла до 15. септембра 2008. године са две стотине једним одговорним лицем и стотину педесет осам војника на СВР у ЦСл.

Износим недоумице које су у вези с припремом интервјуа. Шта је то у припреми интервјуа појашњено војнику у вези с приговором савести; чије му је то детаљно објашњење понуђено кад израз нигде није термилошки одређен и зашто му објашњавати нешто о чему већ има формиране ставове и убеђења? Уосталом и сам аутор је у тексту изнео (непотпуно) обавезу ВТО о обавештавању регрута на право на приговор савести.

Нема података о начину одабира организација и самих испитаника, школској спреми војника, зашто је изабран релативно мали број испитаника и слично. Како генерализовати резултате са тако малим узорком, односно колико су ти резултати валидни? Како то да интервју има задатак? Да ли се мислило на циљ? Овако би неко могао да помисли да је истраживачу наложено да сазна „стварне разлоге“.

Кузмановић наводи да је поставио једно питање. Нигде не наводи да је, по свему судећи, понудио и одговоре. Како би у супротном једанаест лица споменуло баш „неспособност да се одрекну мајчине кухиње“? Како то да војници на СВР у ЦСл сматрају да неће бити у резервном саставу? Где је то регулисано? У вези с тим, у *Уредби* члан 48 доноси: „За лица у резервном саставу која су војни рок служила у цивилној служби, сходно члану 297 *Закона*, одређује се и саопштава ратни распоред у цивилној заштити, односно по радној обавези и упућују се на војне вежбе у здравствене, опште спасилачке организације, организације за рехабилитацију инвалида и у друге организације и установе које се баве делатношћу од општег интереса“.

У делу о резултатима интервјуа, Кузмановић у себи нагађа чиме су се (можда) руководили војници. Да ли је Кузмановићу познато колико војника од четрдесет осам интервјуисаних уопште зна ко је аутор романа *Браћа Карамазови*? Ако је већ покушао да образложи њихове мотиве, онако како их он види, могао је то да напише на пример, „такав њихов поступак можда би се могао објаснити на начин како су то учинили Толстој, Иљин...“

Кузмановић је на основу резултата истраживања навео да је запосленост опредељујући фактор, што је апсолутно неодрживо. Тврдити да је 77,08% (37 од 48) мушкараца од двадесет седам година запослено, такође

је неодрживо. Подаци Националне службе за запошљавање (да сам ја нпр. у жижу ставио запосленост, контактирао бих ту институцију) сигурно би демантовали такав проценат. То демантују и досадашња истраживања. Према истраживању Бабића (2004), на узорку од 893 војника у ЦСл било је 20,61 одсто запослених.¹⁰ Према истом аутору, у 2008. години проценат запослених војника износио је 14,7 одсто.

Да је контактирана УОО или ВТО дошло би се до податка да је образовање већине лица који се определе за СВР у ЦСл средња школска спрема (поткрепљујем то на основу чињенице о 75,19% упућене популације у зони одговорности ВОк Нови Сад током 2008. године – податак на основу службене евиденције, извео – аутор осврта) и да је најзаступљеније занимање студент (57,33% узорка у истраживању 2004. године до 57,6% у 2008. години – Бабић), па би можда аутор дошао до другачије слике о стварним разлозима за опредељење за СВР у ЦСл. Аутор овог осврта наклоњенији је ставу да је то наставак и/или лакши завршетак школовања.

Неаргументованост датих предлога

О предлозима, наравно, треба износити ставове. Чему предлог да комисија при одлучивању не узима у обзир жеље регрута, кад то комисији није обавезујуће ни *Уредбом* (чл. 26), ни *Упутством о извештавању и евиденцији о СВР у ЦС*, које прецизира рад посебне комисије (члан. 20–30)?

Из разлога објашњених у осврту на познавање нормативних аката видљиво је да је суштински неодржив прелог аутора на 220. страни: „Уочени проблем може се решити изгласавањем закона да запосленим војницима који су на редовном служењу војног рока послодавац обезбеди повратак на посао након одслужења војног рока“.

Уместо коментара о предлогу да војници на СВР у ЦСл прву трећину ВР служе у касарнама, ево питања: У који гарнизон да се распореди лице из места Радојево у општини Нова Црња (средњобанатски округ), а да буде то у складу са *Уредбом* (место пребивалишта, остваривање права на трошкове превоза, четрдесетосатно радно време...?). Шта би о том проблему рекли представници невладиних организација и међународних институција, на чији се рад осврнуо и аутор Кузмановић и какав би одјек имала таква одлука у време изражених напора за међународним интеграцијама наше државе?

Аутору нису познати сви детаљи на којима почива реализован процес контроле у организацијама/установама. Да јесу, Кузмановић би схватио колико озбиљно УОО приступа тој проблематици: на основу годишњих наређења

¹⁰ „Истраживање ставова регрута и војника о СВР у ЦС“, *Војно дело*, број 2, 2009.

регулише контроле, прикупља периодичне извештаје, овлашћује лица из ВТО да реализују превасходно ванредне и ненајављене контроле. Физички је немогуће реализовати предлог да свака установа буде контролисана једном месечно када је таквих установа према важећем Решењу о одређивању организација и установа које се баве делатношћу од општег интереса и ОЈ МО, у које ће се упућивати регрути на служење војног рока у цивилној служби – хиљаду девет стотина седамдесет три. Установа може да се контролише и на основу анализе писаних аката, а не само редовних извештаја о раду и залагању и копија исплатних спискова или ванредних извештаја о проблемима са војницима, ванредних контрола у тој установи и томе слично. Да аутор познаје *Упутство о вођењу евиденције и извештавање о ЦСл*, знао би да је један од докумената који се воде у ВТО и Преглед – списак овлашћених лица са бројевима телефона путем којих се такође може испољити утицај да се отклоне неке неправилности (нпр. позив у случају кашњења извештаја или потврда пријема регрута на обрасцу ВОБ 13ц и слично).

Како преиспитати институције и зашто под лупу ставити „изузетно примамљиве“, ако исте коректно испуњавају уговорне обавезе? Шта је неетично у томе да се у стални радни однос прими лице које се својим радним и етичким карактеристикама показало као изузетно потребно организацији? Није занемарљиво, нарочито у мањим срединама, да се остави повољан утисак и наставе контакти. Зар „одслуженици“ не могу бити својеврсни промотери успешности организације/установе?

Закључак

Аутору чланка „Етички аспекти служења војног рока у цивилној служби“, несумњиво треба одати признање што се ухватио у коштац са изузетно захтевном темом. Треба поздравити и његову исказану спремност да се стање унапреди. Ако је аутору била намера да тексту да веома лични печат – успео је, но не на начин како је замислио, односно део читалачке публике на основу ових аргументованих навода размислиће да ли ће да га уврсти у *експерте* за наведену област – *експерт* је веома захтевна и ласкава титула?!

S U M M A R I E S

North Korea and Iran's Nuclear Programs as Instability Factors in the New System of International Relations

Dr. *Natalia P. Romashkina*

The study examines the historical conditions and security concerns that led North Korea and Iran to make investments in the development of nuclear weapons and take risks of getting into conflict with the international community. The important role of geopolitics and the shifting relations with critical neighbors have greatly influenced the choices each country has made. The technical challenges of creating the necessary infrastructure to pursue a goal as costly and complex as the development of nuclear weapons are examined in these two cases. The important role is played by other nations in making possible the development of the two countries' capabilities more rapidly than either country could have done independently. While the two cases are well worth studying in terms of their internal dynamics, perhaps the most important aspect of this study (for the longer run and larger global community) are the tools used by the international community to control nuclear weapons proliferation.

This is a translation of the original text published in the Occasional Paper Series No. 13 by the George C. Marshall European Center for Security Studies in November 2007.

Key words: nuclear program, North Korea, Iran, instability factors, international relations.

Security vs. Justice – Israel and Palestine Diverging Perceptions of the Middle East Conflict since the Beginning of the Second Intifada and their Influence on the Peace Process

Monika Izydorczyk

The emphasis of this study is on the four Israeli-Palestine conflicts that followed after the breakout of the Second Palestinian Intifada in September 2000. The main purpose is to analyze different interests and views of either conflicting parties and the representatives of the international community.

This is a translation of the original text published in the Occasional Paper Series No. 4 by the George C. Marshall European Center for Security Studies in November 2006.

Key words: security, Israel, Palestine, Middle East conflict, the Second Intifada, peace process.

Causes of the Natural Population Growth Rate Decline in Serbia after World War II and its Consequences

Professor *Slobodan Mišović*, Ph.D.

Natural migration of population is defined by two groups of factors. The first group comprises: births (birth rate), mortality (death rate), and natural population growth. The second group comprises: fertility and vitality. After World War II, there has been a clear negative tendency of all elements of the natural population growth, resulting in aging of demographic mass in the Central Serbia and Vojvodina. Natural population growth rate throughout the Republic of Serbia is below the threshold of the generational (biological) regeneration of the population, except in Kosovo and Metohija.

Clearly present are two groups of causes of the Serbian population's natural growth rate decline: external and internal ones. These causes are numerous, and their effects are closely interconnected. To remove the causes of the natural population growth rate decline, it is necessary to take adequate measures in terms of demographic policy at the state level, which will remove the causes of the decline. The current Serbian population growth rate calls to the forefront the necessity of making an urgent "biological revolution".

Key words: birth rate, death rate, demographic processes, natural population growth, demographic mass, causes, consequences.

National Security System – An Attempt to Define the Notion

Zoran Dragišić, Ph.D., Associate Professor

Contemporary security challenges, emerging in the areas of politics, economy, finance, energy, ecology, religion, culture, informatics, and other areas of social life, impose a need for involving a greater number of state and social organizations in the activities that help foster the national security. In addition to increasing the number of the organizations addressing the national security issues, there is a need to respond to the security risks, challenges and threats in a united and coordinated manner, which makes the notions of "national security" and "national security system" more complex.

The paper basically presents an attempt to define the term "national security system" and determine its scope, based on an analysis of its structure.

Key words: national security, national security system, national security system structure.

Defense Ombudsman

Professor *Miloje Cvetković*, Ph.D.

The actions of the ombudsman (defender of citizens' rights) should contribute to increasing the accountability of the government authorities before the public, and therefore his contribution to the human rights protection depends on the democracy development level in a respective country and the development level of its social consciousness. In connection with this, a definition, historical background, types and general cha-

racteristics of the ombudsman are given. Examples of the defense ombudsman's solutions in some countries throughout the world and legal solutions of the ombudsman in Serbia at the state level and the levels of provincial and local governments are transparently presented. The paper states that in Serbia there is no special ombudsman for defense forces, but the role is fulfilled by the ombudsman at the state level, i.e. by the defender of the citizens. The Ministry of Defense comprises the Defense Inspectorate, which is however assigned a different role, not the protection of the military members and other citizens against incorrect work of defense system management bodies.

Key words: ombudsman, defense ombudsman, defender of citizens' rights, Defense Inspectorate.

Fundamentals of Organizational Behavior

Lieutenant Colonel *Ranko Lojić*, Ph.D.

Organizational behavior is about studying the behavior of the people in an organization, basic factors affecting the organization and the behavior, and the methods that may be used to influence the behavior in organizations. The purpose of the organizational behavior is understanding, predicting, shaping and influencing the behavior of the people in organizations in order to increase the level of organizational parameters and the satisfaction of the organization's members themselves.

The paper transparently presents the concept of organizational behavior and its place in the management, as well as the starting point, development and prospects of the organizational behavior. Additionally, the paper presents an analysis of the subject matter and the meaning of the organizational behavior, approaches and models.

Key words: organizational behavior, approaches, models

Connectedness Between Individual Values and Organizational Culture as Predictor of Job Satisfaction among Military Employees

Svetlana Čizmić and *Tatjana Višacki*

The aim of the survey has been dual: 1) to create and check the metrical characteristics of tools for evaluating the concordance of the organization's values with individual values of employees in the military and the employees' job satisfaction, and 2) to apply these tools on a sample including two hundred and thirty-two members of the Army of Serbia, aiming to explain the connectedness of individual values and organizational culture with job satisfaction.

The findings from the survey show that the military employees' job satisfaction is more positive when contemplated as a general attitude than when the attitude's behavioral component (intention to change the job) or responsibility towards others (willingness to recommend the organization as a good place to work in) are included. The paper presents the contribution of socio-demographic characteristics and the employees' individual values, as well as the concordance of the employee and the organization in the ex-

planation of the variance in overall job satisfaction. A six-factor structure of the military organizational culture has been obtained, and the possibilities of different forms of applying the obtained organization culture profile have been discussed.

Key words: individual values, organizational culture, job satisfaction, concordance, employees, organization.

Different Approaches to the Use of the Term Strategy in Modern Age

Biljana Stojković, M.A.

In science and in social practice, what is understood under the term strategy is: "scientific concept", "method", "theory", "theory and practice", "broad system of scientific knowledge", "a branch of the art of war", "military or scientific discipline", "doctrine", "idea", but also a specific "development plan", "skill", or "action", and even "a social game" or just "an instruction to act" in the game theory. If the notion of strategy is very complex and diverse, then the approach to the strategy as a notion is even more complex, because it depends both on the level of scientific knowledge reached and on ideological postulates and pragmatic political interest. In addition to the politicological approach to strategy, the overall issue may be also contemplated from philosophical point of view. In this connection, it may be argued that the approach to strategy, at any time and in any society, is marked by what was yesterday, by what is current today, and by what will be tomorrow. It is desirable that the scientific approach to strategy should not be only military, historical, economic, politico-logical one, but also a multidisciplinary one, so that the issues dealt with by the strategy may be viewed as thoroughly and competently as possible.

Key words: strategy, development strategy, developmental strategy, strategic development plan, strategic scientific concept, strategist's skill, national strategy, state strategy, strategic forecasting.

Basic Factors of the Army of Yugoslavia's Combat Morale during the Armed Conflict between NATO and Federal Republic of Yugoslavia

Professor *Dragoljub* Damjanović, Ph.D.
Colonel *Vladimir* Grujić, Ph.D., Associate Professor

In the evening of March 24, 1999, the operation of NATO air forces began over the Federal Republic of Yugoslavia (FRY). That very night, the Government of FRY declared the state of war. A month after the beginning of the armed conflict, the Army of Yugoslavia's Supreme Headquarters issued an order to the Directorate for Information and Morale to examine the condition of the Army's morale. An expert team of examiners carried out a survey of basic indicators of combat morale – from the initial idea, to creating the tools and collecting the data, to developing the scientific study the main findings from which are presented in this paper.

Key words: combat morale, combat readiness, human factor, psychophysical condition, psychosomatic disturbances.

R É S U M É S

Des programmes nucléaires de la Corée du Nord et l'Iran ainsi que les facteurs d'instabilité dans le nouveau système des relations internationales

Dr *Natalia P. Romaskina*

L'étude est consacrée aux conditions historiques et les problèmes de sécurité que la Corée du Nord et l'Iran font provoquant des efforts pour développer des armes nucléaires et de prendre le risque de conflit avec la communauté internationale. Un rôle important de la géopolitique et des relations variables avec leurs principaux voisins influencent fortement les décisions que les deux pays font individuellement. Par exemple les deux cas étudiés défis techniques pour créer l'infrastructure nécessaire pour atteindre un des objectifs coûteux et complexes, tels que le développement d'armes nucléaires. Jouer un rôle important dans d'autres états qui permettent un potentiel de développement plus rapide de ces deux pays, et qu'ils ne peuvent pas réaliser seul. Les deux cas sont dignes d'étude en raison de leur dynamique interne, mais peut-être l'aspect le plus important de cette étude (pour un temps long et la communauté internationale au sens large) sont les instruments de la communauté internationale, dont elle se sert pour contrôler la propagation des armes nucléaires.

Ceci est une traduction du texte original a été publié en Novembre 2007, Occasional Paper Series No. 13, le Centre européen pour la sécurité Studies George Marshall K.

Mots-clés: programme nucléaire, la Corée du Nord, l'Iran, les facteurs d'instabilité, les relations internationales.

Sécurité à l'encontre de la justice – Israël et la Palestine Perceptions divergentes du conflit au Proche-Orient Seconde Intifada et leur impact sur le processus de paix

Monika Izidorcik

Dans le centre de l'attention de cette étude sont situés dans quatre ans, le conflit israélo-palestinien qui sont découlées après le déclenchement de la deuxième Intifada palestinienne, Septembre 2000. Son objectif principal est d'analyser les différents intérêts et points de vue des deux parties en conflit et la communauté internationale.

Ceci est une traduction du texte original qui a été publié en Novembre 2006, Occasional Paper Series No. 4, le Centre Européen pour la sécurité Studies George Marshall K.

Mots-clés: sécurité, Israël, la Palestine, le conflit au Moyen-Orient, la seconde Intifada, le processus de paix.

Les causes du déclin de la naissance naturelle taux de la population de la Serbie après la Seconde Guerre mondiale et ses conséquences

Prof Dr *Slobodan* Misović

L'état civil des facteurs déterminants de ces deux groupes. Le premier groupe se compose de: (taux de naissance), la mortalité (mortalité) et la croissance démographique naturelle. Le deuxième groupe se compose de: la fécondité (fertilité) et de la vivacité (vitalité). Après la Seconde Guerre mondiale on a exprimé en Serbie la tendance à la baisse de natalité des éléments naturels de la population, provoquant le poids démographique du vieillissement dans la partie centrale de la Serbie et en Voïvodine. Croissance naturelle de la population dans toutes les régions de la République de Serbie est en dessous du seuil de production (biologique) renouvellement de la population, sauf pour le Kosovo et Metohija.

Exprimé les deux groupes de causes du déclin de la naissance naturelle taux de la population de la Serbie: externe (externe) et interne (interne). À cet égard, les causes sont nombreuses, et leurs effets sont en étroite interdépendance. Pour éliminer les causes du déclin de la naissance naturelle à taux forfaitaire, il est nécessaire au niveau de l'État prennent des mesures adéquates de la politique démographique, qui permettra d'éliminer les causes de son déclin. État actuel de la naissance naturelle taux de la population en Serbie dans le premier plan met l'accent sur la nécessité d'effectuer d'urgence "révolution biologique".

Mots-clés: taux de natalité, la mortalité, les processus démographiques, la croissance naturelle de la population, le poids démographique, les causes, conséquences.

Système de sécurité nationale – une tentative de définir le terme

Dehors. prof. Dr *Zoran* Dragišić

Défis de sécurité contemporains, qui se produisent dans les domaines de la politique, économie, finances, énergie, écologie, religion, culture, technologies de l'information et d'autres domaines de la vie sociale, nécessitant une intervention de l'État et des diverses organisations communautaires afin de garantir sa sécurité nationale. En plus du nombre croissant d'organisations s'occupant des questions de sécurité nationale, il doit être mis sur les risques de sécurité, les défis et les menaces afin de répondre à la manière unique et coordonnée, conduisant à des peines de usložnjavanja «sécurité nationale» et «système de sécurité nationale».

L'élément de base du travail est une tentative de définir l'expression «système de sécurité nationale et de déterminer son contenu, basé sur l'analyse de sa structure.

Mots-clés: sécurité nationale, système de sécurité nationale, la structure du système de sécurité nationale.

Ombudsman de la Défense

Prof. Dr *Miloje Cvetković*

Sur la base de l'activité de l'ombudsman (protecteur des droits des citoyens) devrait accroître la responsabilité du gouvernement devant le public, donc sa contribution à la protection des droits de l'homme dépend du développement de la démocratie dans un pays et son développement de la conscience sociale. À cet égard, étant donné la définition de l'Ombudsman, son développement historique, les types et caractéristiques générales. Des solutions transparentes ont montré des exemples de l'Ombudsman de la défense dans certains pays dans le monde et le règlement juridique du médiateur en Serbie au niveau de l'Etat, la province et du gouvernement local. A déclaré que la Serbie il ya un médiateur spécial pour la défense, mais ce rôle ne le médiateur au niveau de l'Etat, et un protecteur des citoyens. Le ministère de la défense d'une défense que l'Inspection a un but différent, pas les droits des citoyens, militaires et autres de l'exploitation abusive du système des organes administratifs de la défense.

Mots-clés: ombudsman, médiateur pour la défense, le protecteur des citoyens, l'Inspection de la Défense.

Comportement de base organisationnelle

Dr *Ranko Lojić*, Lieutenant-Colonel

Comportement organisationnel traite du comportement des personnes dans l'organisation, les facteurs fondamentaux qui influent sur l'organisation et le comportement, et des méthodes qui peuvent être utilisés pour influencer sur le comportement dans les organisations. L'objectif du comportement organisationnel, est la compréhension, la prévision, de conception et d'influencer le comportement des gens dans les organisations, d'élever le niveau de satisfaction et des paramètres d'organisation eux-mêmes membres de l'organisation.

En outre, analysé le sujet et l'importance du comportement organisationnel, des approches et des modèles.

Mots-clés: comportement organisationnel, des approches, modèles.

Corrélation des valeurs individuelles et la culture organisationnelle comme prédicteur de la satisfaction au travail des salariés dans l'environnement militaire

Svetlana Čizmić et *Tatyana Višacki*

L'objectif de la recherche est double: 1) la construction et l'examen des caractéristiques métriques d'instruments pour l'évaluation de la conformité et les valeurs individuelles de l'organisation les valeurs des employés dans le milieu militaire et la satisfaction professionnelle des employés, et 2) l'application de ces instruments sur un échantillon de deux cent trente-deux membres de l'armée serbe pour expliquer les connexions des valeurs individuelles et la culture organisationnelle sur la satisfaction au travail.

Les résultats montrent que la satisfaction professionnelle des employés dans le milieu militaire est positif lorsqu'elles sont considérées comme une attitude générale, mais quand je vais sur la composante comportementale de l'attitude (l'intention de changer d'emploi) ou de la responsabilité à d'autres (disposé à recommander l'organisation comme un bon mili-

eu de travail). Les resultats de la contribution sociodemografskih de caractéristiques individuelles et les valeurs des employés, ainsi que la conformité et des organisations d'employés dans l'explication de la variance de la satisfaction dans l'emploi total. Šestofaktorska reçu la structure organisationnelle de la culture militaire et a souligné les possibilités d'appliquer les différentes formes de profils organisationnels culturels obtenus.

Mots-clés: valeurs individuelles, la culture organisationnelle, la satisfaction professionnelle, le respect, l'organisation des employés.

Différentes approches de l'utilisation de la stratégie à long terme à l'ère moderne

M. Biljana Stojković

Dans la science et la pratique sociale de la stratégie repose sur un concept «scientifique», «méthode», «théorie», Theory and Practice "," système à l'échelle de la connaissance scientifique, les "compétences Gran guerre", "la discipline militaire ou scientifique", "la doctrine des «idées» et concret "plan de développement», «compétences» ou «action» et même «jeu social» ou simplement «lignes directrices pour l'action» dans la théorie des jeux. Si la notion de stratégie est très complexe et varié, alors la stratégie d'accès en tant que concept et phénomène social est complexe car il dépend de l'intérêt au niveau atteint par des connaissances scientifiques, et les postulats idéologiques et comment pragmatiskog politique. En outre politikološkog stratégie d'accès à l'ensemble du problème peut être observé est le point de vue philosophique. À cet égard, on peut dire que la stratégie, l'accès toujours et dans chaque société, marqué par ce qui était hier, ce qui est d'actualité aujourd'hui, et ce que sera demain. Il est préférable que l'approche scientifique de la stratégie n'est pas seulement militaire, historique, économique, politikološki, mais pluridisciplinaire - aux problèmes dont traite la stratégie avec ce qui était considéré celovitije et compétent.

Mots-clés: stratégie, stratégie de développement, stratégie de développement, l'élaboration du plan stratégique, le concept de stratégie scientifique, la stratégie de compétences, de stratégie nationale, la stratégie nationale, la prospective stratégique.

Les principaux facteurs qui ont dû lutter contre l'armée yougoslave pendant le conflit armé de l'OTAN et la RFY

Prof Dr Dragoljub Damnjanović
Dehors. prof. Dr Vladimir Grujić, Colonel

Dans la soirée, 24 Mars 1999. La force aérienne de l'OTAN a commencé ses opérations contre la République Fédérale de Yougoslavie (RFY). Cette nuit même, le gouvernement de la RFY a déclaré un état de guerre. Mois après le début du conflit armé, le major du commandement suprême de l'armée yougoslave a ordonné à la Direction de l'information et le moral d'évaluer l'état de la moralité dans l'armée. Équipe professionnelle de chercheurs a réalisé la recherche d'indicateurs de base du moral de combat - à partir de premières idées, par le développement d'instruments et de collecte de données pour la production d'études scientifiques, dont les principaux résultats sont présentés dans le document.

Mots-clés: le moral, la préparation au combat, les facteurs humains, psycho-condition physique, les troubles psychosomatiques.

ZUSAMMENFASSUNGEN

Atomprogramme von Nordkorea und Iran als Faktoren der Instabilität im neuen System der internationalen Beziehungen

Dr. Natalija P. Romaškina

Die Studie erforscht die historischen Bedingungen und Sicherheitsprobleme, denen zufolge sich Korea und Iran für die Entwicklung der Atomwaffen einsetzen und das Risiko, einen Konflikt mit der Internationalen Gesellschaft einzugehen, auf sich nehmen. Die wichtige Rolle der Geopolitik und der unveränderlichen Beziehungen mit den wichtigsten Nachbarn üben in vielerlei Hinsicht einen Einfluss auf die Entscheidungen aus, die von einzelnen Staaten getroffen werden. Anhand dieser beiden Fälle werden die technischen Herausforderungen erforscht, die bei der Herstellung der notwendigen Infrastruktur zur Verwirklichung eines kostspieligen und komplexen Zieles auftreten, wie etwa die Entwicklung der Atomwaffen. Eine wichtige Rolle spielen andere Staaten, die eine raschere Entwicklung der Potentiale dieser beiden Staaten ermöglichen und die diese Staaten selbstständig nicht erreichen können. Beide Fälle sind es wert, aufgrund ihrer inneren Dynamik erforscht zu werden, aber vielleicht der wichtigste Aspekt dieser Studie (über eine längere Zeit hinaus und für die breitere globale Gemeinschaft) sind die Instrumente der internationalen Gemeinschaft, die sie zur Kontrolle der Atomwaffenverbreitung benutzt.

Das ist eine Übersetzung des ursprünglichen Textes, der im November 2007 veröffentlicht wurde, in Occasional Paper Series No 13, im Europäischen Zentrum für Sicherheitsstudien George C. Marshall.

Stichwörter: Atomprogramm, Nordkorea, Iran, Faktoren der Instabilität, internationale Beziehungen.

Sicherheit gegen die Gerechtigkeit – Israel und Palästina Unterschiedliche Perzeption des Nahostkonfliktes seit der zweiten Intifada und ihr Einfluss auf den Friedensprozess

Monika Isidorčik

Im Mittelpunkt dieser Studie stehen vier Jahre des israelisch-palästinensischen Konfliktes, nach dem Ausbruch der zweiten palästinensischen Intifada im September 2000. Ihr Hauptzweck ist, verschiedene Interessen und Standpunkte beider Konfliktparteien und der Vertreter der internationalen Gemeinschaft zu analysieren.

Das ist eine Übersetzung des ursprünglichen Textes, der im November 2006 veröffentlicht wurde, in Occasional Paper Series No 4, im Europäischen Zentrum für Sicherheitsstudien George C. Marshall.

Stichwörter: Sicherheit, Israel, Palästina, Nahostkonflikt, Zweite Intifada, Friedensprozess.

Die Ursachen und Folgen des Rückganges der natürlichen Bevölkerungsentwicklung in Serbien nach dem Zweiten Weltkrieg

Prof. Dr. *Slobodan Mišović*

Der natürliche Bevölkerungswachstum wird von zwei Faktoren bestimmt. Die erste Gruppe besteht aus: Geburtenrate (Natalität), Sterberate (Mortalität) und die natürliche Bevölkerungsentwicklung. Die zweite Gruppe: Fruchtbarkeit (Fertilität) und Lebenskraft (Vitalität). Nach dem Zweiten Weltkrieg ist eine Rückgangstendenz sämtlicher Elemente des natürlichen Wachstums der Bevölkerung erkennbar, was eine Alterung der demographischen Masse im zentralen Teil von Serbien und Vojvodina verursacht hat. In ganz Serbien befindet sich das natürliche Wachstum unterhalb der Schwelle der Generations- (biologischen) Regenerierung der Bevölkerung, ausgenommen Kosovo und Metochien.

Es gibt zwei Gruppen von Ursachen des Rückganges des natürlichen Bevölkerungswachstums in Serbien: externe (äussere) und interne (innere). In diesem Zusammenhang bestehen zahlreiche Ursachen und ihre Einflüsse sind in enger Verkoppelung. Um diese Ursachen für den Rückgang des natürlichen Bevölkerungswachstums zu beseitigen, ist es notwendig, dass der Staat entsprechende Massnahmen im Bereich der demographischen Politik trifft. Der aktuelle Stand des natürlichen Bevölkerungswachstums in Serbien stellt den Bedarf an Durchführung der „biologischen Revolution“ in den Vordergrund.

Stichwörter: Natalität, Mortalität, demographische Prozesse, der natürliche Bevölkerungswachstum, demographische Masse, Ursachen, Folgen.

System der nationalen Sicherheit – der Versuch einer Definition des Begriffs

Ausserordentl. Prof. Dr. *Zoran Dragišić*

Moderne Sicherheitsherausforderungen, die in den Bereichen der Politik, Wirtschaft, Finanzen, Energetik, Umweltschutz, Religion, Kultur, Informatik und anderen Bereichen des gesellschaftlichen Lebens auftreten, werfen den Bedarf auf, dass eine grössere Anzahl der staatlichen und gesellschaftlichen Institutionen in Tätigkeiten eingebunden wird, die die nationale Sicherheit sichern. Neben der Erhöhung der Anzahl der Institutionen, die sich mit den Fragen der nationalen Sicherheit befassen, besteht der Bedarf, dass man auf eine einheitliche und abgestimmte Weise auf die Sicherheitsrisiken, Herausforderungen und Begrohungen antwortet, was zur Komplexität des Begriffs „nationale Sicherheit“ und „System der nationalen Sicherheit“ führt.

Das Hauptthema der Arbeit ist der Versuch, den Begriff „System der nationalen Sicherheit“ zu definieren und seinen Inhalt, anhand der Analyse seiner Struktur, festzusetzen.

Stichwörter: nationale Sicherheit, System der nationalen Sicherheit, Struktur des Systems der nationalen Sicherheit.

Ombudsmann für die Verteidigung

Prof. Dr. *Miloje Cvetković*

Aufgrund der Wirkung des Ombudsmanns für die Verteidigung (des Beschützers der Bürgerrechte) soll die Verantwortung der Behörden gegenüber der Öffentlichkeit gesteigert werden. Deshalb ist sein Beitrag zum Schutz der Menschenrechte vom Entwicklungsgrad der Demokratie im einzelnen Staat und von der Entwicklung des gesellschaftlichen Bewusstseins abhängig. In diesem Zusammenhang ist die Definition des Ombudsmanns gegeben, seine geschichtliche Entwicklung, die Varianten und allgemeine Merkmale. Die Beispiele eines Ombudsmanns für die Verteidigung in einigen Staaten und die rechtlichen Lösungen für den Ombudsmann in Serbien auf der Ebene des Staates, der Provinz und der Lokal-selbstverwaltung sind transparent dargestellt. Es wird festgestellt, dass es in Serbien keinen speziellen Ombudsmann für die Verteidigung gibt und dass diese Rolle der Ombudsmann auf der Ebene der Staates, bzw. Beschützer der Bürgerrechte übernimmt. Im Verteidigungsministerium besteht ein Inspektorat der Verteidigung, das eine andere Anwendung hat und nicht für den Schutz der Rechte der Angehörigen der Streitkräfte und anderer Bürger vor der ordnungswidrigen Arbeit der Verwaltungsorgane des Verteidigungssystems zuständig ist.

Stichwörter: Ombudsmann, Ombudsmann für die Verteidigung, Beschützer der Bürger, Inspektorat der Verteidigung.

Die Grundlagen des Institutionsverhaltens

Dr. *Ranko Lojić*, OTL

Das Institutionsverhalten befasst sich mit dem Verhalten der Menschen in der Institution, mit den Hauptfaktoren, die auf die Institution und auf das Verhalten Einfluss nehmen, und mit den Methoden, die benutzen werden können, um Einfluss auf das Verhalten in der Institution auszuüben. Das Ziel des Institutionsverhaltens ist Verständniss, Prognose, Gestaltung und Einfluss auf das Verhalten der Menschen in den Institutionen, um damit das Niveau der Institutionsparameter und die Zufriedenheit der Institutionsmitglieder zu steigern.

Der Begriff des Institutionsverhaltens und sein Platz in dem Management, sowie auch die Entstehung, Entwicklung und Perspektive des Institutionsverhaltens sind transparent dargestellt. Ausserdem, wurden der Gegenstand und die Bedeutung des Institutionsverhaltens, der Ansatz und die Modelle analysiert.

Stichwörter: Institutionsverhalten, Ansätze, Modelle.

Die Verkoppelung der individuellen Werte mit der Institutionskultur als Prädiktor der Zufriedenheit mit der Arbeit der Angestellten in militärischem Milieu

Svetlana Čizmić und *Tatjana Višacki*

Das Ziel der Forschung ist zweifach: 1) Konstruktion und Prüfung der metrischen Merkmale der Instrumente zur Einschätzung der Abstimmung der Werte der Institution mit den individuellen Werten der Angestellten in militärischem Milieu und der Zufriedenheit der Angestellten mit der Arbeit und 2) Anwendung dieser Instrumente am Muster von zweihundertzweiunddreissig

Angehörigen der Streitkräfte, mit dem Zweck, die Verkoppelung der individuellen Werte und Institutionskultur mit der Zufriedenheit mit der Arbeit zu erklären.

Die Resultate der Forschung zeigen, dass die Zufriedenheit der Angestellten mit der Arbeit in militärischem Milieu besser ist, wenn man sie als allgemeine Einstellung betrachtet, als wenn man die biheviouristische Komponente (die Abicht die Arbeit zu wechseln) oder die Verantwortung den anderen gegenüber (Bereitschaft die Institution zu Empfehlen, als guten Arbeitsplatz) einbezieht. Dargestellt wird der Beitrag der sozialdemographischen Merkmale und individueller Werte der Angestellten, sowie auch der Einklang des Angestellten mit der Institution bei der Erklärung der Varianz der gesamten Zufriedenheit mit der Arbeit.

Stichwörter: individuelle Werte, Institutionskultur, Zufriedenheit mit der Arbeit, Abstimmung, Angestellte, Institution.

Unterschiedliche Ansätze zur Benutzung der Begriffs Strategie in der Gegenwart

Mag. *Biljana Stojković*

In der Wissenschaft und der gesellschaftlichen Praxis versteht man unter Strategie: „wissenschaftlicher Gedanke“, „Methode“, „Theorie und Praxis“, „weites System der wissenschaftlichen Kenntnis“, „Zweig der Kriegskunst“, „militärische oder wissenschaftliche Disziplin“, „Doktrin“, „Idee“, aber auch konkreter „Entwicklungsplan“, „Fertigkeit“ oder „Aktion“ und sogar auch „gesellschaftliches Spiel“ oder nur die „Anweisung zur Aktion“ in der Theorie der Spiele. Wenn der Begriff Strategie sehr komplex und verschiedenartig ist, dann ist der Ansatz zur Strategie als Begriff und gesellschaftliches Phänomen noch komplexer, weil er sowohl von der erreichten Stufe der wissenschaftlichen Kenntnis, als auch von den ideologischen Postulaten und dem pragmatischen politischen Interesse abhängig ist. Über den politikologischen Ansatz zur Strategie hinaus, kann das gesamte Problem von dem philosophischen Standpunkt aus betrachtet werden. In diesem Zusammenhang kann festgehalten werden, dass der Ansatz zur Strategie, stets und in jeder Gesellschaft dadurch gekennzeichnet ist, was gestern war, was heute aktuell ist und was morgen sein wird. Es ist wünschenswert, dass der wissenschaftliche Zugang zur Strategie nicht nur militärisch, historisch, ökonomisch, politikologisch ist, sondern auch multidisziplinär - damit die Probleme, mit denen sich die Strategie auseinandersetzt, möglichst ganzheitlich und kompetent erkannt werden.

Stichwörter: Strategie, Strategie der Entwicklung, Entwicklungsstrategie, strategischer Plan der Entwicklung, strategischer wissenschaftlicher Gedanke, die Fertigkeit der Strategen, Nationalstrategie, Staatsstrategie, strategische Prognose.

Grundfaktoren der Kampfmoral der Jugoslawischen Streitkräfte im laufe des bewaffneten Konflikts der NATO in der SRJ

Prof. Dr. *Dragoljub* Damjanović, ausserordentl. Prof. Dr. *Vladimir* Grujić, Oberst

In den Abendstunden des 24. März 1999 begann die Operation der Luftstreitkräfte NATO in der Bundesrepublik Jugoslawien (SRJ). In derselben Nacht hat die Regierung der SRJ den ausserordentlichen Zustand ausgerufen. Einen Monat nach

Beginn des bewaffneten Konfliktes hat der Stab des Obersten Kommandos der Jugoslawischen Streitkräfte der Abteilung für die Information und Moral angeordnet, den Stand der Moral in den Streitkräften zu bewerten. Das Expertenteam der Forscher hat eine Forschung der Grundindikatoren der Kampfmoral durchgeführt – von der Anfangsidee, über die Schaffung der Instrumente und Sammlung von Angaben, bis zur Verfassung der wissenschaftlichen Studie, deren grundlegenden Ergebnisse in der Arbeit dargestellt wurden.

Stichwörter: Kampfmoral, Kampfbereitschaft, der menschliche Faktor, psychophysische Verfassung, psychosomatische Störung.

Ядерные программы Северной Кореи и Ирана как факторы дестабилизации в сфере новой системы международных отношений

Д-р *Наталья П. Ромашкина*

Автор данной работы занимается исследованием исторических условий, в т.ч. вопросов безопасности, в результате которых создались условия для начала развития ядерных оружейных программ Северной Кореи и Ирана, что может привести до дестабилизации в сфере международных отношений. Что касается принятия решений по данным вопросам, то значительная роль в этих странах принадлежит геополитике и взаимоотношениям с соседями. На примере Северной Кореи и Ирана анализируются технические особенности в создании инфраструктуры, необходимой для осуществления не дешевой и комплексной цели – развитие ядерной оружейной программы. Значительную роль в этом процессе сыграют и другие государства, обеспечивающие условия для более быстрого развития потенциалов этих двух стран, и которые свои потенциалы не могут развивать самостоятельно. В обоих случаях есть причины отслеживать за процессами развития ядерных программ, вот именно из-за их внутренней динамики, но, кроме этого, самым главным аспектом данной работы (на долгий срок и для широкого глобального сообщества) являются инструменты, используемые международным сообществом, в целях осуществления контроля за расширением ядерных оружейных программ.

Настоящий текст является переводом исходного текста, опубликованного в месяце ноябре 2007 года, в Occasional Paper Series No 13, в Европейском центре по изучению вопросов безопасности имени Джордж К. Маршаллу.

Ключевые слова: ядерная программа, Северная Корея, Иран, факторы нестабильности, международные отношения.

Безопасность против правды – Израиль и Палестина Расхождения в понимании ближневосточного кризиса с Второй интифады и их влияние на решение конфликта

Моника Изидорчик

Четыре года израильско-палестинского конфликта, возникшего с момента (сентябрь месяц 2000 год) Второй палестинской интифады находятся в центре внимания данной статьи, основной целью которой является анализ различных интересов и подходов обеих стран, участников конфликта, также представителей международного сообщества.

Настоящий текст является переводом исходного текста, опубликованного в месяце ноябре 2006 года, в Occasional Paper Series No 4, в Европейском центре по изучению вопросов безопасности имени Джордж К. Маршаллу.

Ключевые слова: безопасность, Израиль, Палестина, ближневосточный конфликт, Вторая интифада, решение конфликта.

Причины и последствия снижения естественного прироста населения в Республике Сербия по окончании Второй мировой войны

Проф. д-р Слободан Мишович

Численность населения зависит от двух групп факторов. Первая группа – рождаемость населения, смертность и естественный прирост. Вторая группа – плодovitость и жизненная сила. По окончании Второй мировой войны в Сербии наметилась тенденция к снижению темпа естественного прироста населения, в результате чего возник высокий уровень демографической старости в центральной Сербии и автономном крае Воеводина. Показатель естественного прироста населения в Республике Сербия составляет меньше нуля, за исключением автономного края Косово и Метохия.

Причиной снижения естественного прироста населения Республики Сербия являются две группы факторов: внешние и внутренние. В связи с этим причин снижения прироста населения много, и их влияние взаимосвязано. В целях устранения причин естественного снижения прироста населения, необходимо предпринять на государственном уровне определенные мероприятия по демографической политике. Что касается вопросов естественного прироста населения в Республике Сербия, то в первую очередь необходимо провести «биологическую революцию».

Ключевые слова: рождаемость, смертность, демографические процессы, естественный прирост населения, демография, причины, последствия.

Система национальной безопасности – попытка определить понятие

Заочный Проф. д-р Зоран Драгишич

Современные вызовы безопасности, являющиеся в областях политики, экономики, финансов, энергетики, экологии, религии, культуры, информационных технологий и других областях жизни требуют тесной координации деятельности государственных и политических ведомств по вопросам обеспечения национальной безопасности. Кроме увеличения количества организаций, занимающихся вопросами национальной безопасности, существует потребность единственным способом ответы на вызовы и угрозы безопасности, в результате чего осложняются понятия «национальная безопасность» и «система национальной безопасности».

Основной задачей статьи является попытка определить понятие «система национальной безопасности», т.е. определить ее содержание на основании анализа ее структуры.

Ключевые слова: национальная безопасность, система национальной безопасности, структура системы национальной безопасности.

Омбудсмен по вопросам обороны

Проф. др Милоје Цветковић

В соответствии с полномочиями омбудсмана (уполномоченного по правам граждан) необходимо увеличить объем ответственности власти перед общественностью. Поэтому его вклад в область защиты прав и свобод граждан зависит от степени демократического развития в каждой отдельной стране, в т.ч. ее общественной совести. В связи с этим определено понятие «омбудсмен», его историческое развитие, виды и общие характеристики. Открыто и прозрачно приведены примеры решений омбудсменов по обороне в некоторых странах мира, также законные решения омбудсмана в Сербии относительно государства, автономного края и местного самоуправления. Констатируется, что в Сербии нет отдельного омбудсмана по вопросам обороны, а его роль сыграет омбудсмен на уровне государства, т.е. омбудсмен, уполномоченный по правам и свободам граждан. При Министерстве обороны работает Инспекторат обороны, но он занимается не защитой прав и свобод граждан и войска от неправильной работы правящих органов системы обороны, а другими вопросами.

Ключевые слова: омбудсмен, омбудсмен по вопросам обороны, защитник граждан, Инспекторат обороны.

Основы концепции организационного поведения

Д-р Ранко Лоич, подполковник

Организационное поведение занимается вопросами поведения людей в организациях, также основными факторами, влияющими на организацию и поведение и методами, использование которых влияет на поведение людей в организациях. Предметом организационного поведения является взаимопонимание, предвидение, формирование и влияние на поведение людей в организациях с целью повышения уровня организационных показателей и удовольствия работой самых членов организации.

Прозрачно объяснено понятие «организационное поведение» и его место в менеджменте, в том числе появление, развитие и перспективы организационного поведения. Кроме этого в статье проанализированы предмет и значимость организационного поведения, подходы и модели.

Ключевые слова: организационное поведение, подход, модели.

Взаимосвязь индивидуальных ценностей и организационной культуры как показатель удовольствия, которое получают от работы лица, работающие в вооруженных силах

Светлана Чизмич
Татьяна Вишацки

Цель этого исследования двойная: 1) конструкция и проверка метрических характеристик инструментария для оценки согласованности стоимости организации и индивидуальной стоимости лиц, работающих в вооруженных силах, а также удовлетворенности персонала своей работой, и 2) применение этих инструментов на 232 лица, которые работают в Армии Республики Сербия в целях объяснения взаимодействия индивидуальной стоимости и организационной культуры с удовлетворенностью персонала своей работой.

Результаты исследований показывают, что удовлетворенность работой персонала, работающего в вооруженных силах, выше, если наблюдается как общая позиция, чем, если рассматривается и поведенческая компонента позиции (намерение перейти на другое рабочее место) или ответственность перед другими лицами (готовность порекомендовать организацию как хорошее место для работы). Представлен вклад социально-демографических характеристик и индивидуальной стоимости персонала, а также создания качественной обратной связи сотрудника и организации при объяснении показателей общей удовлетворенности работой. Получена шестифакторная структура военной организационной культуры и подчеркнуты различные виды применения полученного организационного культурологического профиля.

Ключевые слова: индивидуальная стоимость, организационная культура, удовлетворенность работой, согласованность, сотрудники, организация.

Различные подходы к пониманию термина «стратегия в современном мире»

Кандидат наук Биляна Стойкович

В науке и на общественной практике под стратегией подразумеваются: «научный замысел», «метод», «теория», «теория и практика», «широкая система научных знаний», «отрасль военных навыков», «военная или научная дисциплина», «доктрина», «идея», но и конкретный «план развития», «навыки» или «действия», даже «общественная игра» но и «рекомендация по действиям» в теории игр. Если понятие стратегия очень сложно и разнообразно, то подход к стратегии как понятию и общественному феномену еще сложнее, потому что зависит, как от достигнутого степени научных знаний, так и от идеологических постулатов и прагматического политического интереса. Кроме политологического подхода данный вопрос можно обсуждать и с философического ракурса. В связи с этим возможно

утверждать, что на подход к стратегии всегда и в каждом обществе влияет то, что бывало в прошлом, то, что является актуальным сегодня и то, что произойдет завтра. Желательно, чтобы научный подход к стратегии не был только военным, историческим, экономическим, политологическим, а мультидисциплинарным, чтобы проблемы, которыми стратегия занимается, были рассмотрены досконально и всеобъемлюще.

Ключевые слова: стратегия, стратегия развития, стратегический план развития, стратегический научный замысел, навыки стратега, национальная стратегия, государственная стратегия, стратегическое планирование.

Основные факторы боевой этики и духа Вооруженных сил Югославии в период вооруженного конфликта с НАТО

Проф. д-р Драголюб Дамнянович
Заочный Проф. д-р Владимир Груич, полковник

Накануне 24 марта 1999г. началась операция авиации НАТО в Союзной Республике Югославия (СРЮ). Той же ночи Правительство СРЮ объявило о состоянии войны. Один месяц после начала вооруженных столкновений Верховный штаб Югославской армии дал приказ Управлению по информированию и морали оценить состояние духа и морали в войсках. Команда экспертов реализовала исследование основных индикаторов боевого духа – с начальной идеи, через разработку инструментов и сбор данных, до разработки научного анализа, основные результаты которого представлены в работе.

Ключевые слова: боевой дух, боевая готовность, человеческий фактор, психофизическое состояние, психосоматические проблемы

Позивамо Вас да својим текстовима у часопису „Војно дело“ допринесете расветљавању проблема безбедности у свету и региону, а посебно бројних аспеката безбедности и одбране Републике Србије.

Теоријским приступом тумачењу нових изазова, ризика и претњи, у контексту дубине и темпа глобализацијских промена, треба да се створи шири сазнајни оквир за поимање безбедносних феномена у савременом добу, те специфичних проблема рата, ратне вештине и војне науке.

Процес транзиције нашег друштва, унутар тих глобалних тенденција, оптерећен је бројним историјским и актуелним тешкоћама, па су неопходни аналитички приступ, спремност на учење и отвореност за разумевање проблема безбедности и одбране демократског друштва. Теоријским обликовањем токова реформе сектора безбедности Републике Србије остварује се специфичан утицај на саму реформу и, непосредно, доприноси стабилизацији и европској интеграцији српског друштва.

Рукопис, обима до два ауторска табака, треба да буде одштампан у два примерка, с једним и по проредом, на формату А4. Текст такође, треба доставити на дискети (или компакт-диску) у Word-у, с фонтом Times New Roman (ћирилица), и величином слова 12. Шеме, табеле, графикони и други прилози треба да буду припремљени за штампу у Word-у или Corel-у.

Рукопис треба да садржи резиме, са кључним речима, и списак коришћене литературе. Научна литература (цитат, напомене, библиографија) треба да садржи:

- за књиге: име и презиме аутора, назив дела, назив издавача и место издавања, годину издања и број странице;
- за часописе: назив часописа, број, назив и место издавача, годину излажења и број странице почетка чланка.

Уз рукопис аутор треба да достави следеће податке: име и презиме, научни, односно академски степен и професионално звање; пуни назив организације у којој је запослен; кућну адресу и бројеве телефона (кућни и на радном месту); e-mail адресу на интернету; број жиро (и/или текућег) рачуна с називом банке и општину места становања.

Рукописи се не враћају. Објављена ауторска дела и стручне рецензије хоноришу се према важећим прописима у Војсци Србије.

Уредник

ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗДАВАЧКУ
И БИБЛИОТЕЧКО-ИНФОРМАЦИОНУ
ДЕЛАТНОСТ
11000 Београд, Балканска 53 • телефакс: 011/3612-506

Прејоручујемо нова издања ВОЈНОИЗДАВАЧКОГ ЗАВОДА

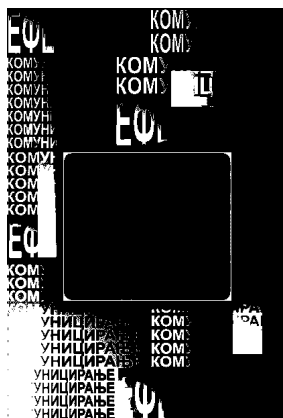

СТРАТЕГИЈСКО ПЛАНИРАЊЕ ОДБРАНЕ

др Митар Ковач, др Дејан Стојковић

Књига приказује планирање развоја и функционисање система одбране, с тежиштем на стратегијским и доктринарним документима и процесу израде и примене стратегијских планова. Овај процес је приказан кроз четири фазе: стратегијска процена, стратегијско усмерење, израда стратегијских планова и извршење стратегијских планова.

- тврди повез, 17 × 24 cm, 510 стр.
- шифра 111075 • цена: 3.240,00 дин.

ЕФЕКТИВНО КОМУНИЦИРАЊЕ ВОЈСКЕ С ЈАВНОШЋУ

др Славољуб Ранђеловић

Теоријске основе процеса комуникације, значајнија учења, развој средстава, функције и модалитети комуницирања. Обрађена су искуства наше војске и страних армија, као и рад и задаци стручних органа. Дати су и предлози организовања ефективног комуницирања ради унапређења теорије и праксе односа с јавношћу.

- броширано, 17 × 24 cm, 302 стр.
- шифра 111077 • цена: 1.080,00 дин.

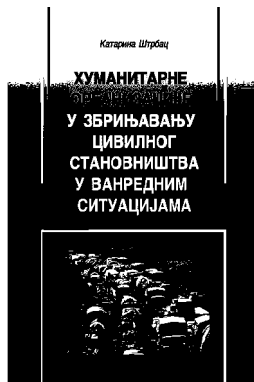
ВОДИЧ КРОЗ БУЏЕТ

• Финансијски план одбране

др Раде Б. Жугић

Обрађен је буџетски поступак у Републици Србији (финансијска делатност државе; доношење, расподела и контрола буџета; реформа јавних финансија), с посебним акцентом на финансијски план Министарства одбране.

- броширано, 17 × 24 cm, 192 стр.
- шифра 111074 • цена: 864,00 дин.

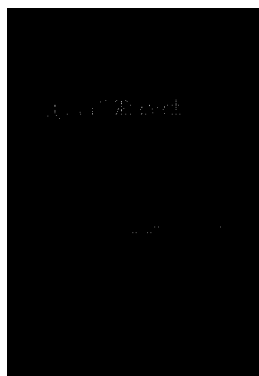

ХУМАНИТАРНЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ У ЗБРИЊАВАЊУ ЦИВИЛНОГ СТАНОВНИШТВА У ВАНРЕДНИМ СИТУАЦИЈАМА

др Катерина Ширбац

Проблематика функционисања хуманитарних организација и унапређење њиховог рада у будућности у погледу збрињавања угроженог и настрадалог цивилног становништва у ванредним ситуацијама, како унутар државног, тако и на међународном нивоу.

- броширано, 17 × 24 cm, 260 стр.
- шифра 111066 • цена: 1.404,00 дин.

ГРАНИЦА – ИЗАЗОВ ЗА БЕЗБЕДНОСТ

др Драган Живковић

Студија о безбедности граница у савременим условима. Борба против тероризма, илегалне трговине људима, оружјем и наркотицима као претпоставка добро организованог система управљања границама. Усклађивање са стандардима Европске уније и Шенгенског споразума.

- броширано, 17 × 24 cm, 424 стр.
- шифра 111063 • цена: 1.296,00 дин.

СЛУЖБЕ БЕЗБЕДНОСТИ

• **Колико знање страних језика доприноси борби против тероризма?**

Марко Јорданов

Борба против тероризма из лингвистичког и безбедносног угла. Колико је знање страних језика битан предуслов политичког, превентивног, оперативног и стручног супротстављања тероризму?

- броширано, 17 × 24 cm, 240 стр.
- шифра 111061 • цена: 1.080,00 дин.

Овом наруџбеницом неопозиво наручујем књиге са шифром/примерака		Телефони за информације: (011) 3612-506 и војни 23-495	
_____ _____ _____		Купац: _____ Улица и број: _____ Место и број поште: _____ Телефон: _____ Потпис наручиоца: _____	
Књиге ћу платити (заокружити број): 1) одједном (плаћање унапред) 2) на кредит у _____ месечне рате (највише 6 рата) по _____ динара (најмањи износ рате је 1.000 дин.) Уз наруџбеницу послати доказ о уплати.			
НАПОМЕНА: за сваку наруџбу књига потребно је уплатити 200,00 дин. за трошкове поштарине. ДИРЕКЦИЈА ЗА ИЗДАВАЧКУ И БИБЛИОТЕЧКО-ИНФОРМАЦИОНУ ДЕЛАТНОСТ Рекламације за наручене књиге Жиро рачун: 840-19540845-28 РЦ МО; пиб 102116082 примамо у року од 30 дана			

Ликовно-графички уредник
мр *Небојша* Кујунџић
nebojsa.kujundzic@mod.gov.rs

Језички редактор
Вера Звонарек-Јовановић, професор
vera.zvonarek-jovanovic@mod.gov.rs

Техничко уређење
Звезда Јовановић

Преводиоци:

на енглески језик
Душанка Пивљанин, професор

на француски језик
Милан В. Петковић

на немачки језик
Гордана Богдановић, професор

на руски језик
Оливера Хајдуковић, професор

Тираж 900 примерака

Штампа: ВОЈНА ШТАМПАРИЈА БЕОГРАД, Ресавска 406

УДК – Центар за војнонаучну документацију, информације и библиотекарство
(ЦВНДИБ)

ВОЈНО ДЕЛО је општевојни научно-теоријски часопис Министарства одбране Републике Србије који излази тромесечно. Служи као отворени форум за презентовање и стимулисање иновативног размишљања о свим аспектима и нивоима безбедности и одбране. Гледишта и ставови аутора изложени у ВОЈНОМ ДЕЛУ не одражавају нужно званичну политику или став Министарства одбране Републике Србије и Владе Републике Србије. Сви текстови у овом издању смеју се репродуковати, у делу или целини, без претходног тражења одобрења. Редакција ВОЈНОГ ДЕЛА задржава право редиговања текстова.